This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

BP 2411

MAY 7

Harvard College Library

FROM THE BEQUEST OF

JOHN AMORY LOWELL,

(Class of 1815).

This fund is $20,000, and of its income three quarters shall be spent for books and one quarter be added to the principal.

TIJDSCHRIFT

VOOR

BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

TIJDSCHRIFT

VOOR

BOEK-

EN

BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE VAN EMM. DE BOM, V. A. DELA MONTAGNE

EN WILLEM DE VREESE, MET DE MEDEWERKING VAN

NOORD- EN ZUIDNEDERLANDSCHE BIBLIO-

THECARISSEN EN BIBLIOPHILEN

EERSTE JAARGANG

ANTWERPEN — GENT

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL

—

1903

~~II 6513~~
BP 241.1

JAARGANG I. NUMMER I. JANUARI 1903.

IV. 6583

HARVARD COLLEGE LIBRARY
MAY 5 1903
CAMBRIDGE, MASS.

TIJDSCHRIFT
(Quarterly) VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

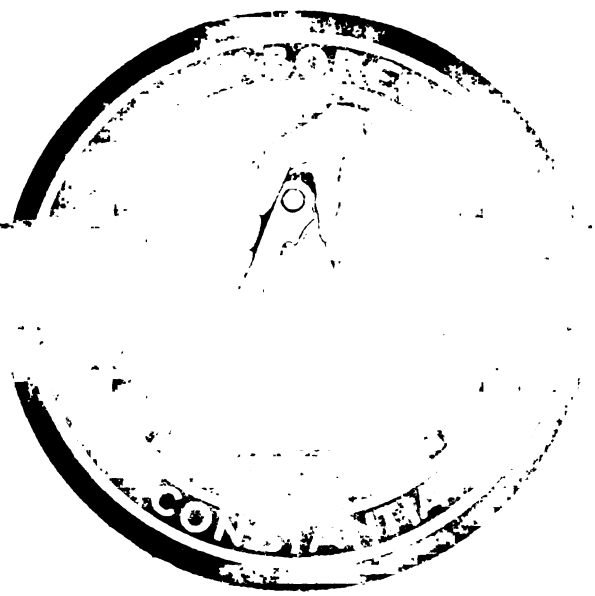

ONDER REDACTIE
VAN
EMM. DE BOM, VA. DE LA MONTAGNE & WILLEM DEVREESE

UITGEVER
DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
ANTWERPEN · GENT ·
DRUKKER
J.E. BUSCHMANN ANTWERPEN

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, formaat in-8° Jezus, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **12.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **6.50**
BUITENLAND.	»	fr. **13.50**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, ANSELMOSTRAAT 5, ANTWERPEN.

Voor alles wat de uitgave, inschrijvingen, advertentiën en derg. betreft, zich te wenden tot

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL

ST. JACOBSMARKT, 50, ANTWERPEN.

IV.

HARVARD COLLEGE LIBRARY
MAY 19 1903
CAMBRIDGE, MASS.

TER INLEIDING

De Nederlandsche bibliographie wordt ijveriger en ernstiger dan ooit beoefend. Des te meer treft het gemis van een tijdschrift, waarin grondbeginselen en werkwijzen kunnen worden besproken en wetenschappelijke onderzoekingen, te gering van omvang om afzonderlijk te worden uitgegeven, een plaats vinden.

Daarbij komt, dat aan de bibliotheconomie uit vroeger en later tijd zoo goed als geen aandacht wordt geschonken, en er in de laatste jaren met klem van redenen op werd aangedrongen, dat ook de Nederlandsche handschriftkunde eindelijk een vak van wetenschap zou worden.

Uit die overwegingen is het plan ontstaan en gerijpt, dit *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* uit te geven, om daardoor de beoefening van bibliographie, palæographie en bibliotheconomie èn als zelfstandige wetenschappen èn als hulpwetenschappen der Nederlandsche philologie te bevorderen.

Dat het begrip *boek* in zijn ruimste beteekenis genomen, dus zoowel het *geschreven* als het *gedrukte* boek bedoeld wordt, en niet alleen zijn inhoud, maar ook zijn uiterlijke, stoffelijke samenstelling, vloeit uit het bovenstaande van zelf voort. Zoo dikwijls als

het gewenscht voorkomt, zal gebruik gemaakt worden van de hulpmiddelen der moderne techniek om den tekst te voorzien met nauwkeurige afbeeldingen van drukwerk, schrift, banden, enz.

Boek en boekerij zijn in menigerlei opzicht twee onafscheidelijke dingen. Er zal door dit tijdschrift dan ook naar gestreefd worden, de inrichting en geschiedenis onzer bibliotheken uit vroeger tijd na te vorschen, en bij gelegenheid na te gaan, in hoeverre ons modern bibliotheekwezen aan de eischen des tijds beantwoordt.

Ten slotte hoopt dit Tijdschrift het beoogde doel te benaderen door critische mededeelingen en aankondigingen aangaande al het wetenswaardige dat op zijn gebied het licht ziet of gebeurt.

De Redactie.

DE PLANTIJNSCHE UITGAVEN VAN « EMBLEMATA JOANNIS SAMBUCI »

Ik ken geen man, die in gelijke mate als Plantijn bijdroeg tot het vestigen van Antwerpens goeden naam, niet alleen als hoofdzetel der boekdrukkunst, maar ook als *alma mater* van allerlei studiën. Sedert het vierde eener eeuw werk ik in zijn huis; ik heb hem in zijn betrekkingen met geleerden, begunstigers, helpers en werklieden kunnen nagaan van dag tot dag en met den dag ook is mijne bewondering voor hetgeen hij verricht heeft gestegen. Hij, de geboren Franschman, was het die aan onze taal haar eerste algemeen woordenboek bezorgde; hij deed onder zijn toezicht, onder zijne leiding de taalgeleerden werken, die den *Thesaurus Theutonicæ linguæ* voortbrachten; door zijn initiatief kwam de veeltalige Bijbel tot stand; een heele schaar godgeleerden en beoefenaars van Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Syrisch, Grieksch, Latijn werkten jaren lang in zijn huis om het reuzenwerk te voltooien door hem opgevat en doorgedreven ondanks alle tegenkanting; de kruidkundigen Dodoens, Clusius, de Lobel; mannen uitmuntende in verschillende vakken: Ortelius, Justus Lipsius, Simon Stevijn, Guicciardini, Hubertus Goltzius, brachten hem hunne geschriften; zijn schoonzoon Raphelengius was een der voornaamste taalgeleerden van zijnen tijd; zijne proevenlezers blonken uit door hunne kennis op velerlei gebied. En zoo werd door zijn toedoen Antwerpen de eerste wetenschappelijke stad van het land en zijn huis een ware Academie, waar geleerden van hier en elders elkander ontmoetten.

En niet enkel tot de geleerden wendde hij zich om medewerking tot het welslagen zijner grootsche taak : dichters en kunstenaars riep hij op of leende hij de behulpzame hand om hunne werken in het licht te zenden; teekenaars en plaatsnijders in koper en hout stelde hij aan den arbeid om zijne uitgaven op te luisteren. Reeds toen hij nog als nederige beginneling zijn plaats te veroveren had onder de oude en welbekende Antwerpsche printers, ondernam hij plaatwerken van groot belang en hooge kunst-

waarde, zooals zijn *Magnifique et Sumptueuse Pompe Funèbre de l'empereur Charles cinquième* van 1559. Eerst na zijn terugkeer uit Parijs, in 1563, toen hij met eenige rijke medeburgers een vennootschap had aangegaan, werd het hem voor goed mogelijk zijne uitgaven rijkelijk op te smukken en maakte hij dan ook ruimschoots gebruik van die mogelijkheid. Hij wendde zich in de eerste tijden nog vaak tot een Parijschen illustrateur, Godefroid Ballain, maar al vroeg en ten zelfden tijde als van dezen uitmuntenden kunstenaar riep hij de hulp in van inheemsche teekenaars en graveurs en met hen voltooide hij die schitterende reeks werken met platen, waaronder de *Emblemata* een eerste plaats bekleeden.

Wij hebben gedacht dat een gepaste bijdrage tot dit nieuwgeboren tijdschrift zou zijn het verhaal der wording van het oudste dier verzamelingen van zinnebeelden door Plantijn uitgegeven. Dank zij het Plantijnsch archief, de rijkste verzameling aan oorkonden, die in de wereld bestaat over een man van zijn stand en over een werkhuis als het zijne, bezitten wij inlichtingen over zijne drukken zooals die voor geen andere uitgaven te vinden zijn. De afstammelingen en opvolgers van Plantijn hadden voor hunnen stamvader een onbeperkten eerbied, een wel gewettigde hoogachting, die het hun als vasten regel deed aannemen niets te laten verloren gaan van wat hij geschapen of bijeengebracht had. Wat hij had aangeraakt was hun heilig en dank zij dien eeredienst is zijn huis met al wat het ooit bevatte bewaard gebleven en kennen wij er de geschiedenis van tot in hare minste bijzonderheden.

Het boek, waarop wij doelen, is de *Emblemata Joannis Sambuci* in-8°, 240 bladzijden. Het verscheen met den volgenden titel :

EMBLEMATA, ‖ CVM ALIQVOT ‖ NVMMIS ANTIQVI ‖
OPERIS, IOANNIS ‖ SAMBVCI TIRNAVI- ‖ ENSIS PANNONII.

⁂

ANTVERPIÆ, ‖ EX OFFICINA CHRI ‖ STOPHORI PLANTINI

M.D.LXIV. ‖ CVM PRIVILEGIO.

Rond den titel tien medaillons, negen met de muzen, één met den Plantijnschen passer. Bij elke muze leest men Q. POMPONII MVSA

of MUSA Q. POMPONII (*a*). Op de achterzijde van den titel, het privilegie gegeven te Brussel den 25^en^ Januari 1563. Blz. 3 tot 7, *J. Sambucus de Emblemate*, gedagteekend van Gent 1 Januari 1564. Blz. 8, het portret van Joannes Sambucus « Ætatis XXXIII Anno M.D.LXIIII » met het monogram van den graveur Arnold Nicolaï. Blz. 9-12, een stuk verzen, waarbij Sambucus zijn Emblemata opdraagt aan keizer Maximilianus II en waarin hij onder andere zegt :

Iam tu magnorum decus, & Rex maxime Regum,
Paucula quæ mitto placida simul accipe fronte,
Quoque favore soles minimum cumulato clientem
Sambucum : meritò tanti qui incensus amore
Principis, hæc offert domino non digna potenti.
Sed mitem novi, facilem expertusque subinde,
Oro, clementi aspicias munuscula vultu,
Quæ lusi nuper, postponens seria nugis :
Gandavi in clara generosis civibus urbe,
Hospitio celebri, secessu & semper amico.

Blz. 13-230, *J. Sambuci Emblemata*, 166 stuks. Negen ervan dragen het monogram van Arnold Nicolaï, een groote A met een ophaal in vorm van *f* (Blz. 26, 32, 82, 114, 116, 122, 126, 140 en 145) ; twee dat van Geeraard Jansen van Kampen, eene G met kleine I in de holte (blz. 160 en 218). Al deze Emblemata zijn in 24 verschillende omlijstingen in Vlaamschen Renaissance-stijl. Blz. 231, Errata. Blz. 232, Sambucus aan Joannes Grolierus, schatmeester des Konings te Parijs, gedagteekend : Gent 3 Januari 1564. Blz. 233-240, munten van Romeinsche Keizers : 22 stuks, vóór en achterzijde, en één stuk, de vier jaargetijden. In fine : Excudebat Christophorus Plantinus Antverpiae, VIII cal. Sept. Anno M.D.LXIV.

Het eerste bericht, dat wij aantreffen over het boek van Sambucus, dagteekent van 4 November 1563. Op dien dag teekende Plantijn in zijn *Journal des Afaires* aan, dat hij door Gillis Hevele palmenhouten blokken had laten maken om de

(*a*) Q. Pomponius Musa liet omstreeks het jaar 60 v. C. g. munten slaan met de negen Muzen op den achterkant. Waarschijnlijk verbeelden deze de standbeelden door den Consul Fulvius Nobilior weggevoerd uit Ambraci, de verblijfplaats van koning Pyrrhus in het jaar 189 v. C. g. (BABELON, *Monnaies de la République romaine*, T. II, p. 361).

Emblemata van Sambucus te snijden. Deze leverde er hem 11 groote en 25 kleine voor de Emblemata en 7 voor de omlijstingen, waarin die 25 konden geplaatst worden (1).

Den 10n November daaropvolgende liet hij den tekst van Sambucus afschrijven en betaalde daarvoor 7 ½ stuivers (2).

Te beginnen met den 17en November 1563 begonnen de graveurs te werken. Plantijn teekende in zijn *Livre des Ouvriers* aan, dat hij dien dag van den graveur Arnold Nicolaï 10 figuren

Uit Emblemata J. Sambuci : *Cura publica* (Blz. 218, met het naamcijfer van Geeraard Jansen van Kampen).

van de Romeinsche keizers ontving en hem daarvoor 2 gulden 10 stuivers betaalde. Denzelfden dag kwam hij met Nicolaï overeen, dat deze hem 150 figuren voor de *Emblemata* zou snijden tegen 7 stuivers het stuk en hem te rekenen van 22 November, 3 stuks per dag zou leveren. Wanneer al de houtsneden zouden geleverd zijn zou hij hem nog 3 gulden betalen en dit wel in twee malen, de helft namelijk bij ontvangst van elke helft. Van den 17en November 1563 tot den 17en Augustus 1564 levert Nicolaï 25 Emblemata, tegen 15 stuivers en 48 afbeeldingen van keizers tegen 4 stuivers het stuk (3).

Hij sneed dus niet de geheele reeks van 150 stuks, welke hij aangenomen had aan Plantijn te leveren en deze zag zich verplicht

nog twee andere houtgraveurs aan te spreken. De eerste was Cornelis Muller. Met hem sloot Plantijn den 1^en^ Januari 1564 de volgende overeenkomst: Cornelis Muller zou elke week 9 Emblemata leveren tegen denzelfden prijs als aan Nicolaï betaald werd; maar indien hij minder sneed dan anderhalve figuur per dag, zou hij 3 stuivers boete per achterstalligen dag betalen. De overeenkomst werd gesloten in het bijzijn van Sambucus. Dien Nieuwjaarsdag leverde Cornelis Muller reeds drie figuren.

Uit Emblemata J. Sambuci: *Epidemiæ potior Caussa* (Blz. 82, met het naamcijfer van Arnold Nicolaï).

De tweede houtsnijder, tot wien Plantijn zich nog wendde, was Geeraard Jansen van Kampen. Den 24^en^ Maart 1564, ontving Plantijn 11 figuren van hem (5). In zijn *Livre des Ouvriers* teekent Plantijn niet duidelijk aan hoeveel Emblemata elke graveur sneed, daar hij velerlei andere hunner werken in hetzelfde tijdperk vermeldt en wat zij hem leverden herhaaldelijk onder den algemeenen naam van figuren boekt; maar van November 1563 tot Augustus 1564, het oogenblik, waarop hij het boek zou drukken, teekende hij in zijn *Journal des Afaires* aan, dat hij van Arnold Nicolaï 51, van Cornelis Muller 81 en van Geeraard van Kampen 33 Emblemata van Sambucus ontvangen had, te zamen dus 165 van de 166 plaatjes welke hij bezigde.

Volgens Plantijns' aanteekeningen in zijn *Livre des Afaires*

vinden wij dat de teekeningen voor deze houtplaten geleverd werden door Lucas de Heere, den Gentschen schilder, die er 168 tegen 10 stuivers het stuk bezorgde en ze opzond aan Abraham Ortelius, en door Peter Huys van Antwerpen, die er 80 herteekende tegen 7 stuivers het stuk en daarbij nog maakte de titelplaat met de negen muzen, het portret van Sambucus, zijn wapen en de staartstukken, die in het boek voorkomen. Geeraard Ballain herteekende ook 8 der Emblemata en hem werden daarvoor 10 stuivers het stuk betaald (6).

Men begon het boek te drukken den 27^{en} Februari 1564 en voltooide het den 26^{en} Augustus daaropvolgende. Het bevat 16 vel, werd gedrukt op 1250 exemplaren op papier van Burgondië, genaamd *Grand Bastard*, dat ongeveer 40 stuivers den riem kostte. Het geheele boek kostte Plantijn volgens een eerste rekening 515 gulden 5 $^1/_2$ stuiver, of ongeveer 8 $^1/_4$ stuiver het exemplaar. Toen hij echter de berekening hermaakte den 4^{en} Mei 1565 vond hij dat het hem maar 61 pond 19 stuivers en 7 deniers grooten (tegen 6 gulden het pond) en dus maar ongeveer 6 stuivers het stuk kostte. Hij rekende dat zijn profijt bestond in de platen, die zijn eigendom bleven. Het boek werd verkocht tegen 7 stuivers (7).

In 1566 liet Plantijn een tweede uitgaaf van de Emblemata J. Sambuci in het Latijn verschijnen. Hij teekende ze aan in zijn Catalogus: *Emblemata Sambuci 2^a editio in 8° c. f. 18 s. 7.* Het boek bevatte dus 18 vel druks en werd 7 stuivers verkocht. In zijn *Grand livre des Afaires* lezen wij, dat het op 800 exemplaren gedrukt werd en hem op 1 $^1/_2$ stuiver te staan kwam (8). Hij had intusschen door Peter vander Borcht 55 figuren laten teekenen voor het tweede deel van Sambucus en het portret van den schrijver en had daarvoor 17 gulden 8 stuivers betaald. Wij troffen nooit een exemplaar dezer uitgave aan. Vermoedelijk bevatte zij niet meer platen dan de eerste, namelijk 166, vermits de Nederlandsche uitgaaf, die naderhand verscheen er ook niet meer bevat (9).

In 1565 liet hij door Jacques Grevin eene Fransche vertaling van het werk maken, welke in 1567 verscheen en gedrukt werd op 1000 exemplaren (10). Deze zooals alle andere hier volgende uitgaven is in 16° formaat.

In 1565 liet hij ook eene Vlaamsche vertaling maken door Marcus-Antonius Gillis van Diest en betaalde hem daarvoor 24

gulden. Deze vertaling was voltooid den 5en Februari 1566. Den 25en October daaropvolgende was zij afgedrukt. Zij bevatte 7 vel en werd gedrukt op 1000 exemplaren. Plantijn verkocht ze 3 stuivers (11). Hij droeg ze op : « Aenden Edelen ende Wijsen » H. Heyndrick, Heere van Berchem, Ridder, Borgemeester der » Stadt van Antwerpen. » De aanvang der opdracht luidde aldus : « Aenmerckende E. H. dat de Emblemata des edelen H. Io. » Sambuci, de welcke mij d'Authcur selve te drucken op goeder » trouwen over langen tijdt heeft gedaen, int' Latijn den geleerden » lieden seer aengenaem zijn gheweest, mits de lustighe materie » ende fraeyheyt die in de figuren ende in den sin begrepen » wort: soo heeft my goet ghedocht, na dat ickse nu anderwerf » in Latijn hadde ghedruct, de selve te doen oversetten op mijnen » cost in de Nederduytsche sprake, op dat de gemeyne man van » desen lande alsulcken genoechte daer wt oock soude mogen » rapen, als de gheleerde Latinisten tot noch toe door het lezen » van dien gheniet hebben. »

Na deze opdracht volgt een woord van den vertaler M. A. G. (Marcus-Antonius Gillis), waarin hij een uitlegging geeft van het Emblema. Na nog een verklaring geleverd te hebben van *Problema*, *Dialogismus, Apostrophe, Apodixis* en *Prosapeia* gaat hij voort : Deze dingen « sullen oock lichtelijck van den welgheoeffenden » Lesers ghemerct ende verstaen worden, overmits wij de selve » daghelijcs bij onse Rhetorisiens vinden, al ist dat wij die niet » en connen ghenoemen, noch oock haer cracht ende eygendom » soo wel niet en kennen : ende dat coemt daer by eensdeels, soo » my dunct, om dat wij noch ionck zijn in het scrijven, maer » principalick wanter noch niemant in onse tale van de Const van » welspreken (welcke soo wel in Prose als in Rijme ghelegen is) » met sekere wetten ende reghels gescreven en heeft. D'welck » sonder twijfel waert eens van yemanden wel begost, grooten » voortganck tot verbeteringhe en de verrijckinghe van onser » Nederlandscher talen hebben soude, aenghesien dattet soo » rijckelijck begaeft is van cloecke verstanden, ghelijck het wt » den wercken ghenoech blijct, die se in alderhande consten ende « scientien, daerse hen toe ghegheven ende in gheoeffent hebben » daghelijcs wtbrenghen, met groote verwonderinghe van alle » andere Natien. »

Daarop volgt een vers van « De Oversetter tot sijnen vrient. » Wie die vriend was blijkt uit de aanvangletters der dertien verzen: ABRAHAM ORTELS. De vertaler teekent het stuk met zijne spreuk *Patiens terit omnia virtus*. Eindelijk komen de *Emblemata*.

In 1569 drukte Plantijn de derde Latijnsche uitgave der *Emblemata Sambuci*. Zij bevatte 4 ½ vel en kostte 1 ½ stuiver. Het voorwoord was hetzelfde als dat der eerste uitgaaf. De groote wijziging bestond hierin dat het boek nu 221 Emblemata en 352 bladzijden bevatte. De 55 figuren, aan Pieter van der Borcht den 10^en^ Januari 1566 betaald, waren er in opgenomen.

Uit de aanteekeningen in zijn *Livre des Ouvriers* maken wij op dat in 1565-1566 Nicolaï er 24, Muller 20 en van Kampen 10 sneden. De 166 oude werden in veranderde orde vooraan, de 55 nieuwe achteraan in het boek geplaatst. Van deze laatste draagt er een (blz. 277) het naamcijfer van Arnold Nicolaï en vier (blz. 279, 280, 285, 286) dat van Cornelis Muller, eene C. Het boek bevat 45 medaillons van Romeinsche keizers met eene nieuwe opdracht aan Joannes Grolierus, gedagteekend : Weenen 13 Maart 1565. Verder een reeks Epigrammata (blz. 335-352).

Eene vierde uitgave verscheen bij Plantijn in 1576, eene vijfde in 1584, beide met hetzelfde getal bladzijden als die van 1569. De uitgave van 1584 draagt verkeerdelijk op den titel de aanduiding *Quarta editio*.

Terzelfder tijd als Sambucus zijne *Emblemata* bij Plantijn liet drukken had deze zijne *Ars poetica Horatii* onder handen, die hij in 1564 liet verschijnen. Later drukte hij nog van den Hongaarschen geleerde *Petronii fragmenta* (1565), *Aristæneti epistolæ*, *Plauti Comœdiæ* en *Laertii Diogenis de Vita et Moribus Philosophorum libri X* (alle drie in 1566), *Gregorii Nazianseni Sententiæ et Regulæ vitæ* en *Eunapius Sardianus* (beide in 1568), *Nonni Panopolitæ Dionysiaca* (1569), *Icones medicorum, Cornelius Tacitus* en *Julius Caesar* (alle drie in 1574), *Stobæi Eclogæ* (1575).

Onder de teekenaars der *Emblemata* is de schilder Lucas de Heere van Gent ook van elders genoeg bekend; Peter Huys is een Antwerpsche graveur, die zooals blijkt uit het door ons aangehaalde ook oorspronkelijke teekeningen leverde. Geoffroy Ballain was een Parijsche kunstenaar, die veel modellen van gravuren aan Plantijn leverde. Hij, zoowel als Peter van der Borcht, de teeke-

naar en graveur, en de houtsnijders Arnold Nicolaï, Cornelis Muller en Geeraard Jansen van Kampen (of van Kempen) werkten veel voor Plantijn en werden ons voor het eerst bekend gemaakt door zijne rekeningboeken. Wie meer over hen verlangt te weten verwijzen wij naar onzen *Christophe Plantin imprimeur Anversois.*

De vertaler van de Emblemata in het Fransch is Jacques Grevin, een bekend Fransch geneesheer en schrijver, die toen te Antwerpen verbleef. De Vlaamsche vertaling werd geleverd door Marcus-Antonius Gillis, zoon van den Antwerpschen drukker van Diest.

Al de houtsneden, welke vervaardigd werden voor de *Emblemata Joannis Sambuci*, worden nog bewaard in het Museum Plantin-Moretus. Wij deelen er een paar met hunne inlijstingen mede.

MAX ROOSES.

(1) Archief Museum Plantin Moretus. *Journal des afaires començant en Octobre 1563.* III. 3. 1563 Jeudi 4 Novembre. Bois de buis pour faire tailler figures. Débiteur par casse. J'ay faict faire à Gilles Hevele des bois de buis à faire tailler figures d'emblesmes pour Sambucus dont il m'en a livré 11 de grandes pour mectre in 8° de travers comprenants 12 lignes de médian en hauteur dont j'ay payé 1 pat. de la pièce.

Plus m'en a faict 25 petits bois de grandeur à mectre de travers en 16°.

Item 7 escarreures de mesme bois où entrent lesd. autres 25 petites pièces de forme en 16° dont j'ay payé pour la pièce 1/2 pat. font fl.1.13 1/2

(2) Id. Id. III 3 v^so^. Mercredi 10 Novembre 1563. Emblesmes de Sambucus Débiteur par casse 7 1/2 pat. que j'ay payé a Daniel pour avoir escrit 5 feilles de papier in 4° des vers desd. 7 1/2

(3) *Livre des Ouvriers* XXXI f° 50 v°

Mon compère Arnolt Nicolay tailleur en bois m'a livré lang 1563.

Le 17 de Novembre receu dud. 10 figures d'empereur en rond à 5 patt. 2.10

Pourtraicture de P. Huys à 4 patt. 4

Faict marché avec luy qu'il me taille les 150 fig. des Emblesmes de Sambucus à 7 patt. la pièce et qu'il m'en livrera 3 pour chuñ jour a cōmencer le 22 jour de ce pñt mois et s'en est obligé à moy et moy à luy de luy doner à la fin de la totalle livraison 3 fl. et ce chaicune fois qu'il me livrera la moitié etc.

Receu le 20 Novembre (1563) 4 figures des Emblesmes de Samb. payé la moictié 0.14

Le 14 février (1564) receu la liste où sont les 9 muses et un bord à cōptmet pour les Emblesmes de Sambucus mais qui serviront à autres aussi et payé . . . . . 3.—

Le premier d'apvril 1564. Receu 7 fig. des Emblesmes et 24 testes d'Empereurs a 4 patt. piece et payé cōptant . . . . . 19.—

Receu 5 figures des Emblesmes de Sambucus payé. 3.15

Le 3 de May 14 testes d'empereurs à 4 patt. 2.16

Le 13 Juin 1 figure des Emblesmes de Sambucus 0.15

Le 18 Juillet receu 5 fig. des Embl. de Samb. et payé 4.2

Le 17 Aoust 2 figures des Embl. de Samb. — 1.10 encores 1 fig. des Embl. de Samb. 0.15

Le 17 Mars (1565) 21 fig. des Empereurs à 4 patt.

Le 24 Mars pour 12 fig. des emp. 4 patt. pièce.

Le 10 Décembre 1565 receu une fig. des Emb. de Samb. et payé 12 pat.

Le 19 Décembre receu une fig. des Emblesmes et payé 10 patt. et prix faict à 20 patars pièce.

Le 6 Janvier (1566) pour 3 figures des Emblesmes de Sambuc. . 3

Le 1 Febvrier receu 6 fig. des Emblesmes de Sambuc et payé.

Le 14 Febvrier 9 fig. des Embl. de Samb. et payé net. 7

(4) *Livre des Ouvriers*. XXXI. 65 v° Corneille Muller tailleur de figures.

Le premier de Janvier 1564 stilo Rom. receu de luy 3 fig. des Emblesmes de Sambucus et luy ay payé à bon compte fl. 1 patt. 15. . 1.15

Et faict marché avec luy qu'il me livrera p. chaicune semaine 9 fig. desd. à peine qu'il prendra 3 patt. pour chaicun jour qu'il aura failli à en tailler et livrer à l'équipolent d'une fig. et demye p. chaicun jour et ce présent Mons. Signr. Sābucus et je luy ay promis de payer autant que j'en payeray à Arnold Nicolay pour celles qu'il taille aussi.

Le 19 février receu 6 figures des Embl. de Sambucus et payé à bon compte 4 fl. 2 pat. 4.2

Le 28 Mars 1564 de Compte faict avec Corneille il m'a livré 47 figures et 11 bords pour les Emb. de Samb. à 10 patt. pièce font 57 pièces que je luy (ay) achevé de payer comptant et luy ay presté à bon compte 5 fl. 1 patt.

Parquoy a receu en tout jusques à cejourd'hui 33.11

Le 20 May receu deux figures des Emblesmes de Sambucus et payé 1.4

Le 6 Juin receu 4 fig. des Emblesmes de Samb. et payé 1.15

Le 11 Juin receu 1 fig. Emb. Sambuci et 3 fig. de Com. Cæsaris . 1.15

Le 18 Juin receu 1 fig. des Embl. de Sambucus 1 des médailles pour lesd. Emb. 2 fig. pour Commentaria Cæsaris et payé 2.2

Le 24 Juin pour 4 figures des Embl. de Sambucus et 4 Médailles pour lesd. Emblesmes et payé fl. 8 patt. 8 . . . . . 8.8

Le 2 Juillet receu 6 fig. des médailles de Sambucus et payé . . . 2

Le 9 Juillet 5 fig. des médailles des Embl. de Sambucus.

Le 19 Juillet receu 1 fig. des Embl. de Sambucus payé 1.15

Le 20 Aoust receu 3 fig. des Embles. de Samb. à 2 fois.

Le 24 Décembre (1565) pour 6 figures des Emblesmes de Sambuc et payé 3 fl. 10 patt. Item en la boutique 2 patt.

(5) *Livre des Ouvriers.* 76vo Guerard van Kempen tailleur de figures.

Le 24 Mars 1564 Receu. 11 fig. des Emblesmes de Sambucus et payé 7.9

Le 20 May receu 13 figures des Emblesmes de Sambucus et payé à 12 patt. 7.16

Le premier Juin receu deux fig. ès Emblesmes de Sambucus et un fleuron in fo blanc et noir et payé pour lesd. Embl. 24 patt. pour l'autre 25 patt. 2.9

Le 14 Juillet de Compte faict avec luy j'ay receu 4 fig. des Embl. de Samb. font fl. 2 patt. 8 et 6 médailles desd. Embl. font 3 fl. . . . 5.8

Le 17 février 1566 de compte faict j'ay receu 10 fig. Emb. Samb. . 10.0

Le visage de Sambucus 3.0

Item 5 médailles desd. emblemes. 3.0

(6) *Livre des Afaires.* III. 3 vo. 19 Novembre 1563. Emblesmes de Sambucus débiteur 7 patt. J'ay payé pour le port de 11 figures qui m'ont esté apportées de Gand à deux fois sept patt. 0.7

Id. III. 4 vso. 7 Décembre 1563. Emblesmes de Sambucus coustent de port à diverses fois de compte faict avec Abraham Ortelius à qui les figures ont esté livrées venant de Gandt 16 1/2

Id. III. 5 vso. 5 Janvier 1564. Emblesmes de Sambucus debiteur par casse. . . . . .fl.14.—

Pour la repourtraicture de figures 40 à Pierre Huys j'ai payé chaicune à 7 patt. . . . . 14.—

Id. III. 6. 23 Janvier 1564. Emblesmes de Sambucus débiteur par casse.

Payé à Pierre Huys pour avoir repourtraict encores 40 fig. fl. 14 . 14.—

Id. III. 7. 21 febvrier. Emblesmes de Sambucus débiteur par casse. Maistre Lucas d'Hiere painctre demeurant à Guendt payé à bon compte sur la pourtraicture de 168 Emblesmes qu'il avait marchandé avec Mons. Sambucus de faire à patt. 10 la pièce 7c

Id. III. 8 vso. 30 Mars 1564. Emblemata Sambuci débiteur par casse.

Payé encores au Painctre de Gand sur le reste de la pourtr(aicture) 10.10

Id. III. 13. 13 Juin 1564. Figures débiteur par casse.

J'ay payé à Guerard (Geoffroy) Ballin pour 1 figure de Sambucus repourtraict 0.10

Id. III. 14. 24 Juin 1564. Emblemata Sambuci débiteur par casse. J'ay payé à Pierre Huis pour la pourtraicture de la vignette où sont les 9 Muses 5 s. de gros, pour la pourtraicture de Sambucus 15 patt., pour ses armoyries 7 patt. 13 vignettes et 4 lampettes à remplir le vide desd. Emblesmes fl. 3 patt. 18 et pour 23 médailles à 7 patt. piece. (livres de gros) 2.8

Id. III. 17 vso 14 Septembre 1564. J'ay receu de Geffroy Ballain 7 figures pour les Emblesmes de Sambucus. 3.10

(7) *Le Grand Livre des Afaires.* IV. 62 v^so^. Emblesmes de Sambucus débiteur

1564, 27 febvrier. Pour impression et composition de 2 feuilles avec la porte du commencement . . . . . liv. 0.14

5 Mars. Pour compos. et impres. de 2 feilles . . . . . fl. 3.—

19 Mars. Pour la feille E comp. et impression 1.10

25 dud. Pour la feille F comp. et impression. 1.10

9 Avril. Pour la feille G. 1.10

19 dud. pour la feille H. 1.10

22 dud. Pour les feilles I et K. . . . . 3.—

4 Juin. Pour L M. . . . . 3.—

18 Juin. Pour N 1.10

26 Août. Pour l'impression de O. P. . . . . 3.—

Il contient 16 feilles et la première a esté refaicte et est de 1250 qui sont 42 Rames et la feille refaicte 2 Rames qui font ensemble 44 Rames et est de papier de Bourgogne dict grand Bastard qui revient environ à 40 patt. la Rame font en argent fl. 88 patt. 8 et par ainsi en livres de gros 14.13.4

Compté le 26 Avril (1565).

Emblemata Sambuci in 8° en nombre 1250 coustent en figures faceon et papier 515 fl. 5 1/2 patt. qui est la pièce environ à 8 patt. 1/4 pièce.

Fig. 139 coustent 43 livres 5 st. 7. d.

Le compte refaict le 4 May 1565 nous trouvons que lesd. Emblemata Sambuci coustent 61 ls, 19 s. 7 d. de gros qui est la pièce environ 6 patt. en comptant les figures avec. Lesquelles figures demeureroyent p. ainsi pour proffict.

(8) *Le Grand Livre des Afaires.* IV. 86. Emblemata Sambuci 2. édition 1566 2 Mars Pour A B. Mis à compte le 4 Mars 1566 . . . 2.4

9 Mars jusques au 17 dud. C. D. E. F. G. H. I. K. L. M. N. O. P. Q. R. S. 19.4

mis à compte le 19 Mars Summa 21.8

Il contient 18 feilles et est imprimé à 800 qui sont Rames 27 et demie et les imperfections 2 R 10 mains font en tout 30 Rames de papier petit bastard à 28 patt. la Rame qui sont en argent. . . . . 42.

63.8

Revient à 1 1/2 patt.

(9) *Le Journal des Afaires* III. 41 (29 décembre 1565) J'ay faict faire passé longtemps les figures de la seconde partie des Emblesmes de Sambucus et les 100 fables de faernus en vers latins imprimées à Rome par Pierre van der Borcht painctre à Malines qui sont en nombre 155 à 6 patt. la pièce font ensemble 46.10

Livre des ouvriers. XXXI. 1565. 89 v^so^. Peter van der Borcht, painctre à Malines.

Receu 55 figures des Emblesmes de Sambucus seconde partie à 6 patt. la pièce fait 16.10

Item le pourtraict dud. Sambucus à 18 patt. . . . . —.18

17.18

(10) Ibid. 1565 Emblemata Sambuci en françois.

Pour la traduction desd. Emblesmes à J. Grevin compté le 26 Avril 1565. Livres de gros 7.1.3

Le 20 Juin, pour avoir faict copier lesd. 123 emblesmes pour les envoyer à Sambucus payé a Mre Antoine Tyrō pour les copier. Mis à compte le 4 Juillet . . . . . —18.4

1566 — 25 Octobre. Pour l'impression desd. contenans 8 feilles . fl. 16.9

Pour les formats et affustages . . . . . 15.

Il contient 8 feilles imprimé à 1000 qui sont 16 rames et 2 pour les imperfections sont 17 Rames papier gr. carré de 32 patt. la rame.

(11) *Le Grand-Livre des Afaires.* IV. 86. Payé le 10 Janvier 1566. Emblemata Sambuci en flameng.

1565. Sur la traduction desd. Embles à M. van Diest compté le 26 Avril 1565. . . . . (livres de gros) —.13

Le 5 février 1566 aud. fils de Gilles van Diest pour le reste . . . fl. 24.—

Mis à compte le 4 mars

1566 : 25 Octobre. Pour l'impression desd. contenants 7 feilles . . 14.4

Il contient 7 feilles imprimé à 1000 qui sont ...

14 Rames et une pour imperfections qui sont ...

15 Rames de papier grand carré à 32 pat. la Rame qui sont. ...

SCHUILNAMEN EN DEVIEZEN UIT VROEGER TIJD

I.

BURSE SONDER GHELT (ook : *Spaert niet meer*). — [Pieter Maertens, Brugsch Rederijker der XVIe eeuw.]

In « *Een Deuoot en profitelijck boecxken, inhoudēde veel ghestelijcke Liedekens eñ Leysenen.... Gheprint in die triumphelike coopstadt van Antwerpen, op die Lombaerde veste / tegen die guldē hant over. By mi Symon Cock* » (1539), staat, (1) een « leysen op die wise : Ick en hebbe gheenen man, die mi verhuegen can », met de toevoeging : « Bi hem die scrijft Borse sonder ghelt Was dese leysen ghestelt ».

Eduard de Dene, in zijn « Testament of uytersten wille », waar hij gewaagt van de liefhebbers der edele conste die tot zijne omgeving hadden behoord, doet ons den rederijker kennen die zich achter de bewuste spreuk verschool :

» Pieter Maertens had oock gratieuse manieren,
» Die voor devijse schreef : *Burse sonder ghelt :*
» In « *Spaert niet meer* » deed hy constigh logieren
» Niet een letter meer noch min dan sijn name spelt... »

Het lied in het « Deuoot en profitelijck boecxken » behoort niet tot de beste van die merkwaardige verzameling. Zoo wij het hier overdrukken, dan is het wijl het vermoedelijk het eenige is dat met zekerheid aan Pieter Maertens kan worden toegeschreven :

1. Alder maechdelijcste moeder
Maria gebenedijt
Die baerde onsen behoeder
Dus sijn wij al verblijt
Want God aensach v groot ootmoet
Dus nam hi aen vleesch ende bloet
In v reyn suyuer greyn
Dus payen wi dat kindeken cleyn
Gheboren van eender maghet reyn
Het weent so menighen traen
Het sal ons van sonden dwaen.

2. Wat wonderliker cuere
Dat God nu heeft ghewrocht
Onsterffelijcke natuere
Heeft sterffelicheyt besocht
Thoochste totten nedersten quam
Ende tnederste totten hoochsten clam
Is dit niet vry bestaen
Dus payen wi dat kindeken cleyn
Gheboren van een. &c.

(1) Blz. 284 van den herdruk van D. F. Scheurleer, 's Gravenh., 1889.

3. Die coninc groot van machte
Die eewich domineert
Onder het ioetsche gheslachte
Is hi ghedescendeert
Ende heeft geleden om ons behout
Honger / dorst / heet / en cout
Ende dicwils moede ghegaen ||
Dus payen wi dat kinde. &c.

4. Den wech volmaect int wesen
Doelt selue eylaes waer hi trect
Die waerheyt hoochste ghelesen
Wort selue bespot beghect
Het leuen dat elc sijn leuen gheeft
En die ons reden ghegeuen heeft
Heeft selue die doot ontfaen.
Dus payen wi dat kinde. &c.

5. Die stercste man van leden
Is gheworden een teeder kijnt
Die gheuer is van vreden
Hi weent alsoot wel schijnt
Eylacy eer verdriet ghenaect
Den pays ware goet ghemaect
Wy hebben alle misdaen
Dus payen wi dat kindeken. &c.

6. Princesse Maria reyne
Wel alder suyuerste maecht
Bidt doch v kindeken cleyne
Dat hi ons niet en plaecht
Want al is sijn ontfermen groot
Wij leggen thooft in uwen scoot
Eer ons die sonden slaen
Dus payen wi dat kindeken cleyn
Gheboren van eender maghet reyn
Het weent so menigen traen
Het sal ons van sonden dwaen

II

A. V. F. SCHILDER [Alexander van Fornenbergh].

Den Antwerpschen Protheus, ofte Cyclopshen (sic) *Apelles ; dat is ; Het Leven en de Konst-rijcke Daden des Uyt-nemenden, ende Hoogh-beroemden, Mr. Quinten Matsys : Van Grof-Smidt, in Fyn-schilder verandert. &tc. Midtsgaders Beschrijvinghe sijner voor-treffelijcke Wercken, Soo hier als elders, by hem ghedaen. Met over-een-komende ghelijckenissen, sommigher voor-oude (Griecksche, Italiaensche, en Nederlandtsche) schilders, op Quinten. Voort By-voeginghe eenigher Latijn-vertaelde Carmen van Thomas Morus, hem t' er Eeren ghemaeckt. Alles den Weêt-gierighen Lief-hebbers der Edeler Schilder-konst (soo Uyt, als In-landsche) tot aenghenaem Vermaeckelijckheyt in 't Licht ghebrocht door A. F. W. schilder. — T'Antwerpen, By Hendrick van Soest / onder onse L. Vrouwen Toren / inden gulden Enghel / teghen over den Born-put van den selven Quintijn ghemaeckt. 1658.* 4to. 14 + 44 blz.

Alexander van Fornenbergh, die zich « schilder » noemt, komt niet voor in de *Liggeren* der S.-Lucasgilde. Cornelis de Bie, een tijdgenoot, vermeldt zijn naam niet in zijn *Konst-cabinet*. Kramm, na te hebben beweerd dat v. F. als kunstschilder te Antwerpen bloeide in 1656, verklaart dat hem van zijn

kunstwerken nimmer iets is voorgekomen. Ons is hij, als beeldend kunstenaar, bekend door een portret van Willem van der Borcht, in dezes *Brusselschen Blom-hof van Cupido* (Brussel, 1641). Dat portret heeft tot onderschrift : « Al^r a Fornenbergh del. Ant. van der Does sculps ». Onze man schijnt hoofdzakelijk hertoetser van schilderijen geweest te zijn. Dat leeren wij uit een lofdicht, gerijmd door I. Dierkens (met zinspreuk : *De doodt is seker)*, in het voorwerk van den « Antwerpschen Protheus ». Daar heet het over v. F. :

« De doode schildery die houwt van hem te leen
Haar levens-duer'ghe standt : wy siend' er veel bederven ;
Maar wat sijn handt gheraeckt ! dat is bevrijdt van sterven.
Geschelfert oft ghescheurt, hij helptse weer soo klaer
Al oft den eyghen gheest des meesters in hem waer.
Jae sonder oock de konst (als meest) in 't minst te schaden,
En waer sijn schild'ring is, wij selfs niet kunnen raden,
't Zij Landt-schap of Figuer.... »

En in v. F's waardeering van Matsys talenten, komt dan ook de man van het ambacht wel eens achter het hoekje gluren :

« Syn schildery is plat en glat (op suyv're grondt)
Nochtans verheft en treft hij het natur'lijck rondt,
En doet, door veruw en konst, de Gratien daer in vlieten
Als oft een purp'righ bloedt quam door de adren schieten
En bloosden wangh en lip.... »

Na Karel van Mander brengt v. F. niet veel nieuws over den grooten Matsys. Aan van Mander's mededeeling dat « Quinten een groot musicien gheweest is » knoopt hij er echter eene andere vast die niet zonder belang is : « Oock ghedenckt my in myner jonckheydt wel gehoort te hebben dat hy een jonstich lief-hebber van de Rethorycke was, die toen ter tydt seer yverigh in swangh gingh ». Voor de kunstgeschiedenis is zijne beschrijving van 's meesters werken, die destijds in de Scheldestad aanwezig waren, eene welkome bijdrage ; zoo ook zijne mededeelingen over de samenstelling van kunstcabinetten van Antwerpsche verzamelaars. Als staaltje van zijn proza, de volgende beschrijving van eenig sedert verloren gegaan kunstwerk door Matsys in zijne woning uitgevoerd : « Ick hadde by-na vergheten... te beschryven die schilderingh van Quinten op den muur ghedaen t' sijnen huyse inde Schuttershof-strate in S. Quinten. Welck is een doorgaande werck, beginnende van de ghelase vensters af (boven de

deur) de muren rondt-om loopende, eyndight in den lesten hoeck : dit werck (gheordonneert tot cieraet der camer) bestaet uyt ronde ende ovale compartimenten, grotissen, festonnen, ende versierige krollen, met cenighe blader-rancks door-steken ; hier en daer swieren eenige kinderkens tusschen henen, alles van waterveruw, wit en swart. T'en rechter hoeck, als-men t'er camer in-comt, ende het begin van 't werck is, heeft hy ghemaeckt de Keijserlijcke Columnen, met het omslingerende rolleken van Plus oultre; t'er sijden twee geny ofte kinderkens die de Pilaren vast houden. Inden hoeck teghen-over, neven de schouw (wesende 't hooghevnd der camer, boven de tafelplaets) heeft hy ghemaeckt een uyt-springhende gaelderijken, waer op vier figuerkens sitten, neven een, van coleur gheschildert, spelende (te samen) op een accoort van fluyten. Doch dese, (door oudtheydt des tijts oft uyt-teeringhe des sal-peters) sijn waer-schijnelijck, bedorven geworden, vermits sy van een ander over-schildert zijn, slecht ghenoegh ; maer all' het ander is noch wel bewaert. Dit werck is met een gheestighe manier rouw en swadderigh af-ghedaen, en der-halven niet van Quintens beste, maer wel van sijn leste; want dit is ghedaen een jaer voor sijn doodt, te weten anno 1528, ghelijck den datum uytwijst ».

Van Fornenbergh was ook dichter, en niet van de minste. Zijne spreuk was : *Levende sterf ick.*

Het beste der liederen bij den wedstrijd der Mechelsche *Peoene* (1621) ingebracht is voorzeker, zooals reeds Prudens van Duyse opmerkte (1), het *Meyliedeken,* op de stemme « O slaep, o soeten slaep duert lange ». Het komt voor onder de bijdragen der *Violieren* en is geteekend met de bovenvermelde spreuk. « Daer ryst », zoo luidt de derde strophe :

« Daer rijst mijn licht!
Wiens schoonheyt ongeblaempt
Het g'claer gesicht
Des werelts maeckt beschaempt:
Daer blinckt mijn heldre sonn'!
Die overwonn'
(Door hare groote cracht)
Den bedroefden nacht
Van mijn swaer gedacht
En sinnen..... »

(1) *De Rederijkkamers in Nederland.* Pr. v. D. schijnt den dichter, die zich achter het devies verschool, niet te hebben gekend.

Vergeleken bij den berijmden, met mythologische beelden opgesierden onzin, die de andere mededingers te lezen geven, is dit lied inderdaad merkwaardig om zijn natuurlijken toon en ongedwongen voordracht.

Wat onze dichter sindsdien nog heeft voortgebracht is, zoover wij weten, nog niet nagegaan. Het onderzoek dat wij daaromtrent hebben ingesteld, zal althans eenige bijzonderheden aan het licht brengen. v. F. moet, toen hij zijn lied voor de *Peoene* dichtte, nog zeer jong geweest zijn, want zijn letterkundige arbeid heeft hij — zooals wij zien zullen, nog ten minste 42 jaar lang voortgezet.

In de *Schadt-kiste* vinden we van hem nog een *Refereyn*, dat slechts onbeduidend gerijmel bevat, iets wat, het door de «*chaerte*» opgelegde onderwerp in aanmerking genomen, wel niemand zal verwonderen. Het in te brengen refrein moest « in vier mael seventien » (versregels) verklaring geven van :

« Der Philosophen leer, hun schriften en belijden,
Die men waerachtichst hout van d'alder-oudste tijden. »

Eerst twintig jaar later vinden wij onzen dichter terug en wel in het voorwerk van W. van der Borcht's *Brusselschen Blom-hof van Cupido,* met een lofdicht « Gunst-sporte », welks aanhef het bekende « *l'art pour l'art* » een paar eeuwen vooruitloopt :

« Die niet als roos en is, wat sou die doen dan blosen ? »

In het *Brabantsch Nachtegaelken* van J(an) M(ommaert), waarvan in 1650 de *tiende* druk verscheen, komen vijf bijdragen voor met «*Levende sterf ick*» onderteekend : « Blinckende Schat-kist op-ghevult » ; — « Minnelijcke Toover-kracht » ; — « Liefde-lof » ; — « Vrede-sucht » ; — « Herders Vreede-sangh ».

Uit « Liefde-lof » verdienen aangehaald de volgende verzen :

« Dijn leven leeft in mij
En heeft het mijn gedreven neer,
Mijn leven sweeft in dy
En soeckt sijns levens leven weer... »

« Vrede-sucht » is een roekeloos spelen met woorden en rijmen, dat hij dan ook geeft « tot bewijs wat de Nederduytsche Rymkonst vermach ». Maar er spreekt eene meesterschap over de taal uit, waarover misschien geen ander zijner land- en tijdgenooten beschikte.

« De wolcken // vertolcken // de volcken // den Prijs /
't Verhoopen // staet open // om koopen genade ;
't Betrouwen // drijft rouw' en // 't benouwen op reys ;
't Verschillen // der willen // sal stillen // ter stade ;
Te spade // 't geluck // inden druck // noyt verscheen :
Bidt krachtigh // eendrachtigh // 't waerachtige Een
Sal ons geven // te leven // in vreen ».

In 1658 geeft hij uit : *Jubilæum, sive duplicis Celebratio, ofte Gulde Lof-Basuyn geblasen over het 200jarige Vreughde-Jaer 1658, t' er ghedachtenisse des eerster In-stellinge vande Almoseniers binnen Antwerpen in 1458. t' Antwerpen, By Hyeronimus Verdussen, Guilliams sone : in de Augustynstraet, teghen over St. Andries Kerck, inden Naem Jesu.* 4to.

Voor het laatst ontmoeten wij hem met lofdichten in het voorwerk van « *Ieverighen iever tot Godes Wet* » (als Alexander van F.), en van « *Hooghe litanie ofte aendachtige verbreydingh der Lauretaensche Litanie* », (als Alexander van Furnenbergh, *Levende sterf' ick*) beide door Fr. Godin, in 1661 te Brussel verschenen, — alsook tusschen de lofdichters op : N(icolaas) O(mazur) « *Labyrinthvs Cvpidinis* », Antw. 1663.

III

VICTOR A CAMPIS, S. T. BACCALAUREUS [Frans Mileman of Myleman, jezuiet, missionaris in Noord-Nederland, geb. te Brugge 1610 ; overl. te Groningen, 1667. Hij schreef ook een paar ascetische werkjes onder den schuilnaam : François van der Brugge, zinspelende op zijne geboorteplaats].

Nederlandtsche Weer-galm. Toe-gesongen, ende opgedragen met de Engelsche Choor-zangers, aen de H. altijt gepresen Moeder Gods-Maeghd Maria. Omhelsende in 't Hemels Hof haere Beminde Soon, Vleesch en Bloet Jesus Christus. Door Victor à Campis, S. T. Baccalaureus. Uyt sijne Lietjes opgesocht, en by een vergadert, door Hendrick Hoorndijk. Ten deel, voor desen, in Druck uytgegeven. Noch achter aen, eenige uyt verscheyden Autheurs. t' Antwerpen, (Amsterdam) *voor Philips van Eyck. 1664.* 12mo. 153 blz.

De Backer (VI, 377), Sotwel citeerende, noemt het werkje : « *Belgica Echo, seu Cantilena sacrae (sub nomine Victorii a Campis). Antverpiæ, typis Philippi van Eijck, 1664, In-12* ». Die latijnsche titel werd blijkbaar op goed geluk aldus vertaald door van Doorninck :

« *Belgische Echo of heilige liederen, door Victorius à Campis. Antw. Phil. van Eyck, 1664.* 12° », en in de *Biographie nationale,* met verdietsching ook van den schuilnaam, door A. C. de Schrevel : « *Vlaemschen Echo of geestelyke liederen, door Victor van Kempen. — Antw. Philips van Eyck, 1664.* 12° » Het werkje dat in ons bezit is, en waarvan wij boven den titel mededeelden, is de oorspronkelijke en eenige uitgave. De verzamelaar, een boekverkooper te Groningen, waar Fr. Mileman in 1667 overleed, zegt in zijne voorrede dat het boek bevat : « den heelen hoop (liederen) van Victor à Campis al eer gecomponeert, *en van hem, overlang, hier en daar onder de bekende vrienden uytgedeelt.* » Zij waren dus niet, in bundel verzameld, vroeger gedrukt geweest.

IV

SPIRITUS ARDENS. [Spreuk van Petrus de Vos van Hee, capucien, geb. te Brugge, overl. te Brussel 11 Maart 1728, op 70jarigen leeftijd].

a) Het Boecxken van de vier uytersten. En eenige By-voeghsels, om in onse Uytersten getroost te wesen.

Jaer-schriften.

eXtreMa, CorDe CogIta.
UW' UYtersten Wel Denkt
en peYst,
aL-Voor gY UYt De WeIreLDt
reYst.

Tweeden Druck. Tot Maestricht, By Lambert Bertus, Stadtsdrucker, tegen-over de P. P. Predick-heeren. 171... 12mo. 48 blz.

(1) In « *Biekorf* », 13e jaar, Tk 16, is overtuigend bewezen dat *Spiritus Ardens* doelt op den kloosternaam van den schrijver, Seraphim — en niet op zijn geslachtsnaam. J. J. de Munck, in het « *Leven van de H. Maegt ende Martelaresse Maria de Ellendige* » (Mechelen 1769) heeft eerst de dwaling verspreid als zou die geslachtsnaam « Van den Branden » geweest zijn, en enkele biografen hebben het den man eenvoudig nageschreven. Volgens de Munck zou onze Capucien ook een « *Leven van Maria de Ellendige* » in verzen geschreven hebben, dat wij niet hebben ontmoet.

Aan het slot leest men :

DEN WENSCH
DES DICHTER.

Charitate semper ardeat.

SPIRITUS
ARDENS
(ALDUS IN 'T VLAEMSCH)
ONS BRANDT-GEEST T'ALLEN TY',
IN LIEFD' ONTSTEKEN ZY.

De Approbatie, gegeven te Leuven, is van 1711, wat met de jaarschriften overeenkomt. De eerste uitgave zal dus wel uit dat jaar stammen. Een 3de druk verscheen : « tot Brussel, by Em. de Grieck, 1715 » ; een 4de « tot Brugghe, by Paulus Roose, Wollestraet, 1716 » ; een 6de « Tot Brussel, 1717 » (Cat. C. P. Serrure, 731).

b) Bly-eyndigh Treurspel. De Goddelijcke Voorsienigheyd beproeft, in Bertulpho en Ansbertâ. De Deught der Minzaemheyd : en ondersteunt het voornemen van een vaste Getrouwigheyd. Wordende alles toe-gevoeght aan de Liefde van Christi Menscheyd.

DOOR EEN, WIENS NAEM-SCHRIFT (OF PATROON)
IS EENEN GEEST DIE STAET TEN TOON,
GANSCH BRANDIGH, VOOR DES HOOCHSTEN THROON,
SPIRITUS ARDENS.

☛ HÆC CERNITE SEQUENTIA ,, DE DIVA PROVIDENTIÂ.
☛ BESIET HIER 'T GENE ZY GESEYT
VAN D'HOOCHSTE GODTS VOORSIENICHEYD.

Tot *Brugghe, Bij Andreas Wydts; inde Breyël-straete. 1720.* 8vo.

Dramatische omwerking van het volksboek : « De Historie van Florentina de getrouwe, huysvrouwe van Alexander van Mets », zooals ons die uit tallooze drukken bekend is. Om haren echtgenoot Bertulpho uit de handen der ongeloovigen te verlossen, trekt Ansbertâ, eene edelvrouw, mannenkleederen aan, en meldt zich als « konstighen snaerspeelder » bij den Turkschen keizer, dien zij door haar spel in vervoering brengt, zoodat ze van hem de vrijheid van Bertulpho verwerft.

Het treurspel, in lamme alexandrijnen, wemelt van vermakelijke anachronismen. Zoo wordt in het tweede « vertoog » aan Ansbertâ een brief besteld waarin haar echtgenoot meldt hoe hij

in turksche slavernij vervallen is, en haar smeekt alles tot zijne redding in het werk te stellen. Ansbertâ breekt los in jammerklachten, die den bode waarschijnlijk wat omslachtig zijn, want hij onderbreekt de edelvrouw met de nuchtere waarschuwing :

« Mevrouw, indien 't u b'lieft hier antwoord op te schryven,
De post vertrekt terstond.... »

Het boekje is versierd met een vijftal niet onaardige plaatjes van Harrewyn, naar teekeningen van A. Wydts.

De schrijver, die het geraden vond zijn naam te verzwijgen, heeft niets nagelaten — men zie den titel — om, ten minste wat zijn kloosternaam betreft, zijne spreuk zoo doorschijnend mogelijk te maken. En twee van de drie kromschrijvers die in het voorwerk voor hem de loftrompet steken, is het er eveneens om te doen den vrijwillig aangenomen sluier aan flarden te rukken. Zoo de eerzame Judocus van der Minnen, die de tweetalige spreuk voert : « Suprema in AMORE Virtus » en « De Hooghste Deught bestaat in 't MINNEN » :

« De geesten die altyd vol liefde zijn ontsteken
. . . . . .
Zijn *Seraphins* genaemt . . . . . .
t' Ampt van een Seraphin is in Godts liefd' te *branden*.
. . . . . .
De dichter van dit spel (wiens naem ick niet vertaele
Omdat ich heymelijck sijn naam alhier verhaele)
Stelt onder sijnen rijm, een *Geest* die *brandigh* is
Als vierende (bedeckt) sijn's naems gedachtenis... »

En A. van der Brugghe « spelende op sijn vierighe zin-spreuck « Spiritus Ardens » :

« Lees dit manhaftigh stuck, rijm-konstelijck beschreven.
Het is een vier'ghen *geest*, die 't in het licht komt geven.
En 't vier is van dien aerd, het doet 't al *branden*, dat
Door sijne vlammen word bestraelt oft aan-ghevat. »

Het « manhaftigh stuck », en dat is het neusje van den zalm, is gedeeltelijk geplunderd van pater Poirters, die dezelfde stof behandelde in « *Den Allerheylichsten Naem voor een Nieujaergift* » (Antw. 1647), half in proza, half in verzen. Berijmde gedeelten bij Poirters heeft de Vos in zijn stuk gevlochten en daarbij de al niet hooggaande verzen van den pater jezuiet deerlijk verknoeid.

Een enkel staaltje. Bij Poirters :

« Begaefden Ionghelingh, die mij met soete slaghen
Meer als oyt Constenaer hebt weten te behaghen,
Die met u silvre stem verwint den Nachtegael,
En met u Luyt daerby verheught een heele sael ;
Wat is doch uwen eysch ? hoe dier acht ghy de conste ?
Werdeert-se soo-je wilt, ghy hebt myn volle jonste :
Al wat ghy vraghen wilt, dat sweir ick by myn croon,
Sult ghy op staende voet vercrijghen voor den loon.
'Ten waer de pijn niet weerdt, dat moghje vrylijck weten,
Soo ick ver-eeren wou aen u een gulde keten,
Of dat ick eenen rinck met diamanten schonck
Die door sijn hellen glans ghelijck de sterren blonck :
Ick acht de Luyt al meer : dus kiest uyt al mijn schatten
Soo veel ghy daer uyt kont met beyd' u handen vatten,
Het is by u verdient, en 't wordt u wel ghejont ;
En peyst niet dat mijn tongh light op een hoofsche gront.
Of soo ghy liever hebt hier in een ampt te treden,
En dat ick u versie in een van mijne steden,
Seght maer wat u belieft, en neemt u voordeel waer,
Want sulcke Princen jonst verschijnt niet alle jaer ».

Dat wordt, in ons treurspel, als volgt afgeschreven :

« Begaefden Konstenaar : die my met soete slaegen,
Nu voor de tweede mael hebt weten te behaegen ;
Die met uw Snaer-geluyd verwint de Nachtegael,
En vol van Vreughden stelt dees Keyserlijcke zael,
Wat is doch uwen Eysch ? Hoe dier acht gy die konste ?
Weirdeertse soo gy wilt, gy hebt myn volle jonste.
All' wat gy vraegen wilt (Dat sweir ick by mijn Croon)
Sult gy, op staende voet, vercrijgen voor uw' Loon.
't En waer de Pijn niet weird (Dat mooght gij vrij'lijck weten)
Dat ick vereeren wou aen U een gouden keten :
Of, dat ick U een Rinck vol Diamanten schonck,
Die door den hellen Glans gelijck de sterren blonck.
Ick acht Uw' spel al meer. Dus kiest uit al mijn Schatten,
Soo veel als gy daer uyt kont met uw' handen vatten :
Het is by U verdient, en 't word uyt goeden grond,
Van my, en gansch het Hof, U hertelijck gejont.
Oft, soo gy liever hebt hier in een Ampt te treden,
En dat ick U voorsie in een van mijne Steden,
Ick maeck U, van nu af, mijn Eersten *Generael*,
Zyt gy een Man ter Zee, ick maeck u *Admirael*.
Of wilt gy in mijn Hof met ruste blijven leven,
Ick sal in dit Paleys voor U een wooningh geven,
Segt maer wat U belieft : Neemt nu Uw' Voordeel waer
Want, sulck een Princen jonst verschijnt niet alle jaer.

De catalogus der verzameling van C. P. Serrure vermeldt (3014) een werkje, dat wel insgelijks uit de pen van onzen poëet zal gevloeid zijn, maar waarvan ons geen exemplaar is voorgekomen : « *Dry-deelich Zeden-klucht van Paschier en Isabella, toegevoeght aen het treurspel van Bertulphus en Ansbertâ. Tot Brugghe, by And. Wydts, 1722.* »

V

ADRIAAN VAN WOELMONT. [Joannes Roos, geb. te Rotterdam, overleden te Delft, 1703, bekeerde zich tot den Roomschen eeredienst en werd, na te Orleans tot licentiaat in de Godheid te zijn bevorderd, achtereenvolgens pastoor van de Buurkerk te Utrecht, pastoor van de St. Hippolituskerk en van het Begijnhof te Delft, lid van het Utrechtsch kapittel en aartspriester van Delfland.]

Alle de werken van den zeer eerweerden en hooggeleerden heer Adriaan van Woelwijk, Licentiaat in de H. Godtheit, Aarts-Priester, &tc. Inhoudende zyne bekeeringe Mitsgaders De Reedenen welke hem bewoogen hebben de gezintheid der Remonstranten te verlaaten en zig te begeven tot de Eenigheit van de Catholyke Kerk alsmede Een Generale Verzameling van alle de zeer Geleerde en uitmuntende Werken die zyn Eerwaarde tegen verscheide Hervormde Predikanten tot verdediging van de Rooms Catholyke Kerk geschreeven heeft. t' Antwerpen, Gedrukt voor de Compagnie. (Amsterdam, David Noordheem, Boekverkooper in de Angeniete straat), 1738. 8vo. 5 dln.

In het laatste deeltje, 's schrijvers portret en levensbeschrijving, waar het heet : « Zyn Eerwaarde heeft ons 18 verscheide tractaeten naargelaten, doch de meeste heeft hy geschreven onder den naam van Adriaan van Woelwyk, de Reden hier van is dat hy priester zynde te Delft in een stad daer zy hem zeekerlyk zouden hebben verdreven indien zy geweeten had dat hy den Auteur dier werken was, waarop hy zyn naam zeer wysselyk heeft verborgen gehouden. »

V. A. Dela Montagne.

ABRAHAM VERHOEVEN DE EERSTE COURANTIER VAN EUROPA?

Den tijdt zal leeren.
(Spreuk van Verhoeven)

I.

Het werd tot heden niet betwist dat de Antwerpsche drukker Abraham Verhoeven de eerste was die in Zuid-Nederland een nieuwsblad of courant uitgaf. Wijlen de heer Karel Ruelens, conservator aan de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waagde 't, in 1859, heel bescheiden trouwens, voor Verhoeven aanspraak te maken op den weidscheren titel van « eersten courantier van Europa » (1). De heer Alph. Goovaerts, in 1880, ging verder : in een werkje getiteld : *Origine des Gazettes et Nouvelles périodiques. Abraham Verhoeven d'Anvers le premier Gazetier de l'Europe* (2), dat tamelijk veel opgang maakte, hield hij staande dat Verhoeven niet alleen de eerste « gazettier » in Europa, maar zelfs de uitvinder van het « geïllustreerde nieuwsblad » mocht heeten. Die courant, onder den naam van « Nieuwe Tijdinghen » algemeen bekend (ofschoon Verhoeven's blaadje niet steeds dien titel voert), zou, volgens dien schrijver, begonnen zijn in 1605, in welk jaar een eerste privilegie hem door de Aartshertogen Albrecht en Isabella werd verleend.

Volgens Hatin (3) kreeg Duitschland zijn eerste courant pas in 1612 of 1615, Engeland in 1622, Holland in 1626, en Frankrijk in 1631, en zou dus de Antwerpenaar moeten beschouwd worden als de baanbreker onzer hedendaagsche nieuwsbladen.

In de aflevering CXLIV en CXLV van de *Bibliotheca Belgica* (ver-

---

(1) Zie de *Revue d'Anvers*, 28 mars 1861, *Anvers berceau du journalisme*, waarin Ruelens' voordracht, gehouden den 31 Maart 1859 in den Antwerpschen Cercle Artistique, besproken wordt.

(2) Anvers, Pierre Kockx. — Een eenigszins gewijzigde Nederlandsche vertaling verscheen bij denzelfden uitgever in 1881.

(3) Eugène Hatin. *Biographie historique et critique de la presse périodique française.* Paris. 1886. — In het werkje *Le Journal*, van denzelfden schrijver, verschenen in de *Bibliothèque utile* van Germer Baillière & Cie, Parijs, z. j., p. 18-21, geeft hij als oudste courant voor Duitschland op een bladje in 1615 of 1616 te Francfort verschenen, maar kent er geen ouder dan van 1658.

schenen in Aug. 1899), werd (door wijlen den heer Th. J. Arnold) de bewijsvoering des heeren Goovaerts zeer nauwkeurig onderzocht en zijn conclusies getoetst. Het blijkt uit deze belangrijke studie dat Goovaerts' vermetele beweringen geen steek houden ; dat hij, om zijn stelling te staven, voor couranten liet doorgaan wat enkel gewone losse bladen of vlugschriften waren, in niets onderscheiden van de talrijke pamfletten met tijdingen zooals er toen al sinds meer dan 50 jaren uitkwamen ; dat de eerste courant, die volgens Arnold dien naam verdient, verscheen *den 27 Februari 1620*, dat een Hoogduitscher, de Straatsburger drukker Johann Carolus, reeds vóór 1609 een wekelijks verschijnend en genummerd nieuwsblad uitgaf onder den titel : *Ordinarij avisa*, waarvan de jaargang 1609, uit 52 nummers bestaande, in de Bibliotheek der Hoogeschool van Heidelberg berust. Volgens Arnold zou Verhoeven zelfs niet eens de eerste zijn die het voorbeeld van den Straatsburger drukker volgde, maar daarin zijn voorgegaan door Broer Jansz. (1) te Amsterdam, die in een vlugschrift van 1604 : *Journael oft dachregister van 't principaelste in Vlaenderen gheschiet*, zich « *out courantier int Leger van syn Prinsel. Excel.* » (Maurits van Nassau) betitelt, en die een buitengewone tijding — wat men nu een *bulletin* of extra-blad noemen zou — in 't licht zond bij Oldenbarneveldt's terechtstelling, den 13 Mei 1619, waarin aan 't einde gemeld wordt door den drukker : *Wat voorders paffeert fal ick V. E. toecomende Vrydaghe in de Courante mede deelen.* Die Vrijdagsche courant zelf heeft de heer Arnold intusschen nooit gezien, zoomin als de heer W. P. Sautijn Kluit, die het geval in den Nederlandschen Spectator (1880, blz. 59-60) besprak. Tot verdere staving worden uit Hooft's Warenar (geschreven 1615, eerste uitg. 1617) eenige verzen aangehaald, waarin een der personen zou zinspelen op een blad waarin men « tweemaal ter weeck » « de courante nouvellen uit de vier hoeken van de stat » lezen kon. (2)

Hoe 't zij, voor den geleerden redacteur der *Bibliotheca Belgica* en andere Noordnederlandsche schrijvers staat het vast : in Amsterdam verscheen reeds in 1619 en wellicht vroeger *een regelmatige courant*, vóór dat Abraham Verhoeven, op 27 Februari 1620, het blaadje uitgaf dat als 't eerste nummer van het Antwerpsch nieuwsblad zou mogen aangezien worden.

In 1863 had de geschiedschrijver Rob. Fruin in den Volksalmanak van de Maatsch. tot 't Nut van 't Algemeen, bl. 86 (ook herdrukt in zijn

---

(1) Broer = Willebrord.

(2) Z. Gedichten van P. C. Hooft, volledige uitgave door Dr. F. A. Stoett. Amsterdam, P. N. van Kampen & zoon. 1900. II, bl. 318. WARENAR, verzen 729 en vlg.

Verspreide Geschriften, III (1), blz. 343-362) reeds een kalme uiteenzetting van het vraagstuk gegeven, welke in breede trekken ongeveer alles samenvatte wat over de zaak te zeggen was.

Indien ik op mijn beurt een woord aan « de quaestie Verhoeven » wensch te wijden, is 't omdat een bespreking van dit vraagstuk, hetwelk in den laatsten tijd in tal van dagbladen en periodieken zeer uiteenloopend behandeld werd, in dit nieuwe tijdschrift geheel op zijn plaats is, en omdat het de gelegenheid aanbiedt, een meer uitgebreid en ook minder speciaal publiek, dan dat waartoe de *Bibliotheca Belgica* zich wendt, met de ware toedracht van het bibliographisch twistpunt vertrouwd te maken.

Ofschoon niet in alle opzichten de meening van Arnold deelende, wil ik niet beginnen zonder de nagedachtenis van den geleerden man de hem zoo ruimschoots verschuldigde dankbare hulde te brengen.

Schier al de in onze openbare boekerijen berustende exemplaren der *Tijdinghen* heeft hij onder oogen gehad, ze in de *Bibliotheca Belgica* voortreffelijk beschreven (2) en in een belangrijke verhandeling nagenoeg afdoende besproken.

In de volgende bladzijden zal ik zijn onderzoek niet herhalen, hoogstens nagaan en in hoofdtrekken resumeeren.. De voorbehoudingen die ik meen te mogen maken betreffen, eerstens, den datum van 27 Februari 1620, die door den schrijver als onbetwistbaar aanvangspunt van het Antwerpsche nieuwsblad wordt voorgesteld ; in de tweede plaats, de prioriteit aan den Amsterdamschen courantier Broer Jansz. door hem toegekend.

---

(1) 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1901.

(2) Kleine wijzingen zouden op enkele plaatsen dienen aangebracht te worden.

Bij V 226 moet aangestipt worden dat het ex. der Antw. Stads-Bibl. afwijkt van het beschrevene, te Brussel berustende. Het eerste geeft de dagteekening op die in het andere ontbreekt, nl. *22 September 1618*; buitendien loopen de tijdingen in het ex. te Antw. van 15 Aug. tot 2 Sept., in plaats van : van 16 Aug. tot 2 Sept., als in dat te Brussel.

Bij V 228 valt aan te merken : dat, op het Antw. exemplaar, het adres volledig voorkomt, zoodat de stipjes achter « Lombaerde Veste » mogen vervangen worden door « inde gulde Sonne. » Het jaartal 1618 waarachter in de *Bibliotheca Belgica* een vraagteeken staat is onbetwistbaar.

In 1620 wordt bij de beschrijving der 7e Tijding, V $\frac{196}{6}$, de sign. A opgegeven, terwijl in het exemplaar dat de beschrijver in handen heeft gehad dit enkel met de hand is aangebracht.

Deze aanmerkingen maak ik niet om te vitten, maar om den prachtigen arbeid der *Bibliotheca Belgica*, steeds zoo streng wetenschappelijk, te volledigen en om de bezitters van het werk in staat te stellen de noodige aanvullingen te doen.

II.

Het is een zeer verspreide dwaling, dat Abraham Verhoeven nu eenmaal de eerste zou zijn die op een goeden dag zoo maar den inval kreeg — den genialen inval, luidt het gewoonlijk — nieuwstijdingen te gaan drukken. Als zoo menig andere uitvinding, hing ook die welke men aan Verhoeven toeschrijft al een heelen tijd in de lucht : vlugschriften die titels dragen als : *Warachtige nieuwe tidinge, Neue en Warhafftige Zeitungen, Nyeuwe sekere ende warachtighe tydinghen,* bestaan reeds sedert de eerste regeeringsjaren van Keizer Karel ; men vindt ze als voor 't rapen in de verschillende pamflettenverzamelingen van Tiele, Petit, Knuttel, enz., en de *Bibliotheca Belgica* geeft er een heele reeks op die vóór 1605 te Antwerpen en elders verschenen. (1) Goovaerts haalt er een aan (2) uit 1529 met den volgenden titel : ¶ *Nyeuwe tij-* || *dinghe,* || ¶ *In wat manieren die Ambassaten der* || *Coninclijcker Maiesteyt te Behmen* || *eñ Hongerije / Te wetene / Heer Six-* || *tus Weyxelberger ende een Hon-* || *gerſchen Heere / tot den Turc* || *ſchen Keyser / aen ende* || *afghecomen* || *zijn.* || ¶ *Regnante Ferdinando.* || *Mutantur tempora in illo.* || ¶ *By Ferdinandus regieringe eñ tijt.* || *Sullen opſtaen groote orloghe eñ strijt.* || (In fine) ¶ *Gheprent Tantwerpē int guldē / Missael* [Adriaen van Berghen.] || *Int iaer ons Heeren. M. CCCCC.* || *ende xxix.*

Te Antwerpen verschenen nog tijdingen, een heele reeks bij de weduwe van Christ. van Remunde, in 1542, 1543 en 1544 ; bij Jan Van Ghelen, in 1543 ; bij Jan Mollyns, in 1559 ;bij Jan Verwithagen, in 1565 ; bij Antonius Tilens, in 1567 ; te Brussel gaf Michiel van Hamont in 1576 er ook een heele reeks uit (3) ; bij Symon Jansz. te Delff in 1543 ; bij Jan Moyt Jacobszoon te Leyden in 1573 ; bij Cornelis Claesz. te Amsterdam in 1588 ; bij Gillis Rooman te Haerlem in 1588 ; bij Richard Schilders te Middelborch in 1589 ; bij Anthoni de Ballo te Antwerpen in 1595 ; bij Rutgeert Velpius te Brussel in 1599 ; bij Maes te Loven in 1601 ; bij Hieronimus Verdussen te Antwerpen in 1602 ; bij Jan van Waesberghe te Rotterdam in 1603 ; bij Jacob Cornelisz. Vennecool te Delff in 1603, enz. enz. Ik spaar den lezer de opsomming der titels, die soms heel raar klinken.

Een enkele maar, als een staal : « *Nieuwe tijdinghen gecome(n) binnen Roomen, 13 Febr. 1566 met eend(er) missiven ghesonden wt Constantinopolen, inhoudende den grooten aenslach en(de) ghereetschap der grooter*

---

(1) Zie aldaar in de beide reeksen, op *Tydinghen* en *Verhael.*

(2) Blz. 9. Ik geef den titel nauwkeurig weer, naar het exemplaar dat ik in een particuliere verzameling gezien heb.

(3) Knuttel, Pamflettenverz. Kon. Bib. 's Grav. nrs 250 tot 256 enz.

armeyen des grooten Turcx, so wel ter zee als te lande, teghen die Christenen. Overgheset wten Ytaliaensche(n). Antwerpen, Jan Roelants, boeckvercooper staende op onser liever Vrouwen Kerckhof onder den grooten Thoren. 1566 kl. in-8°. (1)

Het ontstaan dier vliegende bladen of nieumaren valt samen met de eerste inrichtingen voor het verzenden van brieven met renboden of couriers in Duitschland en de Nederlanden omtrent het midden der XVIe eeuw. De hollandsche steden hadden bijzondere loopende of koopmansboden, en de boekverkoopers trokken partij uit de geregelde wekelijksche aankomst der boden met hunne brieven en berichten. Sautijn Kluit, in zijn Geschiedenis der Nederlandsche Dagbladpers tot 1813, deelt mede dat men te Amsterdam wekelijks geregeld berichten ontving sedert 1605 uit Keulen, sedert 1606 uit Embden en Hamburg, sedert 1609 uit Munster, Gent en Rijsel, en sedert 1611 uit Wezel, Doornik en Valencijn, terwijl Antwerpen en Rouaan reeds sedert 1568 en 1597 wekelijks hare berichten derwaarts zonden. (2)

In 1592 was een notaris Cornelis Cools « nieuwstijdinghe schryver » en zond aan het magistraat van Den Haag, en in 1595 ook aan dat van Middelburg, « nouvelles of couranten », waarvoor hij een vaste vergoeding kreeg. Dat gebeurde alles schriftelijk. Na hem vindt men als « courantiers » in verschillende steden : zijn dochter Petronella of Nelleke Cools, die in 1605 Dordrecht bediende en, evenals Carel de Briedere, ook het Hof van Holland inlichtte; voor Leiden was Dirck Cool uit den Haag werkzaam, alsook Adriaen Vasseur te Vlissingen en te Nieuwpoort; in 1602 was dezelfde als courantier in 't leger vóor Oostende ten behoeve der stad Amsterdam, en een jaar vroeger was een zekere Wynant Jansz. in dezelfde hoedanigheid doende. De opvolger van Vasseur was Jan Speelman, die ook tijdens het beleg van Oostende (1601-1604) de stad Leiden van tijdingen voorzag. Dat Broer Jansz., die zich gaarne met den titel van « out courantier » tooide, dergelijken post bekleedde is meer dan waarschijnlijk, en die titel bewijst dus niets voor zijn prioriteit als uitgever der eerste Nederlandsche gedrukte courant op gezette tijden verschijnende.

Te Haarlem waren ook bezoldigd David Mostaard van 1610 tot 1615

---

(1) Zie den catalogus : Nievs-tydinghen Waeragtighe en pertinente Verhaelen Van verscheyde plaetsen in Desen en in Vremden landen. Men vintse te coope By Frederik Muller en C° (Ant. W. M. Mensing). Inde Doelenstraat N° 10 tot Amsterdam. z. j. (1902) n^r^ 202. Dit boekje bevat 1327 nummers.

(2) Bijdr. tot de gesch. van den Nederl. Boekhandel, VII, 1^e^ afl., bl. 93. (Nagelaten geschriften, waaronder Gesch. der Nederl. Dagbladpers tot 1813, uitgeg. door Dr W. N. du Rieu). Amsterdam, P. N. van Kampen en zoon, 1896.

« voor 't weeckelick scryven en overseynden van courantbrieven », en Abraham Robert in 1616.

Voor Nijmegen werkte in 1609-1610 een zekere Hendrik Bilderbeeck. (1)

Even als het gedrukte boek, is dus ook de courant, uit het handschrift ontstaan.

De heer Sautijn Kluit, wien vele der aangehaalde bijzonderheden over den oorsprong der courant in Nederland ontleend zijn (1), behandelde, in 1867 reeds, uitvoerig de geschiedenis der Amsterdamsche courant (2), maar het geschil omtrent de prioriteit laat hem onverschillig. Wellicht had hij, indien hij de uitgave van zijn boek had mogen beleven, ons daarover zelf afdoende uitkomsten kunnen melden : de studie der geschiedenis van de Nederlandsche pers was immers zijn levenstaak ? Nu bepaalde hij zich tot het volgende :

« Ofschoon Amsterdammer in merg en been, en Nederlander van top tot teen, maak ik mij volstrekt niet warm over de vraag, of aan Amsterdam, aan Antwerpen, of aan Straatsburg, aan Nederland, aan België, of aan Duitschland, de eer toekomt Europa en de wereld, China natuurlijk uitgezonderd, te hebben verrijkt met de uitvinding van het nieuwspapier. Bij alle uitvindingen toch speelt het toeval een groote rol, en niets is meer natuurlijk dan dat, als eens de tijd daar is voor eene nieuwigheid, verschillende personen van elkander verwijderd op hetzelfde oogenblik tot de vinding geraken. Vooral, wanneer gelijk bij de verschijning der eerste couranten, dezelfde aanleiding, meer en meer geregeld verkeer, den stoot geeft. Maar de strijd blijve bepaald tot de vraag, waar het eerst nieuwstijdingen op vaste gezette dagen zijn uitgegeven. Hoe het met dit vraagstuk in Noord-Nederland staat blijkt bij de geschiedenis der Amsterdamsche courant, wier stichter Broer Jansz. tevens stichter was der Fransche periodieke pers daar te lande, ongetwijfeld ten gerieve van dat groote aantal Fransche uitgewekenen dat reeds in de eerste helft der 17e eeuw herwaarts kwam, en waaruit eerlang eigen schrijvers en uitgevers zouden optreden. » (3)

Wat niet wegneemt dat hij in zijn reeds vermeld Spectator-artikel van 1880 hardnekkig volhoudt : « Broer Jansz., de eerste courantier van Europa ! »

---

(1) A. w., blz. 94-90.

(2) Bijdragen voor vad. gesch. en oudheidk., nieuwe reeks, v. blz. 209-292, onder den titel : *De Amsterdamsche courant.*

(3) A. w., bl. 106-107.— Men zie ook een artikel van M.H. de Graaff in de *Vlaamsche School*, 1886, bl. 27 en 45, getiteld : Geschiedkundige bescheiden over de oude nieuwsbladen van België, waarvan de inhoud overeenstemt met wat S. Kl. meedeelt.

Eer wij onderzoeken in hoeverre de betwisting wegens de prioriteit van den Zuid- op den Noord-Nederlander, of omgekeerd, als geslecht mag beschouwd worden, zullen wij de werkzaamheid van Abraham Verhoeven nagaan, te beginnen met het oudste jaar dat hem eenig drukwerk toegeschreven wordt, namelijk het jaar 1605.

III.

Het oudste stuk van Abraham Verhoeven dat tot heden bekend is draagt den volgenden langen titel : « Oprechte ende waerachtighe afbeeldinghe/ vande wonderlijcke victorie/ vercreghen teghens de Rebellen van hunne Hoocheden/ den XVIJ. Mey in den Jare 1605. op Blockers-Dijck/ de welcke comende te water ende te Lande met een menichte van schepen/ meynden door het doorsteken vanden seluen Dijcke de stadt van Antwerpen te belegheren/ soo hier naer volcht. — Pourtraict veritable au vif, de la Ioyeuse victoire acquise le 17. de May l'An 1605. par les gens de leurs Altezes aupres d'Anuers, sur le Blockers-Dijck contre les Rebelles de leurs fdictes Altezes, lesquelz sont venuz par la Riuiere de l'Escault auec une quantité de batteaux, pensans couper les Dicques pour mettre ſiege deuant la Ville d'Anvers, tant par eau que par terre. »

Het is een los blad in-fol. plano, bestaande uit drie naast elkaar geplakte stukken. Het grootste blad bevat een kopergravure verbeeldende den veldslag; op het strookje links worden in 't Nederlandsch en in 't Fransch de cijfers toegelicht, waarmede « de forten ende plaetsen » op de prent gemerkt zijn; op het derde stuk, dat onder de plaat geplakt is, leest men de beschrijving ook in de beide talen, elk op twee kolommen, de Nederlandsche met Gothische, de Fransche met Romeinsche letterteekens. Op 't grootste blad, in den hoek rechts van boven, staat de volgende opdracht : *D. Inigo de Borĺa, Castrorum praefecto in Belgio. Abrahamvs Verhoevenus dedicabat*, gevolgd door een achtregelig latijnsch vers, waaronder de initialen C. K. D. (waarschijnlijk : Cornelius Kilianus Dufflaeus) en de dagteekening der overwinning : *Actum 17. Maij an. 1605.* — Aan 't einde der 4e kolom de approbatie van *Egbertus Spitholdius, Canonicus* & [*Plebanus*] *Antuerpiensis*, en het adres van den drukker. Ongelukkiglijk is dit laatste, op 't exemplaar dat in de Stadsbibliotheek te Antwerpen bewaard wordt (1), uitgewischt, maar er is verder geen twijfel mogelijk : het zeldzaam stuk is wel degelijk van Abraham Verhoeven's pers gekomen.

(1) Nr 37642. — Zie verder *Bib. Belg.* A. $\frac{206}{1}$.

Het is dit stuk dat Goovaerts als een der eerste « gazetten » van Verhoeven wil beschouwd zien. Waarop steunt hij zijne bewering? Op niets anders dan dat de Aartshertogen Albertus en Isabella in 1605 hem een Privilegie vergunden, waarvan de oorspronkelijke tekst tot heden niet teruggevonden is, maar dat wij in een tweede privilegie, verleend den 28 Januari 1620, in de volgende bewoordingen herinnerd vinden (1) :

« Priuilegie van onse Ghenadige Princen.

ALBERTVS ende ISABELLA Clara Eugenia Eertsz-Hertoghen van Oosten-rijck, Hertoghen van Borgondien, Brabandt, ende Souueraine Princen van Nederlandt, &c. Hebben door singuliere Priuilegie verleendt int' Iaer ons Heeren sesthienhondert ende vijf, Onderteeckent I. de Busschere, ghegunt ende verleent aen Abraham Verhoeuen, gesworen Boeck-drucker binnen Antwerpen, te mogen Drucken ende te snijden in houdt oft Copere Platen, ende te vercoopen, in alle de Landen van hare ghehoorsaemheydt, alle de Nieuvve Tydinghen, Victorien, Belegheringhen, ende innemen van Steden, die de selve Princen souden doen oft becomen, soo in Vrieslandt oft ontrendt den Rhijn : Ende midts in dese Nederlanden ter oorsake van den ghemeynen Treues sulckx niet te passe en compt, Soo hebben hare voorseyde Hoocheden aen den selven Abraham Verhoeuen, wederom op een nieuwe toeghelaten te mogen Drucken, snijden, ende te vercoopen alle de Victorien, Belegeringen, innemen van Steden ende Casteelen die voor de Keyserlijcke Majesteyt souden gheschieden in Duytslandt, in Bohemen, Moravien, Oosten Rijck, Silesien, Hungharijen, ende andere Provintien in het Keyser rijck ghelegen, ghe-exploiteert vā wegen den Graue van Bucquoy, ende Dampier, oft andere, midts-gaders oock alle de Nieuwe Tijdinghen van Hollandt, Brabandt, ende andere Provintien van Ouermaze comende, &c. Verbiedende aen allen Boeck-druckers, Boeck-vercoopers, Cremers, ende andere de selve naer te Drucken oft Conterfeyten in eeniger hande manieren, Op de penen daer toe ghesteldt, breeder blijckende by de Brieven van Octroye, verleendt den XXviij. dach Ianuarij 1620.

In hunne Raden Gheteeekent (*sic*)

A. I. Cools.

D'ander in den Secreten Rade gedaen den vj. Meert 1620.

Onderteeckent D. Gottignies. »

Aangenomen dat de tijdinghe over de victorie in Blockers-Dijck

(1) Op de 8e blz. van « Nieuvve Placcaten vande Keyserlijcke Majesteyt / Ferdinandus den tweeden/ Aen alle Rijckxsteden/ die hun met de Boheemsche Rebellen deelachtich ghemaeckt hebben/ etc. T'Hantwerpen/ By Abraham Verhoeven/ op de Lombaerde veste/ inde gulde Sonne. 1620. Met Gratie ende Privilegie.» (Signatuur F f.) Zie het exempl. der Antw. Stadsbibliotheek, Nieuwe Tijdinghen, 2e deel, 9e vlugschrift.

door Verhoeven in hetzelfde jaar van den veldslag zou gedrukt zijn — wat geenszins bewezen is — heeft de heer Goovaerts ook nagelaten te verklaren in hoeverre die uitgave een courant mag genoemd worden. Niets toont aan dat deze deel uitmaakt van een geregelde, op vaste tijden verschijnende uitgave, en men mag niet verzekeren, zonder op iets anders dan op een enkel los blad, zooals er in dien tijd meer verschenen, te kunnen wijzen, dat Verhoeven daarmede een « courant » invoerde. Wat Verhoeven in de volgende jaren, van 1605 tot 1619, uitgaf — Arnold heeft juist 48 stukken kunnen terugvinden, platen en vlugschriften — draagt evenmin dat karakter: in 1605 (?) één, het boven aangehaalde ; in 1606, twee : in 1609, zes, waarvan één door Arnold aan Verhoeven betwist wordt ; in 1610, één ; in 1614, één ; in 1616, twee; in 1617, zeven; in 1618, acht ; in 1619, een-en-twintig.

Al vast kan ik deze lijst met één nummer vermeerderen, dat bij mijn weten tot nog toe onbekend gebleven is en door mij in een particuliere verzameling werd aangetroffen. De titel luidt :

Verhael int corte van || *t'ghene nv tot Wtrecht in Hollant* || *is ghepaſſeert t'ſedert den 25. Ju-* | *lij 1618.* ||

Ende wat Oordre in de ſtadt vā Wtrecht || *gheſtelt is door Bevel ende Comman-* || *dement van zijn Excel. Graeff Mauritz van Naſſouwen / etc.* ||

Tuſſchen de Oude Geuſen oft Gomma- || *riſten ter eenre zijden / ende de Armi-* || *nianen ten andere zijden / tot op* || *den 7. Augusti leſtleden.* ||

[Vignet : een steigerende leeuw met een zwaard in zijn klauw.]

T'hantwerpen / By Abraham Verhoevē || *op de Lombaerde Veſte / inde gulde* || *Sonne 1618.* Kl. 4° (kleiner dan 't gewone formaat der *Tijdinghen*), 16 blz., Gothische letter. Op de blz. 12-15 worden, onder den titel *De Weth der ſtadt Wtrecht* de namen der *Burghemeeſteren*, *Schepenen* en *Vroet-ſchappen* meegedeeld. Blz. 16 de goedkeuring, onderteekend : *Vidit Z. V. H. L. C.* (Zegher van Hontsum, Librorum Censorum.)

Hiermede zal de lijst zeker nog niet volledig zijn, links of rechts zal er nog wel een pamflet opduiken, maar géén der 49 thans bekende stukken vertoont het kenmerk der periodiciteit : het formaat is niet doorloopend hetzelfde, zij hebben noch volgnummer, noch volgletter, noch doorloopende dateering, noch algemeenen titel : het zijn losse stukken, zonder vast verband — en zij verdienen inderdaad den naam van courant niet.

Het sluiten van het Twaalfjarig Bestand, den 14 April 1609, was de natuurlijke oorzaak dat Verhoeven na vier jaren reeds van zijn privilegie geen gebruik meer kon maken. Van zijn werkzaamheid als courantier tusschen 1609 en 1617 is niet veel gebleken : de weinige tijdingen gedurende dat tijdsverloop verschenen zijn doodgewone pamfletten, die zich in niets van dergelijke uitgaven zijner vakgenooten onderscheiden.

Den 19 April 1617 echter lezen wij een belangrijk bericht aan 't einde van een « boecxken » — zooals hij zijn Tijdinghen dikwijls noemt — : « Men sal voordaen alle 8. of 9. daghen den Leser precies laten vveten t' principaelste vvat datter gepasseert is in vremde Landen, ende wort geprint by Abraham Verhoeven T'hantwerpē op de Lombaerde Veste inde gulde Sonne. 1617. » (1)

Van toen af blijkt Verhoeven het denkbeeld van een regelmatig verschijnend nieuwsblad met zich omgedragen te hebben, en, al heeft hij zijn plan niet dadelijk uitgevoerd, de 19e April 1617 is een datum die zijn belang heeft : het is tot heden niet klaar en onomstootelijk bewezen dat in de Nederlanden hem iemand in dat denkbeeld vóor is geweest.

Toen, met de Praagsche Defenestratie, den 23 Mei 1618, de beroerlijke oorlogstijd begon die eerst na dertig jaren met het verdrag van Munster, den 24 October 1648, een einde zou nemen, was er stof genoeg voor de courantiers, en, met het aangroeien der behoefte aan meerder en spoediger inlichtingen, werd ook, zonder grooten ophef, de courant geboren.

De Antwerpsche Stadsboekerij en de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezitten elk een uitgave van de oudst bekende tijding over dien oorlog door Verhoeven gedrukt : « Waerachtich Verhael vande Oorloghe in Duytslandt tegen de Staten der Boheemsche ende der Stadt van Praga de welcke Rebelleren teghen zijn Keyserlijcke Majesteyt. .... Eerst ghedruckt in Hooch-duyts Uv (*sic*, voor: Nu) overghesedt in onse Nederlantsche sprake. Ende nv eerst ghedruckt den 22. September 1618. » Deze laatste dagteekening komt alleen op het te Antwerpen bewaarde exemplaar voor.

De aanhef luidt als volgt :

« Alsoo daer veel Curieuse / ende Nieuſghierighe menſchen zijn allen de wereldt door / soo salmen den Leſer hier int corte verhalen van t'principaelste nv in Duytslant / soo van d'eene ende d'ander zijde ghepasseert is. »

Dat ziet er uit als een « entrée en matière » zegt de heer Goovaerts ; het is zeker niet onmogelijk dat het de eerste tijding van het nieuwe « oorlogstooneel » is, te meer daar het eerste bericht de aankomst van den « Conte de Busquoy Generael Veldt-Oversten binnen Weenen in Oostenrijck » geldt, met wiens optreden de krijg voor goed begon. Maar die aanhef bewijst overigens niet veel, daar in een Tijding van 1619: «Cort verhael vanden gheweldigen Slach tegen dē Turck geschchiedt (*sic*)...»

---

(1) Het blad berust in de Kon. Bib. te Brussel, en is getiteld: «Verhael van 't principaelste datter nv onlanckx gheschiedt is/ soo wel hier te Lande als Italien/ Vranckrijck en Duytslandt... — Zie *Bib. Belg.*, V 223.

(bericht van 10 Nov. 1618 tot 2 Meert 1619), de schrijver eveneens begint in dien trant: «Goede Leser, alsoo daer vele nieuſgierighe menschen zijn in de Werelt, ende Lieff hebbers de welcke het Leſen beminnen, soo en hebbe ick den Leſer niet connen naer laten, hetgene datter nv ghepasseert is tuſſchen den grooten Turck ende den Coninc van Perssen, vvaer over den Turck is ghedvvonghen geweest ..» (volgen zeventien lange regels, waarin men te vergeefs het werkwoord zou zoeken, dat Verhoeven, in zijn zucht om al het brandende nieuws in eenen adem op te sommen, onderweg zeker vergeten heeft!)

Dat er samenhang bestond tusschen de verschillende tijdingen die om dezen tijd verschenen, blijkt ook nog uit de berichtjes die nu aan 't eind van bijna elk nummer voorkomen: « Met de hulpe Godts verhooptmen den Leſer eer lanck breeder te verklaren » of « men verhoopt den Leſer eer lanck van de goede Nieuwe Tijdinghen te laten weten. » (14 Aug. 1619). Waarop de brave gazettier eens liet volgen: « Godt geve dat de Oorloge mach ter neder gheleydt vvorden, ende dat ons Godt vvilt behoeden voor, Oorloghe, Peste, ende dieren tijdt », of een ander maal: « Godt sy ghelooſt van de Victorie. »

't Is echter eerst in 1620 dat Verhoeven heelemaal op dreef raakt: den 28 Januari ontving hij « brieven van Octroye », in den Secreten Rade gedaen den vj. Meert 1620, en die wij voor 't eerst (zonder herinnering aan het privilegie van 1605) vermeld vinden op de laatste bladzijde van het vlugschrift « d'Edictale Cassatie ende Annullatie, mette Aengehechte Protestatie, van hare Roomsche Keyserlijcke Majesteydt, Ferdinandvs den II. teghens de Pretense nieuwe nulle verkiesinge oft Electie, ende Crooninge in Bohemen, etc... » in 1620, zonder bepaalder aanduiding van datum, gedrukt, en waar, onderaan het titelblad, voor 't eerst de melding verschijnt: « Met Gratie ende Preuilegie. » Dit blad meen ik te mogen houden voor 't eerste dat sedert het verleenen van het privilegie door Verhoeven uitgegeven werd. (1)

En van heden af gaat de drukker de behoefte voelen zijn uitgave door een regelmatig teeken te kenmerken, namelijk met een datum en een signatuur onderaan het titelblad.

Het eerste nummer dat duidelijk zulk een signatuur draagt, namelijk de letter B, is getiteld:

« Verhael vā Duytſlant, hoe de Boheemſche tot Praghe hebben Raedt ghehouden om een groote ſomme Gheldts op te brenghen tot den Oorloch ende de Soldaten te betalen.

---

(1) S. B. 2e deel, 3e vlugschrift.— Bib. Belg., V 196.

« Noch hoe dat s'Keyſers volck wederom wt Budweyſz ſijn ghevallen ende veel Dorpen in Bohemen hebben verbrandt.

« T'Hantwerpen/By Abraham Verhoeven/in de gulde Sonne. Anno 1620. »

Verhael vanden grooten ſlach in Duytſlandt,

Hoe den Generael Graeff van Bucquoy/wederom een groote Victorie heeft ghecreghen ende vande Boheemſche gheſlagen heeft duyſendt vijf hondert Peerden/ vijf Cornetten ghenomen ende twee Vendelen/ ende den opperſten Luytenandt vanden Vyandt/vanden Graeff de La Tour ghevanghen ghenomen.

T'Hantwerpen/By Abraham Verhoeven/inde gulde Sonne. Den 27. Februarij.

C.

Deze tijding bevat nieuwsberichten van 26 Januari en later.

Den 27 Februari daaropvolgende verschijnt : « Verhael vanden grooten ſlach in Duytslandt, Hoe den Generael Graeff van Bucquoy/ wederom een groote Victorie heeft ghecreghen ende vande Boheemsche gheslagen heeft duysendt vijf hondert Peerden/ vijf Cornetten ghenomen ende twee Vendelen / ende den oppersten Luytenandt vanden Vyandt/ vanden Graeff de La Tour ghevanghen ghenomen.

«T'Hantwerpen/By Abraham Verhoeven/inde gulde Sonne. Den 27. Februarij.»

Daaronder het signatuur C. Dit is het eerste nummer dat tegelijk een signatuur én een dagteekening draagt. (1) De heer Arnold houdt het er voor dat dit nummer moet beschouwd worden als *de oudste tijding van Verhoeven die den naam van Courant verdient.* « Al de vlugschriften

Ianuarius 1621. 1.

Diuerſche Tijdinghen
wt weenen in Oosten-
rijck/ende andere omliggende Quartieren.

Overgheſedt wt de Hooch-Duytſche ſprake in
onſe Nederlantſche Tale.
Eerſt Ghedruckt den 8. Januarius 1621.

T'Hantwerpen/ By Abraham Verhoeuen / op de
Lombaerde Veſte/inde gulde Sonne.
Met Gratie ende Privilegie.

door Abraham Verhoeven vóor dien datum in 't licht gezonden waren afzonderlijke uitgaven zonder eenig karakter van periodiciteit. » (2) Behalve de dagteekening zie ik echter geen verschil met het hiervoor aangehaald nummer, signatuur B, dat, blijkens den inhoud, inderdaad slechts weinig ouder is dan dat welk C gemerkt is. Buitendien, waarom, als C bestaat, zouden A en B niet bestaan hebben, en waarom de courant eerst

(1) *Bib. Belg.*, $V^{\frac{244}{17}}$.

(2 Het jaartal 1620 op het ex. der S.B. te Antwerpen is met de hand bijgeschreven.

beginnen te rekenen van C af? Verdient het geen aandacht dat de tijdingen van Verhoeven, vóor het gedagteekende en met C gemerkte vlugschrift verschenen, althans van 1618 af, heelemaal hetzelfde uitzicht, ongeveer hetzelfde formaat hebben, en met dezelfde letter gedrukt zijn? In 1620 — om ons tot dit jaar te bepalen — werden vóór de Tijding C nog zeven vlugschriften door Verhoeven gedrukt, die in niets anders daarvan onderscheiden zijn dan dat zij, ofwel geen volledige dagteekening, ofwel enkel een signatuur dragen. Er zijn ook, onder de tijdingen die later gedrukt werden dan C, eenige die even onvolledig gedateerd zijn als vóor C. Zoo dragen de tijdingen D, K, W, X, Z, Ff, Kk, Rr, Ss, Aaa, Xxx, D (Grisonsche Historie...) geen uitvoeriger tijdsaanwijzing dan B. Wat er van zij, men mag, dunkt mij, de redeneering van den heer Arnold aannemen, mits men als volgt nader bepale: « de Tijding van 1620, die het merk C draagt, is de oudste waarvan men den datum bepaald en volledig op het titelblad kan lezen, en die deel uitmaakt van een reeks nieuwstijdingen, welke, blijkens de signaturen, bij elkaar hooren, en het kenmerk der periodiciteit vertoonen. » (1)

Het onderscheid tusschen deze gemerkte nieuwsberichten van begin 1620 en de tijdingen die ons uit de jaren 1616, 1617, 1618 en 1619 bekend zijn, is eveneens gering; het zijn altijd dezelfde typische klein-4° boekjes van 8 bladzijden, waarvan de eerste bladzijde ingenomen wordt door den langen titel, die breedsprakig, naar de zede des tijds, den inhoud der courant uitbazuint, en een tamelijk grof houtsneeprentje dat soms in diverse brokken gezaagd wordt, welke dan op twee plaatsen dienst doen en bij gelegenheid weer eens bij elkaar gevoegd worden; de Gothische letter ook heeft doorgaans hetzelfde onzuivere ruwe voorkomen en komt blijkbaar uit denzelfden onbeschaafden letterbak.

Wat Verhoeven in die jaren uitgaf mag als een tasten, een probeeren aanzien worden. Ook het jaar 1620 is eigenlijk maar een proefjaar te noemen, al verschenen er in den loop van dat jaar reeds 130 nummers. Maar van 1621 af begint, en ditmaal onbetwistbaar, Verhoeven's blad het voorkomen te krijgen van een regelmatig orgaan : wel is de titel nog niet doorloopend dezelfde, de berichten heeten : *Diversche Tijdinghen, Onbegrijpelijcke Post Couranten, Cort Verhael, Tijdinghe, Gazette Vniverfele, Waerachtighe Tijdinghe* enz., ofwel, meer speciaal doelend op een of andere merkwaardige gebeurtenis, net als op de vroegere losse pamfletten : bv. *Postillioen Wtghesonden Om te soecken den verjaegdē Coninck van Praghe*, of : *Aenslagen Van den Prince Hendric Frederic vn̄ Orangiē*

(1) Ter verduidelijking wordt hierbij voor de eerste maal in facsimile reproduceerd het nr C van 20 Februari 1620, en nr 1 van 8 Januari 1621. Die plaatjes geven tevens een denkbeeld van het uitwendige van Verhoeven's *Nieuwe Tijdinghen*.

inden Unions Krijch enz. enz., maar van nu af is er niet alleen een volgletter, maar ook een volgnummer, en van nr 1 (8 Januari 1621) af, zal dit zoo blijven, tot Abraham Verhoeven, den 27 Juni 1629 (1) het eerste nummer uitgeeft van de *Wekelijcke Tijdinghe.* (2)

IV.

De bewering dat Verhoeven de uitvinder zou wezen van het geïllustreerde nieuwsblad, is wederom een voorbeeld van de opgewondenheid waarvan het werk des hn. Goovaerts zoovele blijken geeft. Vooreerst, zooals wij hooger zagen, van een eigenlijk nieuwsblad kan vóor 1620 geen sprake zijn; de gravuren in-folio en in-folio plano door Verhoeven gedrukt zijn vliegende bladen die met zijn courant niets te maken hebben. Overigens, is er waarlijk zooveel drukte te maken om die oneigene, lompe plaatjes, die soms maar heel in de verte met den inhoud der Tijdinghen in verband staan en doorgaans niet veel meer waren dan een verzameling blokjes die op goed geluk gebruikt werden en jaren lang door dik en dun dienst deden? Zeker sneed Verhoeven nu en dan een prentje om zijn blaadje wat aantrekkelijk te maken ; het onderwerp was soms, maar zelden, aan de besproken gebeurtenis ontleend ; op den duur vormden die blokjes een voorraad waarnaar getast werd bij passende gelegenheid. Was er b. v. spraak van een zeegevecht, dan greep de brave printer in den vergaarbak en vischte er eenige « schippekeveerens » uit op ; soms zaagde hij het houtblokje in tweeën en gebruikte de eene helft van het prentje voor deze, de andere voor gene tijding ; op een derde kwamen de twee stukken dan weer bij elkaar, zooals men b. v. zien kan met het plaatje dat het eerst op het titelblad der Tijding van 13 Mei 1619 voorkomt. (3) Het verbeeldt een vierschaar, met snuggere figuurtjes : de rechter met een langen stok, een secretaris die iets voorleest, een scribent die de notulen houdt, een oude heer die met uitgestoken handen zijn zaak schijnt te bepleiten ; daarboven staat te lezen : BERNEVELT. Dat plaatje nu wordt jaren achter elkaar broksgewijs opgedischt, op de manier als ik zooeven aanwees.

De strafuitvoering van Oldenbarneveldt — waarlijk een sensatie-

---

(1) En niet 5 Juli 1629, zooals Goovaerts, a. w. blz. 123, en, na hem, Sautijn Kluit, *Spectator*, 1880, bl. 59, verkeerdelijk opgeven.

(2) Het laatste nr der zoogen. *Nieuwe Tijdinghen* van Verhoeven dat te Brussel berust is gedagteekend 27 April 1629. — Het 1e nr der *Wekelijcke Tijdinghe* is verschenen 27 Juni 1629 ; het laatste der te Brussel aanwezige nrs van de *W. T.* is Nr 64 van 1631, gedrukt 18 Juni.

(3) K. Bib. te Brussel.

nieuws, waarop de courantiers dan ook gretig aasden — gaf eveneens aanleiding tot een prentje.

Innemingen van steden, schermutselende soldaten en dergelijke : zij leverden stof te over aan Verhoeven's goedmoedig talent. Zeker hebben die plaatjes hun waarde, vooral voor de geschiedenis onzer populaire iconographie. Maar een « uitvinding » was in elk geval ook de illustratie van Verhoeven immers niet : op Tijdinghen door de W^we Christ. van Remunde in 1544, door Jan van Ghelen in 1557, en door Jan Mollyns in 1559 gedrukt, komen reeds zulke prentjes voor.

Dat Verhoeven zijn blad meestentijds zelf redigeerde mag men veronderstellen, al moet hij ook medewerkers gehad hebben, denkelijk onder zijn geestelijke beschermers, zooals het van Albertus Miræus, den grootaalmoezenier der aartshertogen en bibliothecaris te Antwerpen, met zekerheid bekend is. Toch is vooral in den vorm een zekere eenheid niet te miskennen, en proeft men in den goedzakkigen naïeven schrijftrant, die vaak femelachtig dweepend, doorgaans onbeholpen en kleurloos is, de Brabantsche spreektaal.

Een tamelijk levendig staaltje van Abraham's stijl wil ik hier laten volgen :

« Aengaende dese bouen-ghemelde Victorie vercreghen op de Boheemsche ende Honghersche (waer van Godt den Heere moet ghelooft ende ghedanckt wesen) is als dat de Hongersche besich waren met ouer de Riviere vande Donauw te ſetten / ende den Graue van Bucquoy ſulcz vernemende / is geresolveert gheweest die aen te tasten / vermanende alle Collonellen / Capiteynen / Luytenants / ende Soldaten hem kloeckelijck te willen bijstaen / hy wilde ſelver voorgaen dwelck ſoo ghebeurt is / ende hebben Godt ghebeden / om de Victorie te moghen hebben / den Graue van Bucquoy is te Peerde gheseten ende zijn volck lustich aen ghevoert / met een fraey Ordre / hy sadt in een enkel wambeys te Peerde ongheharnast / met eē bloodt Sweerdt in de handt / rijdende op den Vyandt lustich aen / waer op de Soldaten hem mannelijc ende kloeckmoedich volchden / den Graeve al Roepende Couragie Messieurs / Couragie mes Enfans / de Walen hadden de Avantgarde / dē Grave rede af ende aen / ſo datter onder den vyant ſulcken ſchrick ende vreeſe quam datſe met honderden in de Riviere vande Donauw liepen / den Grave was als eenen Leeuwe ſo Coragieus met allen zijde Soldaten / kapten / ſmeten / houden / Sabelde om verre datter voor de handt quam / dat de velden van de dooden bedeckt waren / van onser zijden iffer heel weynich ghebleven / Godt ſy ghelooſt van de Victorie. » (1)

Aan den toon van dit verhaal bemerkt men reeds langs welke zijde

(1) Nov. 1619 (*N. Tyd.* S B. Antw. I, vlugschr. n^r 20.)

onze berichtgever staat. Vroom en stokstijf in zijn geloof, sterk gekant tegen alle muiters, oproerlingen en ketters, stond Verhoeven goed aangeteekend bij zijn begunstigers, de aartshertogen en hun generaals, wier lof in de Tijdinghen gestadig gezongen wordt, in kramakkelijk proza, of soms in lamme rijmen. Bucquoy en vooral Spinola vonden in hem een onvermoeibaar voorvechter en panegyrist. En bij hunne zegepralen zond hij meer dan een jubelende *Gazette van Blyschap* de wereld in.

Een enkel vel, gebonden bij een der Tijdinghen van 1619, in de verzameling der Antw. Boekerij, bevat een geschreven bericht in het Spaansch, dat, ofschoon niet onderteekend, en zonder aanduiding van oorsprong, naar 't gelijktijdig schrift te oordeelen wellicht uit het kamp van Bucquoy afkomstig is : het behelst tijding over de zegepraal den 11 Juni 1619 door Bucquoy op die van Bohemen behaald, en al komt de inhoud er van niet woordelijk overeen met den tekst van het « Waerachtich verhael van de Groote Victorie... » (1) onmogelijk is het niet dat Verhoeven dit stuk gebruikt heeft bij 't opstellen van zijn bericht.

In de Tijdinghe van 26 November 1620 komt een brief voor onderteekend G. I. « in Brussele den 23 November 1620 » — ik gis, iemand die in de omgeving van het Hof der Aartshertogen verkeerde — aan de « Seer Eerw. Heeren » (van Antwerpen ? — misschien de invloedrijke geestelijken of gezaghebbende personen die Verhoeven's courant in 't geheim ondersteunden of leidden ?) die ons ook een vage aanwijzing brengt omtrent de officieele bronnen waaruit Verhoeven putte. De correspondent bericht omtrent de inneming van Praag door den hertog van Beieren en den graaf van Bucquoy. Omtrent zijn meedeeling zegt hij verder : « Dese Tydinghe heeft den Hertoch van Beyeren aen den Ceur-Vorst van Mentz gheschreven die den originelen Brief aen den Marquis Spinola ghesonden heeft / ende zijn Excellentie heeft denselven zijne Hoocheyt ghesonden die mijn Heer den Ambassadeur daer van deelachtich heeft ghemaeckt / Den Heere wilt geven V. E. veele dierghelijcke tijdinghen mach adviseeren / ende andere occasien moghen verclaren / waer ihne verthoonen mach mijne begheerte die ick hebbe mijn Vaderlant / ende uwe E. te dienen in alle occurentien / Ick bidde Godt de Heere te ghesparen uwer E. tot Welvaert ēn Voorspoet van de vermaerde Stadt. In Antwerpen in lang-duerige gesontheyt mijn schrijven ēn altijt... » enz.

Het volgende verhaaltje is ook typisch voor Verhoeven's verteltrant. Hij kon waar 't noodig was heel koelbloedig over wreede dingen

(1) S. B. Antw., N. T., I, nr 6.

schrijven : het is het nr 97 van het jaar 1621, het vignet verbeeldt een gevierendeelde, en de titel reeds geeft een voorsmaakje :

« TYDINGHE WT PRAGHE hoe dat den Procureur Fruvvein, een van de principaelste Rebellen, die daer Ghevanghen sitten / is ter vensteren van een Toren wt gesprongen ende is doot gevallen / is daer naer ghevierendeelt gheworden / ende de quartieren op de poortē ghesteldt. »

De tijding luidt : « Over drye daghen heeft hem den ghewesenē Procureur Fruvveyn, die mede een vande Beemsche Directeurs ende Rebellen, ende een vāde Principaelste Autheurs der Beemschen Rebellie ende Muytmaekers is geweest / die heeft hem wt de Ghevanckenisse vanden witten Thorē opt Casteel / wt een Venster inde Grachten laeten vallen / ende is doot ghebleven / soo dat hij zijn selven heeft ghe-executeert ende alt'gene daer inne hij om zijne misdaet int leven zijnde / by Vonnisse is gecondemneert / al t' selve heeft men in zijn doot Lichaem ghe-executeert. Het welcke doot Lichaem is van den Scherprechter ende zijne Knechten ter plaetsen daer hij ghevallen lach / opgheheven ende in eenen Sack ghesteken / ende is op eenen Waghen ghelegt ende op den Wittenbergh voor Praghe ghevoerdt / is aldaer neder gheleydt ende de rechte handt aff gehouwen / Ende daer naer het hooft aff gheslaghen / ende Ghevierendeelt.

« Het eerste vierendeel is aen eenen staeck ghenaegelt / ende op den Wittenberch neffens de Heyr-bane opgherecht.

« Het tweede quartier is op ghehanghen achter het Casteel neffens der Stratē oft Heyrwech naar Dresden toe.

« Het derde quartier is gestelt aende Galch-Poorte naer Weenen toe.

« Het vierde vierendeel is ghehanghen / voor den spitsen Toren neffens den Heyr-wech naer Lintz toe.

« Ende den kop met de handt is aende Oude Galghe inde Nieustadt op de Peerdemerckt ghenagelt.

« Dese weke zijn de Heeren Commissarissen neerstelijck te Raede ghegaen / ende dese naestcomende weke sal d'Executie teghens d'andere Ghevanghenen gheschieden. »

Abraham Verhoeven, sprekende het woord des meesters, lofzanger der daden van de hoogmogenden en gezaghebbenden, en bovendien hardnekkig ketterjager, blijkt dan toch maar weinig een man te zijn die door buitengewoon vernuft of karakter boven het gros zijner tijdgenooten uitblonk. Hij was integendeel behept met al de vooroordeelen en bijgeloovigheden die den gewonen rechtzinnigen sterveling van zijn tijd kenmerken. Vooraleer daarvan een staaltje aan te bieden, haal ik

eenige regelen aan uit het nr 77 van 1622 (1) aldus beginnende : « Hier wat wonder wat nieuws... » en, verder, op bl. 24 :

« Om dat de Geusch-Gereformeerde zoo geerne Psalmen zinghen/ dat zy de dichten van Dathenus De Psalmen Dauidts noemen/ ende die als zyn Psalmen zingen/ Soo is hier oock in dicht ghesteldt een naevolghinghe oft Imitatie van den 74. Psalme.

« Beginnende in t' Latijn.

« *Quia tu es Deus qui repulisti*

« Ende ghedediceert aen de Gheusen tot een vereeringhe van hunne Brandtstichterije ende Kerckschenderije.

« Met dese Nieuwe naervolghende Wijse daert toe gheapproprieert. »
(Volgt, blz 25, de muziek.)

« Waerom zijt ghy soo langhen tijdt
Van ons absent/ och lieuen Heer/
En dat u schaepkens onbevrijdt
U heere gramschap vuelen seer.

Denckt op V Catholijke Kerck,
Door v ghesticht en ghefondeert,
V vry verlost en eyghen vverck,
Daer ghy soo lang in zijt ghe-eert. »

en zoo in dien trant nog vijftien strofen lang.

Na het aangehaalde gelezen te hebben zal wel niemand meer aan de rechtgeloovigheid van Verhoeven twijfelen. Hij was een onderdanig zoon der Roomsche Kerk, en in elk zijner Tijdinghen ziet men dien geest doorstralen.

Wie er noch aan twijfelen mocht, leze wat de man in het nr 98 van 1621 (2) met recht zelf aankondigt als « vvat vrempts vvt Enghelandt » :

« Daer wordt gheschreven wt Enghelandt/ int beghinsel van Junius 1621. Dat inde voorleden Maent is ghebeurt inde Provintie van Lancastria, dat eenen sekeren Calvinischen Predicant, aldaer/ die ghewoon was seer bitterlijcken ende vehementelijcken te Prediken teghen die Catholijcken ende Catholijck Gheloove, wesende op eenen dach in synen Hoff/ ende aldaer wandelende met sommighe van zijne Vrienden/ is zubbitelijcken gheslagen geweest met een Gheraecktheydt/ soo dat hy ter aerden viel/ ende hem niet en conste beroeren/ ende alsoo over half doot

(1) K. Bib. te Brussel.
(2) Antw. S. B.

van zijne vrienden opgenomen / ende in sijn Huys ghedrahhen (*sic*) is gheweest/ ende op zijn Bedde gheleyt wesende heeft begonst te roepen met luyder stemmen. *Ick ben verdoempt, Ick ben verdoempt,* daer zijne Vrienden seer mede verschrickt waeren/ ende en consten van hem gheen ander propoosten ghecrijghen/ tot den vierden dach toe/ als wanneer gevraecht wesende waeromme dat hy sulcx doorghaens was roepende/ ghaff voor Antwoorde/ *Ick ben verdoempt, om dat ick alle myn leuen teghen die vvaerheyt, ende tegen myne Conscientie ghepreeckt hebbe, ende teghen het Catholijc Gheloove.* Ende en zeyde niet meer/ dan daer zijn corts daer naer ghesien geweest in zijne Camer veel klooten viers over ende weer vlieghen/ soo dat die Vrienden door groote vervaertheydt die vluchte wt die Camer ghenomen hebben/ ende hebben den Catijvighen Predicant, alsoo verlaeten/ die op die maniere is ghestorven/ achter laetende eenen grooten Schroome over alle het Landt/ daert tot kennisse is ghecomen. Dit is alsoo voorseker gheschiedt. »

Eene verzekering welke de meeste van Verhoeven's lezers nauwelijks noodig zullen gehad hebben om van de echtheid der wreede gebeurtenis diep overtuigd te wezen.

Soms sloeg de courantier een polemischen toon met bedekte zinspelingen aan, en het geldt hier wellicht een Noordnederlandschen confrater :

« Wat sullen hier op craeyen onze verclickers va het Christendom/ die eenen al te grooten lust toonen om het Christenen Bloet te suppen/ als zy met sulcke valsche wt-geven der goeder Coragie soecken te verdempelen.

« Dat nu dan de Polackers/ die eenen Maer zijn van ons Europa, souden de onderlage hebben ghehadt/ den Coninck was doot/ den Vromen Prince ghe-impaleert/ is een goede Duytsche Fluyte/ men vinter in Hollandt noch meer/ men seyt sy comen te schepe van Riga wt Liegelandt.

« De wonder wolcke ooc met haer kint den draeck is gesien in een Turckx Lumberdal van een Oudt Amsterdamsche Sterrekijcker genoempt den Propheet Heer M. Leugentael. »

Tegen wie de kribbige Antwerpenaar het hier eigenlijk had, is moeilijk uit te maken.

De Tijding van den zelfden dag (1) eindigde met den vromen kreet:

« Godt gheve allen dit voornemen eenen gheluckighen voortganck ende ghewenschten voorspoet tot Godts Eere ende Glorie/ ende tot versterckinghe van het Catholijck/ Apostolijck/ Roomsche Gheloove/ Amen. »

(1) 23 Nov. 1621 N^r 171.

V.

In de inleiding tot dit artikel wees ik met een enkel woord op de aanspraken welke door Sautijn Kluit (1) en door Arnold, in zijn verhandeling over Verhoeven in de *Bib. Belg.*, ten voordeele van Broer Jansz. als eerste courantier der Nederlanden, gemaakt worden. Waarop steunen die aanspraken ?

In de Kon. Bibl. te 's Gravenhage wordt in de verzameling, eertijds in 't bezit van Mr Joost Romwinckel, een reeks oude Nederlandsche couranten bewaard : de vijftien eerste zonder titel noch opschrift zijn gedagteekend *van 25 April tot 1 Augusti 1626* en dragen de adresaanduiding : « ghedrukt bij Broer Jansz. out Courantier ....., woonende op de Nieuw-Zijds-Achter-Borch-wal, in de Silvere kan, bij de brouwerij van de Hoy-berch ». « Die bladen verschenen geregeld elken Zaterdag en de buitengewone nummers (als men ze zoo noemen mag, want noch gewone noch buitengewone bladen zijn genummerd) 's Maandags, wanneer het nieuws bijzonder belangwekkend was ; de buitengewone nummers worden slechts aan één zijde gedrukt, en de eerste welke in deze verzameling voorkomt is van 5 October 1626. »... « Broer Jansz. blijft gedurende tien jaren, waaruit bladen in deze verzameling aanwezig zijn, in hetzelfde huis voor zich zelf werkzaam. Van 1629 af ontvangt zijn nieuwsblad een doorloopend nummer en een titel, namelijk : *Tijdinghen uit verscheyde Quartieren,* welke, met een kleine wijziging in 1630, *Tijdinghen uyt vele Quartieren* luidt, ofschoon in 1635 het woord *verscheyde* weder de plaats van *vele* inneemt. » (2)

Het archief te Amsterdam bewaart een vel folio, aan de twee binnenzijden alleen met hoogduitsche letter gedrukt, beide in twee kolommen. De eerste heeft geen opschrift, maar draagt het adres van Broer Jansz. en den datum *1 Meert* : de berichten loopen van 5 *tot 12 Februari 1620.*

De andere helft heeft een opschrift : « Cort onderricht van de droevighe en de ellendighe geschiedenisse, in 't Coninckrijck Bohemen, op 't Slot tot Gytschin, op den eersten Februarij 1623. » Geen adres. (3)

Indien die eerste helft een *courant* mag genoemd worden, ofschoon alle bewijs daarvoor ontbreekt, dan heeft hierdoor Broer Jansz. nog altijd niets op Verhoeven voor.

Er zijn verder nog dergelijke tijdingen bekend, steeds zonder titel

---

(1) Spectator, 1880, blz. 59.

(2) Het aangehaalde komt voor in : R. Van der Meulen. De courant. I. bl. 26. De eerste mededeeling daarvan werd gedaan door M. C. [*M. F. A. G. Campbell*] in de Algemeene Konst- en Letterbode, 1859, bl. 281-283.

(3) Sautijn Kluit, Spectator, 1880, blz 59.

noch volgnummer : een van 5 April 1621 (1), en twee andere van 13 Maart en van 12 Augustus 1623. (2)

Maar het groote argument dat men zegevierend voor den dag haalt om Broer Jansz.' prioriteit te bewijzen wordt nog steeds geput uit het kleine folioblad bedrukt op twee kolommen, waarvan reeds hooger sprake. De titel luidt :

« Verhael van den doot des Advocaets van Hollandt/ Johan van Olden-Barnevelt/ hoe hy op den 13. Mey 1619. inden Haghe onthooft is/ also ick 't selve ghesien hebbe. — Ghedruckt tot Amsterdam, by Broer Jansz. out Courantier in 't Legher van syn Princel. Excel. vvoonende in S. Niclaes straet, naest den vergulden Os. 1619. » (3)

Het « Verhael » eindigt met de reeds aangehaalde aankondiging : « Wat voorders passeert zal ik V. E. toecomende Vrijdaghe in de courante mede deelen. »

« Cet avis », zegt Arnold (*Bib. Belg.*, J 52), « l'impression à deux colonnes, le format, etc., prouvent, croyons nous, à l'évidence, que cette pièce n'est pas une publication isolée, mais un numéro de journal publié régulièrement, dans le sens que nous y attachons actuellement, et qu'il est assez hasardé de dire « que la Hollande n'eut des gazettes qu'en 1637. » (A. Goovaerts..., p. 10.) La date du *Verhael* (13 mai 1619) prouve même à notre avis la priorité du gazetier d'Amsterdam, sur celui d'Anvers, qui ne reçut son privilège que le 28 janvier 1620. »

Fruin was minder doortastend in zijn oordeel : « *De gissing ligt voor de hand,* » zegt hij, (4) « dat dit *Verhael* een buitengewoon nommer is eener courant, die geregeld iedere week Vrijdags verscheen. *Is die gissing juist,* (4) dan is de Amsterdamsche courant minstens even oud als de Antwerpsche ; haar oorsprong kan dan licht nog eenige jaren vroeger worden gesteld. »

Aan de bekende verzen uit Hooft's Warenar hechtte dezelfde schrijver niet veel gewicht : « het is duidelijk », zegt hij, « dat hier van geen eigenlijke couranten gesproken wordt : de couranten-nouvelles van secretaris Snap-al zijn de burenpraatjes, de commérages, die de vrouwtjes elkander oplezen. Maar het is mogelijk, dat Hooft toch op

---

(1) Z. Navorscher, V, 196, mededeeling van den hr. J. Schreuder.

(2) In 1876 door Mr. B. W. Wttewaall van Wickenburgh te Utrecht op de historische tentoonstelling van het Oudheidkundig Genootschap tentoongesteld. Z. Kroniek van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht. 31e jgg. 1875. 6e serie, 6e deel. Utrecht, Kemink en zoon, 1876. Blz. 596.

(3) Een facsimile-reproductie komt voor in R. Van der Meulen, De Courant, over bl. 20.— Men bewaart ex. te Gent (2 uitgaven : een in-fol., een in-4°) en in Den Haag. Zie *Bib. Belg.*, V 230, J 52, V 232.

(4) A. w., bl. 354. Ik cursiveer.

Jansz'. tijding eveneens van 1619 (September ?) dateert. Wij hebben hier zonder twijfel een exemplaar voorhanden van de « courante » waarop in het « Verhael van den doot.... van Olden-Barneveldt » gezinspeeld

(1) Waarvan een facsimile hierbij gevoegd is.

(2) *N. Tijd.* I, vlugschrift nr 16. Antw. S. B.

t Historisch Gen ootschap, gevestigd te Utrecht. 31e jgg. 1875. 6e serie, 6e deel.
t, Kemink en zoon, 1876. Blz. 596.
Een facsimile-reproductie komt voor in R. Van der Meulen, De Courant, over
- Men bewaart e te Gent (2 uitgaven: een in-fol., een in-4°) en in Den Haag.
. *Belg.*, V 230, J 52, V 232.
A. w., bl. 354. Ik cursiveer.

wezenlijke couranten zinspeelt, zooals hij vroeger zinspeelt op de burgemeesters en den raad van Amsterdam. Doch al was dit zoo, dan zou daarmee nog niet bewezen zijn, dat het juist gedrukte couranten waren. Er waren zelfs in veel later jaren nog geschreven couranten in omloop. Op deze kan Hooft gedoeld hebben, van deze kan in het naschrift van het Verhael van Oldenbarnevelt's terechtstelling sprake zijn. Vooralsnog is het geschil niet te beslissen. Misschien brengt een gelukkig toeval een vroeger nummer van de Amsterdamsche courant aan het licht. Misschien vindt men elders bewijzen, die afdoende zijn. Uit de meermalen aangehaalde ordonnantie-boeken van de stad Leiden blijkt, dat al in 1620 aan den welbekenden boekverkooper Orlers betaald is de som van 7 gulden, «voor aen heeren burgemeesters sedert den 28sten September 1619 tot den laatsten October 1620 geleverde couranten.» Dat dit gedrukte couranten zijn is zeker, anders zou men ze niet van een boekverkooper ontvangen hebben. Dat het Amsterdamsche couranten zijn, is niet wel te bewijzen ; het is zelfs mogelijk, dat het Antwerpsche waren, want op dien tijd weten wij stellig dat er te Antwerpen gedrukt werden. Maar het zou toch vreemd zijn, dat een Hollandsche regeering zich een courant aanschafte die alles zoo ten nadeele van de Hollanders voorstelt. Wij zijn op die gronden geneigd te gelooven, dat althans in 1619 een gedrukte courant te Amsterdam geregeld verscheen.»

Bij een nauwkeurig onderzoek der Tijdinghen van Verhoeven, berustende in de Stadsbibliotheek te Antwerpen, is mij, tot mijn verrassing gebleken, wat tot heden, ook voor Arnold, onopgemerkt is gebleken, dat bij een der Tijdinghen (deel I, vlugschrift nr 16) meegebonden is een los blad met nieuwstijdingen, klein folio, zonder titel, in twee kolommen gedrukt met Gothische letter, en aan den voet de aanduiding : « Ghedruct by Broer Jansz. out Courantier int Legher van syn Princelijcke Excell ». Het jaartal is nergens gedrukt, de tijdingen loopen van 10 Augusti tot 30 derzelfde maand. Ik heb dit blad (1) aandachtig nagelezen en uit een vergelijking van de tijding « wt Praghe den 11 Augusti » in Broer Jansz'. blad, met wat Verhoeven meedeelt in zijn « Cort Verhael Vande Oorloghe in Duytslandt... Overghesedt wt den Hoochduyts: ende nu eerst Gheprint den XXX. Augusti 1619 » (2), 6e blz. « Van Praghe den XI. ditto.. », is mij overtuigend gebleken dat Broer Jansz'. tijding eveneens van 1619 (September ?) dateert. Wij hebben hier zonder twijfel een exemplaar voorhanden van de « courante » waarop in het « Verhael van den doot.... van Olden-Barneveldt » gezinspeeld

(1) Waarvan een facsimile hierbij gevoegd is.
(2) *N. Tijd.* I, vlugschrift nr 16. Antw. S. B.

wordt. Dit is dus de oudste « courant » van Broer Jansz. die tot heden bekend is. Maar, al is het geenszins onmogelijk dat dit nieuwsblaadje regelmatig iedere week verscheen, met zekerheid kan men het nog niet vaststellen ; immers, ook dit vliegend bladje draagt geen bepaalde dagteekening der verschijning, geen volgnummer, geen volgletter, geen titel ; in een woord, vertoont geen enkel onwraakbaar kenmerk van periodiciteit.

Ten voordeele van Broer Jansz. bewijst het in den grond, naar mijn gevoelen, niets meer dan dit : even als Verhoeven liet de Amsterdamsche courantier in 1619 tijdingen verschijnen, maar, vóor als na, dient nog immer niet maar een gissing, doch het onomstootbare bewijs geleverd te worden, dat zijn courant regelmatiger verscheen dan Verhoeven's tijdingen. Het eenige wat vast staat is, dat beide printers in 1619 het bedrijf van courantier uitoefenden. Misschien putten beiden, blijkens het boven aangehaalde, hun nieuws grootendeels uit dezelfde bron : misschien wel uit gelijktijdige Hoogduitsche couranten; immers, indien de redactie dier berichten verschilt, de inhoud ervan stemt tamelijk overeen.

Om te besluiten, moet het mij uit de pen, dat ook mij het besproken twistpunt niet voorkomt het gewicht te hebben dat er door velen in den laatsten tijd aan gehecht werd. De couranten van Verhoeven even als die van Broer Jansz. zijn in den grond weinig belangrijk : over het leven van dien tijd leeren zij ons weinig of niets dat niet van elders bekend is; over de gebeurtenissen uit de verblijfplaats van den courantier zelf bewaren zij een voorzichtig stilzwijgen ; zoodat men in Verhoeven's blad te vergeefs iets zoeken zou dat, om een voorbeeld te noemen, nader licht zou werpen op het inwendig leven der stad waar Rubens en zijn school toen bloeiden. Ook de Amsterdamsche courant verzwijgt zoo zorgvuldig mogelijk de gebeurtenissen die binnen de stadsmuren of in de omgeving voorvielen. Het eenige wat zij leverden, waren oude, dikwijls reeds mondsgemeene berichten over oorlogen en gevechten, liefst van zoo ver mogelijk. (1)

---

(1) Een tijdgenoot van Broer Jansz., Jan van Hilten, is ten minste even noemenswaardig als hij. In 1626 gaf ook hij een « courante » uit, die zelfs belangrijker was dan die van zijn mededinger, ook beter opgesteld, en die later onder de handen van een zijner bekwaamste meewerkers, Abraham Casteleyn, in Januari 1656 geworden is de *Haerlemsche Courant*, die thans nog, onder den naam van *Oprechte Haerlemsche Courant*, leeft en een der oudste nieuwsbladen van Europa is. Z. Fruin, a. w., blz. 360-362, en de a. w. van Sautijn Kluit & v. d. Meulen.

In 't belang van een juist begrip der dingen zelf, kan men er slechts bij winnen door te trachten in alle zaken de passende verhoudingen in 't oog te houden. Ook zou overdreven ophemeling, evenzeer als onbillijke geringschatting, waar het een zoo eenvoudige zaak als het tot stand komen der besproken nieuwstijdingen geldt, waarlijk onmatig mogen genoemd worden.

Antwerpen, 9 Nov. 1902. EMM. DE BOM.

DRUKKERSMERK VAN ABRAHAM VERHOEVEN

DE BOEKLETTER IN NEDERLAND

Over mijn opstel *De boekletter in Nederland*, dat een paar maanden geleden verscheen in de letterproef van Ipenbuur & Van Seldam te Amsterdam, wensch ik nog één en ander in het midden te brengen, omdat mij gebleken is, dat de eigenaardige bedoeling van dat boekske niet immer begrepen is. Inderdaad is daarvoor wel eenige aanleiding, daar de inrichting er van iets geheel nieuws is en het, mij althans, niet bekend is, dat iets dergelijks als hier bedoeld hetzij nu of vroeger gegeven was. Ik wensch er namelijk op te wijzen, hoe de geheele inrichting beheerscht werd door het dualistisch beginsel, dat de eigenlijke letterproef, d. i. het in afdruk vertoonen van de ter zetterij aanwezige druktypen, hier gelijkwaardig tot haar recht moest komen naast en met het werk van den schrijver. Dat dualistisch beginsel werd, behalve bij de ingeplakte prenten, streng volgehouden in het boekske zelf, en ook op het omslag.

Echter werd met het verspreiden van dit boekske ook nog een hooger doel beoogd; de drukkers meenden een poging te moeten doen om een echten Nederlandschen typographischen stijl te scheppen. Onze drukkerijen worden als overstroomd met Duitsche nijverheidsproducten; onze toekomstige typographen meenen veelal voor hun hoogere vakvorming in Duitschland een leerschool te moeten doorloopen; onze typographische vakbladen, het onlangs gestaakte *De boekdrukker* van Morks & Geuze te Dordrecht, *Klaazesz' aankondiger* van Jhs. Klaazesz & Cie te Hengelo en *Het weekblad voor den boekdrukker* van de Vennootschap Lourens Coster te Haarlem, zijn geheel en al gegermaniseerd; Duitsche organen als de *Allgemeine Anzeiger für Druckereien* en de *Typographische Jahrbücher* zijn de leidsterren voor onze drukkers.

Zij, die met oude boeken hebben omgegaan, weten uit ervaring hoe dit in vorige eeuwen anders was. Zelfs veel ervaring is niet vereischt om op het oog af, al uit de verte te kunnen herkennen of een drukwerk ter perse gelegd is in Duitschland, in Frankrijk, in Engeland of in Nederland. Elk ras gaf kond van zijn eigen karakter in het uitwendig aspect van het boek, dat natuurlijk in het verloop der eeuwen zich wijzigde en vervormde, maar dat nu nog immer duidelijk is waar te nemen, zelfs in de meest gewone boeken van verschillende nationaliteiten, behalve in het Nederlandsche boek.

Daaraan een einde te maken is het streven. Met het uitspreken van

dit streven is daarmede nog niet aangegeven het hoe. Daartoe behoort veel zoeken en tasten, waarbij het mistasten als van zelf niet uitgesloten kan blijven. Dat zoeken en tasten naar wat nieuws, naar wat beters, kan niet met goed gevolg ondernomen worden, wanneer er niet vooraf een deugdelijk-historische basis gelegd is, waarin aangetoond wordt hoe en waarom het een op het ander gevolgd, hoe het een uit het ander is voortgekomen. Ik deed in mijn opstel een eerste poging tot een psychologische verklaring van de in Nederland in gebruik geweest zijnde en nog in gebruik zijnde boeklettervormen. Het kan niet missen of bij een eerste poging tot logische verklaring van verschillende verschijnselen, die niet minder dan ruim vier eeuwen omvatten, moeten fouten gemaakt worden. Na het afdrukken van mijn opstel, nog vóor het verschijnen, waren er mij reeds gebleken; veelal zijn het kleinigheden, die aan het algemeen verloop der te boek gestelde geschiedenis niet raken.

Eén onjuistheid echter wil ik hier verbeteren en ik wil dat te liever doen, omdat die rectificatie in nauw verband staat met het aesthetische doel, dat het boekske beoogt. Ik schreef dat de Grasset-letter te danken is aan de lettergieterij van Genzsch & Heyse te Hamburg. Dit is nu onjuist. Evenals deze gieterij een dertig jaar geleden de Engelsche mediaeval op het vasteland van Europa propageerde, doet zij dat ook nu weer met deze nieuwe romein. De Grasset-letter is ongeveer vier jaar geleden ontworpen voor de gieterij G. Peignot & fils te Parijs.

In mijn opstel prees ik de Grasset-letter, omdat ik daarin vind, wat ik mis in de nieuwe Duitsche romeinschriften, dat wat Prof. A. G. van Hamel noemt *l'âme française*. Het blijkt nu, dat zij is een Fransche letter, in Frankrijk ontworpen door een Zwitserschen Franschman, voor Frankrijk.

Eén en ander verhoogt voor mij aanmerkelijk de waarde van deze letter. Het moge vreemd schijnen, dat, nu naar het eigenaardige Nederlandsche in de drukkunst gezocht wordt, juist een typisch Fransche letter door mij geloofd wordt; het moge vreemd schijnen, dat, waar de goede typographische beginselen gevonden worden in de jaren, die zich schikken om 1500, een moderne letter door mij aangeprezen wordt. Niemand liever dan ik zou wenschen, dat er een echt Nederlandsche letter bestond, die, en daarop druk ik zeer in het bijzonder, van ónzen tijd is. De historische ontwikkeling onzer boeklettervormen heeft medegebracht, dat na een strijd van eenige eeuwen de nationale duitsch overvleugeld is door de romein. Wel wordt deze nog af en toe gebruikt in haar meest gladden vorm, haar in het midden der achttiende eeuw door den stempelgraveur Fleischman gegeven en vond zij b. v. in 1896 gebruik bij den drukker van dit blad in zijn bekende *Dat Liedeken van here Halewijn* met

de ook al weer op Duitsche leest geschoeide houtsneden van Pellens naar Doudelet, zulks neemt niet weg, dat zij voor gewoon, dagelijksch gebruik ten eenemale ongeschikt is geworden. De Fransche romein is onze letter geworden, oneindig veel gemakkelijker te lezen als zij is. Het meermalen waar te nemen verschijnsel, dat kunst en practijk lijnrecht tegen elkander over staan, doet zich ook hier gelden. Wil dus de Nederlandsche boekkunst voortgeholpen worden, dan is het, dat in de allereerste plaats, zoo niet uitsluitend rekening moet gehouden worden met de romein en de daarbij behoorende cursief. Het is daarom, dat de *Beatrijs*, in 1901 in sieruitgaaf verschenen, mijn instemming niet kan hebben, gedrukt als dit vroeg-veertiende-eeuwsche gedicht werd met de Troy-type van Morris, op kleiner schaal in Duitschland nagesneden, en in het prospectus minder juist een karaktervolle gothische letter genoemd.

Het is dus daarom duidelijk waarom ik de Grasset-letter als een schepping beschouw, die voor ons Nederland zonder twijfel beteekenis heeft. Daarmede zij echter niet gezegd, dat er wellicht niet nog betere Fransche romeinen bestaan of zullen ontstaan, of dat er werkelijk aan onze drukkerijen niet gegeven zal worden een romein, door een Nederlandsch denkend en voelend artist ontworpen. De toekomst zal dat moeten leeren. Zooveel is echter te zeggen, dat de Grasset nog het meest nabij komt, wat ik voorshands gewenscht acht voor een Nederlandsche boekletter. Het onderwerp vereischt een bijzonder onderzoek, dat door mij nog niet gedaan is. Ik hoop zulks echter te doen en deel hier alvast mede, dat ik het voornemen heb binnen kort een afzonderlijk opstel te wijden aan de Grasset-letter, dat evenals mijn overzicht over de boekletter in Nederland, verspreid zal worden door de firma Ipenbuur & Van Seldam.

Overveen. J. W ENSCHEDÉ.

ONZE MIDDELEEUWSCHE BINDERS EN HUN WERK

Onze oude boekbanden zijn in meer dan één opzicht belangrijk. Zij getuigen niet alleen van den practischen zin onzer vroede vaderen, die zoo uitnemend wisten hoe een boek diende ingebonden te worden om eeuwen lang gaaf te kunnen blijven ; zij getuigen evenzeer van hun kunstzin, liefhebbers als zij waren niet slechts van stevig, maar ook van fraai versierd bindwerk, als van de bedrevenheid en den fijnen smaak der boekbinders ; maar bovenal getuigen zij er van welke groote kunstenaars ze waren, de mannen die ten behoeve der binders stempels en paneelen sneden in hout of metaal. Met een woord, zij zijn de voortbrengselen eener hoog ontwikkelde kunstnijverheid.

Maar niet alleen op zich zelven verdienen onze oude boekbanden nauwkeurige aandacht. Als individuen uit een of andere boekverzameling kunnen ze bij de studie der philologie evenals der handschriftkunde groote diensten bewijzen, daar zij ons in menig geval kunnen leeren wanneer de boeken, die ze bekleeden, vervaardigd werden, waar ze vandaan komen of waar ze zich op een gegeven oogenblik bevonden.

Het wordt dan ook hoog tijd, dat de middeleeuwsche bindkunst binnen den kring van het wetenschappelijk onderzoek wordt getrokken, want talrijk en ingewikkeld zijn de vraagstukken, die op te lossen blijven. Tot nog toe waren de overblijfsels dezer kunstnijverheid voor de meesten niet veel meer dan curiositeiten : liefhebbers verzamelden ze wel, maar bestudeerden ze niet ; slechts een enkele maal werd de aandacht van het grooter publiek er voor gevraagd. Thans, onder den invloed van James Weale's zorgvuldig bewerkten en voortreffelijk toegelichten catalogus der rijke verzameling boekbanden en wrijfsels die de Art Library te Londen bezit (1), schijnt eindelijk de belangstelling in ons oud Nederlandsch binderswerk een ernstiger wending te nemen. In het *Inventaire Archéologique de Gand* zijn reeds een aantal banden ter sprake gebracht; burggraaf A. de Ghellinck Vaernewijck heeft in de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde te Antwerpen een belangwekkende voordracht gehouden (2), die vooral doet verlangen naar het beloofde tweede gedeelte ; in den oudheidkundigen kring te Gent heeft de heer Paul Bergmans de inleiding medegedeeld tot een door hem ontworpen

(1) *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the National Art Library South Kensington Museum by W. H. JAMES WEALE.* I. Introduction. II. Catalogue. London, printed for Her Majesty's Stationery Office By Eyre and Spottiswoode. 1898 & 1894.

(2) Zie de *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique,* 1902, 389 vlgg.

geschiedenis der bindkunst in Vlaanderen in de 15de en in de 16de eeuw; op de tentoonstelling der Vlaamsche primitieven te Brugge, eindelijk, werd ook onze oude Vlaamsche boekbanden een bescheiden plaatsje ingeruimd. Dat alles zijn heuglijke en bemoedigende verschijnselen. Maar er valt nog zooveel te doen, dat men zich mag afvragen of voor een samenvattend werk de tijd wel reeds gekomen is. Het materiaal, dat te verwerken valt, is over haast geheel Europa verspreid, terwijl een systematisch onderzoek naar en van dat materiaal nog door niemand werd ingesteld, wat trouwens voor een enkeling een bezwaarlijke onderneming is. Het is daarom te hopen, dat de ontwaakte belangstelling niet zal verflauwen, maar zich integendeel hoe langer hoe meer zal uiten in het opsporen en nauwkeurig beschrijven der overblijfselen onzer oude bindkunst. In dien geest wensch ik in dit tijdschrift eenige bescheiden bijdragen te leveren tot het vermeerderen der bekende bouwstoffen.

I

WILLEM VAN DE VELDE

Onder de vele schatten uit vroeger tijd, welke in de Potterie te Brugge met nauwgezette en liefdevolle zorg bewaard worden, is er ook een Latijnsch getijdenboek, dat voorheen op hoog- en heiligdagen in het koor gebruikt werd. Het werd tegen het midden der 16de eeuw op perkament mooi geschreven en schitterend verlucht: een lust voor de oogen. Maar niet over zijne inwendige ordinantie zullen we 't immers hebben, maar over zijn uitwendig pak. De moeder overste, of welke vrome schenker of schenkster ook, die het destijds liet vervaardigen, was blijkbaar van oordeel dat het uitwendige in overeenstemming met het inwendige behoorde te zijn, en liet het boek van een fraaien, voor het nageslacht nog merkwaardigen band voorzien.

De met bruin kalfsleer overtrokken borden zijn 203 mm. hoog bij 135 breed. Op ieder plat is viermaal een kunstig gesneden paneel, 62 mm. hoog bij 45 breed, geprent. Langs de vier zijden van het paneel loopt een omschrift dat op elken hoek door een lelie afgebroken is, waarin we den naam van den binder lezen:

ob . laudem . ‖ xpristi . librum . hunc . ‖
recte . ligauit . ‖ Wilhelmus . de . Campo . ‖

De verdere ruimte van het paneel is loodrecht verdeeld in twee gelijke vakken. Ieder vak is gevuld met twee door elkander geslingerde wijngaardranken, zóó dat ze vier eirondjes vormen. In elk eirondje zit een dier; de dieren van elk vak zijn met hun gezicht naar elkander gekeerd: 1° een liggend hert tegenover een zittenden aap; 2° een klimmende eenhoorn tegenover een loopend zwijn; 3° een liggende

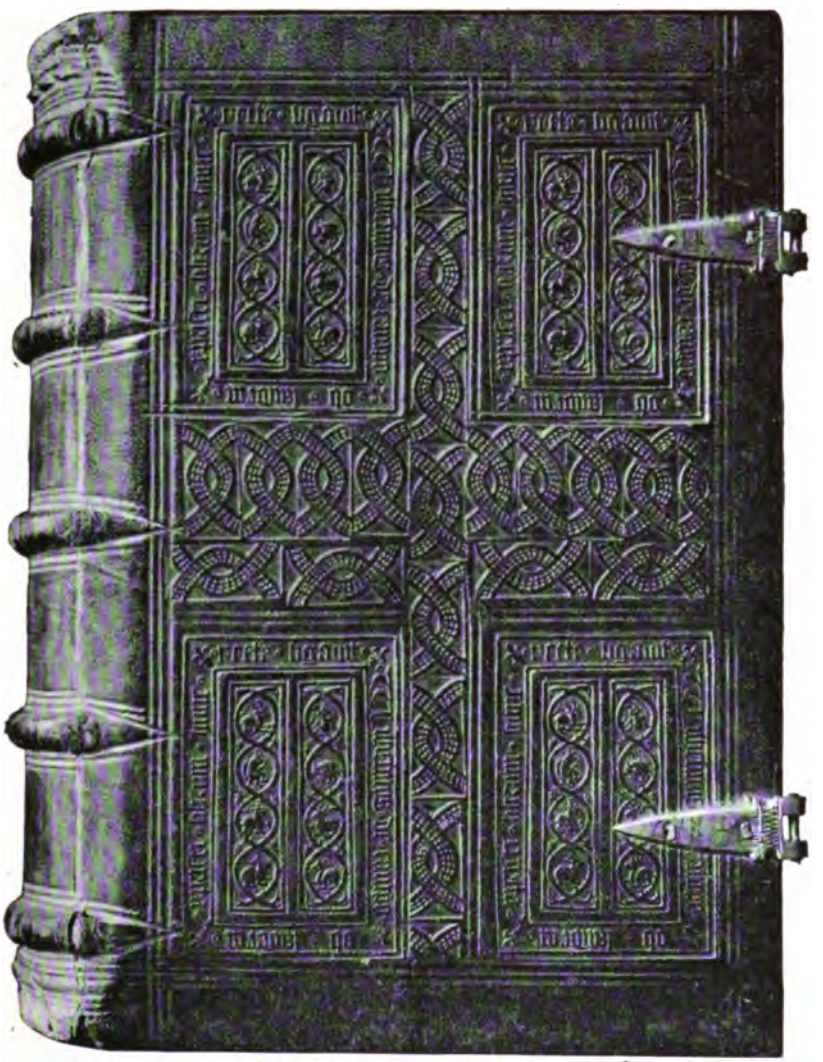

Band van Willem van de Velde

Latijnsch Getijdenboek, bewaard in de Potterie te Brugge

jachthond (?) tegenover een liggenden stier ; 4° een liggend konijn (?) tegenover een liggende hinde.

De tusschen de vier paneelen vrijgebleven ruimte is aangevuld met een telkens herhaalden stempel, 23 mm. hoog bij 11 1/2 breed, die gekruist touwwerk voorstelt. Deze stempel werd eerst geprent in de smalste ruimte tusschen de paneelen, waar hij op een millimetertje na net in paste : van boven naar onderen zevenmaal en een stukje. Daarna vier maal onder het bovenste paneel links en vijf maal onder het bovenste paneel rechts. Toen bleef er tusschen deze stempels en de twee onderste paneelen nog juist ruimte genoeg over, om den stempel viermaal op zijn kant in te prenten.

Het geheel vormt een rechthoek, omsloten door een driedubbel fileetje.

Van den ganschen band gaat hierbij een met een derde verkleinde, maar overigens goed geslaagde reproductie.

Met wiens werk hebben wij nu te doen? Natuurlijk is de naam Wilhelmus de Campo maar een Latijnsche vertaling van den Dietschen naam Willem van de Velde, en ligt het voor de hand aan te nemen, dat deze band het werk is van dien Willem van de Velde, wien het Brugsche Magistraat in 1502 acht schellingen en twee penningen betaalde « voor tvermaken van den missaelbouc » in de schepenkapel (1). Immers James Weale vermeldt (betreurenswaardiger gewoonte zonder eenige nadere aanwijzing zijner bronnen) een Brugschen binder Willem van de Velde, die zou geleefd hebben van 1481 tot 1531 (2), ongetwijfeld één en dezelfde als de bovengenoemde. Zijn de door James Weale opgegeven data juist, wat waarschijnlijk is, dan geven ze meteen eenig nader houvast voor de dateering van het handschrift zelf.

Deze band is het eerste werk van Willem van de Velde, dat aan het licht komt. Hij is zeer zeker fraai, maar niet onberispelijk : op het bovenste links na, staan de paneelen vrij goed haaks, maar het inprenten en de schikking der stempels laat te wenschen over. De stempels die onder de twee bovenste paneelen geplaatst zijn, sluiten niet aan met die, welke in de eerste plaats, van boven naar onderen, aangebracht waren ; maar vooral de op hun kant geplaatste stempels verbreken de eenheid der versiering. Indien de band niettemin mooi te noemen blijft, dan komt de eer daarvan toe aan den onbekenden graveur van stempel en paneel, die het werk zijn van een waren kunstenaar.

Diens werk is intusschen nog elders te vinden.

Een handschrift in de bibliotheek der PP. Bollandisten te Brussel, bevattende een afschrift van *Die bediedenisse naede synne van sinte*

---

(1) Zie L. Gilliodts-van Severen, *Inventaire des Archives de la ville de Bruges.* Introduction, p. 66.

(2) James Weale, *Bookbindings* etc., Introduction, p. lv.

Augustijns regule in 1517 geschreven (1), heeft op zijn band viermaal een paneel, dat geheel gelijk is aan dat op den band van Willem van de Velde, behoudens de afmetingen en den boord. Het is namelijk 80 mm. hoog bij 55 mm. breed ; en in plaats van een omschrift met den naam van den binder heeft de boord kronkelende wijngaardranken, waardoor dezelfde beestjes loopen die in het middelstuk gesneden zijn. Dit grootere paneel vindt men ook op den band van het op de Gentsche Universiteitsbibliotheek berustend exemplaar van :

OLYMPIODORI ‖ DOCTISSIMA IN ECCLESIAST. ‖ *fcholia, noua & latinis auribus infueta tralatione in-* ‖ *ferta, Aquilæ uidelicet, Theodotionis, &* LXX. ‖ *Zenobio Acciaiolo Florentino interprete.* ‖ ... ‖ BASILEAE ‖ apud Iohannem Bebelium ‖ 1536 ‖

Verder vindt men dit paneel ook op den band van handschrift n^{r} 14 in de bibliotheek van het Franciscanerklooster te Weert ; alleen staat hetgeen op al de bovengenoemde paneelen links staat, hier rechts, en omgekeerd.

Er is geen redelijke twijfel mogelijk, of het op deze drie banden voorkomende grootere paneel is het werk van denzelfden graveur die het kleinere, ons thans bekend uit den band van Willem van de Velde, sneed.

Wat den stempel op dezen laatsten band betreft, een ander voorbeeld kan ik er niet van aanwijzen. Ofschoon hij op 't eerste gezicht weinig schijnt te beteekenen, is het toch duidelijk dat er zeer aardige motieven uit te halen zijn. Hij vertoont een onmiskenbare overeenkomst met sommige oud Engelsche stempels (2).

Het is me een aangename plicht ten slotte mijn warmen dank te betuigen aan de Zeer Eerwaarde Moeder Overste en aan heeren Regenten van O. L. V. ter Potterie te Brugge, zonder wiens zeer te waardeeren toelating en bemoeiingen het niet mogelijk zou geweest zijn, een afbeelding van Willem van de Velde's werk bij bovenstaande mededeelingen te voegen.

Gent, November 1902. WILLEM DE VREESE.

(1) Men leest namelijk binnen in den band vooraan : *Ter eeren gods. ende sijnre weerdiger moeder Maria visitatien onse patronesse ende alle gods heiligen. heeft doen scriven dit boeck die eerweerdige ende hoegeboeren vrou. Cecilia van Archenteel. Yerste priorinne ynt cloester ten witten Vrouwen binnen locven yn der reformacien. Int iaer ons heren xv^{c} xvij. den xv.^{den} dach van December.*

(2) Zie b. v. JAMES WEALE, *Bookbindings* etc., Catalogue, n° 24.

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Onder deze rubriek zal zoo beknopt mogelijk bericht worden over bibliotheken, naarmate ons inlichtingen verstrekt, of door ons ingewonnen, of in boeken, tijdschriften en officieele verslagen aangetroffen worden.

BERGEN (Mons) in Henegouwen. — (Rapport de la ville sur 1901, bl. 80.)

In 1901 zijn 926 boekdeelen en vlugschriften bijgekomen, wat het getal der gecatalogiseerde deelen brengt op 65.115.

14.127 lezers raadpleegden er 35.317 werken, in de volgende verhoudingen :

A. Natuurlijke wetenschappen . .	9.624
B. Wijsbegeerte, sociologie, recht, enz.	5.417
C. Lettterkunde	8.927
D. Geschiedenis en aardrijkskunde	2.128
E. Schoone kunsten en oudheidkunde	2.095
F. Handel, nijverheid en toegep. kunst	7.126

600 personen bezitten thans een toelating om uit te leenen, 205 maakten er gebruik van. Er werden 1.296 werken in 2.555 deelen in bruikleen gegeven, hoofdzakelijk letterkunde, romans en novellen (1831 deelen).

Over 't geheel, binnen en buiten het lokaal, werden 37.872 boekdeelen geraadpleegd, als volgt te verdeelen :

A. Natuurwetenschap, wisk., enz.	9.740
B. Wijsbegeerte, sociologie, recht, enz.	5.573
C. Letterkunde, romans en tooneel	10.758
D. Geschiedenis en aardrijkskunde	2.483
E. Oudheidkunde, bouwkunde, fraaie kunsten	2.171
F. Handel, nijverheid, toegepaste kunst	7.147

De aangekochte werken zijn uitsluitend in de Fransche taal.

ROTTERDAM.- Gemeentebibliotheek. Blijkens het jongste verslag van den toestand der stad Rotterdam (over 1901) (Bijlage G) is aldaar de bibliotheek geopend voor het publiek elken Dinsdag en Zaterdag van 11 tot 3 uur. Geraadpleegd werden in den loop van dit jaar 1631 boeken, uitgeleend 817, hoofdzakelijk betreffende geschiedenis en Nederl. taal- en letterkunde. 842 personen bezochten de bibliotheek.

Over een samensmelting met het Rotterd. Leeskabinet (private onderneming) moet, volgens dit verslag, door het Stadsbestuur nog steeds beslist worden.

Archief en bibliotheek, vroeger in het Museum Boymans gevestigd, berusten sedert 5 Juni 1900 in een nieuw gebouw Mathenesserlaan.

Het *Leeskabinet* is een stichting van de « Vereeniging tot daarstelling van eene algemeene openbare Bibliotheek en van een daaraan verbonden Leeskabinet te Rotterdam ». Deze telde, einde Januari 1902, 1649 leden. Het laatste jaar werden 584 nieuwe werken gekocht voor *f* 2196.82. Er zijn thans 24.211 boekwerken, uitmakende 45.638 deelen. Onder de leden circuleeren 2.957 boeken met 3.260 deelen. Ter lezing aan huis werden 13.964 werken verstrekt tegen 13.660 in het vorige jaar. (*Verslag der stad Rotterdam*, blz. 283.)

In « *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* » beschrijft Bernard J. M. de Bont (blz. 31-50) de bibliotheken der achttien kloosters van Amsterdam in de middeleeuwen.

BIBLIOTHEKEN IN NOORD-FRANKRIJK.

In zijn vóor eenige maanden verschenen boek : *Dans le nord de la France*, geeft

P. Bergmans eenige wetenswaardige bijzonderheden over de bibliotheken in de voorname steden van dat gewest.

ABBEVILLE.— In een bijgebouw van het Museum du Ponthieu, waarachter een fraaie tuin, wordt de in 1685 aangelegde gemeentebibliotheek bewaard. Zij bevat ca. 40.000 boekdeelen waaronder een honderdtal wiegedrukken. Zij bezit 328 handschriften, o.a. een kostbaar Evangelorium van het einde der 8ste eeuw, dat naar Karel de Groote genoemd wordt, wijl het in 800 door dien vorst zou geschonken zijn geworden aan de abdij St Ricquier. Nog vindt men er eene fraaie reeks boekbanden, uiterst belangrijk voor de geschiedenis der uitwendige boekversiering.

ATRECHT. — In de overblijfselen der Sint-Vaast-abdij. Het is de oude librije van de abten, vermeerderd met de verzamelingen der hoofdkerk, der Atrechtsche Academie, van het S. Augustinusklooster, van Mont-Saint-Eloi, enz. Een deel van de boeken werd eertijds door de bibliothecarissen ontvoerd. Er zijn 40.000 boekdeelen, waaronder 1.200 handschriften : een Evangelorium der 9de eeuw, geschreven met gouden en zilveren letterteekens op purper getint velijn ; de gekleurde omlijstingen, de initialen, de beelden der Evangelisten waarmede het versierd is, maken het tot een prachtig specimen van miniatuurkunst uit den tijd van Karel den Kale.

BOULOGNE (In het museum). — 6.500 gedrukte boekdeelen en 305 handschriften, waarvan het oudste met onciaalletter uit de 8ste eeuw (nr 32).

DOWAAI (In het museum). — Bijeengebracht uit de verzamelingen van de abdijen te Anchin, Marchiennes en Cantimpré, van de voormalige Universiteit en van het jesuitencollegie. Bij de fransche revolutie bevatte zij 200.000 boekdeelen ; thans nog 80.000 gedrukte boekdeelen en 1.700 handschriften.

RIJSEL. — De gemeentebibliotheek, gevormd uit de boeken voortkomende van de door de omwenteling gesloten kloosters, dankt aan dit eerste fonds, hare voornaamste kostbaarheden. Sindsdien werd ze met talrijke giften verrijkt, zoo de schenking van den markies de Godefroy-Ménilglaise, bestaande uit 9.000 deelen geschiedwerken. Zij bezit heden ca. 100.000 gedrukte deelen, waaronder 200 incunabelen en ruim 1.200 handschriften, voortkomende van het St.-Pieterskapittel, de abdijen van Cysoing, Loos, Phalempin, e. a. De bibliotheek der hoogeschool bevat ca. 72.000 deelen.

SINT-OMAARS (rue Gambetta). — 20.000 boekdeelen en 1.000 handschriften uit de abdijen van St. Bertin en Clairmarais.

VALENCIJN.— Rijke verzameling prachtig verluchte handschriften uit het geslacht de Croy (15de eeuw) ; het fonds uit de abdij van S. Amandus.

***

De *Bibliothèque Nationale* te Parijs is, door aankoop op de veiling der handschriften Ashburnham-Barrois in 't bezit geraakt van 69 hss., die vroeger toebehoorden aan Fransche bibliotheken. Een catalogus, bewerkt door H. Omont, is in de *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 1902, medegedeeld.

***

De bibliotheek der Barberini welke vóor eenigen tijd door den Paus voor een half miljoen, werd aangekocht, is dezer dagen van het Palazzo Barberini naar het Vatikaan overgebracht. Die bibliotheek werd begonnen, tusschen 1635 en 1640, door Kardinaal Francesco Barberini, neef van Paus Urbanus VIII, en later beduidend verrijkt door Kardinaal Antonio Barberini. Zij bevat 50.000 gedrukte boekdeelen en 8.000 handschriften, alsmede een archief der Regesten van Urbanus VIII : in het Palazzo Barberini was zij in éene groote en drie kleine zalen geplaatst.

NIEUWE UITGAVEN

De boekletter in Nederland, door J.W. Enschedé. Amsterdam, Ipenbuur en van Seldam. 1902. In-8°.

In een dertigtal bladzijden geeft de schrijver ons, in keurigen vorm, een overzicht van de geschiedenis der lettertypen in Noord-Nederland. Achtereenvolgens behandelt hij de gothische lettersoort, die uit de schrijfteekens geboren, tot in de zestiende eeuw stand houdt; de *romein*, van Italiaanschen oorsprong, welke reeds in 1522 bij Pafraet, te Deventer, in gebruik was; de *cursief*, waarmede Michael Hillen van Hoochstraten te Antwerpen drukte in 1533, misschien reeds in 1528, en waarvan dan ook getuigd wordt dat zij over de Scheldestad naar het Noorden kwam; dan de zoogenaamde *civilité*-letter (1) welke er voor het eerst benuttigd werd in eene *Practique omme cortelijken te lerē chijpherē*, in 1567 door de weduwe van Jan Ewouts te Amsterdam geprint, maar die er in het tweede kwart der zeventiende eeuw allengs op den achtergrond geraakte, terwijl zij, zooals de schrijver terecht aanmerkt, in Vlaanderen nog een heelen tijd voortleefde, getuige de volksboeken die tot aan het einde der 18e eeuw te Gent en te Antwerpen verschenen.

Waar hij aldus de hoofdtypen heeft beschreven die de vroegere Nederlandsche typographen bezigden, vertelt de heer E. ons van de stijlwijzigingen die romein en cursief in den loop der jaren ondergingen, deels onder vreemden invloed, deels door toedoen van Nederlandsche lettergieters. Het zou ons te ver leiden, wilden we den schrijver volgen in zijne beschouwingen over de wederwaardigheden van de drukletter in den nieuweren tijd. Wij verwijzen den belangstellenden lezer naar zijn opstel dat inderdaad blijk geeft « van diepgegronde liefde voor het boek en veelomvattende kennis van het typographisch bedrijf. » Het werd door de firma Ipenbuur en van Seldam toegevoegd aan de onberispelijk uitgevoerde « Letterproef » harer drukinrichting, waarvoor die firma den dank verdient van alle boekenvrienden.

(1) Daar zij voor het eerst voorkwam in het boekje : *La civilité puérile et honnête*, te Lyons in 1556 gedrukt door Granjon, den uitvinder van dat lettertype.

Verschenen zijn :

W. P. C. Knuttel. Catalogus van de pamfletten-verzameling, berustende in de Koninklijke Bibliotheek; met aanteekeningen en een register der schrijvers voorzien. 4e deel. 1714-1775. Den Haag, M. Nijhoff. In. 4°. 4-441 blz.

J. Van den Gheyn. S. J. Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique. T. II. Patrologie. Bruxelles, H. Lamertin, 1902. In-8°. VIII-418 blz.

De volgende werken zijn verschenen en zullen in een der e. k. nummers besproken worden :

Wouter Nijhoff. Bibliographie de la typographie néerlandaise des années 1500 à 1540. Livr. 1-6. La Haye, 1901-2. in-8°. (*Feuilles provisoires tirées à 50 exemplaires.*)

Id. L'art typographique dans les Pays-Bas (1500-1540). Aflev. 1-2. La Haye, M. Nijhoff, 1902. in-fol.

F. Jos. Van den Branden. I. Ontstaan van het nieuwsblad te Antwerpen. — II. Abraham Verhoeven. Zijn leven. 1575-1652. Drukkerij J. E. Buschmann, 1902. 74 blz. in-8°.

K.O. Meinsma. Middeleeuwsche Bibliotheken. Ibid., K. O. Meinsma. 1903.

Zech-Dubiez, G. Les Almanachs belges. 1-2 —. Braine-le-Comte, Zech & fils. 1902.

Van F. van Duyse's standaardwerk *Het oude Nederlandsche lied* ('s Gravenhage, M. Nijhoff) is thans de 14de aflevering verschenen. Het geheele werk zal uit circa

35 afleveringen bestaan en binnen ongeveer 3 jaar gereed zijn

HANDBOOK of the new Library of Congress in Washington. Boston, 1901.

LIBRARY of Congress classification: class Z. Bibliography and library science. Washington, Government printing office, Library division. In-8°. 68 blz.

C. HAEBLER. Typographie ibérique du quinzième siècle. Reproduction en facsimile de tous les caractères typographiques employés en Espagne et en Portugal jusqu'à l'année 1500, avec notices critiques et biographiques. La Haye, M. Nijhoff, 1901-1902. In-fol.

Het Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque nationale van Parijs is gevorderd tot T. X : *Beia-Berbrugger*.

M. SLATER's *Book-Prices Current* (Elliot Stock, London) over 1902 is besproken in het Athenæum, n° 3919, Dec. 6, 1902.

MARTINUS NIJHOFF. A catalogue of early impressions. I. Germany. — II. Italy. — III. Switzerland. — IV. France. — V. Low Countries. — VI. Hungary. — VII. Spain and Portugal, — VIII. England. — IX. Denmark. The Hague — New-York 1902. N° 318.

Blz. 103-153 geven Nederl. drukken, van Antwerpen niet minder dan 145. Samen 994 nummers.

TIJDSCHRIFTEN

De Navorscher, 52e jaarg. 1902.

Blz. 59. — J. F. VAN SOMEREN. Matheus Crom. Vraag naar de bezitters van werken door hem gedrukt, en op de veiling della Faille, bij Kockx in 1878, verkocht.

Blz. 86. — J. F. VAN SOMEREN. Twee werkgevingscontracten van Amsterdamsche boekdrukkerspatroons uit de jaren 1681 en 1723.

Blz. 114. — L. J. KUYCK. Een schimpdicht van 1830.

Blz. 157. — J. F. VAN SOMEREN. De oprichter van « De Navorscher » (J. H. van Lennep).

Blz. 166. — ID. Een onbekende (?) lettersnijder. (Mr Johan Adolf Smit, Amsterdam, 1695).

Blz. 167. — ID. Magnusbandjes.

Blz. 256. — Mr. C. BAKE. Uitvinding der boekdrukkunst. (In een rijmpje van Dirc Adriaensz. Valcoogh : *Wie de Letter ende 't prenten eerst ghevonden heeft, met de Letterconst*, in *Regel der Duytsche Schoolmeesters*, Amsterdam, 1571, is sprake van « Een Pieter uyt Duytslandt » waardoor waarschijnlijk Peter Schoeffer bedoeld wordt).

Blz. 327. — A. AARSEN. Een schimpdicht van 1830.

Blz. 448. — ID. Kronijken van Zeeland.

Blz. 449. - N.D. DOEDES. Een Utrechtsch boek te Leeuwarden.

Blz. 480. - H. E. GREVE. Een « paepsch » liedje.

Belangrijke bijdrage. De schrijver heeft een bundeltje « oorlogsbulletins » uit de 16de eeuw op de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek onderzocht en er o. a. in aangetroffen :

Een waerachtig nieu Liedeken, van het overgeven der stadt Hulst..... Thantwerpen, by Anthoni de Ballo .. M.D.XCVI., waarvan de tekst, onderteekend *Fecit G. v. M.*, en bevattende 22 achtregelige strophen, afgedrukt wordt.

Ook de oorlogsbulletins zijn zeldzaam. Schr. geeft de volledige titels op.

Er komen o. a. in voor een Tydinghe, gedrukt bij Jan van Ghelen, Antw. (1565), een ander bij Anthoni de Ballo, Antw., 1595, een derde bij Jan van Ghelen, Antw. 1596.

Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, II, 1.

Een studie van P. C. Molhuysen over Cornelius Aurelius, den vriend en waarschijnlijk onderwijzer van Erasmus, met wien hij menigen brief heeft gewisseld. De man was een geleerde van beteekenis, kranig Latijnsch dichter, geschiedschrijver, daarbij zelfstandig onderzoeker. Aan die studie is toegevoegd een over-

zicht van Aurelius' werken, gedrukt en ongedrukt, en eenige brieven van en aan Cornelius Aurelius. — C. G. N. de Vooys vond in handschrift K 59 der Kon. Bib. in Den Haag den Dietschen tekst van de Apocalypsis van Hendrik Mande en deelt die mede.

♣♣

De Nederlandsche Spectator, 1902, *1 Nov. nr 44.*

Prof. Rogge's Brieven van Nicolaes van Reigersberch aan Hugo de Groot, Uitgeg. in Werken van het Hist. Genootschap te Utrecht, besproken.

J. W. Enschedé. Nederlandsche boekkunst in de zestiende eeuw. W. Nijhoff's *Bibliographie de la typographie néerlandaise des années 1500 à 1540,* en *L'art typographique dans les Pays-Bas (1500-1540)* besproken. Recens. verklaart waarom, z. i. met recht, bij het reproduceeren der drukfragmenten de zincographie gebezigd werd. « Komt het er dus op aan een reproductie te geven van een bepaald exemplaar en niet van een ander eener zelfde oplaag dan verdient lichtdruk de voorkeur, is het er echter om te doen een reproductie te geven, wier indruk in het oog van den beschouwer een beeld geeft, dat zoo dicht mogelijk staat bij dat van het origineel, dan is zincographie verkieslijk. Ook daarom nog wordt de werking van den zincographischen afdruk verhoogd, omdat de zinco gedrukt wordt op de boekdrukpers en dus het papier van het vel tusschen de lijnen van het drukbeeld onbedrukt blijft, terwijl de lichtdruk, staande wat de druktechniek betreft tusschen den plaatdruk en den steendruk. immer een gekleurden ondergrond laat zien. »

Verder legt recens. nadruk op Nijhoff's bedoeling, dat niet louter « het technische, wel het æsthetische onzer zestiende-eeuwsche drukken » voor hem de hoofdzaak is. Immers, zegt recens., de practische waarde dier oude boeken voor onzen tijd ligt vooral in den uitwendigen vorm, « nu alom naar een herleving der oude kunstambachten gestreefd wordt. »

Verder : « *L'art typographique* is geen werk over boekdrukkerij, maar over boekkunst; de titel dekt den inhoud. »

Alleen had E. geel-grauwachtig getint papier boven het gebruikte wit verkozen; ook zijn de bladzijden te druk bezet.

Schrijver besluit : « ... een eerste rangs publicatie, die hoog gespanne verwachtingen wekt... »

Wouter Nijhoff. *Paul de Kock à prix d'or.* Geestig vertelt schr. in een stuk, gedateerd uit New-York, 12 Oct. 1902, over een echt Amerikaansche enormiteit : een uitgave van den beruchten Franschen verhaler tegen... een half miljoen gulden per exemplaar. — Voor bescheidener beurzen is ook een exemplaar verkrijgbaar tegen... 375.000 gulden, en zijn dan nog voorhanden 10 exemplaren tegen... 125.000 gulden, waarvan er reeds 7 verkocht zijn! Het boek wordt geheel op echt perkament gedrukt, met een Babylonische — of Amerikaansche? — weelde van versiering, welke laatste gedeeltelijk... naar de oude Missalen bewerkt wordt !!!

22 Nov. nr 47.

Y. H. Rogge. *Brunellus.* Schrijver bespreekt, ongunstig, de laatste uitgave dezer Latijnsche dierensage uit de 12de eeuw, *Brunellus* of *Speculum Stultorum* van Nigellus Wireker, door Thomas Wright in de Roll Series uitgegeven. « De verschillende drukken zijn hem vrij wel onbekend en het hs., dat te Brussel zich bevindt, is niet geraadpleegd ». Schr. verzamelt sedert eenige jaren gegevens om eene goede uitgave tot stand te brengen.

A. Bredius. *Hollandsch muziekleven in de XVIIe eeuw.* Bespreking van Scheurleer's belangrijke bijdrage in van Stockum's prachtuitgave *Amsterdam in de XVIIe eeuw.* O. a. worden daarin afbeeldingen meegedeeld van titelbladen der tekstboekjes van « opera's » in 1681 verschenen, verder bijzonderheden over de oudste Hollandsche leerboekjes voor muziek, het portret van Hooft's tweede vrouw, Eleonora Hellemans, naar Mierevelt (1629), de Amsterdamsche liedeboekjes en de componisten der wijzen (Jacques Vredeman, H. J. Prins, Joseph Butler), Amsterdamsche muziekdrukkers (Paulus van Ravesteyn, Paulus Aertsz, Paulus Matthijsz.) enz.

♣♣

Nieuwsblad voor den Boekhandel. nrs 79 en 80. 3 en 8 Oct. 1902.

W. Nijhoff's werk : *L'art typographique dans les Pays-Bas* wordt wat eenzijdig gispend besproken, hoofdzakelijk wegens de zincographische reproductie-methode.

Vgl. boven *Ned .Spectator*, 1 Nov.

Id., nr 98.

Enschedé's *De boekletter in Nederland* besproken.

♣♣

De Biekorf, Tk. (talmerk) 21. Slachtmaand (November) 1902.

Blz. 336. — *De humanist Frans de Maulde (Modius.)*— Een uittreksel uit een bijdrage van den E. H. C. Callewaert in de *Revue d'histoire et de littérature religieuse*, 1902, nrs 2 en 3, over den schrijver van een boek *Novantiquæ lectiones* getiteld en waardoor hij als een der geleerdste taal- en oudheidvorschers der

16de eeuw bekend staat. Zijn ware naam was Frans de Maulde, zijn geboorteplaats Brugge. Hij leerde te Brugge, te Dowaai en te Leuven. « De onvermoeibare taalgeleerde vergeleek de handschriften die hij in handen kreeg, en steunde zijne beoordeelingen op de verschillende lezingen. Men staat verwonderd over het groot getal handschriften die hij heeft weten bijeen te krijgen. Hij doorreisde verscheidene landen. Zoo trok hij rond 1580 naar Duitschland waar hij drie jaar te Würzburg verbleef. Langs Francfort wederkeerende, verbleef hij omtrent drie maanden te Fulda (1584), om er de wondere boekenzaal te onderzoeken. Van daar keerde hij naar zijn vaderland terug en stierf in 1597 te Ariën, in Frankrijk, waar hij kanunnik was. — Verdere inlichtingen kan men vinden in de *Geschiedenis van Oudenburg* door E. Feys en D. Van de Casteele, Brugge, 1878, 1e dl. blz. 595-600; en in de *Biographie nationale*, XIV, blz. 921-935 op het w. *Modius*.

♣♣

Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la classe des beaux-arts. 1902. nº 6.

Blz. 427-445. — Ernest Gossart. Un livre d'Erasme réprouvé par l'Université de Louvain, 1550.

Er is spraak van het tractaat *Liber de sarcienda ecclesiæ concordia deque sedandis opinionum dissidiis*, in 1533 uitgegeven, en waarvan hetzelfde jaar vijf Latijnsche uitgaven 't licht zagen : te Bazel, twee te Antwerpen, Leipzig en te Parijs ; daarbij een Duitsche, en een Nederlandsche vertaling : *Vande eendrachticheyt der kercken*, te Antwerpen gedrukt bij *Wouter van Lyn*. De godgeleerden Jacobus Latomus en Jan Henten der Leuvensche hoogeschool censureerden dit boek zoo scherp, dat het op de lijst der verboden boeken werd gebracht die in 1558 door de Leuvensche Universiteit werd opgemaakt en in de Nederlanden uitgegeven. Die lijst was getiteld : *Le Catalogue des Livres Reprouvez et des livres que lon pourra lire aux enfans es escholles particulieres, selon de jugement de Luniversité de Louvain Imprimé par ordonnance de la Mageste Royalle*. Louvain, 1558. In-4°. Handschriftelijke bescheiden hieromtrent bezit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Id. nos 9-10.

Bl. 569-572 bespreekt G. Kurth t. II van den *Catalogue des manuscrits de la Bibl. roy. de Belgique*. O. a. wijst hij er op dat P. van den Gheyn op blz. 192 van zijn werk de verwantschap aangetoond heeft tusschen het te Brussel bewaarde hs. van Sedulius en dat van het Museum Plantin.

♣♣

Annales de l'académie royale d'archéologie de Belgique. LIII. 5e S. t. IV, 2e livr. p. 168.

Armand de Behault de Dornon. Relation d'un séjour de Michel de Saint-Martin à Anvers, en 1661. In het besproken boek, gedrukt te Caen, bij Marin Yvon, 1667, dat thans in de Kon. Bibl. te Brussel berust (verz. van Hulthem, nr 27470,) komen op bl. 367 eenige weinig belangrijke regelen voor over de drukkunst te Antwerpen, voornamelijk over Plantin.

Id.. p. 205-228.

P. J. van den Gheyn, conservator der handschriften aan de Kon. Bibl. te Brussel, die reeds de namen van Hubert Kerssan en van Hubert Lescot nader bekend maakte, bespreekt in een artikel, getiteld: *Pour la Biographie nationale,* drie nieuwe Nederlandsche schrijvers uit de 15de, 16de en 17de eeuwen: Henry Romain, Gillis Zeghers, Maximiliaan de Hovyne en Antoine Mahoul.

Gielis Zeghers bewerkte in de jaren 1568-1570 een vertaling der Sermoenen op *Cantica* van S. Bernardus, te vinden in het hs. 364 op de Kon. Bibl. : *Die verclaringe van Sinte bernaert Abt van Clarevaux op dat boeck van Cantica.*

Het blijkt uit een mededeeling van Gielis Zeghers in hetzelfde hs. dat vóor hem *« een Religieus oft Monick... van Cisteaucx orden wt die abdije van bonef* (Boneffe) .. *dese voerseijde sermoonen in de vlaemsche tale overgeset heeft woonachtich doen ter tijt tot oudenaden* (sic) *in Vlaenderen in een vrouwen clooster van synder orden Maechdendael geheeten. daer den voergenoemden heere oock gestorven es binnen corte iaeren herwaerts.*

De heer v. d. G. meent dat met den monik van Citeaux kunnen bedoeld zijn Bernard Fauquart, gest. 1559, of Johannes de Slusa, gest. 1565.

Het hs. te Brussel is niet door G. Zeghers afgeschreven, maar door « *suster Jenneken della faille* » in 1612. Het hoorde vroeger toe aan de « *bublioteque van St. Elisabeth op den bergh Sion* », een bekend klooster te Brussel.

Wel door Zeghers geschreven is hs. nr 33 op de Universiteitsbibliotheek te Leuven, zijnde een vertaling van Pierre Doré's *L'Image de vertu démontrant la perfection de la B. Vierge Marie*, te Parijs gedrukt in 1540.

♣♣

Centralblatt für Bibliothekswesen. 1902. dl. XIX, blz. 418-424.

P. Schwenke. Ueber einen zu schaffenden Jahresbericht für das Bibliotheks- und Buchwesen.

♣♣

Börsenblatt für den deutschen Buchhandel, 1902, nr 122, ook overgenomen in de *Zeit-*

schrift für Bücherfreunde. VI. Heft 4. Juli 1902. Beiblatt, S. 2-4.

KONRAD BURGER (Leipzig). Verzeichnis der Drucke Michael Hillens van Hoochstraten.

The Athenæum, 3916, Nov., 15. 1902.

Besproken wordt : W. A. COPINGER. Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum. London, Sotheran & Co. I, 1895. II, 1898. III, 1902.

Hain beschreef 16.311 incunabelen. Copinger brengt in 't besproken werk ongeveer 7.000 verbeteringen en bijvoegsels, en beschrijft niet minder dan 6.000 werken door Hain niet vermeld. Er zijn nu een 20.000 tal wiegedrukken bekend en men mag volgens den schrijver beramen dat het getal tot 30.000 zal stijgen.

Dit werk dat zich gunstig aansluit bij Konrad Burger's : « Index to the printers and publishers in the fifteenth Century », Campbell's « Annales de la typographie néerlandaise », Proctor's Index, en wijlen Mlle Pellechet's « Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France » zou in geen degelijke boekerij mogen ontbreken.

De veilingcatalogi van Rosenthal (Munchen), Cohen (Berlijn), Olschki (Venetië), Hoepli (Milaan), Quaritch (Londen) e. a. werden geraadpleegd, maar de schrijver heeft geen gebruik gemaakt van de « Book-Prices Current », waaruit ruimschoots te putten viel.

MENGELINGEN

De beste ledersoort voor boekbanden. — Volgens een mededeeling in de « Papierzeitung », hebben eenige afgevaardigden van groote Engelsche boekerijen onderzocht, hoe verschillende ledersoorten zich in den loop der eeuwen bij de er mee ingebonden boeken hebben gehouden en welke behandeling de beste is, om het leder zoo deugdelijk mogelijk te maken voor banden van boekwerken.

Van de oude ledersoorten heeft *wit zwijnsleder* zich het best gehouden, doch zijne hardheid en vastheid maken dit leder onbruikbaar voor de tegenwoordige wijze van bewerking. Oud kalfsleder heeft zich ook goed gehouden, maar verliest zijn buigzaamheid en wordt stijf en broos zoodra men het aan de lucht en het licht blootstelt. Banden van *schaapsleder* uit de 15e en 16e eeuw zijn zacht en buigzaam gebleven. Uit de 17de en 18de eeuw stammende maroquinbanden hielden zich goed, terwijl die uit de 19de eeuw aanmerkelijk minder degelijk waren en in vele gevallen geheel uit elkaar vielen. Schaapslederen banden uit het begin der 19de eeuw hebben zich meest goed gehouden, maar sinds 1860 werd zelden weer echt schapenleder gebruikt, want sedert dien tijd wordt dit leder meer geperst en gestempeld om andere ledersoorten na te bootsen en zulk gestempeld schapenleder schijnt de slechste stof te zijn, die men voor boekbanden pleegt aan te wenden.

Met zwavelzuur behandelde nieuwere ledersoorten behooren niet voor het inbinden gebruikt te worden. Bijna alle juchtlederen banden waren in 50 jaar broos geworden.

De commissie van onderzoek deelt den lederfabrikanten en boekbinders de volgende bevindingen mede :

Catechu-houdende looistoffen als Turvahr, Quebracho, Hemlok, larixbast en *gambiabast* zijn ongeschikt voor het looien van huiden, als men van het leder duurzaamheid vordert. *Sumak* geeft een zeer duurzaam leder, terwijl *myrobalanen* middelmatig werken. *Cassiabast,* die zeer dikwijls wordt gebruikt, om Oostindische schapen- en geitenvellen te looien, is volkomen onbetrouwbaar.

Onder alle invloeden waaraan boeken en bibliotheken blootgesteld zijn, blijken de *verbrandingsproducten van het lichtgas* het schadelijkst maar ook *stof* en *direct zonlicht*, evenals *hitte*, schaden de banden. MATIGE KAMERWARMTE EN GOED LUCHTEN ZIJN GEBODEN.

De Commissie geeft den raad, slechts Sumak te gebruiken voor het looien van fijn boekbindersleder. *Kalfs-* en *geitenleder* zijn het *deugdelijkst*. De reiniging der huiden met zwavelzuur is een der menigvuldigste oorzaken van het ondeugdelijk worden van leder. Ook het gebruik van *salpeterzuur* voor het gladmaken der huiden is *nadeelig,* evenzoo het *natte gladmaken.* Het wasschen van het leder door de boekbinders met *zuringzuur* wordt *afgekeurd*, evenzoo *het besprenkelen met ijzer vitrioolplossing* om zoogenaamd gesprenkeld of gemaasd (gemasertes) kalfsleder te verkrijgen. Het strekken en spannen van het leder in vochtigen toestand op het hoekdeksel heeft kwade gevolgen.

Om boeken in bibliotheken op den duur te bewaren, beveelt de commissie aan, de vensters met zoodanig gekleurd glas te voorzien, dat de sterk chemisch werkende lichtstralen worden teruggehouden.

De Amerikaansche millionnair John Pierpont Morgan heeft onlangs het ex.

van den Psalter van Mentz, uitg. 1459, aangekocht, dat eenige jaren geleden bij Quaritch 5250 pond sterling, d. i. 131.600 fr., geteekend stond.

Het is het eerste boek dat een bepaalden datum draagt : 14 Augustus 1457 voltooid door Füst en Schöffer ; herdruk met de zelfde letterteekens in 1459, 1490 en 1502.

Men kent 12 ex. van de 2e uitgave, waarvan 11 in openbare bibliotheken in Europa ; men gelooft trouwens niet dat er meer dan 20 van gedrukt werden. Zij is op perkament gedrukt met beginletters in hout gesneden, rood en blauw gedrukt, en heeft 136 bladen met 26 a 23 regels per bladzij.

Het ex. van Pierpont Morgan hoorde vroeger toe aan de bibliotheek van Sir John Sykes en Sir John Hayford Thorold.

Andrew Carnegie heeft voor een hoogen prijs de rijke historische bibliotheek van lord Acton aangekocht en ze den bekenden schrijver John Morley ten geschenke gegeven. Daar de oprichting van een geschikt gebouw zeer kostbaar zou zijn, voorziet men dat deze dit geschenk aan een of andere openbare bibliotheek zal overdragen.

Biblio-automobiles. In Chicago worden nu 7 automobielen (electromobielen) gebruikt om de wagens te vervangen die tot heden de boeken van de centraalbibliotheek naar de wijkafdeelingen voerden.

(*La locomotion automobile*, aangeh. in de Revue bibliograph. belge, 1902, LXVI).

UNFAIR. — Hoe de Engelsche uitgeversfirma Methuen & Co laatst beetgenomen werd, en hoe zij gereageerd heeft, leert The Athenaeum, 30 Aug. 1902, blz. 287. Een Mr. Hume Nisbet had een novelle bij dien uitgever gepubliceerd gekregen, maar uit een mededeeling van een correspondent aan hoogergemeld blad was gebleken dat hetzelfde proza reeds in 1890 onder een anderen titel aan den man was gebracht. Waarop de firma, zichtbaar kwalijk geluimd maar heel waardig, schrijft : « ...We need hardly assure you that the book was accepted by us on the assumption that it was a new novel, and that we had no conscious share in such a fraud upon the public. *We shall at once withdraw the book from the circulation.* »

RUSSISCHE TOESTANDEN. — Wolff's « Maandschrift voor literatuur, wetenschap en bibliografie », te St. Petersburg verschijnende, bevat een opstel van N. Nadesjdin over de ontwikkeling der lezers in Rusland.

In de Russische taal — schrijft hij — worden jaarlijks ongeveer 25 millioen boekdeelen gedrukt. Een verdeeling van dit getal over de bevoorrechte menschenklassen in het gansche rijk van den Tsaar, geeft drie boeken op duizend lezers. Er verschijnen in geheel Rusland ruim 900 couranten en tijdschriften, d. i. minder dan in Spanje of zelfs in het kleine België. De verhouding van het aantal Russische periodieken tot dat in Duitschland, Frankrijk en Engeland is resp. 1 : 7, 5, 4.

Er zijn steden met levendig verkeer in Rusland, waar men vergeefs een boekhandel of eene bibliotheek zal zoeken; ook zijn er steden met bibliotheken, die door niemand bezocht worden. Het getal boekdeelen in de openbare boekerij te Odessa bedroeg, twee jaren geleden, 6000.

Wat in Rusland gelezen wordt ? Aanwijzing hieromtrent geven de berichten van bibliotheekbestuurders en boekhandelaren : vertaalde bellettrie is er 't meest gewild, zooals de romans van Dumas en Ponson du Terrail.

Van de goedkoope roman-serie, die Suworin uitgeeft, zijn de auteurs van vijftig en zestig jaar terug : Marlinskij, Pogorjelskij, ook Karamsin en Bogdanowitsj, nog steeds de favoris.

In den laatsten tijd zijn uit de lagere klassen des volks meer lezers voor den dag gekomen ; een ambtelijke mededeeling van de bovengenoemde bibliotheek te Odessa toont aan dat de belangstelling in literatuur bij den kleinen burgerstand stijgt, bij de hooger ontwikkelden, den adel b. v., is gedaald. Ook de berichten uit de bibliotheken van Nisjni-Nowgorod, Samara en Charkow stemmen hiermee overeen. Vier jaren geleden heeft de fijnvoelende romanschrijver Boborykin dit dorsten naar weten bij de handwerkslieden, het fabrieksvolk, reeds opgemerkt en in zijn roman *Tjaga* (De last) als een feit voorgesteld. En het liefst lezen zij romans, waarvan de handeling hun eigen wedervaren, lief en leed afspiegelt. De landbouwers stellen ook al meer belang in populair-wetenschappelijke werken op hun gebied; maar deze zijn nog schaarsch. Er is vraag naar bevattelijk geschreven boeken over geometrie, wiskunde, scheikunde, techniek. De handwerksman en de boer moeten 't een en ander hiervan kennen om vooruit te komen ; tegenwoordig wordt dit door den boekhandel beter begrepen en meer in die richting gewerkt.

(*Nieuwsblad voor den Boekhandel.*)

VEILINGEN

Van 28 October tot 5 November verkochten Sotheby, Wilkinson & Hodge, te Londen, « the choice stock of rare books of the late Mr. Gilbert I. Ellis », eene alleszins merkwaardige bibliotheek, rijk aan zeldzaamheden op ieder gebied, in de meeste Europeesche talen. Ook van Nederlandsche drukkers was menig merkwaardig specimen aanwezig, a. d. z. :

2442. S. Thomas de Aquino. Tractatus de divinis moribus, de beatitudine etc. (*Utrecht, Ketelaer en De Leempt,* 1473); (verk. £ 11).

1265. S. Hieronymus. Leven der Heyliger vaderen. *Goude in Hollant by mi Geraert Leeu.* 1480, fol°. (verk. £ 7,5).

386. Boetius de Consolatione Philosophiæ (Lat. en Nederl. tekst). *Ghend, by my Arrnd de Keysere,* 1485, fol° (oorspr. Vl. band). (verk. £ 22.10).

1663. Michaelus Franciscus de Insulis. Speculum sermonum beatæ maria virginis super salutatione angelica. *Antw. Gerard Leeu.* 1487. 4to. (verk. £ 3.12.6).

1403. Jordanus de Quedlinberg. Meditationes Jordani de Vita et Passione Jhesu Christi. *Antw. Gerard Leeu,* 1491. 16mo. (verk. £ 11.15).

306. S. Bernardus. Sermones Bernardi in Duytssche (Winter ende Somerstuck). *Zwolle, bi mi Peter van Os van Breda.* 1495. fol°. (verk. £ 10.10).

1542. Ludolphus de Saxonia. Dat boeck vanden leuen ons liefs heren jhesu christi anderweruen gheprint, ghecorrigeert, ende merckelijck verbetert met addicien van schoonen moralen ende gheesteliken leringhen ende deuoten meditacien. *Zwolle, gheprent by my Peter Os van Breda,* MCCCCCXV (*sic, voor* 1495) fol°. (verk. £ 23).

Aan 16eeuwsche drukkers waren voorhanden : J. v. Doesborch, Antwerpen (omstr. 1502) ; M. Hilleninus, id. (1518) ; M. Caesar (Marten de Keyser), id. (1528 en 1534) ; Jan van Ghelen, id. (1533) ; A. Kempe en M. Crom, id. (1539) ; M. Crom, id. (1540 en 1541).

***

De firma R. W. P. de Vries, te Amsterdam, bracht in openbare veiling, van 3 tot 6 November de bibliotheek van wijlen Chr. J. van Eeghen. Vooral de serien : vroege drukken, Rederijkers en Liedeboeken, waren in die verzameling goed vertegenwoordigd. Vermeldenswaard zijn de volgende nummers :

7. *Otto van Passau,* Boec des gulden troens of der XXIIII ouden. Haerlem (Jac. Bellaert) 1484, (verk. *f* 100.)

10. *Jan Bottelgier,* Somme ruyrael. Sprekende van allen rechten. Tantwerpen. H. Eckert van Homborch. 1503 (verk. *f* 41.)

14a. Die Chronycke van Hollandt, Zeelandt en Vrieslant. (Divisie-kroniek). Leyden, Jan Seversz. 1517, (verk. *f* 100.)

22. Die excellente cronike vā vlaenderē. Antw. W. Vorsterman, 1531 (verk. *f* 215.)

361. Verhael van den doodt des Advocaets van Hollandt Johan van Oldenbarnevelt... 13 Mey 1619... Broer Iansz. (ex. van het « eerst bekende n° van een Amsterdamsche courant »), (verk. *f* 42.)

981. *J. v. Mussem.* Rhetorica dye edele Const van Welsegghene. Antw. Wed. v. Henric Peetersen, 1553, (verk. *f* 22.)

1029. Joan Ysermans. Triumphus Cupidinis. In-houdende veel schoon, stichtighe, en zeer vermaeckelijcke Liedekens en andere ghedichten, enz. Antwerpen, wed. J. Mesens. 1628, langw. 8° (*werd ingehouden.*)

Verder de bekende liedeboeken van Valerius (verk. *f* 55.) Starter, Quintijn, Heemskerk, e. a.

***

Den 24 November en volgende dagen werd door dezelfde firma verkocht een verzameling handschriften, bevattende historische documenten over Nederland (van Corn. Pietersz. Hooft, Pieter de Huybert e. a.), Indië, Amerika (waarbij een oorspronkelijke brief van Jonas Michaelius, eerste Predikant in Nieuw Amsterdam) ; documenten over Nederl. topographie, heerlijkheden, waterschappen, enz., handschriften over genealogie en Nederlandsche families, alba amicorum, verschillende hss. over theologie, militaria, geneeskunde, recht, enz. ; eenige archiefkisten enz. ; een en ander afkomstig uit het archief eener adellijke familie en van de hh. Mr. Ch. M. Dozy, Chr. J. van Eeghen, A. de Roever, Mr N. de Roever.

***

Bij E. FONTEYN, te Leuven (27-31 October) kwamen onder den hamer de verzamelingen van M. Brouckaerts, E. Michel e. a., waaronder een groot aantal brieven toegezonden aan Oliv. de Wree door Sanderus, de Hossche, Balthazar Moretus, Miraeus, Erycius Puteanus, Grotius, Valerius Andreas, enz. Die bescheiden werden voor het meerendeel aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

***

Op 26-29 Januari 1903 zal in de verkoopingzaal der firma Frederik Muller, Doelenstraat 10, Amsterdam, de veiling plaats hebben van de bibliotheken der kasteelen van Heeswijk en van Haaren, enz.

Handschriften, wiegedrukken, boeken met houtsneden en platen, ook van Hollandsche en Vlaamsche meesters, lithographieën, drukken uit de 16de tot de 19de eeuw, belangrijke bijbeldrukken, drukken uit den tijd der Hervorming, Elsevier-, miniatuur- en miscroscopische uitgaven, werken over boekversiering, over zeden en gebruiken, anekdoten, verhalen en kluchten, enz. enz. komen onder den hamer. Eenige facsimile's versieren den catalogus.

VERZOEK

KOPPERALMANAKKEN. — In den loop van het volgend jaar wensch ik in dit tijdschrift te bespreken de Kopperalmanakken, die in 1903 het licht zullen zien; heeren drukkers verzoek ik dus mij een exemplaar kosteloos te doen toekomen. Daar in mijn bespreking de aesthetische zijde in de allereerste plaats in aanmerking zal komen, zal ik het op prijs stellen eveneens te ontvangen exemplaren van vorige jaargangen, om zoodoende punten van overeenkomst, eventueel verschil, op te merken. Bij aanbieding van exemplaren zal ik mij echter niet gehouden achten er daarom reeds gewag van te moeten maken.

Overveen. J. W. Enschedé.

JAARGANG I. NUMMER 1. JANUARI 1903.

INHOUD :

1. Ter Inleiding . . . . . DE REDACTIE.
2. De Plantijnsche uitgaven van *Emblemata Joannis Sambuci*. . . MAX ROOSES.
3. Schuilnamen en Deviezen. . . . . V. A. DE LA MONTAGNE.
4. Abraham Verhoeven de eerste courantier van Europa?. . . . . EMM. DE BOM.
5. De Boekletter in Nederland. . . . . J. W. ENSCHEDÉ.
6. Onze middeleeuwsche binders en hun werk . . . . . WILLEM DE VREESE.
   1. Willem van de Velde.
7. Mededeelingen over Bibliotheken . . . DE REDACTIE.
8. Nieuwe uitgaven. . . . . ID.
9. Tijdschriften . . . . . ID.
10. Mengelingen . . . . . ID.
11. Veilingen . . . . . ID.
12. Verzoek. . . . . J. W. ENSCHEDÉ.

PLATEN :

1-2. Emblemata J. Sambuci.
3. Verhoeven. Tijdinghe van 27 Februari 1620 (sign. C).
4. Id. Tijdinghe van 8 Januari 1621 (Nr 1).
5. Id. Drukkersmerk.
6. Een courant van Broer Jansz. uit 1619.
7. Band van Willem van de Velde.

De namen der medewerkers zullen op het omslag van het eerstvolgende nummer medegedeeld worden.

AL WAT DE
HOSCHMAN PLANT
GEDIJE VOOR HET
LAND

JAARGANG 1. NUMMER 2-3. MAART-MEI 1903.

IV. 6583
(Brussels)

HARVARD COLLEGE LIBRARY
MAY 19 1903
CAMBRIDGE, MASS.

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN
EMM. DE BOM, VA. DE LA MONTAGNE & WILLEM DEVREESE

UITGEVER
DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
ANTWERPEN · GENT ·
DRUKKER
J.E. BUSCHMANN · ANTWERPEN ·

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in 8° Jezus formaat, met platen in en buiten den tekst.

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **12.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **6.50**
BUITENLAND.	»	fr. **13.50**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, ANSELMOSTRAAT 5, ANTWERPEN.

Voor alles wat de uitgave, inschrijvingen en advertentiën betreft, zich te wenden tot

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL

TE ANTWERPEN - ST. JACOBSMARKT, 50,
OF TE GENT - POSTHOORNSTRAAT, 16.

JAARGANG 1. NUMMER 2-3. MAART-MEI 1903

INHOUD :

1. Het Zapon
Een nieuw middel om handschriften en boeken te herstellen en tegen vernietiging te vrijwaren . . . . . WILLEM DE VREESE.
2. Typographische opmerkingen over eenige Nederlandsche incunabelen . . . J. W. ENSCHEDE.
3. De dierensatire in de Vlaamsche handschriften. *Met 58 plaatjes in den tekst* L. MAETERLINCK.
4. Eene Bibliotheca Neerlandica Manuscripta . . . . . WILLEM DE VREESE.
5. Een onbekend blad van Breder . . . . . V. DE LA MONTAGNE.
6. Mededeelingen over Bibliotheken . . . DE REDACTIE.
7. Nieuwe uitgaven. . . . . ID.
8. Tijdschriften . . . . . ID.
9. Mengelingen . . . . . ID.
10. Veilingen . . . . . ID.
11. Prijscataloog . . . . . ID.

BERICHT. — [illegible]

HET ZAPON

EEN NIEUW MIDDEL OM HANDSCHRIFTEN EN BOEKEN TE HERSTELLEN EN TEGEN VERNIETIGING TE VRIJWAREN

De verschillende plichten van bibliothecarissen en archivarissen kunnen tot twee hoofdpunten teruggebracht worden: de aan hun zorg en hoede toevertrouwde schatten in de ruimste mate vruchtbaar te maken voor de tegenwoordige geslachten, en ze voor de toekomende in stand te houden en te bewaren. Het laatste is niet het gemakkelijkste van de twee, al zou menigeen het tegenovergestelde denken. Voor moderne boeken valt dit immers niet zoo terstond in het oog (al baren ze niet minder zorg, gedrukt als ze meest alle zijn op slecht papier en met slechten inkt), maar allen die gewoon zijn met oude handschriften en drukwerken om te gaan, weten het maar al te goed. Het geldt hier niet alleen door vocht en schimmel verteerde en vervuurde archiefstukken en boeken. Alle klassieke philologen weten, dat hunne kostbaarste handschriften, zooals b. v. het eenige exemplaar van Cicero's *de republica* en verschillende andere codices uit de 5de en 6de eeuw reddeloos verloren zijn, als er niet binnen zeer korten tijd afdoende maatregelen kunnen getroffen worden; ja dat het zelfs voor enkele, zooals het Plautus-handschrift in de Ambrosiana te Milanen, reeds te laat is. De oorzaak van het bederf is in hoofdzaak tweeërlei: het perkament wordt opgevreten óf door de reagentia waarmede men het verdwenen schrift heeft doen weerkomen, óf door den inkt zelf waarmede de teksten geschreven zijn. Op de plaats van een met inkt geschreven letter, komt in 't perkament een gat dat aanvankelijk precies den vorm der letter heeft; maar daar blijft het niet bij. Het bederf woekert steeds voort, weldra is de geheele regel schrift één langwerpig gat, tot wanneer er ten slotte van 't geheele blad niets meer overblijft dan de onbeschreven randen. (1) Met onze Nederlandsche handschriften is het nog zóó erg niet gesteld, doordien ze zooveel jonger zijn. Maar ook hún tijd zal komen. Ook wij hebben perkamenten handschrif

(1) Zie het stuk van P. FRANZ EHRLE, S. J., *Ueber die Erhaltung und Ausbesserung alter Handschriften,* in het *Centralblatt für Bibliothekswesen* XV, 17 vlgg.

ten die verbrand zijn door ze roekeloos te bestrijken met reagentia, en in elke bibliotheek kan men een of meer papieren handschriften vinden uit de allerlaatste jaren der 15de eeuw en uit de geheele 16de eeuw, geschreven met pikzwarten, met ijzervitriol gemaakten inkt die het papier opvreet, zoodat het beschreven gedeelte van het blad bij de minste aanraking stuk valt. (1)

Reeds allerlei middelen heeft men beproefd om het kwaad te stuiten, maar alle zijn ten slotte lapmiddelen gebleken (2), het eene wel wat beter dan het andere, maar toch lapmiddelen, zooals duidelijk blijkt uit het bovengenoemd opstel van P. Franz Ehrle, den opperbestuurder van de Vaticana. Intusschen is dit stuk, een ware wanhoopskreet, de onrechtstreeksche aanleiding geweest tot het bekend worden van een nieuw praeparaat, dat, zooal niet het ideaal, toch verreweg boven alle andere te verkiezen is.

Dit nieuw middel is reeds sedert verscheidene jaren in Duitschland en Holland algemeen bekend. In België is dit nog op verre na niet het geval. Behalve op het rijksarchief te Brussel, schijnt het nog in geen enkel openbare bibliotheek of archief in gebruik te zijn, en 't is dan ook in 't buitenland dat schrijver dezes het praeparaat voor het eerst van nabij heeft gezien en zich van zijn uitwerking heeft kunnen vergewissen. Toen ik in 't voorjaar van 1902 te Leeuwarden kwam, om de daar gevestigde archieven en bibliotheken ten behoeve mijner *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* te onderzoeken, werd het mij getoond door Dr. M. Schoengen, wiens grenzelooze hulpvaardigheid en hartelijke gastvrijheid mij steeds zullen heugen. Dr. Schoengen liet mij ook zijn proefnemingen zien, en sedert heb ik het op nog andere Hollandsche bibliotheken en archieven in gebruik gezien.

De samenstelling en het gebruik van het praeparaat worden medegedeeld en besproken in de twee volgende brochures :

1. *Anleitung zur Erhaltung und Ausbesserung von Handschriften durch Zapon-Imprägnirung.* von Dr. E. Schill K. Sächs. Oberstabarzt, Dresden 1899. Verlag des « Apollo » (photogr. Litteratur) Franz Hoffmann.

2. *Handschriften-Konservirung Nach den Verhandlungen der St. Gallener Internationalen Konferenz zur Erhaltung und Ausbesserung*

(1) P. Ehrle deelt mede, dat ook op het Vatikaan dergelijke handschriften zijn, uit de 16de en 17de eeuw, maar meent ten onrechte dat ze alleen in Italië voorkomen.

(2) Zie een overzicht dezer hulpmiddelen bij Graesel, *Handbuch der Bibliothekslehre* (zweite Auflage), s. 327 vlgg., waar ook de literatuur opgegeven wordt.

alter Handschriften von 1898 sowie der Dresdener Konferenz Deutscher Archivare von 1899 bearbeitet von Dr. Otto Posse Königl. Sächs. Oberregierungsrath. Mit 4 photographischen Kupferdrucktafeln. Dresden 1899. Verlag des « Apollo » (photogr. Litteratur) Franz Hoffmann.

Zooals reeds uit den titel van het eerste boekje blijkt, is er sprake van een chemisch praeparaat genoemd *zapon*, dat, naar de mededeelingen van Dr. Schill, een oplossing is van nitro-cellulose met of zonder toevoeging van kamfer in geschikte oplosmiddelen, waaronder het amylacetaat het voornaamste is en aan het praeparaat die eigenschappen geeft waarop het aankomt. Het zapon werd uitgevonden door den Amerikaanschen scheikundige Frederik Crane te Short Hills (New-Jersey) en door de Fred. Crane Chemical Co. voor het eerst gefabriceerd. De naam *zapon* blijkt willekeurig bedacht te zijn en verder niets te beteekenen : hij diende tot 1898 alleen als wettig gedeponeerd handelsmerk.

Dit praeparaat heeft Dr. Schill reeds sedert 1890 gebruikt om er militaire kaarten mede te laten doortrekken, nadat hij gedurende verschillende jaren andere middelen geprobeerd had zonder bevredigenden uitslag. Toen nu Dr. Posse, directeur van het Koninklijk Rijksarchief te Dresden, in 't begin van 1898 tot Dr. Schill kwam met het verzoek, te willen onderzoeken of het bederven van oude handschriften, die op vochtige, dompige plaatsen bewaard werden, soms veroorzaakt werd door bacterien of door schimmelplanten, waarvan de kennis de pogingen om die handschriften te redden kon bevorderen, deelde Dr. Schill aan dien archivaris mede, op welke wijze de kaarten van den generalen staf reeds sedert jaren tegen vocht en slijtage werden gevrijwaard. Zoo kwam het zapon in de archiefwereld, vanwaar het ongetwijfeld tot de boekerijen zal doordringen.

Om goed te zijn, moet het praeparaat aan de volgende eischen voldoen :

1. het moet neutraal reageeren ;

2. het moet kleurloos zijn ;

3. het moet voldoende geconcentreerd zijn, d. w. z. dat de oplossing sterk genoeg moet zijn ;

4. het moet op het voorwerp dat er mede bestreken wordt, een vast, doorschijnend vliesje brengen, zonder dat het bewuste voorwerp krimpt ;

5. het moet poreuse voorwerpen geheel en al doordringen ;

6. het vliesje mag onder den invloed der warmte niet kleverig worden ;

7. het mag mettertijd niet dof en ondoorschijnend worden ;

8. het moet ongevoelig blijven voor veranderingen der temperatuur ;

9. na het verdampen van 't oplosmiddel moet het hard zijn ;

10. het zapon mag den aard van het gezaponneerde voorwerp niet veranderen : ruwe, doffe oppervlakten moeten na het zaponneeren dof en ruw, gladde en glanzende daarentegen steeds glanzend en glad blijven ;

11. giet men zapon op een glas of op een spiegel, dan moet het een laagje vormen zóó doorschijnend, dat men zijn bestaan op zijn hoogst kan waarnemen aan den rand van dat laagje. Barsten en rimpels, zooals men die ziet ontstaan in collodium, collodium elasticum en dergelijke die op glas gegoten worden, mogen zich niet voordoen ;

12. strijkt men zapon op buigbaar blik, dan mag bij het buigen van 't blik de laag zapon barsten noch afspringen.

In Europa wordt het zapon gefabriceerd in Duitschland, het best, naar het schijnt, in de chemische fabriek van Dr. J. Perl & C° te Berlijn. Van de verschillende merken was merk C aanvankelijk het beste ; daarvan kostte een liter drie Mark, 10 liter 25 Mark. Sedert heeft de firma echter een speciaal merk gepraepareerd dat zij « archiefzapon 863 » noemt, en meer elasticiteit dan merk C heet te bezitten. Een bijbehoorend verdunningsmiddel kost 1.80 Mark den liter, 16 Mark de 10 liters.

Dr. Schill geeft verder in bizonderheden aan, hoe het zapon te gebruiken is. Dat komt in 't algemeen hier op neer, dat men het te behandelen papier of perkament in het zapon doopt, zoolang, tot wanneer het goed, geheel en al doortrokken is. Is dit het geval, dan neemt men het uit het vocht, laat het goed afdruipen, en legt of hangt het te droogen, waartoe ongeveer een uur noodig is. Het zapon moet men verder zoo goed mogelijk gekurkt houden en bij 't gebruik niet langer dan strikt noodig aan de lucht blootstellen, opdat het niet vervliege. Hoe poreuzer het papier is, des te geconcentreerder moet het zapon zijn, en omgekeerd. Vochtig, rottend papier moet vooraf goed gedroogd en zoo mogelijk van aanklevend stof en schimmel gereinigd worden.

Wil men goed gelijmd papier of in 't algemeen iets dat nog in goeden staat verkeert, zaponneeren, dan is het raadzaam het praeparaat te verdunnen tot op de helft.

Heeft men met zeer beschadigde stukken te doen, dan is het raadzaam het zapon er op te laten druipen of het er met een penseel op te strijken. Minder of meer gescheurde gedeelten, die echter nog met een vezeltje aaneenhangen, hoeven niet overplakt worden. Dit is alleen dan noodig als het stuk wezenlijk in verschillende stukken gescheurd is. Daartoe behoort dan doorschijnend plantenpapier gebezigd te worden. Is een der zijden van het behandelde schriftstuk onbeschreven, dan zal men dit natuurlijk aan dien onbeschreven kant beplakken. Het zapon doet dienst als lijm, maar daarbij dienen én het stuk, dat gerestaureerd wordt, én het papier waarmede men het wil restaureeren, beide vooraf gezaponneerd te worden of tegelijkertijd zóó met zapon doortrokken te zijn, dat een zaponlaagje tusschen beide aanwezig is. Door het zaponneeren wordt het plantenpapier zóó doorschijnend, dat men zelfs zeer bleek schrift er onder lezen kan.

Dr. Schill zet verder in den breede uiteen welke voordeelen het zaponneeren oplevert. Deze zijn, in 't kort samengevat, de volgende :

1. Papier of perkament, dat bezig is te niet te gaan, tot stof te worden, wordt weer vast.

2. Papier dat in goeden toestand is, wordt steviger.

3. Het papier kan niet langer vocht opzuigen. Gezaponneerd papier, of wat ook, kan men gerust jaren lang in 't water leggen, zonder dat dit tot het papier doordringt.

4. Het schrift lijdt niet, wordt integendeel duidelijker ; ook niet de kleuren van de initialen in oude handschriften en drukwerken. Met aniline vervaardigde kleuren zijn echter niet bestand tegen het zapon, daar aniline zich oplost in amylacetaat.

5. Op gezaponneerd papier kan men met inkt en potlood schrijven, met water en olieverf schilderen, zonder dat de inkt of de verf uitloopt.

6. Gezaponneerde geschriften zijn voor altijd voor den invloed van schadelijke chemicaliën, zooals zuren en alkaliën, beschut.

7. Het zapon is een krachtig ontsmettingsmiddel.

8. Zegels worden door het zapon niet beschadigd, worden integendeel harder dan te voren.

Toen nu in October 1898 de bekende internationale conferencie, om middelen tot het bewaren en herstellen van oude handschriften te beramen, te St.-Gallen bijeenkwam, betoogde de afgevaardigde der Saksische Regeering, Dr. Posse, de eenige

archivaris die aanwezig was, dat de aan de orde staande vraag van niet minder belang was voor de archivarissen dan voor de bibliothecarissen, daar de archieven meestal rijk zijn aan perkamenten en papieren oorkonden, die door de vocht zeer geleden hebben. Op grond van onderzoekingen, die hij met de hulp van bekwame technici had ingesteld, verklaarde hij minder ingenomen te zijn met het gelatine-formol procédé (dat op de conferencie den meesten bijval ondervond), daar de met formol bewerkte gelatinebladen weldra rimpels en blazen vertoonen ; maar betere verwachtingen te hebben van een nieuw praeparaat, het zapon, waarvan hij de samenstelling en de voordeelen uiteenzette. Daar de conferencie te St.-Gallen verdere proefnemingen noodzakelijk achtte, vóór het gebruik van zapon tot het restaureeren van handschriften haar aanbevelenswaardig scheen, noodigde het Ministerie van Oorlog in Saksen de Duitsche archivarissen tot een vergadering te Dresden uit, om hen met de uitvinding van Dr. Schill praktisch bekend te maken, in de hoop, dat bedoelde archivarissen er toe zouden besluiten het zapon te gebruiken en de gevolgen van dat gebruik nauwlettend na te gaan, indien namelijk ook de uitgenoodigde scheikundigen de deugdelijkheid van het praeparaat konden erkennen. De vergadering heeft plaats gehad 19 en 20 Sept. 1899. Er waren 48 archivarissen en 10 scheikundigen aanwezig. Het onderwerp werd ingeleid door Dr. Otto Posse, en het is de daar gehouden rede welke onder den bovenmedegedeelden titel is uitgegeven.

Dr. Posse gaf eerst een kort overzicht van de verschillende oorzaken waardoor de oude handschriften te niet gaan, zelfs al worden zij zorgvuldig bewaard. Daarna zette hij de samenstelling van het zapon uiteen, de wijze om het te gebruiken en zijn eigenschappen, welk betoog overeenstemt met dat van Dr. Schill. Tegelijk toonde hij verschillende gezaponneerde stukken, die nog volkomen gaaf waren, terwijl dergelijke, niet gezaponneerde stukken, die in dezelfde omstandigheden verkeerd hadden, te niet waren gegaan. Zoo b. v. twee flesschen met leidingwater, waarin in 1892 in de eene een gezaponneerd stuk van een stafkaart, in de andere een niet gezaponneerd stuk was gedaan. Het water had het gezaponneerde stuk niet in 't minst aangetast, terwijl het niet gezaponneerde stuk geheel kapot was. Een derde flesch bevatte een gezaponneerd stuk perkament, een vierde een niet gezaponneerd dito, een vijfde een gezaponneerd stuk vervuurd papier, een zesde een niet gezaponneerd dito. Men kon duidelijk

zien, hoe de niet gezaponneerde stukken aangetast waren, ja gedeeltelijk in 't water opgelost, terwijl de gezaponneerde stukken bewaard gebleven waren en 't schrift nog altijd duidelijk leesbaar was. Verder toonde hij verschillende archiefstukken, die, vóór ze gezaponneerd werden, bijna reeds tot stof vergaan waren, en na de behandeling met zapon weer stevig en bruikbaar bleken geworden te zijn. De cohaesie en de taaiheid van gezaponneerd papier zijn veel grooter dan die van het ongezaponneerde, wel het zekerste bewijs voor de deugdelijkheid van het praeparaat.

Dat het zapon ieder vezeltje van de grondstof doordringt, werd door het volgend experiment bewezen. Men legt een stuk papier of perkament in een dunne, 1 % oplossing van geel ferrocyancalium, spoelt het in water uit, droogt het en legt het dan in een dunne, 1 % oplossing van ijzerchlorid. Een niet gezaponneerd stuk wordt dan blauw ; terwijl een gezaponneerd zijn oorspronkelijke kleur behoudt. Op zijn hoogst kleeft aan dit laatste, indien het niet behoorlijk werd uitgespoeld, een geringe hoeveelheid ferrocyancalium, dat, onder de werking van het ijzerchlorid, een geringe, er maar uitwendig opliggende blauwe reactie vertoont. Snijdt men zulke stukken middendoor, dan toont de snede van het gezaponneerde stuk diens oorspronkelijke kleur, terwijl die van het niet gezaponneerde stuk donkerblauw blijkt te zijn.

Laat men op niet gezaponneerd vloeipapier water droppelen, dan zal het vocht natuurlijk uitvloeien, maar op gezaponneerd vloeipapier blijven de droppels water staan. Of laat men twee stukken papier of perkament, het eene gezaponneerd, het andere niet, in water koken, dan zal het laatste zich weldra in zijn bestanddeelen oplossen, terwijl het eerste onveranderd blijft.

Na betoogd te hebben, dat ook in het gewone leven het zapon groote diensten kan bewijzen, besprak Dr. Posse ten slotte de andere middelen, die tot heden toe gebruikt werden om het bederf der handschriften tegen te gaan, vooral die middelen welke op de conferencie te St.-Gallen onderzocht werden, en kwam telkens tot het besluit dat het zaponneeren boven alle andere de voorkeur verdient.

Na de inleiding van Dr. Posse, behandelde Dr. Schill verschillende archiefstukken met zapon en wederlei daarbij verschillende bedenkingen die allicht tegen het gebruik konden rijzen, wat hij trouwens ook in zijn *Anleitung* heeft medegedeeld. Zoo toonde hij o. a. aan, dat het zapon geen brandgevaar oplevert.

Door Dr. Sello, archivaris te Oldenburg, werd daarenboven

medegedeeld, dat het zaponneeren hem een uitnemend middel was gebleken om het afspringen der kalklaag waarmede het perkament in de 14de eeuw dikwijls werd bedekt, te verhinderen.

Het slot der gevoerde beraadslagingen was, dat de vergadering de verschillende vertegenwoordigde Regeeringen verzocht, door hare archivarissen proeven met het zapon te laten nemen. Verder werd beslist dat niet alleen de handelingen van de conferencie zouden uitgegeven worden, maar ook een korte handleiding voor 't gebruik van het zapon zou geschreven worden en aan alle Duitsche regeeringen toegezonden. Op die wijze kwamen beide geschriftjes, waaraan al het voorafgaande ontleend is, in de wereld en werd de uitvinding algemeen bekend.

Is het zapon nu een probaat middel ?

Ik zou verplicht zijn op die vraag voorzichtig te antwoorden : « de tijd zal leeren », daar ik zelf geen proefnemingen op groote schaal heb kunnen ondernemen, indien niet juist het verslag verschenen was van de experimenten door Dr. Schoengen gedaan. Het bovenstaand referaat was bestemd voor de eerste aflevering van dit Tijdschrift en zou ter perse gaan, toen ik dit verslag ontving, mij vriendelijk toegezonden door Dr. Schoengen. Ik achtte het plicht, ook van diens bevindingen rekenschap te geven.

Door het Bestuur der Vereeniging van Nederlandsche Archivarissen was aan Dr. Schoengen opgedragen, « mededeeling en aantooning te doen omtrent ondervindingen opgedaan bij de behandeling van oude documenten met het conserveeringsmiddel zapon », en op de algemeene vergadering, door deze vereeniging in Juli 1902 te Groningen gehouden, heeft Dr. Schoengen zich van die opdracht gekweten, na gedurende twee volle jaren proeven genomen te hebben.

Zijne conclusies luiden als volgt :

1. Wat betreft de eischen waaraan het zapon moet voldoen :

« Zooals gij u uit de door mij gedemonstreerde proeven hebt kunnen overtuigen, stemmen de verkregen resultaten op één enkele uitzondering na volkomen overeen met de ... conclusies van Dr. Schill. Door mijne onderzoekingen nl. is mij gebleken, dat het zapon aan den eisch, ... dat het ... den aard of het karakter van het gezaponneerde voorwerp niet wezenlijk mag veranderen, niet in alle gevallen, of tenminste maar tot op zekere hoogte voldoet. Zoo heb ik a. o. kunnen constateeren, dat enkele papiersoorten door de behandeling met zapon donkerder gekleurd worden; dat andere papiersoorten daarentegen dit verschijn-

sel absoluut niet vertoonen. Wel is ieder gezaponneerd papier van een niet gezaponneerd, behalve door den eigenaardigen aan peardrops herinnerenden reuk, ook voorál daardoor te onderscheiden, dat het meer doorschijnend wordt. Dit laatste is vooral het geval met het Japansch papier ; het wordt helder van kleur en veel doorzichtiger door de zaponbewerking. Zekere perkamentsoorten, vooral die van eene normale stevigheid en die dus weinig poreus zijn, vertoonen na de behandeling met *onverdund* zapon eenen sterken glans. Ditzelfde verschijnsel is eveneens duidelijk waarneembaar bij de behandeling van zegels, die nog hunne oorspronkelijke hechtheid bezitten. Verdunde ik daarentegen het zapon met de door Dr. Perl in den handel gebrachte « Verdünnungsflüssigkeit » dan was er, hoewel ik zeer goede resultaten verkreeg, van een glans op het perkament niets te bespeuren — het perkament behield zijn oorspronkelijk karakter ten volle. De oorzaak van het glanzend worden is daarom niet zoozeer in de slechte eigenschappen van het zapon, als wel in de ongeschikte behandeling der oorkonde te zoeken. »

2. Met betrekking tot de werking van zapon op perkament en papier :

« 1. Het met zapon geimpregneerde papier of perkament verkrijgt, ook al hangt het nog slechts met dunne vezeltjes aan elkaar, weer een behoorlijke stevigheid. Van de waarheid van deze stelling kan ik u niet beter overtuigen, dan door u een quatern van een Proclamatieboek van Wonseradeel (1630-33) voor te leggen. Zooals gij ziet, is het papier zoo sterk vervuurd, dat het bij het aanraken in stof valt. Verschillende van deze vellen heb ik gezaponneerd, opdat gij de werking van het zapon des te beter zoudt kunnen constateeren. Gij zult mij moeten toegeven, dat de gezaponneerde gedeelten in hooge mate hunne oorspronkelijke stevigheid en veerkracht hebben teruggekregen.

Het Proclamatieboek, waaruit deze quatern afkomstig is, verkeerde in een zeer deerniswekkenden staat. Geheele bladzijden waren sterk vervuurd en de rest was door het verliezen van de lijm reeds zacht geworden. Om het boek te kunnen zaponneeren, werd het geheel uit elkaar genomen en ieder vel afzonderlijk gezaponneerd. De zeer beschadigde helft van ieder vel is met onverdund zapon bewerkt, het overige gedeelte, hoewel weinig beschadigd, doch door het verliezen van de lijm zacht geworden, werd door indompelen in verdunde zapon verhard. Na deze bewerking verkeert het thans weer in zulk een toestand, dat zelfs het hardhandigste aanpakken het geen schade kan doen.

Het Hypotheekboek uit Franekeradeel, dat hier voor u ligt, is voor de behandeling met zapon niet uit elkaar genomen. De beschadigde vellen zijn door zaponbewerking verhard en door ze te beplakken met Japansch papier gerepareerd.

Dezelfde resultaten vertoonen u de hier tentoongestelde perkamentoorkonden. Ik vestig uwe bijzondere aandacht op de door zapon gerepareerde perkamenten strookjes, waaraan de zegels hangen. Zelfs de meest vervuurde hebben zulk eene stevigheid verkregen, dat afvallen van de zegels niet meer te vreezen is.

2. Is het papier nog in goeden toestand, dan wordt het steviger en vaster.

Geen sprekender voorbeeld zou ik u kunnen geven, dan dit gezaponneerde vloeipapier. Door zaponbewerking is het hard en stevig geworden en heeft het zijne vroegere hoedanigheid geheel verloren. Ook de verschillende papiersoorten, die hier gezaponneerd en ongezaponneerd voor u liggen, zullen u van de waarheid der stelling overtuigen.

3. Het papier verliest zijn vermogen om water tot zich te trekken en blijft totaal ongevoelig voor vocht.

De juistheid van het gezegde blijkt reeds uit de met gezaponneerd vloeipapier genomen proeven. Maar nog meer zal deze blijken uit een proef, die collega Bos genomen heeft door gezaponneerd en ongezaponneerd Japansch papier eenige dagen in water te leggen. Het gezaponneerde papier is nog in volkomen goeden staat, het ongezaponneerde daarentegen is reeds sterk aan het vergaan.

Ik vertoon u hier verschillende velletjes gelinieërd normaalpapier, waarvan een gedeelte gezaponneerd, het andere ongezaponneerd is. Beide hebben acht dagen lang in water gelegen, dat ik aan de felle zon heb blootgesteld. Het gezaponneerde papier, zooals gij kunt zien, vertoont geene enkele afwijking, het ongezaponneerde is echter reeds zoo sterk vergaan, dat het gaatjes vertoont en van de blauwe lijntjes geen spoor meer te vinden is.

4. Het zapon dat geen schade aan inkt of kleuren van oude handschriften, het schrift wordt integendeel door zaponbewerking helderder en komt beter uit.

Het bewijs hiervan geven u duidelijk alle hier tentoongestelde handschriften, papier- ot perkamentoorkonden, vooral die, welke uit het Groninger rijksarchief afkomstig en met onverdund zapon behandeld zijn.

Welken invloed het zapon op modern drukwerk heeft, toont u ten duidelijkste een hier tentoongesteld gezaponneerd vel uit het « Centralblatt für Bibliothekswezen ». Het onderscheidt zich van het overige gedeelte niet alleen door grootere stevigheid van het papier, maar vooral door grootere zwartheid en meerderen glans van den inkt.

Evenals hier de op het papier aanwezige kleurstof, in casu het zwarte van den inkt, duidelijker te voorschijn treedt, zoo is dat ook het geval bij andere kleurstoffen, bijvoorbeeld bij schimmelvlekken ; eene oorkonde, zooals de hier aanwezige uit het Groningsch rijksarchief, die slechts een vrij zwakke groene en rose tint vertoonde, op plaatsen, waar de schimmel gewoekerd had, heeft op die plaatsen een helder groene en rose tint aangenomen na behandeling met onverdund zapon.

5. Op gezaponneerd papier kan men met inkt, potlood en kleuren schrijven en schilderen.

Deze inkt en kleuren kan men met water uitwisschen ; zaponneert men echter het beschreven of beschilderde papier nog eens, dan is het uitwisschen onmogelijk. »

Over den uitslag bij het zaponneeren van perkamenten oorkonden met kalklaag, zegt Dr. Schoengen :

« Vrij machteloos stond tot heden de archivaris tegenover het bederf en het verlies van perkamentoorkonden met kalklaag, daar toch door het afschilferen van deze laag de inhoud van de oorkonde verloren ging. Voor het behoud van deze charters bleek zapon een uitstekend middel te zijn.

Was de oorkonde zeer beschadigd en waren de schilfers nog slechts door een vezeltje aan het perkament verbonden, zoodat er gegronde redenen bestonden [om te vreezen], dat door het indompelen van het stuk in zapon de schilfers zouden afvallen en verloren gaan, dan behandelde ik het stuk op de volgende, wel eenigszins tijdroovende wijze.

Door middel van een fijn penseel bracht ik een druppel onverdund zapon tusschen het perkament en de schilfer, zoo, dat én het perkament én de schilfer het zapon konden opzuigen. Was dit geschied en waren schilfer én perkament voldoende droog, dan ging ik nogmaals op dezelfde wijze te werk, en bracht vervolgens door middel van een droog penseel de schilfers in hare oorspronkelijke ligging en trachtte ze zoo vast mogelijk aan te drukken. Blijkt na het opdrogen, dat het zapon als kleefstof voldoende sterk geweest is en de schilfers goed aan het perkament aangehecht zijn, dan zaponneerde ik het geheele stuk nogmaals, liet het bijkans opdrogen om dan met een vouwbeen nogmaals de schilfers vast aan te drukken en de oorkonde glad te maken.

Eenvoudiger en gemakkelijker is de behandeling, wanneer de schilfers nog zoo vast aan het perkament gehecht zijn, dat geen afweeken of afvallen te vreezen is. In dit geval dompelt men òf de oorkonden in het zapon òf men giet zapon op de oorkonde, totdat zij geheel van de vloeistof doortrokken is, en hangt ze dan te drogen. Is de oorkonde zoover droog, dat ze zonder gevaar verder behandeld kan worden, dan drukt men de schilfers, nadat ze op hare oorspronkelijke plaats gebracht zijn, door middel van een vouwbeen stevig vast, laat het stuk verder opdrogen tot het eenigszins vochtig is, legt het dan tusschen bordpapier om het daarna in een boekbinderspers eenigen tijd in te persen. »

3. Met betrekking tot het gebruik van zapon als kleefmiddel:

« Meestal geeft zapon aan het papier of perkament zoodanigen steun, dat beplakken met een ander middel overbodig is. Alleen wanneer twee stukken volkomen van elkander zijn gescheiden, of wanneer een stuk in flarden hangt of andere defecten het wenschelijk maken, wordt een steun- en verbindingsmiddel vereischt. Zooals de hier tentoongestelde stukken u aantoonen, gebruikte ik in dergelijke gevallen als steun- en verbindingsmiddel zeer fijn Japansch papier en als kleefmiddel onverdund zapon... Zapon is geen kleefmiddel als lijm, stijfsel, enz. Twee ongezaponneerde stukken papier of perkament kunnen alleen dan door middel van zapon aan elkaar bevestigd worden, wanneer overmaat van zapon op deze stukken aanwezig is. In den regel kunnen slechts reeds gezaponneerde stukken door middel van zapon aan elkaar worden gekleefd.

Gewoonlijk volgde ik bij het beplakken van een stuk met Japansch papier de door Dr. Schill aangegevene methode. Wanneer echter een dokument zoover was vergaan, dat men het alleen met de grootste voorzichtigheid kon aanraken en het bovendien plooitjes en opgerolde gedeelten vertoonde, die voor het beplakken geëffend moesten worden, zaponneerde ik eerst het stuk om het meerdere stevigheid te geven en het afbrokkelen te voorkomen. Als het zoover was opgedroogd, dat ik het zonder gevaar kon behandelen, maar toch nog zoo vochtig was dat de stukjes nog niet vast aan elkaar waren gekleefd, streek ik de plooitjes en rimpels met een vouwbeen glad, liet het een tijdlang in een boekbinderspers zetten, om het daarna op de gewone boekbindersmanier te beplakken.

Onder de hier tentoongestelde stukken zullen zonder twijfel de stukken met sterk verbleekt schrift uwe bijzondere aandacht trekken. Het door zapon gepreparereerde Japansch papier is zoo doorzichtig geworden, dat daardoor heen ook dit schrift nog goed leesbaar is. »

Het door Dr. Schoengen gebruikte Japaansch papier werd geleverd door de firma von Seeling und Hille, Dresden A., Pragerstr., 32. Hij gebruikte meestal de fijnste qualiteit, N° 25266, groot 30 × 45 ; N° 25442, groot 35 × 50, is wel veel steviger, maar minder doorzichtig.

3. Met betrekking tot zegels :

« Wanneer wij de wetenschap, dat het zapon poreuze voorwerpen geheel doordringt en de losgeraakte deeltjes aan elkander verbindt, op de behandeling van uitgedroogde of verpulverde zegels toepassen, dan komen wij tot zeer gunstige, ja, ik mag zeggen verrassende resultaten. Ik toon u hier eene oorkonde uit het jaar 1498, afkomstig uit het gemeentearchief van Staveren. Het Fransche koningszegel van witte was bleek, nadat ik het bijliggende omhulsel (witte watten ingenaaid in perkament) verwijderd had, in het donzige bed, waarin het misschien jaren lang had gelegen, alle kracht en weerstandsvermogen verloren te hebben. Het was in talrijke stukken gebroken, die geheel bros en gedeeltelijk zelfs tot poeder vervallen waren. Ieder stuk werd nu afzonderlijk door bewerking met zapon verhard en daarna de stukken, die aan elkaar pasten, door middel van zapon aan elkaar gehecht en aan de perkamenten strook bevestigd. Het brokstuk is op deze wijze door een tiental stukjes aan elkaar gezet. De stukjes zijn door de bewerking met zapon harder geworden dan een goed geconserveerd waszegel, want het is bijkans onmogelijk er met den nagel in te krassen.

Ook het zegel van den adelbrief van Hans en Ulrich Rattaller (1498) (Friesch Genootschap) is gedeeltelijk op deze wijze bewerkt, en de talrijke brokstukken van uitgedroogde zegels, die hier voorhanden zijn, geven u een beeld van het verval van den was en de hoedanigheden, die ze na de behandeling met zapon hebben gekregen. ...

Om gebroken zegels weer aan elkaar te hechten bediende men zich van waterglas, gummi arabicum of andere lijmsoorten als verbindingsmiddel, alle stoffen, die zich niet met het was verbinden, maar als kleefstof een laagje

vormen tusschen de beide aan elkaar gehechte brokstukken. Hierbij komt, dat zich aan de oppervlakte van de breuk van een met waterglas aan elkaar gehecht zegel een witte uitslag vertoont, die het perkament en het papier aantast. Een duidelijk voorbeeld van dit onaangename verschijnsel kunt gij aan het zegel van een charter (1614 Februari 8), afkomstig uit het archief Schwartzenberg, waarnemen. Maar ook Arabische gom is als kleefstof voor gebroken stukken ongeschikt, daar het vooral in zeer droge atmospheren spoedig bros wordt en zijn kleefvermogen verliest.

Geen van deze genoemde uitwerkingen en hoedanigheden heb ik bij talrijke proefnemingen met zapon als kleefmiddel bij gebroken zegels waargenomen. Het amylacetaat toch lost was op. Bestrijkt men nu de breuken met zapon en voegt men ze, nadat het amylacetaat de genoemde uitwerking heeft gehad, voorzichtig aan elkaar, dan verkrijgt men een dubbel kleefmiddel nl. het week geworden was en de nitro-cellulose, die zich met het was verbindt.

Dat deze wijze van behandeling, met de noodige voorzichtigheid toegepast, uitstekende resultaten oplevert, bewijst het zestal hier geëxposeerde grootere zegels, die alle door middel van zapon aan elkaar zijn gehecht. Zoo is het reeds meermalen genoemde zegel met blikken omhulsel (Oorkonde 1554 Aug. 28), afkomstig uit het archief Schwartzenberg, aan elkaar gehecht uit vijf, het zegel aan den adelbrief van Rattaller (Friesch Genootschap) uit zes, het zegel van de oorkonde van 1498 afkomstig van Staveren, uit een tiental stukken samengesteld. Bij de meeste dezer zegels is de vroegere breuk nauwelijks met het bloote oog te herkennen. »

Ten slotte komt Dr. Schoengen tot dit algemeen besluit.

« De vraag is nu : is zapon aan te bevelen als conserveeringsmiddel, ja of neen ?

M. H. Na mijne inleiding en mijne proeven, zult gij er niet aan twijfelen, of ik kan deze vraag slechts beantwoorden met een volmondig ja. Mijne proefnemingen toch hebben mij slechts goede eigenschappen van het zapon getoond, op slechte ben ik niet gestuit, tenzij gij het glanzend worden van het perkament en enkele andere kleine nadeelen, zooals het ongevoelig blijven van gezaponneerd papier of perkament voor een reagentiemiddel of het aantasten van anilinekleuren, als zoodanig mocht willen opvatten, en ook uit de litteratuur is mij niet gebleken, dat eenig proefnemer slechte resultaten heeft verkregen.

Evenwel wensch ik nog de aandacht er op te vestigen, dat deze proeven slechts loopen over een betrekkelijk korten tijd ; of de resultaten blijvend zullen zijn, moet de tijd leeren.

Mijn archivarisgemoed laat mij daarom niet toe U aan te raden alle ... archivalia te zaponneeren, slechts met die, voor welke periculum in mora bestaat, kan ik U aanraden een proef te

nemen... Niettegenstaande deze laatste beperking hoop ik te hebben aangetoond en bij U de overtuiging gevestigd, dat zapon eene belangrijke aanwinst is voor de conserveering van onze archivalia. In het belang van deze zou het zeer wenschelijk zijn, dat in onze archieven evenals in de Duitsche, proeven met dit conserveeringsmiddel werden genomen en de uitslag bekend werd gemaakt. »

Ik heb mij veroorloofd aan het verslag van Dr. Schoengen zulke uitvoerige uittreksels te ontleenen, omdat het *Nederlandsch Archievenblad*, waarin het verscheen, in België weinig of niet bekend is, en vooral in 't belang der zaak zelf. Het is een gewichtig feit, dat de onderzoekingen en proefnemingen door Dr. Schoengen ondernomen, en waardoor hij niet alleen zijn collegas de archivarissen, maar ook alle bibliothecarissen aan zich heeft verplicht, de bevindingen van Dr. Schill, Dr. Posse en Dr. Sello in Duitschland geheel en al bevestigen. Volkomen zekerheid dat het zapon *het* middel is dat men zoekt, om boeken en handschriften tegen verder of mogelijk te niet gaan te vrijwaren, hebben we nog niet, maar het wil me toch toeschijnen dat wij van die zekerheid niet ver meer af zijn en dat het in de macht der belanghebbenden ligt, die zekerheid binnen korten tijd en met geringe moeite te verkrijgen. Laten onze Belgische archivarissen en bibliothecarissen geen tijd verliezen, en niet wachten het zapon te gebruiken tot wanneer het de reis om de wereld gemaakt heeft en middelerwijl een aantal handschriften en oorkonden meer voor altijd reddeloos verloren zijn.

WILLEM DE VREESE

Gent, Dec. 1902/Jan. 1903

TYPOGRAPHISCHE OPMERKINGEN OVER EENIGE NEDERLANDSCHE INCUNABELEN

Onder de handschriften der Universiteitsbibliotheek van Amsterdam berust een manuscript, geschreven door G. W. van Oosten de Bruyn, dat terecht gecatalogiseerd is als *Beschrijving van merkwaardige oude boeken in het bezit van J. Enschedé te Haarlem* (Catal. der hss., nr 20). Zelfs na de voortreffelijke standaardwerken van Holtrop (*Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle*, La Haye, Mart. Nijhoff, 1868, in-fol.) en Campbell (*Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, Mart. Nijhoff, 1874-1890, in-8°), blijft dit handschrift nog van belang voor de kennis onzer Nederlandsche wiegedrukken. Ik licht zulks nader toe. Holtrop en Campbell geven de uitwendige beschrijving, Van Oosten de Bruyn geeft enkele inlichtingen over de technische samenstelling van het boek, over het zetten en drukken daarvan. Hij deed dat op gezag van den eigenaar dier boeken, van mijn voorvader Johannes Enschedé. Ik mag als bekend veronderstellen, wie deze Johannes Enschedé was. In weerwil daarvan, als ter orientatie, een paar woorden over hem.

In 1672 vestigde zich een Jan Enscheda als horlogemaker te Haarlem, komende uit Groningen. Diens vijfde zoon Izaak werd in 1703 als lid van het Haarlemsche boekdrukkers-, boekbinders- en boekverkoopersgild aangenomen en op zijn beurt werd diens zoon Johannes in 1726 in hetzelfde gild geadmitteerd. Johannes overleed in 1780. Den vrijen tijd, die het drijven van een typographische inrichting hem overliet, besteedde hij aan het bijeenbrengen van een boekverzameling, welke hem de gegevens moest verschaffen tot het schrijven van een werk over de uitvinding der boekdrukkunst. Zoover kwam het niet ; het boek bleef ongeschreven, maar zijn aanteekeningen daarvoor gingen in afschrift gedeeltelijk over in het handschrift van Van Oosten de Bruyn.

Mr G. W. van Oosten de Bruyn, geboren te Amersfoort in 1726, vestigde zich na zijn rechtsgeleerde promotie in 1748, te Haarlem, en leefde daar als ambteloos burger voor de beoefening der wetenschappen en letteren, in den zomer op zijn landgoed Ran-

denbroek bij Amersfoort. Met moeite liet hij zich bewegen, na de regeeringsverandering in 1787, deel uit te maken van de Haarlemsche Vroedschap en bekleedde slechts gedurende twee jaren, in 1789 en 1790, den burgemeesterszetel. Spoedig trok hij zich weer terug uit het openbaar leven en overleed in 1797.

Van Oosten de Bruyn leefde in een wetenschappelijk milieu. Met den sterrekundige Jer. de la Lande, die meermalen zijn gastvrijheid genoot, stond hij in briefwisseling. Als directeur van Teyler's fundatie was hij daar in de eerste tien jaar de wetenschappelijk stuwende kracht. Na het overlijden van Langendijk door de stadsregeering aangezocht tot het voortzetten van diens werk, kwam in 1765 het eerste deel van *De stad Haarlem en haare geschiedenissen* in het licht. Misschien ten onrechte zie ik hierin de aanleiding, die hem in verdere aanraking bracht met Johannes Enschedé, omdat hij diens technische voorlichting noodig had gehad bij het behandelen van het vraagstuk van de uitvinding der boekdrukkunst.

Enschedé toch zette zich meer ernstig aan het opschrijven zijner conclusies dienaangaande, toen hem uit zijn briefwisseling met den Rotterdamschen pensionaris Meerman bleek welk een verkeerd inzicht deze zijns inziens had in het geschilstuk. Het ten geschenke ontvangen van een exemplaar van zijn *Origines typographicæ* gaf aanleiding tot het hiernaast gefacsimileerde briefje (1).

Uit den aard der zaak moet de briefwisseling tusschen Enschedé en Van Oosten de Bruyn schaarsch geweest zijn, daar beiden in dezelfde stad woonden. Ons is daardoor geen gelegenheid gegeven hun relatie te boek te stellen. Gereedelijk kan aangenomen worden, dat zich een wederzijdsche achting en vriendschap ontwikkelde; immers hun aanraking leidde eensdeels tot een huwelijk van één van Van Oosten de Bruyn's dochters met

---

(1) Dit briefje is ingeplakt in Van Oosten de Bruyn's exemplaar der *Origines*, thans berustende in de Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam.

Ter toelichting diene, dat Meerman meende, dat de Costeriana gedrukt waren van houten losse letters, waarvan Enschedé, de technicus, de ongerijmdheid betoogde. Meerman's *Origines* was gedrukt door Jacob van Karnebeek te 's-Gravenhage. Diens drukkerij ging over aan A. D. Schinkel, die in zijn *Tweetal bijdragen betrekkelijk de boekdrukkunst*, 's Gravenh., 1844, bl. 6 mededeelt, wat hij dienaangaande vernomen had van den zetter, die de *Origines* gezet had.

Als een niet, althans weinig bekende bijzonderheid, vermeld ik hier nog, dat Meerman, blijkens zijn in 1761 uitgegeven *Conspectus* een Costeriaan, vier jaar te voren een volbloed Guttenbergiaan was en daar ronduit vooruitkwam in een brief aan Wagenaar, den schrijver der *Vaderlandsche Historie*.

Mijnheer & Vriend G. v. O. de Bruyn.

Hiijden morgen ontfang ik het eerste stuk vanuit Werk van de Heer Meerman, dit ne-
vensgaande Pakje zal zekerlijk een diergelijk Exempl. voor UE bevatten. Zijne
Ed: Schrijft mij in zijn Brief het volgende: „Nu ben ik nieuwsgierig te ver-
„neemen, of UE reeds bezig sijt met sijn Werk over dezelve Stof te bearbeijden;
„Soja, Salt nodig zijn dat UE het mijne met attentie leest, en voor soo
„verre mogt blijven staande houden, dat de gegoote Letters te Haarlem ge-
„vonden sijn, dan ook mijne Argumenten deskundig beantwoord."

Ik Spreek UE over dat onderwerp wel eens bij occasie; ik ben gisteren
zwaar verkouwd geworden, anders zou ik zelfs de brenger zijn van dit
Pakje. Blijve

T. T.

Joh: Enschede

17 4/17. 63.

één van Enschedé's zoons, anderdeels tot het samenstellen van het hier te behandelen handschrift.

In deze boekbeschrijving zijn twee elementen opgenomen: een historische en een technische. Het historische element verdient geene hernieuwde uitgaaf; de behandeling der stof is geheel verouderd. Het technische deel is daarentegen het publiceeren waard, omdat over deze materie tot heden weinig of niets verschenen is. Ik geef dus uittreksels uit het handschrift, waarbij ik, om het zinsverband te bewaren, wel eens iets heb moeten opnemen, dat ik feitelijk het herdrukken niet waard acht. Ik bepaal me uitsluitend tot de Nederlandsche drukken, waaromtrent iets verteld wordt en sla die boeken over, waarvan alleen de titels en meer niet medegedeeld worden. Zoodoende meen ik het materiaal in dit handschrift neergelegd, voor heden bruikbaar te kunnen maken.

Het verdient de aandacht, dat Van Oosten de Bruyn bijna overal letterlijk de woorden van Enschedé aanhaalt, ook daar waar hij zulks niet uitdrukkelijk zegt, hetgeen ik meen te kunnen verzekeren op grond van mijne nadere bekendheid met beide personen. Ook geeft het handschrift zelf daarvan blijk, omdat Van Oosten de Bruyn op eene enkele plaats, bij de beschrijving van de *Spieghel onser behoudenisse* van 1483, in een weerlegging van Enschedé's gevoelen treedt.

Het handschrift is geschreven vóór Enschedé's overlijden (21 November 1780) en ná den 10 Augustus 1768, omdat vermeld wordt op blz. 18 dat Enschedé op dien datum de *Fasciculus temporum* (Venetië 1481) ten geschenke ontvangen heeft van Charles, graaf Bentinck.

Vóór elk uittreksel geef ik een verkorten titel, het nummer waaronder Campbell het boek beschrijft in zijn *Annales*, het nummer waaronder het beschreven exemplaar vermeld wordt in den veiling-catalogus Enschedé van 1867, en den prijs waarvoor en den naam van den kooper aan wien het werd toegeslagen.

Critiek kan ik niet oefenen, omdat geen der behandelde wiegedrukken onder mijn bereik is. Ik moet afgaan op de geloofwaardigheid van het handschrift, die het verdient.

AUGUSTINUS (B. AURELIUS). *De consensu sanctorum IV Evangelistarum.*

Campbell 210; Enschedé 462; Boone *f* 20.—

Dit boek is uit de drukkerij van Dirk Martens en Joannes

van Westfalen. ... De gedaante der letter is zoo kenlijk, dat de geenen, die gelegenheid hebben d'eerste drukken van Loven en Aalst van 1474, en 1475, te zien, er niet aan behoeven te twijfelen, of dit boek is van deezen winkel. De P, J, B, A, M en alle de capitaale letteren zijn van zulk een bijzonder character, dat ieder oplettend mensch z' aanstonds kenne, die de letters van deeze twee drukkers maar gezien heeft. ...Men kan zien dat de letter nieuw is, alzoo de letters redelijk zuiver en scherp zijn uitgedrukt. 't Werkje is groot elf quaternen, ieder van 4 vellen papiers, hoewel de laatste maar is van 3 vellen, bevattende 172 blad-zijden letter-druk. Dat dit een eersteling van de Lovense druk-konst zij, blijkt uit d'eerste blad-zijden. Alle de regels derzelven zijn, op 't einde met blind-goed of spatien, gevuld en geslooten... Nadat de drukker die twee eerste blad-zijden gezet had, ...heeft [hij] voorts ..alle de regels, zoo wel voor als achter beginnen op te sluiten met spatien, tusschen de woorden.

BOETHIUS. *De consolatione philosophiæ.* Ghend. Arend de Keysere. 1485.

Campbell 322 ; Enschedé 2383 ; Boone *f* 95.—

De letter, waarmede de prosa gedrukt is, heeft veel overeenkomst met de letters, die Matthijs van der Goes in 1482 en 1483, gebruikte.... De Latijnse versen zijn met eene Nederlandse text-fractuur-letter, gelijk ook de vertaaling derzelven in Vlaamsch Nederlandse dicht-maat. Zij zijn van geene fraaie sneede. De letters van dien tijd, in Holland gesneeden, zijn veel beter gedaan.

LUDOVICUS DE ROMA. *Singularia in causis criminalibus.*

Campbell 1186 ; Enschedé 6 ; Asher en Cie *f* 600.—

Deeze druk is een van de seldzaamste Nederlandse oudste drukken.... Het bestaat uit drie cahieren alleen waarvan de middelste van veertien vellen papier is. Deeze schikking en order is d'aandacht en nadere overdenking van eenen letter-gieter en boek-drukker wel waardig. Alle letter-gieters en boek-drukkers weeten dat als een cahier uit 14 vellen papier in f° bestaat, dezelve dan bevat 56 blad-zijden, en dat d'eerste blad-zijde staat naast de 56ste weer-druk, en de tweede naast de 55ste schoon-druk. Het is niet denkelijk, dat de drukker tot dit werk zoo veel letter zouwde gegooten hebben, dat hij 56 blad-zijden vol uit daar mede zouwde hebben kunnen zetten, want dewijl op elke bladzijde 26 regels

staan, en elke zijde bijna breed 5, en hoog 7 $^{1}/_{2}$ duimen zijn, zal elke gezette zijde genoegzaam tien ponden gewogen hebben, en hij dus noodig gehad hebben 560 ponden letter. Dit is niet te gelooven. Zeker hij, bestek genomen hebbende tot een cahier van 14 vellen, heeft hij eerst d'eerste blad-zijde gedrukt, daarna de tweede van dat zelve vel papier. Vervolgens begon hij aan het tweede vel de derde en vierde blad-zijde, tot hij, op die wijze gevorderd aan het veertiende vel papier, de seven en twintigste en agt en twintigste, de negen twintigste en dertigste blad-zijde op één vel drukte : zoo voorts werkende en drukkende tot hij, aan de ses en vijftigste gevorderd zijnde, die nevens zijn' eerste blad-zijde drukte, en zoo zijn cahier besloot. Op die wijze heeft hij, met 20 of 25 ponden van die letteren 't geheele werk kunnen afdrukken, en zoo hebben d'eerste drukkers gewurmd en gevroet... 't Geheele boek is groot 30 vellen dik zwaar papier, bestaande maar uit drie cahieren, d'eerste van 8 vellen, de tweede van 14, en de derde van agt vellen. De letter is paragon corpus, in Duitsland genaamd text fractuur.... De gedaante van de letter is van den Nederlandsen smaak, en van denzelven aart als de letteren van den *Donatus* van de Nederd. en Latijnse *Spiegels der behoudenis*, doch zeer ruuw, en niet zoo goed gesneeden, als van de *Spiegels*, vol verkortingen, en zeer ondiep in de matrijzen geslaagen, zoo dat het corpus van veele letteren gesmet heeft en mede gedrukt [is]. Alles staat zeer slecht in de linie, maar voor 't overige is het wel gedrukt, en d'inkt is zoo onverbeterlijk goed, dat dezelve noch op verscheide blad-zijden glimt, als of de bladen zoo aanstonds eerst van de pers kwamen. Doch de druk-pers en het formaat-hout is zeer slecht geweest, en de bladen hebben in geen ijzer-raam gestaan, maar in een eken-houten plank, even als die van den *Spiegel der behoudenis*, want men kan in 't papier den blinden indruk van dien eken-plank zien...

THOMAS A KEMPIS. *Sermones.*
Campbell 1657; Enschedé 516; Stad Haarlem *J* 11.—

...Gedrukt zekerlijk na den jaare 1471, alzoo reeds, op d'eerste blad-zijde, van Thomas a Kempis overlijden word gewag gemaakt, welke overleeden is den 25sten Julij 1471, oud 91 jaaren...

Dit exemplaar heeft voorheen toegekomen Jo. Alb. Bannius (1)...

(1) Het was naar aanleiding van dit boek, dat Enschedé de ontboezeming neerschreef tegen hen, die de mogelijkheid veronderstelden dat gedrukt kan

LUDOLPHUS CARTHUS. DE SAXONIA. *Een notabel boec vanden leuen ons Heeren Jhesu Christi.* Delf. 1488.
Campbell 1182 ; Enschedé 365 ; Nijhoff *f* 42.—

Daar is geen twijfel aan of Snellaert is de drukker van dit boek. 't Zelve is kostbaar uitgevoerd, want daarin zijn 22 groote hout-sneden van 7 duimen hoogte, en ruim 4 ½ duimen breedte; en 120 kleinen van 4 duimen hoogte en 5 ½ duimen breedte, te zaamen 144 hout-sneden, 't welk in dien tijd een verbaazende arbeid is geweest...

HIERONYMUS. *Vader boeck.* Delf. H. Eckert van Homberch. 1498.
Campbell 939; Enschedé 789; Boone *f* 36.—

Dit boek is met eene nieuwe verbeterde letter gedrukt...

THERAMO (JACOB DE). *Der sonderen troest.* Haerlem. 1484.
Campbell 1656; Enschedé 534; (Olivier *f* 80.—)

...In den jaare 1482 en 1483 [is] wederom het drukken, met veel ijver, te Haarlem, ondernomen, en de letteren daartoe te vooren gesneeden en gegooten : waar toe zekerlijk langer dan een jaar tijd noodig is geweest. Want schoon alle de Haarlemse boeken van 1484 tot 1486 maar met eene soort letter gedrukt zijn, uitgenomen die van Jan Andrieszoon, zoo is aan het gereed maaken van de letteren, en verdere gereedschappen, en druk-pers, veel werks geweest. Als ik mijne gedachten laat gaan over de kortheid des tijds, zegt de heer Enschedé, in welke vijf boeken van belang, in den jaare 1484, alhier zijn gedrukt, staa ik er over versteld. *Der sondaren troest* is geeindigd den 15^den^ Februarij, groot zijnde 17 quaternen, *Somme le Roy* geeindigd den 31sten May, groot 22 duernen, *Der zielen troest* den 11^den^ Augustus, groot 15 quaternen, *Den gulden troon* den 25sten October, groot 17 quaternen,

---

worden van houten beweegbare letters, waarop ik hiervoor doelde. Deze passage is o. a. afgedrukt door Koning in zijn *Verhandeling over den oorsprong der boekdrukkunst*, Haarl., 1816, blz. 26, en Van der Linde, *De Haarlemsche Costerlegende*, 2de uitg. 's Gravenh., 1870, blz. 119. Beide schrijvers hebben voor het samenstellen van hun geschriften gebruik gemaakt van de aanteekeningen van Enschedé, die hij, daarin geholpen door zijn stempelgraveur Fleischman, opgeschreven heeft over de technische vervaardiging der dusgenoemde Costeriana. Wat Koning vertelt is inderdaad Enschedé's werk, waaraan wel weinig nieuws zal zijn toe te voegen.

De vier uitersten, groot 7 duernen, den 22sten November (1). Deeze vijf boeken bevatten te zaamen 240 of 250 vellen papier, waaraan zij 's weeks twintig blad-zijden hebben moeten zetten, en ruim vijf bladen of vellen schoon- en weer-druk moeten afdrukken. Die het boek-drukken verstaan, kunnen ligt begrijpen, dat er vrij wat handen aan het werk zijn geslaagen.... De letter is augustijn corpus, fraai van sneede en gedaante, als de letters van Delft en Gouda....

Die wech der syelen salicheyt. Utrecht 1480.
Campbell 1775; Enschedé 529; Muller *f* 29.—

OTTO VAN PASSAU. *Boeck des gulden throens.* Utrecht. 1480.
Campbell 1342; Enschedé 484; Asher en Cie *f* 55.—

zijn beide t' Utrecht, in 1480, gedrukt, maar niet op dezelve drukkerij. Want schoon de letteren wel dezelven zijn, zijn zij beiden in onderscheiden' giet-formen gegooten, want die van 't eerste boek zijn gegooten op een klein text-corpus, en die van het tweede op een bijna paragon-corpus : hiervan dat 32 regels in den *Wech der syelen salicheyt* beslaan maar 30 regels in 't boek *De gulde throon.* ....De heer Enschedé wederlegt Prosper Marchand, welke die twee boeken aan Jo. Veldenaar heeft toegeschreeven, en meent dat die toen de handen over vol hadde met den *Fasciculus temporum*.....

ROLEVINCK (W). *Fasciculus temporum.* Utrecht, Jan Veldenar. 1480.
Campbell 1479 ; Enschedé 1547 ; Leidsche Bibliotheek *f* 30.—

Dus denkt en spreekt hier van de heer Enschedé :

« 't Eerste boek, door Jan Veldener uitgegeeven is de Latijnse druk van den *Fasciculus temporum* ...te Leuven in .. 1476 ....Kort na den jaare 1476, is hij na Utrecht vertrokken, doch niet met de Leuvense drukkerij, naar de gedachten van den heere Enschedé, maar waarschijnlijk heeft Veldenaar, t' Utrecht zijnde, eenen bekwaamen letter-snijder en drukker gevonden, die met eene nieuwe gesneeden letter de *Homiliën* van Gregorius aldaar drukte,

(1) De chronologische opeenvolging dezer titels is onjuist. Daar in Haarlem de Paaschstijl gold — in 1484 viel Paschen op 18 April — is *Der sonderen troest* afgedrukt in Februari 1485 van onze tijdrekening en dus de jongste van deze vijf boeken. Aan Enschedé's betoog doet deze onjuistheid echter niet af.

en dien druk den 22sten dag van April van 't jaar 1479 ten einde bragt. Ondertusschen waren ook twee van zijne werken, te gelijk, (waarschijnlijk bij twee bijzondere drukkers) op de pers: naamendlijk d'*Epistelen en d'Euangelien* in-4°, welk boek afgedrukt is den 30sten Julij 1479, en de Nederduitse *Fasciculus* welke den 14den Februarij 1480 van de pers is gekomen. Nu is het volstrekt onmooglijk dat dit gewichtig en schoon uitgevoerd werk in den tijd van ses maanden zouwde hebben kunnen voltooid worden. Het is groot 660 blad-zijden, zonder signatuuren, d'oneven blad-zijden zijn alleen gefolieerd. 't Boek bestaat uit 41 quaternen, waar onder een quintern, zoo dat er in dezen *fasciculus* 165 geheele bladen of vellen papier zijn. Indien de drukkers en zetters twee bladen sweeks hebben afgedrukt, dan is het werk spoedig voort-gezet, maar dan is het ruim anderhalf jaar onder handen geweest, en dus heeft het in geene ses maanden afgedrukt kunnen worden. Met één opslag van 't oog is te zien hoe moeielijk een werk om uit te voeren dit geweest zij, door de menigte van geslacht-rekeningen, zeer veele ronde cirkels, aanwijzende de regeeringen van Keizers, Koningen, Pausen, en de menigte van wapen-schilden van Keizers, Koningen, Hertogen, Graaven, Bisschoppen, enz. voorkomende na bladz. 194. 't Ontwerp van 't werk zelve, hoedaanig het uitgevoerd is, kan niet vallen in de denkbeelden van eenen drukker: de bestuuring van den schrijver zelven ontdekt er zich klaar in. Elke blad-zijde is verdeeld met doorgaande linien, waar in wel eene regel-maatige order is gehouden, maar waar in zomtijds, naar dat de text het vereischte, veranderingen zijn gemaakt. Menigte bladzijden zijn er, waar aan een letter-zetter drie maalen meer werks en moeite gehad heeft, als aan gewoonen letter-druk, en de bestuuring van den schrijver is overal tastelijk. Daar en boven zijn er in de geslacht-lijsten, door de penne met rooden inkt, aanwijzingen gedaan, die moeielijk waren om er in te drukken, en ligter met de penne daarin hebben kunnen gebragt worden. .....In het gansche werk zijn geene signatuuren, doch in plaats van eenen custos of overwijzing, heeft de letter-snijder en gieter verscheide soorten van kruisjes en andere tekenen vervaardigd, en die zijn geplaatst aan het einde van den regel, en een kruisje van het zelve maaksel aan het begin van den regel, die er op volgt. De letter is van maaksel, zooals toen de beste schrijveren en klerken schreeven, is text-corpus. D'eerste blad-zijde is met 4 stukken lof-werk omgeeven »...

Ars moriendi. Zwol. P. van Os. 1488.
Campbell 1620 ; Enschedé 489 ; (Dunk *f* 10.—)

Dit werk is ten hoogste raar, en daarvan schijnen maar zeer weinige exemplaaren van te zijn overgebleeven..... Dit exemplaar heeft de heer Enschedé, van zijnen vriend, den heere Cornelis Elout ten geschenke gekreegen. Het bestaat uit 13 signatuuren van a tot n, elk signatuur van quaternen of vier vellen, dus in 't geheel groot 52 vellen, uitmaakende 208 blad-zijden. De letter is dezelve, als van [Bernardus, *Sermonen, somerstuck.* Zwolle, P. van Os, 1485, en Thomas Cantipratensis, *Der bien boeck.* Swolle, P. van Os, 1488], en komt over een met die, welke Gerard Leeuw t'Antwerpen heeft gebruikt. Daar in zijn elf houtsneden, gemaakt naar die van Laurens Janszoon van Haarlem. De heer Enschedé heeft dezelven vergeleeken met die, welken te Haarlem op 't Stadhuis bewaard worden, en zegt, dat zij van dezelve grootte zijn, dat de spreuken in de banderollen allen dezelve zijn, jaa dat men z'in 't geheel voor dezelven zouwde houden, maar echter dat zij, bij nader inzien, blijken getrouwe namaaksels of copien te weezen. 't Exemplaar uit de Wolfenbuttelse bibliotheek, gemeld en beschreven door.... Heinicken.... komt den heer Enschedé niet voor d'eerste uitgaave te weezen, gelijk het die schrijver meent te zijn, maar eer de vierde of vijfde, omdat hij zelve die plaaten voor zeer slecht houd, en zegt niet over een te komen noch met de *Biblia pauperum* (waarvan de heer Rendorp t'Amsterdam een exemplaar bezit, 't welk eertijds Scriverius heeft toebehoord) noch met d'*Apocalypsis*, noch met het *Canticum ;* en, derhalven, dat de manier van tekening uit een ander school komt, gelijk ook 't nauwkeurig afbeeldsel daar medegedeeld, aanwijst, waar uit de heer Enschedé meent te mogen vast stellen, dat 't zelve veel gelijkt naar de houtsneden voorkomende in de boeken van Antonij Sorg, en Hans Schonsperger van 1482, 1483, 1487, 1490, om welke redenen hij die tekeningen houd voor stukken van eene hoogduitse geboorte en afkomst.....

Ludolphus Carthus. de Saxonia. *Dat boeck van den leven ons liefs Heeren Jhesu Christi.* Antwerpen, Claes Leeu. 1488.
Campbell 1183 ; Enschedé 366 ; Dunk *f* 18.—

Hier in zijn omtrent de 50 kleine hout-sneden van 3 1/4 duim breedte, en 4 1/8 duimen hoogte. Zij zijn door Gerard Leeuw 't aller eerst gebruikt met Holl. versen onder elke plaat, waar van noch een gedeelte of een getal van 32 stuks bewaard word op de

Bibliotheek van Alstorf (1). Die hout-sneden zijn of door de Fraterheeren van Gouda, of door Gerard Leeuw gezonden aan Klaas Leeuw t'Antwerpen, welke dezelven gebruikt heeft in dit boek, hebbende Klaas Leeuw die daarna wederom terug gezonden na Gouda, alwaar de gemelde geestelijken in den jaare 1496 een fraai getijden-boek met dezelven hebben gedrukt. De groote folio en quarto hout-sneden zijn naderhand na Zwolle geraakt in de drukkerij van Pieter van Os, doch, alzoo hij de kleindere in-octavo niet machtig was, heeft hij die laaten nasnijden. Dit zegt de heer Enschedé dat hem gebleeken is uit vergelijking der verscheide drukken.

Facetie morales Laurentii Vallensis.
Campbell 30; Enschedé 5; Stad Haarlem *f* 400.—

...Dit is een eersteling der nieuw gevondene druk-konst in eene der Nederlandse steden, waarin, na Haarlem, die konst is begonnen. De merk-tekenen hier van zijn klaar, 1° omdat de letters in denzelven Hollandsen smaak zijn gesneeden, als die van Laurens Janszoon in het *Horarium* (2), den *Spiegel der behoudenis* en den *Donatus*. 2° uit de gebreklijkheid der letteren. Zij zijn slecht gesneeden, scheef in de matrijzen ingeslaagen, ondiep. De M capitaal is scheef, even als die in den *Spiegel der behoudenis*. De m onder-kas insgelijks, en voorts alle dezelve gebreken, oorspronkelijk uit de gebreklijkheid van de gereedschappen, waarmede zij vervaardigd zijn. 3° de blad-zijden hebben noch folio's, noch signatuuren, noch custos, noch distinctie tekenen, als alleen een lompe plompe punct in 't midden van het corpus. Verscheide letteren zijn aan elkanderen, veelen twee, zommigen drie aan elkanderen gegooten. De heer Enschedé zegt, dat zulks voor letter-gieters oogen zeer klaar is, maar dat hij nimmer zouwde zijn in staat geweest om t'ontdekken hoe zulke letteren gemaakt en gegooten zijn, indien hij geene matrijzen van Peter Schoiffer

(1) Vgl. hierover een schrijven van Enschedé aan C. G. von Murr i. d. 10 février 1775 afgedrukt in C. G. von Murr. *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur*. Nürnb. 1776, Th. III, S. 4 en in C.G. von Murr *Beschreibung der vornehmsten Merkwürdigkeiten in Nürnberg und Altdorf*. Nürnb. 1778, S. 645. Zie ook : Holtrop *l. c.* pag. 75 en Campbell nr 746.

(2) Thans meer bekend als *Abecedarium*.

van Gernsheim hadde gezien (1)... Het boek-deeltje bestaat uit twee cahieren, elk van drie vellen papier, dus in het geheel uit ses vellen, en agt-en-veertig blad-zijden. Onder de 34ste blad-zijde is, bij vergissing, een regel uitgelaaten, welken de drukker, of deszelfs corrector, die het bestier over deezen druk had, met de pen is bijgeschreven. ❫ *Solon filii mortem lugens interrogatur.* De heer Enschedé is van gedachten, dat dit een eersteling zij van de Deventerse druk-pers, en dat men in die stad, het eerste in de Nederlanden na Haarlem, zich in het boek-drukken geoefend hebbe, gelijk aldaar, in 't jaar 1472 het eerste boek, zonder naam van den drukker is uitgekomen, en dus twee jaaren vroeger, als 't boek van Dirk Maartens in 1472 (2)...

Den Spieghel van Sassen. Delf.
Campbell 1594; Enschedé 836; Nijhoff *f* 80.—

...De Heer Enschedé meent dat het een druk is van 1483.

Ons Heeren passie. Delf. 1487.
Campbell 1160; Enschedé 375; Quaritch *f* 100.—

...Volgens de gissing van den heere Enschedé, is de drukker daarvan Christiaan Snellaert....

SINT GREGORIUS. *Omelien in duutschen.* 1479.
Campbell 854; Enschedé 467; Dunk *f* 25.—

Hoewel dit werk, dat 616 blad-zijden groot is en uit 39 duernen bestaat, uitmaakende 78 bladen, gedrukt is met dezelve letter, als de *Fasciculus temporum*, gelooft de heer Enschedé echter

---

(1) Nl. bij Jacobus Scheffers, boekdrukker te 's Hertogenbosch, overleden in 1796. Hij was een afstammeling in rechte linie van Peter Schoeffer, den bekenden typograaf uit de vroegste Mainzer boekdrukgeschiedenis. (Ch. C. V. Verreyt, *Het geslacht Schoeffer*, 's Gravenh., 1888, passim). Zie verder over deze matrijzen : Koning, t. a. p., blz. 40.

(2) Met dezen Deventerschen druk van 1472 bedoelt Enschedé de *Opera* van Aurelius Clemens Prudentius (Campbell nº 1456), zonder naam van plaats en drukker, en zonder jaartal verschenen. Deze dateering echter wordt ernstig betwist. Zie W. B. J. van Eyk. *De proto-typographie te Deventer tot 1500* (Devent. 1873 blz. 7). Evenmin is een druk van Dirk Maertensz uit dat jaar bekend. Deze passus van Van Oosten de Bruyn is allerminst duidelijk gesteld; integendeel hij spreekt zich zelf tegen.

niet, dat dit door, of onder opzicht van Jan Veldener gedrukt zij, omdat er zijn naam niet is bij gevoegd, gelijk geschied is in alles 't welk door hem is gedrukt.

Spieghel onser menscheliker behoudenisse. Culenburch. Johan Veldener. 1483.

Campbell 1573; Enschedé 4; Bachelin *f* 900.

Nadat de *Spiegel der behoudenis* te Haarlem, door Laurens Janszoon, twee maal in de Nederduitse, en twee maal in de Latijnse taal, gedrukt was, zijn de hout-sneede figuren in handen gekoomen van Jan Veldener... Hier door schijnt die man bewoogen, om deezen *Spiegel*, op nieuw, ter perse te brengen, en met dezelve letter te drukken, waarmede zijne voorgaande boeken gedrukt zijn. De Heer Jacob Visser in 's Haage heeft, op den 2den Junij 1769 aan den heer Enschedé geschreven, dat hij waargenomen had, dat deze hout-sneede plaaten reeds twee jaaren vroeger, als tot hiertoe bekend was geweest, dat is in 1481, reeds doorgezaagd waren. Van deezen druk van Veldener zijn twee bijzondere uitgaaven, of ten minste bijzondere exemplaaren : in d'eene staat het onderschrift, zoo als hier boven is opgegeeven [= Campbell]: in d'andere aldus [=Enschedé]... De heer Enschedé is van gedachten : 1° dat beide deeze uitgaaven bijzondere zijn en in tijd verschillen, doch dat in de laatste alleen dezelve dag-tekening door den drukker is gehouden van den eersten druk, en gemelde heer zegt, dat hem zulks in d'oude drukken meermaalen is voorgekomen. 2° dat beide deeze drukken niet te Culemborch maar t'Utrecht gedaan zijn, om dat geen' andere drukken dan deeze *Spiegel*, en noch 64 hout-sneeden, met vier-regelige versjes, van Culemburch, bekend zijn, en derhalven gelooft de heer Enschedé niet, dat voor zulken korten tijd, en zoo weinig werk, Veldenaar zouwde verhuist zijn, en zijne druk-pers, letters, en drukkers gereedschappen, van Utrecht na Culemburch te vervoeren. Hij zegt dat zulks zoo gering een werk en moeite niet is, om dus gemaklijk uitgevoerd en werkstellig gemaakt te worden. Ook heeft de heer Enschedé waargenomen, dat de hout-sneede verbeeldende Moses, die de twee wet-tafelen in zijne handen houd, dezelve is, welke in den *Fasciculus* van 1480 tegen over f° 25 staat, alsmede het tien-regelig versje, bevattende de tien geboden, 't welk met eene kleinere descendiaan letter op cicero-corpus gegooten in beiden, zoo deezen druk van den *Spiegel*, als in den gem. *Fasciculus* met dezelve ongeregeldheid, scheefte, en ongelijkheden, in de hout-sneede ingezet is. Maar

dit alles bewijst, naar mijne gedachten noch niet, dat er geene redenen zouwden kunnen geweest zijn, waarom Veldenaar raadzaam geoordeeld heeft Utrecht te verlaaten en zich na Culemburch, al mogte het verhuizen hem noch zoo veel gekost hebben, te begeeven. Ik weet niet, wat anders het Culemburgse wapen-schild bij deezen druk van den *Spiegel* zouwde gedaan hebben. En wat het woord « volmaaken » aangaat, ik kan niet zien, waarom dit in d'onderschriften van Veldenaar juist iets anders zouwde moeten betekenen als prenten, drukken. (De Heer Enschedé verklaart dit in eenen anderen zin, en houd het voor een' aanduiding niet van 't werk eenes drukkers, maar van eenen schrijver.)

Boecksken inhoudende drie capitellen roerende of slutende op iij dachnaerden. Haarlem Jan Andrieszoen. 1486.
Campbell 300 ; Enschedé 532 ; (Nijhoff *f* 125.—)

Collatie vanden goeden Thobias.
Campbell 450 ; Enschedé 532 ; (Nijhoff *f* 125.—)

Zeven goede oeffeningen.
Campbell 1794 ; Enschedé 532 ; (Nijhoff *f* 125.—)

Dit is van dezelve druk-pers.... De gedaante der letter, waarmede deeze drie tractaatjes zijn gedrukt is zeer bijzonder, en onderscheiden van die van Jacob Bellaart, en van Gouda, en Delft, welken ongelijk fraaier zijn. Die van deze stukjes heeft veel van het vierkante, en is van gedaante niet fraai. Zij is den heer' Enschedé in geen' andere boeken voorgekomen.

ALBERTANUS BRIXIENSIS. *Dit is een konste om te leren spreken ende swigen alst tijt is.* Hartogenbosch.
Campbell 72 ; Enschedé 492 ; Olivier *f* 180.—

Dit boekje is... groot drie duernen, met een augustijn duitse letter, op een corpus van bijna text, wier gedaante onderscheiden is van de letteren van 1477 tot 1490. Zij zijn niet fraai gesneeden, en zweemen eenigzinds naar de letter van d'*Epistelen en Euangeliën* van 1477 in f° geeindigd op pinxter-avond, welken den heer Enschedé houd voor eenen eersten Goudsen druk van G. Leeuw. Dezelve heer Enschedé zegt, onder de menigte oude boeken, die hij gezien heeft, dit alleen gevonden te hebben, 't welk met die letter gedrukt is, en dat hem voorts, buiten dit, niet een eenige

oude druk van dien tijd uit 's Hertogen-Bosch, bekend is; waarom dit voor zeer raar moet gehouden worden.....

* * *

Ofschoon niet meer behoorende tot de incunabelen, wil ik hier vermelden, wat Van Oosten de Bruyn aanteekent omtrent een verzamelbandje, in Enschedé's bezit.

Op gezag van den catalogus der typographische tentoonstelling te Haarlem in 1856 gehouden, vermeldt Moes in zijn *Amsterdamsche drukkers* (I, blz. 20, nº 16) een getijden-boek, door Hugo Jansz te Amsterdam in 1506 gedrukt. Dit verloren gewaande boekje moet geidentificeerd worden met *Een wandelinghe der kersten menschē*, door Moes onder nº 15 beschreven. Zie hier waarom.

Van Oosten de Bruyn beschrijft een bandje, waarin voorkomen :

1. *Getijden-boek.* Gheprent tot Aemstelredam Bider heijligher stede Int iaer ons heren MCCCC ende VI. den XVIII dach in december.
2. *Van de bekering der menschen.*
3. *Het sterfboec van St Ancelmus.*
4. *Litaniën.* Gedrukt te Scoenhovē in dē cōvente der regulierē butē scoenhovē in dē Hem int iaer ōs herē MCCCCC en̄ IIJ opten lesten dach in Augusto.
5. *Commendacien die men voor dē sieken leest.* Gheprent tot Delff in Hollant bi die nieu kerc bi mi Henric lettersnijder.

Dit bundeltje is ongetwijfeld hetzelfde als dat, vermeld in den verkoop-catalogus Enschedé onder nº 590, hoewel het daar blijkbaar weer onvolledig gecatalogiseerd is. Immers het *Sterfboek* en de *Litaniën* worden niet genoemd en de colophon van dit laatste werk wordt ten onrechte gerekend tot *Die bekeringhe der menschen.* Toch is er geen twijfel mogelijk, omdat wat hier *Getijdenboek* heet dezelfde datum van impressum heeft als *Een wandelinghe.* Die onjuiste benoeming in den catalogus der tentoonstelling, aldus overgenomen uit de boekenlijsten van Enschedé's boekerij, vindt haar verklaring in het feit, dat, blijkens Van Oosten de Bruyn's beschrijving, het werkje den titel miste, hetgeen overeenkomt met de beschrijving in den veiling-catalogus, waar gezegd wordt, dat de *Wandelinghe* incompleet is en waar de eerste titel beter beschreven is als *Wandelinghe der kersten menschen.*

Onnauwkeurige beschrijving in den tentoonstellings-catalogus van 1856 heeft dus schuld aan het noemen van een boekje, dat

nooit heeft bestaan. Ik vermeld dit hier des te liever, omdat ik indertijd eveneens vruchteloos naar dit boekje gezocht heb en dus mede schuld heb aan het feit, dat Moes het citeert.

Bij analogie kan nu wel vermoed worden dat het getijdenboek, dat Hugo Jansz in 1505 te Leiden gedrukt zou hebben (Moes blz. 13 nr 12) evenmin bestaan heeft, omdat de bron, waaruit geput is, dezelfde is. Het handschrift van Van Oosten de Bruyn geeft dienaangaande echter geen opheldering, noch voor noch tegen. Trouwens in de catalogus van 1856 zijn de titels zeer slecht beschreven, terwijl ten overvloede een getijdenboek door Hugo Jansz in dat jaar te Leiden gedrukt, niet voorkomt in den veiling-catalogus Enschedé.

Overveen. J. W. ENSCHEDÉ.

DE DIERENSATIRE IN DE VLAAMSCHE HANDSCHRIFTEN

De dierensatire, die bestaat in het graphisch afbeelden van dieren waaraan menschelijke deugden en ondeugden toegeschreven worden, is reeds zeer oud. Niet alleen bij de Kelten van het oude Gallië zijn er uitingen van gevonden, maar ook bij de Gallo-Romeinen en zelfs bij de « barbaren » van Germaansch ras, zooals de Franken, die het huidige België en het noorden van Frankrijk veroverden en bevolkten. En veel vroeger nog, kenden en beoefenden Egyptenaars, Grieken en Romeinen die satire met voorliefde. Zoo verbeeldt een tafereel op den linkermuur van de diepe toegangsgaanderij tot het graf van Rhamses V, in de koninklijke Doodenvallei van Bilan-el-Malouek, te Thebes — dat, volgens G. Wilkinson, uit het jaar 1185 vóór onze tijdrekening dagteekent,— hoe eene schuldige ziel naar het lijf van een zwijn verhuizen moet.

Onder de kostbare oudheden in het British Museum kan men een langen papyrus zien, die vol staat met dergelijke satirische schetsen, waaronder vooral vermeldenswaard is een sluw uitziende vos, die over een stok op zijnen schouder een korf draagt en tevens eene dubbele fluit bespeelt (fig. 1). Dat is reeds een voorvader van onzen Vlaamschen *Reinaert*, den held van de oudste en populairste onzer middeleeuwsche kloostersatiren.

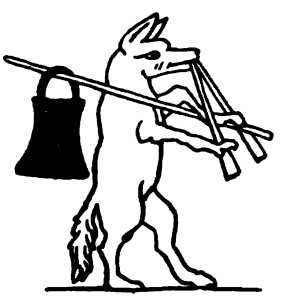

FIG. 1

Er liggen genoeg bewijzen voor de hand dat de Grieken bijzonder verzot waren op parodieën en satiren, in de letterkunde evengoed als in de schilderkunst. Zelfs hunne goden ontzagen ze niet.

Atheneos beschrijft een Grieksch volksfeest, waarbij hij Ganymedes vertoont onder den vorm van een aap met een Phrygisch kleed aan. Een ezel wiens rug met eenige pluimen is beplakt, heet Pegasus, en zijn leidsman Bellerophon is een koddig oud ventje, met hun beiden een allerbespottelijkste groep. De christelijke apologist Arnobius verwijt zijn heidensche tegenstrevers dat zij bitter weinig eerbied voor hunne goden hebben. Uit de muurschilderingen te Pompeï en te Herculanum blijkt een dergelijke handigheid om de eerbiedwaardigste en populairste legenden belachelijk te maken. Wie kent niet het te Pompeï

ontdekte tafereeltje waarop al de personages baviaanskoppen hebben : Eneas, 't brandend Troja ontvluchtende, met zijn vader Anchises op zijn rug en den kleinen Ascagnus bij zijn hand voortsleurende? (fig. 2.)

FIG. 2

Het is opmerkenswaardig, dat diezelfde apen, welke reeds voorkomen op de oudste Egyptische monumenten, ook door de Gallische kunstenaars dikwijls geteekend werden en dat zij, als het ware, krioelen in het werk onzer middeleeuwsche beeldsnijders en verluchters.

Op een nog al aanzienlijk aantal Gallische potten, vóor enkele jaren door den heer Tudot verzameld, ziet men dieren, vooral apen — de Galliërs, beschouwden dit dier als het zinnebeeld van lichamelijke en zedelijke leelijkheid — die net als menschen handelen.

In het Museum te Dowaai zijn nog meer witte potaarden postuurtjes aanwezig, waaronder dienen vermeld te worden verscheidene caricaturen van leeuwen, vossen, honden, hazen, eenden, die allen op satirische wijze de verschillende driften van den mensch voorstellen.

Daar alle oorkonden en verluchte handschriften van vóór de 7de eeuw uit onze gewesten verdwenen zijn, is het onmogelijk zich eenig denkbeeld te vormen van die vroegere dierensatire in Gallisch België tijdens de beroerde periode die aan de eigenlijke middeleeuwen voorafgaat, en waarin Frankisch en Gallisch ras met elkander versmolten werden. Eenige beginletters in Fransche handschriften uit de 6e en 7e eeuw kunnen er ons alleen een denkbeeld van geven. (Zie fig. 3.) Toch mag men veronderstellen dat de satirische kunstopvatting zich al spoedig verwijderd heeft van de zuivere overlevering der ouden en zich aansloot bij den weinig verfijnden smaak van de nieuwere, tevens onbeschaafde samenleving.

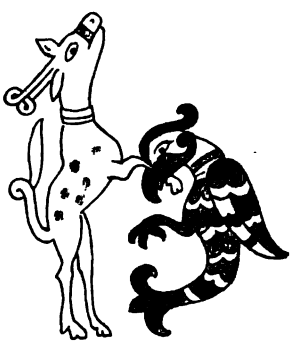

FIG. 3

De oudste Vlaamsche handschriften, zooals de *Vita Sancti Amandi* en de *Vitæ sanctorum Belgicorum* uit de Gentsche Boekerij, alsook het Evangelieboek van Maaseik, uit de 8ste eeuw, die, zooals men met zekerheid weet, verlucht werden door de gezusters Herlinde en Reinilde, dochters van Adalard, een Picardisch edelman uit de omstreken van

Valencijn, bewijzen ten overvloede het voortleven van de eigenaardige kenmerken der versiering welke wij aantreffen op de in ons land ontdekte Frankische gespen, haken en andere juweelen. Het is hetzelfde net- en strikwerk, dezelfde dooreenslingering van monsters, serpenten en draken met arendsneuzen. De zoo lang door Rome aan de bewoners van Noord-Gallië opgedrongen aesthetica liet niet het minste spoor na. Enkele teekeningen van wonderdieren, die in deze manuscripten de gehistorieerde letters uitmaken, vertoonen reeds vaak een comischen trek, waaraan de satire niet vreemd is. Eene der hoofdletters uit de *Vitæ sanctorum Belgicorum* is vooral eigenaardig doordien te midden van het gewriemel en geslinger van strijdende, bijtende en verslindende monsters, een gekroond manshoofd voorkomt, dat, ruw en grof als het is, toch iets satirisch heeft.

In de Frankische versiering komt de mensch zeer zelden voor. Toch bezitten onze musea enkele stukken waarin dat figuur is aangebracht. Zoo heeft eene te Criel gevonden Frankische gesp, in eene omlijsting van monsters, veel gelijkenis met de zooeven vermelde gehistorieerde letter uit het eerbiedwaardig Gentsche handschrift.

Nog eene andere letter in datzelfde boek toont ons, onder de zonderlingste ineengestrengelde monsters, een vreemd fantastisch wezen met een buitengewoon langen en herhaaldelijk geknoopten hals (fig. 4), en daarop een kop vol uitdrukking, wellicht het conterfeitsel van een monnik uit het klooster waar de kunstenaar werkte.

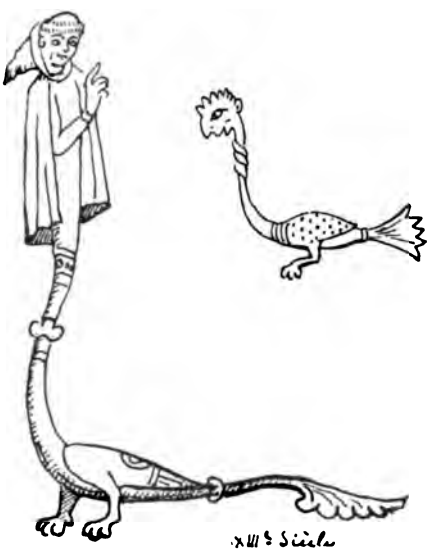

FIG. 4

Dat de heugenis van de fabels uit de oudheid in onze gewesten bewaard bleef, is overigens duidelijk bewezen. Reeds in de 10de eeuw waren zij gemeen goed geworden en in de folklore van Noord-Gallië opgenomen. Phedrus' fabelen werden hier reeds veel vroeger in de meeste kloosterscholen voor het aanleeren van de Latijnsche taal gebruikt. Talrijk zijn dan ook de sporen die zij in onze oudste verluchte handschriften nalieten.

In het kleine souter, het zoogezegde souter van Gwijde van Dampierre, dat bewaard wordt op de koninklijke Bibliotheek te Brussel,

staan de raaf met den kaas in zijn bek, en de haar vleiende vos, nevens den dommen trotschen reiger die ten slotte blij is zijn honger te kunnen stillen met een armzalige, magere slak.

In het *Diurnale*, hs. nr 9427 der Koninklijke Boekerij, ziet men naast elkaar twee episodes uit de fabel *De Vos en de Ooievaar*. De ooievaar, bij meester vos uitgenoodigd, staat beteuterd te kijken naar zijn gastheer, die alleen zich te goed kan doen aan het op de platte borden opgediende maal. Daarnaast de weerwraak : de ooievaar die smalle diepe potten laat opbrengen, waar hij alleen met zijnen langen snavel in kan. (fig. 5)

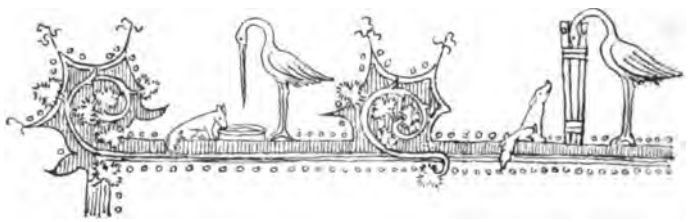

FIG. 5

In de *Vers moraux*, hs. nr 9411, uit dezelfde verzameling komen ook verschillende dierengroepen voor, o. a. fol. 94, een vos die een konijn in 't gevlij komt, dat zoo wat behaagziek nuft en speelt met een van zijn lange ooren. (fig. 6)

Terwijl het kasteel zijn eigen epos, het feodaal epos, dat in Frankrijk ontstaan was, klinken liet, zong de Vlaamsche gemeente het hare, het oorspronkelijke dierenepos. Vele schrijvers, wel is waar, zijn de meening toegedaan dat de verhalen der minnezangers, waaraan de roman van Reinaert den Vos zijn oorsprong te danken zou hebben, insgelijks uit Frankrijk werden overgebracht. Of zulks juist is, valt sterk te betwijfelen, daar in het Vlaamsche land reeds vroeger apologen bestonden « uit den tijd toen de beesten spraken. »

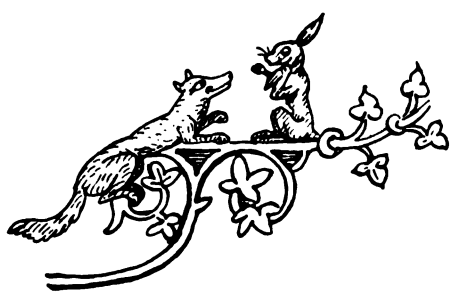

FIG. 6

De Germanen in hunne wouden, de Salische Franken in hunne legerplaatsen tusschen Maas en Schelde, hadden meer dan een sprookje uitgedacht, waarin Wolf, Vos en tal van andere dieren, wier zeden zij hadden leeren kennen op hun jachtpartijen en oorlogstochten, de hoofdrol speelden.

Reeds in de 7de eeuw wist Fredegarius op zijn Frankisch te

vertellen, hoe de Leeuw hof hield en Reinaert daar met list en leugen als het ware goochelde. (1)

Het is overigens in Vlaanderen, dat, met de opkomst der handelssteden, d. i. in de 11de eeuw, die tot dan toe onder het volk verspreide verhalen eene grondige vervorming ondergingen, een vasten vorm aannamen, die hun zulk een buitengewonen bijval bezorgde. Bij ons kregen de helden dier vertelsels een eigen persoonlijkheid en een menschennaam. Hier werden rondom Reinaert den Vos en Isengrijn den Wolf, een heele schaar personages uitgevonden : Nobel den leeuw, Grimbert den das, Bruin den beer, Belijn den ram, Cantecleer den haan, Cuwaard den haas, Tijbert den kater, Boudewijn den ezel,

Pancer de bever, en 't lampreel
Met den eekhoren, heere Rosseel...,

wier namen, nu eens Romaansch, dan weer Germaansch, bewijzen hoe innig het verkeer en de samenwerking waren tusschen de twee rassen die België bevolken (2). Wie kent het onderwerp niet van

Reinaert de Vos, het dierenepos,
Heel de wereld door beroemd...?

Reinaert, zinnebeeld van het volk, heeft het eerst gemunt op vier zwakkere dieren : aan den haan Cantecleer geeft hij den raad eens met de oogen toe te kraaien, zooals zijn vader zaliger het zoo prachtig doen kon; den raaf Tiecelijn, die eenmaal zijn slachtoffer werd toen zij onnoozel-weg haar kaas liet vallen, gelukt het eindelijk hem verder te ontsnappen; Tijbert de kater ook wordt bijna door den fellen Rossenbaard gevangen; hij ontkomt het dreigend gevaar; maar het kost hem menig haartje uit zijn pels. Alleen de mees heeft hem beet.

Hiermede komt aan de ongelukjes van Reinaert een eind : zijn schuld tegenover de minderen heeft hij afgedaan. Voortaan zal hij de eene zege na de andere behalen op het geweld en de macht, belichaamd in zijn grootsten vijand, Isengrijn den wolf. Het vosken zegeviert over den krachtigen maar dommen wolf, die, tot overmaat van schande, alweer op aanraden van Reinaert, gedood wordt om den zieken koning Nobel een warm en stevig harenkleed te bezorgen.

Deze lezing werd in de eerste helft der 12de eeuw uitgewerkt door een Vlaamschen priester, Meester Nivardus, misschien een Gentenaar, maar die in alle geval zoo goed met zeden, taal en spreuken onzer Waalsche landgenooten bekend was, dat er met een schijn van waarheid kon beweerd worden dat hij uit Fransch-Vlaanderen herkomstig

---

1) Stecher, *Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique*, p. 40.

(2) H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I (1900) p. 319.

was. (1) Meester Nivardus zet de dierensprookjes die we daar zooeven beknopt vertelden in eene satirische lijst. (2) En reeds waren ze algemeen bekend, toen, omstreeks 1230, eene nieuwe Dietsche bewerking van dat dankbaar onderwerp verscheen, n. l. het welbekende werk van Willem, den Gentschen « *physicus* » of geneesheer, dat eenstemmig de zuiverste uiting van den Vlaamschen geest vóór de Renaissance geacht wordt.

Weldra ging men het dierenepos van den Reinaert, aanvankelijk een satire op de zeden van geestelijken en grooten van deze wereld, ruimer toepassen. Alle schouders, zonder onderscheid nu, voelen de striemende slagen der scherpe, ruwe woede van den Spotduivel. Reinaert blijft nog steeds de boeleerende, schijnheilige geestelijke, de liederlijke en inhalerige monnik, de schaamtelooze prelaat die zijn God en zijn geloof verkoopt ; maar Reinaert wordt nog meer : voortaan is hij ook de onverzadelijke Heer, de Rechter die de Gerechtigheid veil heeft, de vuige, sluwe, hartelooze woekeraar, de gewetenlooze handelaar.

Onder de oudste middeleeuwsche verluchtingen met den Reinaert tot onderwerp, behoort genoemd te worden eene T in het alphabet van Monfaucon, dat, naar men meent, uit de 9de eeuw dagteekent. Daar draagt de vos, als verpersoonlijking van den plundermonnik of roofedelman, twee gestolen hanen aan een dwarsstok. (3)

Een figuur in een Fransch handschrift uit de 10de eeuw, (4) toont ons een satirische voorstelling van den strijd tusschen den aristocratischen pauw en een paar democratische vossen, die aanstalten maken om den koning van het neerhof kort en goed te wurgen.

FIG 7

Hoe populair de Reinaertsage weldra in alle landen werd toont fig. 7, ontleend aan een Spaansch handschrift uit denzelfden tijd.

Later, in de 11de en in de 12de eeuw, worden de groote hoofdletters de aanleiding om de meest fantastische zaken met elkander te verbinden, tot buitensporig wordens toe. De zonderlingste gedrochten, alle mogelijke diersoorten met menschengezichten, op de grilligste wijze samengekoppeld, bestrijden, bijten, verslinden elkaar of wroeten, klimmen,

(1) H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I (1900), p. 320.

(2) Léonard Willems, *Étude sur l'Isengrinus*, p. 128. Deze schrijver meent dat Nivardus afkomstig is uit Rijsel.

(3) I. H. Wright, *Histoire de la caricature*, blz. 81.

(4) Le Bastard, *Initiales Zoomorphes*.

kruipen, verbergen zich in, onder of tusschen de ingewikkeldste netten van conventioneel gebladerte.

In dit primitief tijdperk heeft het groteske, het onnatuurlijke de overhand ; het eigenlijk satirische gaat te loor, en pas tegen de 13de eeuw gaat de graphische satire zich geleidelijk en ten volle ontwikkelen. Onderwerpen, ontleend aan het gewone leven, komen in de randversieringen uit dat tijdperk zeer veel voor en vervangen de alleenstaande hoofdletters uit de vroegere eeuwen, terwijl zij tevens het dagelijksch en het politieke leven van het Vlaamsche volk op de eigenaardigste wijze weerspiegelen.

Meer nog : daaruit klinkt ons als een nagalm tegen van de klachten der proletariërs, die niet langer gericht zijn tegen prelaten en edellieden, zooals in de 12de eeuw, maar tegen alle rijken zonder onderscheid.

Trouwens, het verschil tusschen de patricische poorterij en de overige bevolking was immers zeer groot. Het ongelijk fortuin had tusschen deze beide klassen der maatschappij een onoverkomelijke slagboom opgericht. (1) De patriciërs lieten zich Heeren noemen en bewoonden gekanteelde steenen, waarvan de torentjes trotsch op de lage stroodaken van den nederigen ambachtsman nederzagen. In den oorlog reden zij alléén te paard, en het Fransch waarmede ze pronkten, verwijderde ze nog meer van het gemeene volk, dat afgunstig toekeek.

Priesters en bedelmonniken, die bij het volk het gevoel der menschelijke waardigheid hadden doen ontwaken, droegen, onwillekeurig misschien, het hunne bij om de verachting en den haat tegen de rijken nog algemeener te maken. Met welke verontwaardiging moesten zij het dulden dat patriciërs straffeloos kwaad mochten doen, ja dat de Keure van Gent hun zelfs het recht toekende arme lui's dochters *(filia pauperis)* te ontvoeren om er mede te hoereeren. (2) Die haat tegen den rijkaard, kenmerk van de 13de eeuw, moest onvermijdelijk eene omwenteling teweegbrengen. In 1280 woedde voor de eerste maal in de straten onzer Vlaamsche steden de burgeroorlog, die in de 14de eeuw nog zoo dikwijls zou uitbreken. (3)

Het reeds vermelde kleine souter van Gwijde van Dampierre (13de eeuw), bevat een menigte dieren-spotbeelden, waarin die haat, die verachting voor al wat rijk en machtig is, zich lucht geven. (4)

De opgeblazen patriciër, die den ridder « naäapt », wordt voor-

---

(1) H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I (1900) blz. 344.

(2) Warnkoenig-Geldolf, *Histoire de Flandre*. III, blz. 291.

(3) Zie mijn zooeven verschenen bekroond werk : *Le genre satirique dans la peinture flamande*, Gent, Nederlandsche Boekhandel, 1903. blz. 50-146.

(4) H. Pirenne. *Histoire de Belgique*, I (1900). blz. 352.

gesteld door een aap te paard op een pauw, waarvan de zinnebeeldige beteekenis bekend is (fig. 8). Zijn schild bedekt hem; zijne speer bedreigt den hemel. Maar een oogenblik later zien wij hoe de moedige held, met zijn wapenrok aan en voorzien van een zwaard, siddert en beeft voor het onnoozel haasje dat, onverwachts, op zijn weg verschijnt en voor hem blijft stil staan. (fig. 9).

FIG. 8

Op folio 40 van hetzelfde handschrift, steekt de zwakke haas den hoorn en laat zijn hond tegen den mensch, den machtigen, los. Deze neemt de vlucht (figg. 10 en 11).

Zelfs de vorsten worden niet meer ontzien. Aldus ziet men, inderdaad, een aap van top tot teen geharnast, de vlag van Vlaanderen met den zwarten Leeuw op gouden veld, in de vuist houden. (fig. 12).

Een ander merkwaardig handschrift is de *Imperatoris Justiniani*

FIG. 9

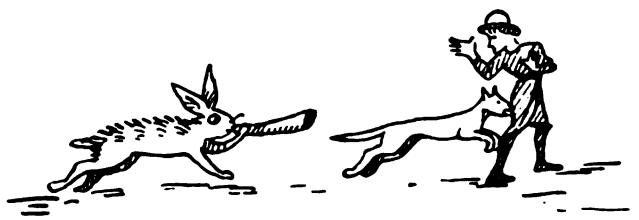

FIG. 10

Institutiones, berustend in de Gentsche boekerij, dat insgelijks uit de 13de eeuw dagteekent. Terwijl men geneigd zou zijn in de fijne miniaturen uit het kleine Psalmboek te Brussel den ouden invloed van Frankrijk te herkennen, toont ons dat Gentsch manuscript de blijkbare voortzetting van de ruwe inheemsche kunst. De meeste der tallooze teekeningen waarmede dat boek opgeluisterd is, zijn ontleend aan het burgerlijk en godsdienstig leven, die bespot worden met de onbeschoftste afbeeldingen, niet zelden op het kantje af der vuilste aardigheid. Ook de satirische dieren zijn er zeer talrijk in. Aldus, op figuur 13, het hoovaardig en aristocratisch paard, als zinnebeeld van den patriciër. Elders staat Isengrijn de Wolf vervaarlijk te knarsetanden (fig. 14) : een beeld van de verblinde woede der grooten dezer wereld. Een ezelskop op een menschenromp verzinnelijkt hunne onkunde en domheid (fig. 15) en een lijveloos zwijn, dat hunne ondeugden verbeeldt, ligt met zijn grim-

FIG. 11

migen, afzichtelijken snuit op twee gespleten pooten (fig. 16). Een wolf, met eene monnikskap op het hoofd, die zijne tanden halveling verbergt

FIG. 14

FIG. 12

FIG. 13

FIG. 15

achter een manshand (fig. 17), verpersoonlijkt de boosheid der monniken, en een ezel, die de monnikspij half over zijn schouder heeft hangen, is het zinnebeeld hunner onwetendheid (fig. 18).

FIG. 16

FIG. 17

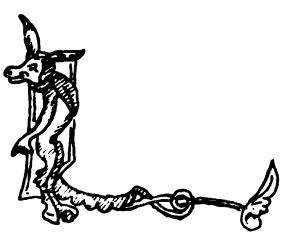

FIG. 18

Op niet onaardige wijze wordt de klassenstrijd geschetst door eene gehistorieerde letter uit een ander Gentsch handschrift : *Oude*

costumen der stad Ghent, die een reproductie is van de aanvangsletter van het Privilegie van 1296, waar wij een grooten fantastischen vogel in een ongelijken strijd gewikkeld zien met een winterkoninkje (het volk) dat zijn vijand smadelijk trotseert. (fig. 19).

FIG. 19

Maar nog duidelijker is diezelfde klassenstrijd bedoeld in twee miniaturen in een *Getijdenboek* op het British Museum (Harley manuscript n° 6553).

Op de eerste (fig. 20) zien wij een troep ratten (het volk) die in een versterkte schuilplaats belegerd worden door een kater, die een trotsche houding aanneemt (een vorst). Reeds heeft een zijner bondgenooten uit het kattengeslacht, die te dicht bij de vesting was genaderd, in het zand gebeten, verpletterd door een projectiel dat de moedige belegerden uit de vesting slingeren. De andere kat, die post heeft gevat op eene hoogte, schoudert zijn boog en schiet zijn pijlen op hen af. Hij draagt aan zijn gordel een koord met een haak, die dienen moet, hetzij om zijn boog te spannen, hetzij om den enterhaak op de vesting te slingeren en deze stormenderhand te helpen innemen. Maar de ratten zegevieren !

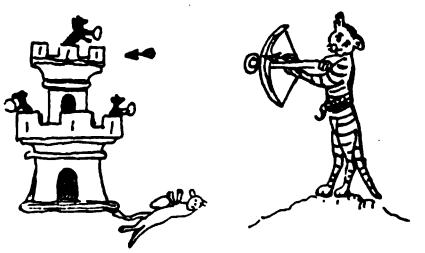

FIG. 20

In de volgende teekening (fig.21) vallen zij op hare beurt den vijand aan : zij belegeren nu zijn burcht. De kater werpt een hagel steenen op zijn aanvallers. Onversaagd loopen twee ratten storm, terwijl een derde een catapult bedient en aanstalten maakt om een vervaarlijk zwaren steen over de hooge muren te slingeren. Klaarblijkelijk was de verluchter een partijganger der ratten : zij spelen de mooie rol in dezen satirischen strijd.

Plaat 22, uit hetzelfde handschrift, is in denzelfden geest bewerkt. Hier is de zege, door den zwakke op den machtigen verdrukker behaald, luisterrijker dan ooit. Op eene schandkar gebonden, wordt de geketende dwingeland — hier een hond — naar de galg gevoerd. Een koppel hazen hebben er zich voor gespannen en vol ijver sleepen zij de kar den galgenberg op. Tuig en kar zijn tot in de geringste bijzonderheid trouw

geteekend. Een grootere haas, met eene geknoopte zweep, leidt het gespan en houdt meteen het touw vast waarmede de hond is gekneveld. De hond moge al zijn tanden toonen — de wind blaast uit een anderen hoek. Het uur der weerwraak voor hen die uitgebuit werden is aangebroken voor de dieren, zooals het ook weleens zal slaan voor den armen mensch.

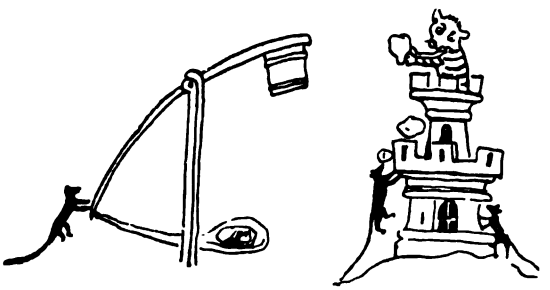

FIG. 21

Die strijd tusschen machtigen en zwakken, het zij terloops aangemerkt, wordt later een der meest geliefkoosde onderwerpen van onze voornaamste satirische schilders, zooals van Bosch en den Ouden Breughel.

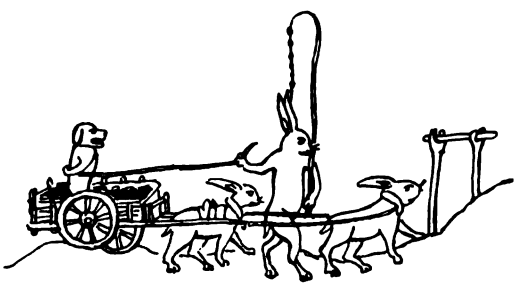

FIG. 22

In dezen tijd werden de dierensatires, blijkbaar door den Reinaert ingegeven, ook zeer dikwijls in de werkelijkheid opgevoerd door de gedrilde beesten van den goochelaar en den rondreizenden speler. Op de koddigste wijze werden handel en wandel der lieden uit den hoogeren stand door deze viervoetige kunstenaars nagebootst. Plaat 23, getrokken uit den *Bestiaris* van Straatsburg, toont ons eene geestige satire : een dier dolende kermisdansers is een langoor aan het africhten, terwijl hij diens oefeningen op de trom begeleidt.

FIG. 23

Alexander Neckam, een beroemd Engelsch geleerde uit de 12de eeuw, gewagende van de verschillende dieren die in zijn tijd werden afgericht, vertelt dat een goochelaar (*histrio*) gewoonlijk twee zijner apen op de steekspelen medenam, opdat deze dieren met te grooter gemak diezelfde oefeningen zouden aanleeren. Dan zette hij die apen op den rug van een paar daartoe gedrilde honden. Deze potsierlijke strijders werden gekleed en gewapend als echte ridders : ze kregen zelfs sporen ! Als echte ridders dan

ook sloegen zij de hand aan hunne zwaarden als hunne speren gebroken waren, en beukten zij om het hardst op elkaars schild. Wie zou niet lachen, wanneer hij zoo iets ziet, voegt de schrijver erbij. (1)

Drie eeuwen lang behielden spot- en schimpbeelden op ridderschap, steek- en andere nobele spelen hunne aantrekkelijkheid. In het *Psalmboek* van Koningin Maria (hs. Reg. 2 B. VIII op het British Museum) vinden wij enkele miniaturen van dien aard. Eene dezer (fig. 24) zou zelfs

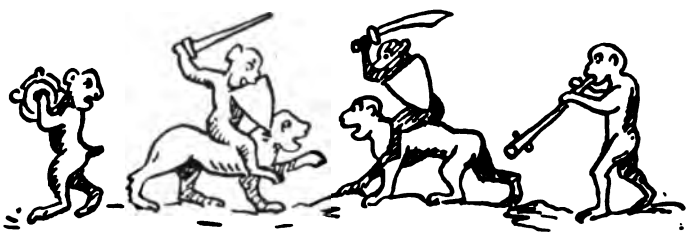

FIG. 24

kunnen dienen tot opluistering van Neckam's verhaal. Zij stelt ook een apensteekspel voor, maar hier rijden de apen niet op honden, maar op andere apen. De teekenaar heeft het noodig geacht op zijn tafereeltje muziekanten te plaatsten, tot meerdere nauwkeurigheid van het voorgestelde, daar deze lieden bij steekspelen onontbeerlijk zijn. Zij immers gaven het teeken tot den aanval en kondigden de zegepraal af.

Verder in dit handschrift staat het oorspronkelijke van plaat 25, die eene satire is op het rechterlijk tweegevecht of Oordeel Gods : daar

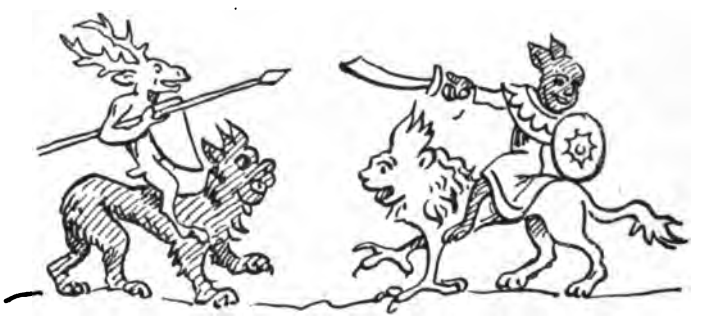

FIG. 25

strijdt een hert met griffoenpooten tegen een aap. Zij berijden fantastische dieren, die geen naam hebben. De aap, zinnebeeld van het booze, is de ongeloovige, wiens kromzwaard en rondas of rond sarraceensch schild hij draagt, terwijl het hert gewapend is met het schild en de speer van een christen ridder.

(1) ALEXANDER NECKAM, *De naturis rerum*, boek II, hoofdstuk CXXIX.

Den geharnaste ridder of patriciër bespottelijk te maken, is alweer de satirische bedoeling van eene teekening uit een Psalmboek uit de 13de eeuw op de Bibliotheek te Dowaai, hs. nº 171, folio 211, voorstellende een bespottelijken strijd tusschen eene slak en... een krijgsman! Op eene andere bladzijde, folio 186, drijft een hoornblazende haas, op den rug van een hond gezeten, zijn aartsvijand op de vlucht, terwijl de ongelukkige man met moeite aan den pijl ontkomt, hem door een tweeden haas achterna gezonden.

De patriciërsvrouw vindt evenmin genade, zooals men zien kan aan plaat 26 : daar is ze op allesbehalve eerbiedige wijze voorgesteld door eene naar de laatste mode opgeschikte zeug, die op de harp speelt. Om er grooter uit te zien, loopt ze op stelten en draagt zij het kapsel den « klokketoren » genaamd, dat een ongemeen grooten opgang maakte tot groote ergernis en verontwaardiging van de geestelijkheid en van al de predikanten uit die dagen. Deze miniatuur is getrokken uit de *Chroniques de Froissart*, thans in het British Museum, een handschrift dat door een Vlaming schijnt verlucht te zijn. (1)

FIG. 26

Deze satire op de groote dame met het kegelvormig hoofdtooisel, het zoogenaamd *hennin*, treft men vaak aan in de Vlaamsche manuscripten, o. m. in het *Ceremoniale Blandiniense* (uit het begin van de 14de eeuw) op de Gentsche boekerij, en in het Keurboek van Iperen. In dat laatste stuk wordt eene vrouw afgebeeld als een ooievaar die kop en bek achterwaarts draait en zoodoende het zoo lang in de middeleeuwen bespotte hoofdsieraad nabootst.

Het is insgelijks in de dierentafereelen van de verluchte handschriften dat wij eene herinnering terugvinden aan de ketterpreken die sedert de 12de eeuw zoo talrijk waren. Als tot dat soort van satires behoorende wordt plaat 27 medegedeeld, waarop een aartsbisschop een monnik met een papegaaikop en diens zonderling gebouwde schapen met zijne welsprekendheid overstelpt *(Bijbel* in het British Museum). In een rijk verlucht *Psalmboek* (2) op de Bibliotheek te Dowaai komen miniaturen voor die op het voorgaande wonderwel gelijken. (fig. 28.) Op een andere bladzij verschijnt Reinaert met een mijter op het hoofd

(1) Het is bekend dat van de 13de eeuw af vooral Vlaamsche kunstenaars belast werden met het verluchten van de handschriften die in de meeste Europeesche landen gemaakt werden.

(2) Volgens den heer Rivière, conservator der gemeentebibliotheek te Dowaai, zou dat manuscript in 1330 geschreven zijn.

en den staf in de hand, die den vrede preekt voor een troepje dieren welke hij, intusschen, wel meent te zullen oppeuzelen.

FIG. 27

Fig. 29, ontleend aan 't reeds genoemde afschrift der *Imperatoris Justiniani Institutiones* (13de eeuw) herinnert ons aan de vrijheden waarvan

FIG. 28

toenmaals de monniken een ruim gebruik maakten; immers zij streden gaarne in besloten kamp met ridders uit den omtrek. Het onderdeel van het lichaam dier vechtmonniken loopt op karakteristieke hoeven uit, waarmee bedoeld wordt dat zij goede ruiters waren.

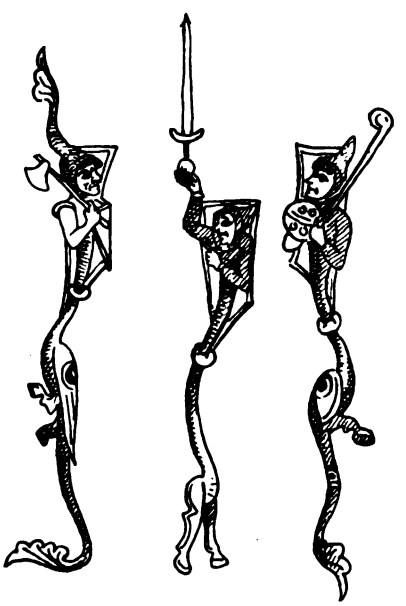

FIG. 29

Godsdienstige satiren die nóg gewaagder zijn, vinden wij in het reeds genoemde Ipersche keurboek «*Chest le livre de toutes les keures de la vile d'Ypre*». Onder meer, zien wij er den H. Christophoros met het Kindeken op de oneerbiedigste wijze voorgesteld : een groote aap bijt in het been van een aapken, dat hij op zijn schouders draagt, en wiens plaagzucht en ongedurigheid hem driftig maken. En het aardig diertje huilt en spartelt en trekt aan het oor en nijpt in den neus van zijn wat al te gestrengen makker (fig. 30).

Een andere aap houdt in zijn eene hand zijn afgehouwen hoofd, in zijn andere een zwaard ; duidelijke toespeling op den marteldood van den H. Dionysius.

De gemijterde Proost der St-Martinuskerk staat in datzelfde handschrift geconterfeit op eene even drollige als weinig eerbiedige wijze.

De Drievuldigheid zelve wordt op oneerbiedige wijs voorgesteld door een ruigen aap met een mannenromp, die in de eene hand een zwaard, in de andere een klein rond schild houdt. Het gekroonde hoofd met de zinnebeeldige drie gezichten staat op een buitensporig langen hals. (fig. 31)

FIG. 30

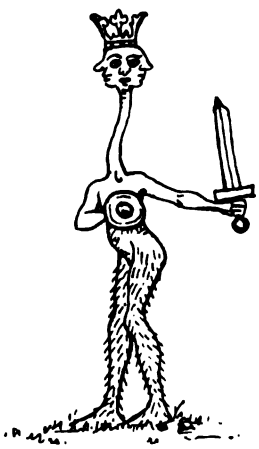

FIG. 31

Die godsdienstige satires bleven in zwang tot in de 16de eeuw, zooals bewezen wordt door de titelplaat van *Le Poëme du Loup*, omtrent het jaar 1530 gedrukt zonder datum noch adres : daar zijn de leden van het door den Paus in hoogst eigen persoon voorgezeten Heilig College voorgesteld door wolven die netten aan 't spannen zijn, waarin gekroonde ganzen, met een rozenkrans in hun bek, zich laten vangen.

Wel de merkwaardigste dierensatire uit dien tijd is te vinden in een zeer zeldzame gravure getiteld : *Tabula isinaria, Inciæ Saeculi, vivum exemplum* (fig. 32). Het is een ironische apologie van den ezel, waarmee de Vlaamsche kunstenaar, Isaac Duchemin van Brussel, heeft willen aantoonen wat er te zijnen tijde in ons land geworden was van de vrije kunst, dank zij de censuur. Op den voorgrond links staat een ezel te trappelen op wiskundige instrumenten en stampt op een hemelglobe. Wat verder is een ander bezig in muziekinstrumenten te bijten, terwijl hij er eenige kapot maakt met zijn poot; een derde sleurt het gegraveerd model weg dat den kunstenaar moest inspireeren. Verder worden geneeskundige kruiden en scheikundige werktuigen aangevallen, of

wonderen van horlogiewerk driftig vernietigd. Twee gevleugelde ezels vervangen Pegasus en rechts wordt een ezel verheerlijkt door mooie vrouwen die hem wasschen en parfumeeren, daarbij geholpen door de priesters der valsche goden. Op den achtergrond zien de vrije kunsten, door nymphen verpersoonlijkt, ontdaan en machteloos den schandelijken triomf aan (1).

FIG. 32

Tabula isinaria, Inciæ Saeculi, vivum exemplum.
Ironische apologie van den ezel door Isaac-Duchemin van Brussel; 16de eeuw.

De spotbeelden op het huiselijk leven zijn niet minder belangwekkend. Plaat 33, die wij aan een Psalmboek uit de 13de eeuw op de Bibliotheek te Dowaai ontleenen, treft de geneesheeren. Plaat 34, uit het Kamerijksche handschrift op de Nationale Bibliotheek te Parijs, insgelijks : een lid van het geleerd korps, door een aap voorgesteld, onderzoekt het urinaal van een *demisele de bien cour !*

De satire op de jagers wordt voorgesteld door een haasje dat met den boog op den schouder en de pijlen in den gordel, dapper den hoorn blaast (fig. 35).

---

(1) De gereproduceerde gravure behoort toe aan den heer A. van Assche, bouwmeester te Gent. De Kon. Bibl. te Brussel bezit er geen exemplaar van.

De satire op zangers en goochelaars vinden wij in een teekening waar een zwijn de harp bespeelt en een beer op zijn kop staat (figg. 36 en 37). De zwervende rondleurder wordt voorgesteld door een aap die aan een schouderriem een kraambord met waren draagt (fig. 38). Deze vier platen zijn ontleend aan het handschrift n° 6563 in het British Museum.

FIG. 33

Alweer onder de gedaante van een aap wordt de kok voorgesteld die nauwgezet een spit draait, waaraan eene prachtige vette gans smakelijk braadt. De bijzonderheden vooral zijn waard hier vermeld te worden, vooral het ronde strooien scherm dat den brader tegen vuur en hitte beschermt, alsook de afmetingen van de druippan en van den haakdrievoet waarop het spit draait.

FIG. 34

In hetzelfde Vlaamsche handschrift, het Maastrichtsche Getijdenboek, thans te Londen, vinden wij nog eene vermakelijke satire op de godsdienstige opvoeding in de middeleeuwen. Rechts wijst een groote aap, met geschoren kruin en in een monnikspij gehuld, de geheimen van het A. B. C. aan drie lieve aapjes. Maar, jawel! ze luisteren niet. Hunnne aandacht wordt geboeid door Vader-aap, die

FIG. 35

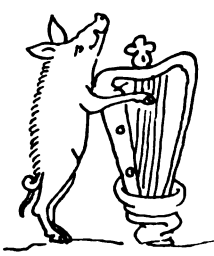

FIG. 36

FIG. 37

aan een spartelend en luidkeels huilend aapje eene gepeperde bestraffing met de roede toedient!

Maar wij dienen ons te beperken. Deze weinige voorbeelden van dierensatires, op goed geluk gekozen uit onze middeleeuwsche handschriften zullen volstaan, naar ik meen, om te toonen welk belang er voor ons schuilt in die eenvoudige, prettige kleine tafereelen, die de

ware en eerlijke spiegels zijn van het huiselijk en maatschappelijk leven van heel een tijdvak en van heel een volk.

L. MAETERLINCK.

FIG. 38

Satire van den zwervenden rondleurder.

EENE BIBLIOTHECA NEERLANDICA MANUSCRIPTA

Onder de beoefenaars der Nederlandsche taal- en letterkunde is het reeds vrij algemeen bekend, dat ik sedert ettelijke jaren bouwstoffen verzamel voor een uitgebreide wetenschappelijke onderneming welke voor dat studievak van het hoogste gewicht te achten is (1), t. w. eene *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. Daar het in 't belang van het werk is, dat men er ook in wijder kring mede bekend worde, ben ik zoo vrij in dit Tijdschrift eenige beknopte mededeelingen te doen aangaande zijn inhoud en inrichting.

De *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* zal bestaan uit drie groote afdeelingen, waarvan de eerste zal zijn een inventaris van alle Nederlandsche teksten die nog in handschrift bestaan. Daarbij zal voor elken tekst vermeld worden :

1. Het incipit en explicit, het begin en het einde, niet een, twee, of drie regels, maar een reeks zinnen, zoodat men zich eenig denkbeeld kunne vormen van den stijl en van de taal.

Bevat het werk, b. v. in een prologus of in een epilogus, mededeelingen die den schrijver betreffen, of licht verspreiden over het onstaan en den inhoud van het werk, of in eenig ander opzicht voor de historia literaria van belang te achten zijn, dan zullen ze in extenso of voor zoover noodig, afgedrukt worden.

2. Blijkt een tekst een vertaling te zijn, b. v. naar het Latijn of naar het Fransch, ook al wordt dat door den schrijver noch door den kopiïst uitdrukkelijk medegedeeld, dan zal dit vermeld worden en het oorspronkelijke aangewezen.

3. Het tijdstip waarop en de plaats of streek waar de tekst geschreven werd, hetzij een en ander in het handschrift uitdrukkelijk genoemd is, hetzij het bij benadering diene beredeneerd te worden.

4. Een beknopt overzicht van de voornaamste taaleigenaardigheden, zoowel voor den woordenschat als voor de spraakleer, welke in de tekst te vinden zijn, en op grond daarvan aanwijzing van het dialect waarin hij geschreven is.

5. Telkens als een tekst in meer dan één handschrift voorkomt, zal

(1) Zie daaromtrent mijn voordracht over *Middelnederlandsche Handschriftkunde in verband met taal- en letterkunde,* gehouden op het tweede Nederlandsch philologencongres te Leiden en afgedrukt in *Taal en Letteren* 10, 337 vlgg.

een vergelijkend overzicht gegeven worden van de afwijkende lezingen, om aldus te kunnen vaststellen of alle codices afschriften van *dezelfde* redactie bevatten, ofwel of men te doen heeft met een of meer afschriften van *verschillende* redacties ; zóó dat tevens de onderlinge verhouding dezer verschillende redacties aan het licht kome.

Geldt het vertalingen, dan zal onderzocht worden of de verschillende Nederlandsche redacties beantwoorden aan verschillende Latijnsche of Fransche redacties.

6. Is de tekst naderhand gedrukt, dan zullen de uitgaven uit vroeger en later tijd worden opgegeven, waarbij zooveel mogelijk zal worden onderzocht welke handschriften door de drukkers uit de 15de en uit het begin der 16de eeuw als kopij zijn gebruikt.

7. Opgave der boekerij of verzameling waar de codex, waarin de tekst voorkomt, bewaard wordt, met het nummer, of welk ander merk ook, van dien codex.

Telkens als een codex, terwille van een daarin vervatten tekst, voor de eerste maal in den inventaris ter sprake komt, dan zal bij al het voorgaande gevoegd worden een volledige beschrijving van dien codex van drieërlei standpunt, te weten :

A. Van het standpunt der *handschriftkunde*, dus opgave van : papier of perkament ; afmetingen ; samenstelling der katernen ; afmetingen der afschrijving ; getal regels ; de wijze van signeeren en folieeren ; de custoden ; verder aanwijzing van het soort van schrift ; mededeelingen omtrent den gebruikten inkt, opgave van de gebruikte leesteekens en verkortingen.

Is het handschrift op papier geschreven, dan zullen de watermerken die in het papier voorkomen op de ware grootte worden gereproduceerd, waardoor niet alleen voor de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* zelf, maar ook voor de geschiedenis der papierfabricatie in 't algemeen een belangrijk materiaal zal bijeenkomen.

B. Van het standpunt der *bibliotheconomie :* voorkomende aanteekeningen, waaruit blijkt van wien of uit welke bibliotheek de codex afkomstig is, door wien of voor wien de codex geschreven werd, en dergelijke — ; bibliotheeksmerken, aanwijzende hoe en waar de codex in de kast geplaatst was, zullen worden medegedeeld, steeds met de noodige aanwijzingen aangaande het tijdperk waarin een of ander geschreven werd. Blijkt de codex te hebben behoord tot een bibliotheek waarvan een catalogus bewaard is gebleven, dan zal aangegeven worden, of althans beredeneerd worden, welke opgave van dien catalogus op den bewusten codex betrekking heeft.

Zooveel mogelijk zullen de verdere lotgevallen van de codices

nagegaan worden, en vooral, met behulp der auctie- en prijscatalogussen, in welke handen zij beurtelings zijn overgegaan, en welke prijzen er voor besteed werden.

C. Van het standpunt der *kunst* en *oudheidkunde* : de in- en uitwendige versiering der codices zullen nauwkeurig bestudeerd worden. Er zal dus vooreerst medegedeeld worden, of het handschrift al of niet hetzij eenvoudig versierd, hetzij rijkelijk verlucht is. Zoo ja, zoo zal die versiering of verluchting zorgvuldig ontleed worden, de motieven en de stijl aangewezen. Van de eigenlijke miniaturen zal een lijst gegeven worden, met een nauwkeurige beschrijving. Hetzelfde voor de gehistorieerde hoofdletters.

Daarna komt de band aan de beurt. In de eerste plaats is het de vraag uit wat en hoe deze band is vervaardigd : hetzij het een slappen, leeren of perkamenten omslag is, met of zonder klep, met of zonder slot ; hetzij hij bestaat uit eikenhouten borden met al of niet gekleurd kalfs-, zwijns- of geitenleer overtrokken, met een of meer sloten die op hunne beurt op verschillende wijzen gemaakt en versierd kunnen zijn.

Verder de versiering van dien band, hetzij ze bestaat uit eenvoudige fileetjes, hetzij uit kunstig gesneden paneelen en stempels. Telkens zal daarvan een nauwkeurige beschrijving gegeven worden, en zoo dikwijls het oorbaar geacht wordt, zal de geheele band, of een of meer details van de versiering : een paneel, een stempel, gereproduceerd worden.

Dit alles met een dubbel doel en voordeel : zoodoende komt er belangrijk materiaal voor de kunstgeschiedenis bijeen, en krijgt men meer houvast om den oorsprong van een aantal codices te leeren kennen.

Voorop dient gesteld het beginsel : dat gelijke versiering, hetzij in-, hetzij uitwendig, wijst op gelijken oorsprong, in 't algemeen althans, want het gebeurde ook dat een handschrift, op een zekere plek geschreven, naar elders gezonden werd om daar verlucht of gebonden te worden. Maar dit is iets dat meestal gauw genoeg blijkt. Verder, dat niet alleen bij grootere miniaturen en ingewikkelde randversieringen de stijl naar tijd en plaats verschilt. Ook de versieringen van lagere orde, b. v. randversieringen bestaande uit dooreengewerkte lijnen, de versieringen van de grootere hoofdletters, zijn niet in alle gewesten dezelfde geweest. Het is zelfs mogelijk vrij scherpe grenzen te trekken.

Het is intusschen de vraag : Welke teksten zullen voor dezen inventaris in aanmerking komen ? Alles wat ooit in 't Nederlandsch geschreven werd ? Neen. Ik zou niet gelooven, dat de vermogens van een enkeling toereikend zijn om een dergelijken arbeid tot een goed einde te brengen. Daarenboven, ik ben historicus noch jurist ; alleen van de geschiedenis

van taal en letterkunde heb ik eenig begrip. Beperking tot datgene wat men meester worden kan is dus plicht. In de eerste plaats dient daarom alles wat tot het gebied der rechtsgeleerden behoort, ter zijde gelaten te worden; evenzoo wat tot het gebied der geschiedkundigen behoort, ofschoon de scheiding hier niet zoo streng zal kunnen volgehouden worden : zekere geschriften, die ook tot de bronnen van den historicus behooren, zullen in dezen inventaris opgenomen worden, hetzij omdat ze ook tot de letterkunde gerekend worden, hetzij omdat ze in eenig ander opzicht voor de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* van belang zijn. Met andere woorden, van den inventaris worden uitgesloten de *oorkonden*. Al die geschriften welke een officieel of een juridisch karakter dragen : cartularia, stadboeken, rekeningen, charters, tolbrieven, processtukken, cijnsboeken enz. enz. worden dus niet opgenomen ; wel echter, naast de geschriften die gewoonlijk tot de letterkunde gerekend worden, kronijken, kloosterregels, professieboeken, liturgische boeken, obituaria, catalogussen van middeleeuwsche bibliotheken, inventarissen van inboedels waarbij ook boeken zijn.

Zeer bijzondere aandacht zal geschonken worden aan de thans overal verspreide fragmenten van één zelfde handschrift. Hoe gaarne zouden we soms niet weten, bij 't ontdekken van een of ander fragment, of het tot hetzelfde handschrift behoort als een of meer reeds bekende, terwijl er gewoonlijk te veel moeite noodig is om zich er van te kunnen vergewissen.

Dit nauwkeurig en uitvoerig onderzoek, waaraan duizenden handschriften systematisch worden onderworpen, zal natuurlijkerwijze tot gevolg hebben dat langzamerhand en als vanzelf alle bijzonderheden, die de stoffelijke samenstelling en het gebruik van « het boek » betreffen, zullen aan het licht komen. Met andere woorden : deze eerste afdeeling zal het materiaal leveren voor een tweede, waarin de geschiedenis van het Nederlandsche schriftwezen in de middeleeuwen als een samenhangend geheel zal worden beschreven.

In de eerste plaats zal de ontwikkeling van het schrift in onze gewesten historisch dienen onderzocht en uiteengezet te worden, dat wil zeggen dat de vervormingen welke iedere letter achtereenvolgens heeft ondergaan, chronologisch zullen dienen te worden nagegaan, zoodat het mogelijk worde de grenzen van tijd en plaats, binnen dewelke iedere vorm gebruikt werd, nauwkeurig te bepalen, en zich een denkbeeld te vormen van den samenhang tusschen verschillende vormen van een letterteeken, die op het eerste gezicht heelemaal niets met elkander schijnen te maken te hebben. Men denke b. v. aan een Duitsche, de

zoogenaamde Gothische e (ɇ) en aan de e tegen het einde der 16de en in de 17de eeuw ; aan de verschillende vormen der r, die in een zeker soort van schrift voor den onervaren lezer veeleer een v lijkt ; aan den vorm van sommige hoofdletters, b. v. van de M, die soms op eene groote r gelijkt ; aan het geringe verschil tusschen B, G en E ; aan de groote gelijkenis, in sommige schriften, tusschen verschillende teekens, b. v. tusschen c en t, t en r, r en e, enz. In nauw verband hiermede staat ook de verwarring van twee dicht opeengeschreven letters met een enkele andere. Zoo gelijkt *ci* soms zeer op *a ;* nog kort geleden bevond ik dat *gecr-* gelezen was als *gra-*.

Duidelijk zal daarbij aan het licht komen welke veranderingen door onze Nederlandsche kopiïsten in het hun overgeleverde schrift zijn aangebracht ; welke verschillen zijn op te merken in het werk van kopiïsten uit verschillende gewesten, en wat de vaste eigenaardigheden zijn van de scribenten uit éénzelfde gewest op verschillende tijdstippen.

Bizondere zorg zal daartoe dienen besteed te worden aan de studie der verkortingen. De meeste zijn kant en klaar met hunne oorspronkelijke beteekenis van de Latijnsche palaeographie overgenomen ; er zijn er echter ook die door onze Nederlandsche kopiïsten in zwang gebracht zijn; en onder die welke zij hebben overgenomen, zijn er ten slotte ook waaraan zij een andere beteekenis hebben gegeven. Verder zijn niet alle verkortingen in alle gewesten en op alle tijdstippen even gebruikelijk.

Een integreerend deel van het schrift is de interpunctie. Deze zal met zooveel te meer zorg dienen bestudeerd te worden, daar ze zoogoed als algemeen onbekend schijnt te zijn. In de inleiding van haast iedere uitgave komt althans het bericht weer, dat de interpunctie van den uitgever is, terwijl van die van het handschrift niet wordt gerept. Maakt men collaties, dan ondervindt men echter aldra, dat de oorspronkelijke leesteekens geheel over 't hoofd zijn gezien, en dat vele uitgevers die teekens zoo weinig begrijpen, dat ze 't noodig achten den tekst stilzwijgend te verbeteren, d. w. z. te verknoeien. Het schijnt dus wel dat men algemeen in den waan verkeert, dat er in de Middelnederlandsche handschriften geen interpunctie bestaat. Dit is zuiver zelfbedrog, blijkbaar hierdoor ontstaan, dat in verzenhandschriften de leesteekens inderdaad betrekkelijk zeldzaam zijn. In de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* zal dus het Dietsch interpunctiesysteem nauwkeurig dienen nagegaan te worden, opdat we onze middeleeuwsche teksten kunnen uitgeven en begrijpen met hunne interpunctie, en niet met de onze, want dat deze laatste vaak glad verkeerd is, komt pas duidelijk aan het licht als wij een tekst naar een weinig geinterpungeerd handschrift

uitgeven en zelf interpungeeren, en dan later een ander vinden, door den Dietscher geinterpungeerd.

Bij dit onderdeel van het werk doet zich thans het tegenovergestelde voor, van 't geene we bij den inventaris hebben waargenomen. Dààr blijven de oorkonden uitgesloten, hier behooren ze binnen den kring van het onderzoek getrokken te worden. Bij veel gemeenschappelijks, is er een zeker, soms een groot verschil tusschen het schrift der oorkonden en dat der « boeken » : het eene vertoont eigenaardigheden die in het andere niet voorkomen, terwijl het gebeurt dat boeken geschreven zijn in 't schrift der oorkonden, zelden omgekeerd, zoodat het niet aangaat het eene te bestudeeren en het ander niet. Hun wederzijdsche verhouding dient in elk geval klaar gelegd te worden.

Eerst nadat de geschiedenis onzer letterteekens aldus nauwkeurig zal zijn vastgesteld, zal men vasten grond onder de voeten hebben om ongedateerde handschriften, vooral die welke op perkament geschreven zijn, met weinig speelruimte te dateeren.

Daarna komen aan de beurt het door de kopiïsten gebruikte materiaal en hunne werkwijzen, waarbij het er zal om te doen zijn, ook daaromtrent vaste grenzen van tijd en plaats op te sporen. Dit geldt niet alleen het signeeren en folieeren der codices. Ook andere vragen doen zich daarbij voor. Zoo is tot nog toe nog weinig algemeen bekend over den tijd welke aan het schrijven besteed werd, en toch is daar heel wat over mede te deelen. Dit staat in nauw verband met de regelen en verplichtingen waaraan de kopiïsten gebonden waren, en zoo komen wij ongemerkt tot een zeer dankbaar onderwerp : de *scrivers* en *scriversen* én als personen én als leden van de maatschappij, hun verschillenden werkkring al naar gelang zij geestelijke of wereldlijke waren. Het zal mogelijk zijn, chronologische lijsten samen te stellen van kopiïsten in de verschillende gewesten, met een opgave van de handschriften die zij vervaardigd hebben en waar die thans berusten.

Daarop dient te volgen het onderzoek naar de verdere behandeling van het geschrevene. Vooreerst het « corrigeeren » van den tekst, de verschillende middelen en teekens daarbij in gebruik ; ten tweede, het verluchten en rubriceeren, de verschillende stijlen, de plaatsen waar het geschiedde, de loonen van illuminators en rubricators, de verhouding tusschen deze en de kopiïsten, de belangrijke vraag wanneer de « schrijvers » hun eigen rubricators geworden zijn, en welke onder hen te gelijk kopiïst en verluchter waren. Ten derde het inbinden : de wijzen waarop het geschiedde, de bouwstoffen die er toe gebruikt werden, de versiering van het bindwerk, de binders en de binderijen. Daarbij

behoort ook het gebruik der verschillende leeswijzers : klosjes met zijden lintjes, draaiende schijfjes, wigjes en knoopjes.

Thans komen we tot verhouding van allen, die bij het vervaardigen van het boek betrokken zijn, tot het publiek dat hun werk bestelt, wat ons vanzelf voert tot de handelszijde van de zaak, den boekhandel, en verder tot de bibliotheconomie in onze gewesten. Welke bibliotheken, hetzij geestelijke of wereldlijke, openbare of bijzondere, hebben bestaan : hoe waren zij ingericht, welke betrekkingen hadden zij met elkander en welke Nederlandsche handschriften bezaten zij ? Ziedaar eenige belangwekkende vragen welke zullen te beantwoorden zijn. Gedeeltelijk zal dit antwoord mogelijk zijn dank zij de verschillende wegen waarlangs de oorsprong van een handschrift kan vastgesteld worden, zooals we gezien hebben ; gedeeltelijk ook door het zorgvuldig opsporen van oude catalogussen. Deze catalogussen, die nogal talrijk zijn, zullen niet eenvoudig mogen afgedrukt worden, maar ook dienen gecommenteerd te worden, d. w. z. dat het zaak zal zijn te onderzoeken welk werk met de opgegeven, soms zeer gebrekkige, althans onduidelijke titels bedoeld wordt, en dan verder onder de nog bewaarde, in de eerste afdeeling der *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* vermelde codices diegene aan te wijzen welke in die catalogussen bedoeld worden.

Met de geschiedenis van het schriftwezen is het werk nog niet afgesloten.

Een der groote bezwaren van den tegenwoordigen toestand is, dat de meesten onze middeleeuwsche teksten op eigen hand moeten leeren lezen, zonder handleiding en zonder voorlichting. Toch komen velen er toe, maar alleen ten koste van herhaald vallen en opstaan. Daarbij gaat veel tijd en werkkracht verloren, die aan iets beters kunnen worden besteed, en hoevelen zijn er niet, blijkens de jongste uitgaven vooral in België, die er toch nooit in slagen een tekst behoorlijk te lezen ?

Daarenboven : niet alleen zij die teksten uitgeven, behooren handschriften te kunnen lezen. Hoe voortreffelijk eene uitgave ook zij, zij maakt den oorspronkelijken tekst nooit overbodig, daar er altijd twijfelachtige punten overblijven die nadere opheldering behoeven, of dezulke, waarmede een vorige uitgever zich niet heeft bezig gehouden. Men kan het handschrift noodig hebben om zich te vergewissen of een of ander woord wel juist is gelezen, een verkorting wel juist is opgelost, of een critische emendatie palaeographisch mogelijk is, enz. Al maakt men den druk nog zoo gelijk aan het handschrift, b. v. met behulp van opzettelijk gegoten teekens, nooit kan een nauwgezet onderzoeker zich daarmede tevreden stellen.

Elk philoloog moet dus in staat zijn, de oorspronkelijke teksten in handschrift te lezen, maar juist daartoe ontbreken hem, zooals reeds gezegd werd, alle hulpmiddelen, en dáárin moet worden voorzien. Met het oog daarop zal de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* nog een derde afdeeling bevatten, om de practische studie van ons oud schrift te vergemakkelijken, en nu zal iedereen onmiddelijk begrijpen, dat deze derde afdeeling in de eerste plaats zal moeten bestaan uit een palaeographisch album, dat is uit een verzameling van met behulp der nieuwste procédés vervaardigde facsimile's van gedeelten van oorkonden en handschriften, gedateerde en ongedateerde, met zorg bijeengezocht.

Dit album moet de proef op de som leveren voor hetgeen over de geschiedenis van het schrift in de tweede afdeeling gezegd werd : de chronologisch gerangschikte facsimile's moeten den studeerende in staat stellen de daar geschetste ontwikkeling van elk onderdeel van het schrift nauwkeurig na te gaan. Maar zij moeten vóór alles paedagogische diensten bewijzen : zij moeten dienen om in de eerste plaats de oude handschriften te leeren ontcijferen en bij benadering den ouderdom van het schrift te bepalen. Met het oog daarop zal ieder facsimile voorzien worden :

1° met de transscriptie van een gedeelte van den gereproduceerden tekst, waarbij de verkortingen zullen worden opgelost, maar tevens cursief gezet, om aldus duidelijk te doen uitkomen welke waarde de verkortingsteekens hebben ;

2° met korte aanteekeningen, waarin de palaeographische eigenaardigheden van het handschrift worden medegedeeld, onder gestadige verwijzing naar de tweede afdeeling.

Voor eigenaardigheden van taal- of letterkundigen aard zal verwezen worden naar de verschillende plaatsen in de eerste afdeeling, waar het handschrift, waartoe het facsimile behoort, vermeld wordt.

Dit palaeographisch album zal ook dit voordeel hebben, dat iedereen zich duidelijk zal kunnen voorstellen, onder welken vorm de historische en letterkundigen gedenkstukken der middeleeuwen tot ons gekomen zijn. Hoe wil men inderdaad den rechten kijk op onze oude taal en letterkunde verkrijgen, als men nooit de onwraakbare getuigenissen van wat onze voorvaderen gedacht en gelezen hebben onder de oogen heeft gehad ?

Intusschen, daarmede is deze derde afdeeling nog niet volledig. Als tegenhanger en aanvulling van de systematische studie in de tweede afdeeling, zal de derde besloten worden met een alphabetisch woordenboek der verkortingen die door de Nederlandsche kopiïsten gebruikt werden, met een transscriptie waaruit hun bestanddeelen en

hun beteekenis blijkt, en met de opgave van het tijdperk waarin ze voorkomen.

Dit zijn de groote trekken van de wetenschappelijke onderneming die ik gaarne zou tot stand brengen, en waarvoor ik nu reeds haast een dozijn jaren lang bouwstoffen verzamel.

Om het doel te bereiken, is het in de allereerste plaats zaak de handschriften die nog bestaan, op te sporen.

Dit is 't begin van alles. Dit nu gaat gemakkelijk genoeg, als het openbare bibliotheken betreft: men hoeft er alleen heen te gaan; de bibliothecaris is, in zijn qualiteit van publiek ambtenaar, wel verplicht alle gewenschte inlichtingen te geven, wat hij trouwens, wetenschappelijk man als hij gewoonlijk is, gaarne genoeg doet.

Iets anders is het, als het particuliere bibliotheken geldt. Ik heb hier minder het oog op de verzamelingen van geestelijke gestichten en onderwijsinrichtingen, die over 't algemeen gemakkelijk toegankelijk zijn. Neen, de groote kunst is, op de hoogte te komen van 't bestaan van verzamelingen van boekenliefhebbers, en dáár toegang te verkrijgen. Het klinkt ongelooflijk, maar 't is toch zoo, want ik heb er de treurige ervaring van opgedaan: in dit gezegend jaar Ons Heeren 1903 zijn er nog altijd menschen die diep overtuigd zijn dat de waarde van een manuscript merkelijk vermindert, als het in ruimer kring bekend wordt, of als het wordt uitgegeven. Dat het eerst daardoor waarde verkrijgt, zien ze niet in.

De handschriften die ik leer kennen, worden volgenderwijze behandeld.

Van ieder handschrift wordt een beschrijving gemaakt naar de eischen die hierboven zijn uiteengezet. De beschrijvingen van alle handschriften uit dezelfde verzameling of bibliotheek blijven bij elkander, en vormen dus den catalogus der handschriften van die verzameling of bibliotheek.

Het beschrijven gaat vergezeld van:

1° het maken van een of meer photographieën,

2° het reproduceeren van al de watermerken, die in het papier voorkomen

en

3° het maken van wrijfsels van den band.

De inhoud der beschrijvingen wordt alphabetisch geinventariseerd, en zoo krijgt men:

a) een inventaris der teksten;

b) een inventaris van kopiïsten, bezitters, schenkers, koopers, binders en derg ;

c) een inventaris van bibliotheken ;

d) een chronologische inventaris der gedateerde handschriften ;

e) een verzameling watermerken ;

f) een verzameling wrijfsels van boekbanden, zooveel mogelijk in duplo : de eene afdeeling topographisch geclasseerd, volgens de plaats waar de boeken zich bevinden ; de andere methodisch, volgens de versieringen die op den band aangebracht zijn ;

g) een verzameling van photographieën, evenals de wrijfsels in duplo geclasseerd : eens naar de plaats waar het gephotographeerde handschrift zich bevindt, en eens naar het schrift.

Zoodanig dat het mogelijk zal worden, en trouwens reeds op ruime schaal mogelijk is, te zeggen :

a) hoeveel afschriften van denzelfden tekst nog bestaan, en waar die afschriften zijn ;

b) welke verschillende handschriften, geheel of gedeeltelijk, door denzelfden kopiïst zijn geschreven ; op een gegeven oogenblik aan denzelfden persoon hebben toebehoord of althans van hem afkomstig zijn ;

c) welke handschriften samen een of andere bibliotheek hebben uitgemaakt ;

d) welke handschriften op hetzelfde tijdstip geschreven zijn ;

e) in welke handschriften hetzelfde papier voorkomt ;

f) welke handschriften van denzelfden band voorzien en dus door denzelfden binder gebonden zijn.

Wat de vraag betreft, binnen welke grenzen van tijd de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* zich beweegt, hoofdzaak is en blijft : de 13de, 14de, 15de en 16de eeuwen ; maar zonder uitsluiting der volgende tijdperken. Dit wil zeggen dat ik mij voor de eerste afdeeling, den inventaris der teksten, geen grenzen heb gesteld. In de eerste plaats zullen de teksten uit de middeleeuwen behandeld worden ; blijft mij leven en kracht geschonken, dan ook die uit de latere eeuwen. Tot nog toe zijn slechts van een paar onzer groote schrijvers uit de 17de eeuw, Hooft en Huygens, de handschriften volledig bekend, en het zou toch zeker wel de moeite waard zijn, indien er b. v. over die van Vondel wat meer te weten viel dan thans het geval is. Bij het verzamelen van 't materiaal teeken ik dus alles op ; men kan niet weten waar 't goed voor is.

De verschillende onderdeelen van de tweede afdeeling, alsook de derde, zijn natuurlijk niet allen binnen dezelfde grenzen af te bakenen. De geschiedenis van het schrift stel ik mij voor te behandelen tot op het oogenblik, als het den vorm krijgt dien het thans in hoofdzaak nog heeft.

Om tot de kennis der bestaande handschriften te geraken, zijn eerst alle uitgaven van Nederlandsche teksten geëxcerpeerd met het oog op de gebruikte handschriften ; daarna kwamen aan de beurt de catalogussen van openbare en bijzondere bibliotheken en archieven in alle landen van Europa, evenals alle werken handelende over handschriften : het grootste gedeelte daarvan is reeds lang bewerkt, en zeker het belangrijkste, nl. voor België, Holland, Frankrijk, Engeland, Duitschland, Zwitserland en Oostenrijk.

Om er achter te komen welke handschriften op kasteelen, in kerken, godshuizen en gemeentearchieven verscholen zitten, worden alle geschiedenissen van stad, dorp of gewest in België en Holland naar vermogen onderzocht. Ten slotte, vooral om de lotgevallen van eenzelfden codex door de eeuwen heen te kunnen nagaan, heb ik ondernomen alle auctie- en prijscatalogussen, op de bibliotheek der hoogeschool te Gent aanwezig (er zijn er meer dan 6000, de oudste uit het jaar 1676), te excerpeeren, welk werk zoogoed als afgeloopen is. Zoodra de omstandigheden het veroorloven, zal hetzelfde gedaan worden voor dergelijke catalogussen aanwezig in de bibliotheken te Brussel, te 's-Gravenhage, te Leiden, te Amsterdam, enz., natuurlijk voor zoover ze nog niet door mij gezien zijn. Ook houd ik mij naar vermogen op de hoogte van de dagelijks plaats hebbende aucties binnen en buiten 's lands. Met een woord : ik mag zeggen dat ik bekend ben met de overgroote meerderheid der handschriften die uit boeken kunnen gekend worden.

Het behoeft geen uitvoerig betoog, dat met dat al nog maar een gering deel van de massa handschriften die nog bestaan, mij bekend geworden zijn, en dat ik omtrent vele slechts onvoldoende gegevens, ja soms slechts zeer beknopte aanwijzingen bezit. De bibliotheken, die een catalogus hunner handschriften hebben uitgegeven, zijn, naar verhouding, zeer gering in getal ; terwijl de meeste bestaande catalogussen daarenboven een halve eeuw en meer oud zijn, of om velerlei andere redenen haast niet te gebruiken. Het was dus noodig, de bibliotheken zelf te gaan be- en onderzoeken, om aldus het reeds verzamelde materiaal aan te vullen en te verbeteren. Voor Holland en België is dit gedeelte van den arbeid reeds zeer ver gevorderd : haast alle rijks-, stads- en kloosterbibliotheken zijn doorzocht, benevens vele archieven en bijzondere verzamelingen. De Bodleyan Library te Oxford en de Bibliothèque de l'Arsenal te Parijs zijn de eenige bibliotheken buiten de Nederlanden die ik zelf heb bewerkt, zoodat al het overige nog te doen is.

Het getal der handschriften die reeds beschreven zijn, bedraagt ongeveer vijf duizend. Daarvan heb ik er meer dan de helft zelf onder de oogen gehad ; de beschrijvingen van de overige zijn afkomstig uit

catalogussen, of heb ik te danken aan de belanglooze hulp van verschillende vrienden. De alphabetische indicator der teksten bestaat reeds uit meer dan twaalf duizend kaarten ; de verzameling watermerken reeds uit meer dan vier duizend stuks. Die der wrijfsels van boekbanden heeft nog maar een bescheiden omvang : eenige honderden ; trouwens deze zullen uit den aard der zaak nooit zoo talrijk kunnen worden, aangezien de handschriften waarvan de band met stempels en paneelen of anderszins versierd zijn, verreweg de minderheid uitmaken.

Ten behoeve van de tweede en derde afdeeling van het werk ben ik zelf photograaf geworden.

Voor de uitgave zal het kaartsysteem gevolgd worden, evenals bij de *Bibliotheca Belgica* geschiedt. (1)

Doel en bestemming van het werk zijn hoofdzakelijk tweeërlei :

1. De Nederlandsche handschriftkunde op hechte grondslagen te vestigen en ze tot een afzonderlijk vak van wetenschap te verheffen;

2. Het uitgebreid en kostbaar materiaal voor de studie der geschiedenis van taal- en letterkunde, dat wijd en zijd verspreid en verscholen ligt, bekend te maken.

Maar het is duidelijk, dat een *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* niet tot stand te brengen is zonder de welwillende hulp van velen. Zelfs in de onderstelling, dat geen enkele gedrukte bron veronachtzaamd worde en geen moeite gespaard om achter 't bestaan van alle openbare en bijzondere boekerijen te geraken, — nog altijd zullen er kleinere en grootere verzamelingen zijn, in kerken en godshuizen verscholen of in 't bezit van particulieren, waarvan het bestaan mij onbekend zal blijven. Het zij me daarom vergund, al de belangstellende lezers van dit Tijdschrift dringend te verzoeken, mocht iets van dien aard hun bekend zijn, of mochten er onder hunne vrienden of kennissen personen zijn die handschriften bezitten — al was het maar één enkel — mij daar kennis van te geven of inlichtingen te verstrekken. Alle mededeelingen, hoe gering ook, zullen welkom zijn en dankbaar aanvaard worden.

Gent, Februari 1903

WILLEM DE VREESE

(1) Verschillende onderdeelen van het plan zijn uitvoeriger behandeld in een voordracht door mij gehouden in een vergadering der Koninklijke Vlaamsche Academie, aan welke voordracht het bovenstaande grootendeels ontleend is. Een overdrukje van deze lezing houd ik gaarne ter beschikking van belangstellenden.

EEN LIED VAN BREDERO (?)

Ter Koninklijke Boekerij te Brussel berust de tiende uitgave van een door den Brusselschen drukker Jan Mommaert samengelezen liedboekje met den titel :

« *Het Brabandts Nachtegaelken, Met zijn Driederley Gesangh, Te weten / Minne-Liedekens/ herders-sangen/ ende boertigheden. Uyt der muyten in 't licht gebracht tot lust der Juffrouwen, ende in desen thiensten Druck vermeerdert, door J. M.* — Tot Brussel, By Jan Mommaert, in de Druckereye, M.DC.L. »

De laatste bladzijde van het boekje is ingenomen door een « Extract uyt de Privilegie », met de dagteekening : 16 September 1642. Dit laatste jaar zal men dus te aanzien hebben als dat waarin het « *Nachtegaelken* » voor het eerst werd gedrukt.

In dit bundeltje nu, dat veel middelmatigs bevat, en waarvan de meeste liederen met spreuken van onbekend gebleven rijmelaars voorzien zijn, treft men een stukje aan dat alleszins belangstelling verdient. Het is geteekend met Bredero's devies : « 't Kan verkeeren » en steekt tegen die omgeving zeer gunstig af door gespierdheid en zeggingskracht.

Inmiddels, onder Bredero's liederen, zooals die gedrukt zijn in zijne verzamelde werken, komt het niet voor, en voor zooveel ons gebleken is, is het ook niet gedrukt in een der overige talrijke liedeboekjes uit de 17de eeuw. Hebben wij dus hier te doen met een teloorgegaan gedicht van den begaafden Amsterdammer; — ofwel heeft Mommaert Bredero's devies willekeurig of bij vergissing onder het lied geplaatst ; — of nog, gebruikte een tijdgenoot dezelfde spreuk ?

Wij zijn geneigd de eerste dier vragen bevestigend te beantwoorden. Wij steunen hierbij voornamelijk, zooals reeds gezegd, op de meerdere verdienste van het gedicht, getoetst aan wat het « *Nachtegaelken* » verder bevat ; en op de omstandigheid dat in het bundeltje, benevens verzen van Jacob Cats, ook nog — maar zonder de spreuk en met gewijzigde spelling, Bredero's geestig lied van « Een oud Besjen met een jongman » is afgedrukt.

Dr. G. Kalff, de bekende uitgever van het *Groot Lied-Boek*, aan wiens oordeel wij het voorrecht hadden den tekst te mogen onderwerpen, schreef ons : « Het lied schijnt wel van B. te zijn. Het is waar dat meer dan eens liederen in onze liedboekjes zijn opgenomen, waaronder een verkeerde naam of een verkeerde zinspreuk staat. Doch voor mij heeft dit lied een « ick-en-weet-niet wat » Breeroosch geluid, waaraan ik het als echt meen te erkennen ».

Hoe nu Mommaert aan een niet in het *Groot Lied-Boeck* opgenomen lied zou gekomen zijn, blijft vooralsnog een raadsel ; misschien weet een onzer lezers de bron aan te duiden waaruit de Brusselsche drukker geput heeft. Ons doel was vooral de aandacht er op te vestigen en aldus nader onderzoek uit te lokken.

De tekst van het lied is als volgt :

Stemme : o Liefste lief verheven
(oft) Jean de Nivelle.

1. Sint dat ghy myn ghedachten
Seer vriendelijck verkrachten/
Soo liet ick sucht op sucht/
Een ongewoone smerte
Door-snijdt altijdt mijn herte
Terwijl ick hoop' en ducht.

2 Ick hoop' u hemelsch wesen
De wonden sal ghenesen
Die het self heeft ghemaeckt/
Door u beleefde zeden
En minnelijcker reden
Daer ghy mee zijt bespraeckt.

3. Ick ducht ter ander sijden/
Dat mijn ellendigh lijden
U niet beweghen sal :
Daerom soeck ick te decken
't Gheen' dat ick doe verwecken
In allerley gheval.

4. 't Is buyten mijn vermogen :
Want mijn verliefde ooghen
Sien altijdt naer uw' deur/
Daer mijn ziel is begraven/
Dit's mijn behouden haven/
Hier leyt mijn ancker veur.

5 Seght eens/ en seght Goddinne/
Oft by geval uw minne
Op yemandt waer geleydt/
Woudt ghy niet insgelijcken
Dat hy sijn min liet blijcken
Tot ware danckbaerheydt ?

6. Indien ghy soudt begeeren/
Laet u mijn suchten deeren/
En draeght my weder-liefd'/
Soo wordt mijn pijn genesen/
En ick sou saligh wesen/
Om dat ghy my verhieft.

't KAN VERKEEREN.

V. DELA MONTAGNE.

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

AMSTERDAM. *Vondel-Museum.* — De heer en mevrouw S. A. Vening Meinesz — Den Tex hebben aan het Vondel-Museum (dat, zooals men weet, in een paar zalen van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam is geplaatst) in bruikleen afgestaan twee handschriften van Joost van den Vondel: 1° een gedicht van Constantijn Huygens, eigenhandig door Vondel afgeschreven; 2° een opdracht van een boekwerk door Vondel aan Michael Hinlopen, benevens een portret van Vondel.

***

Universiteitsbibliotheek 1901.

Aantal bezoekers :

Bureau en leeszaal	12.956
Studiezaal	14 227
Bibliotheca Rosenthaliana . .	607
Des avonds	864
Totaal.	28.654
Maximum per dag	157
Geraadpleegde boeken	50.301
» handschriften . . .	617
Uitgeleende boeken	15.454
» handschriften. . . .	258
» kaarten	325

(*Statistisch zakboekje voor Amsterdam 1903*, blz. 45).

Het Maandbericht van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam, 8e jaargang, nr 11, November 1902, blz. 20, brengt een statistiek voor de 11 eerste maanden van het afgeloopen jaar. Wij deelen de laatste cijfers mee voor de maand November 1902 :

Aantal bezoeken :

Bureau en leeszaal	2.004
Studiezaal	1 570
Bibliotheca Rosenthaliana. . .	62
Des avonds	414
Totaal	4.050
Hoogste cijfer per dag	215
Vondel-Museum	26

Aantal geraadpleegde boeken :

Bureau en leeszaal	1.429
Studiezaal	4.551
Bibliotheca Rosenthaliana . .	114
Totaal.	6.094
Hoogste cijfer per dag	289

Aantal uitgeleende boeken :

Binnen de stad.	1.665
Buiten de stad	204
Bibliotheca Rosenthaliana. . .	58
Totaal.	1 927
Hoogste cijfer per dag	120

Aantal handschriften :

Geraadpleegd	37
Uitgeleend 54	54

***

ANTWERPEN. *Stadsbibliotheek.* — In het jaar 1901 werd de leeszaal bezocht door 7.830 personen, waarvan 6.943 aldaar 7.544 werken in 22.588 deelen raadpleegden; aan de 887 andere werden 1.210 werken in 1.535 deelen uitgeleend. Te zamen 8.754 werken in 24.127 deelen. Van 830 personen, wien het bijzondere voorrecht om boeken te ontleenen vergund is, hebben 169 hiervan gebruik gemaakt.

Op 't einde van dit jaar werd door het schepencollege bepaald : « De toelating om boeken ten huize te lezen, toegestaan aan personen die sedert de laatste twee jaren geen gebruik meer gemaakt hebben van die gunst, is vervallen. In het vervolg zullen soortgelijke toelatingen slechts voor twee jaar geldig zijn. De toelating zal kunnen vernieuwd worden naar gelang der omstandigheden ».

De gelezen werken laten zich als volgt verdeelen :

A. Letterkundige geschiedenis, levensbeschrijvingen, verhandelingen van academies en geleerde genootschappen	1.070
B. Boekenkunde, tijdschriften, dagbladen	1.148

C. Taalkunde en fraaie letteren . .	1.422
D. Wijsbegeerte	436
E. Rechtsgeleerdheid	494
F. Godgeleerdheid	393
G. Wiskunde en natuurlijke geschiedenis	606
H. Kunsten en ambachten. . . .	581
J. Geneeskunde	553
K. Geschiedenis, aardrijkskunde, geslachtkunde, oudheden . .	2.051
	8.754

De *Lijst der aanwinsten gedurende het jaar 1901* maakt een boekje van 26 bladzijden uit, en bevat de beknopte titels van 406 werken in 438 deelen, alphabetisch gerangschikt.

Het *Verslag over het Bestuur en den zakentoestand der stad Antwerpen. Dienstjaar 1901.* Antw., 1902 (zie blz. 435-438) vermeldt een dertigtal van de voornaamste dezer aanwinsten, en deelt verder de tamelijk uitgebreide naamlijst der schenkers — niet minder dan 68 — mede.

Er wordt aan herinnerd, dat sinds 1898 de Stadsboekerij ook des avonds opengesteld is, van 15 October tot 15 April, de vijf eerste dagen der week, van 8 tot 10 uren. De sindsdien toegepaste electrische verlichting blijkt steeds een uitmuntende maatregel te zijn.

Bij dag is de Boekerij, als steeds, van 9 tot 4 toegankelijk.

BOSTON. (Vereenigde Staten van Amerika.)

I. *Central Library, Copley Square.*

Op verzoek van stadsregeering en beheerraad der Openbare Bibliotheek, werd in 1880 door den Staat een stuk grond afgestaan aan den zuidwestelijken hoek der Boylston en Dartmouth streets, 33.000 vierkante voet groot. Als voorwaarde werd daarbij gesteld, dat binnen de drie jaar met het opbouwen van een bibliotheek zou begonnen worden en dat al de burgers van den Staat bestendig en kosteloos toegang zouden hebben tot het lokaal. In 1883 werd de bepaalde tijd met een nieuw termijn van drie jaren verlengd. Daar de uitgestrektheid van het terrein ontoereikend bleek, vergunde de stadsraad den aankoop van een stuk grond in St. James avenue, nu Blagden street, zoodat de geheele plaatsruimte nagenoeg een vierkant vormde, waarvoor eerst de doorgang aan de zuidzijde van het oorspronkelijke terrein moest afgesloten worden. De onderhandelingen tot aankoop dezer gronden mislukten bij de eigenaars, zoodat de Regeering een besluit moest uitvaardigen, waarbij deze publiek domein werden verklaard, op 21 April 1883. Net vóór de tijd door den Staat bepaald verstreken was, begon het leggen der fundeeringen, in 1886. Daar de beheerraad der bibliotheek en de stadsbouwmeester het niet eens konden worden omtrent den aanleg van het gebouw, stelde de Regeering in 1897 de geheele controle over ontwerpen en aanbouw in handen van den beheerraad. Deze droeg dan het werk op aan de bouwmeesters Mckim, Mead en White, te New-York. Onmiddellijk, na inlevering der volledige plannen, werd in het voorjaar 1888 het werk begonnen. Op 28 November van hetzelfde jaar was het werk zoo ver gevorderd, dat de mayor O'Brien, vergezeld van den Stadsraad, met de noodige plechtigheid den eersten steen leggen kon. Het gebouw was gereed en open voor 't publiek op 11 Maart 1895.

Het is opgetrokken in massieven granietsteen, hebbende 225 voet langs de Dartmouth street en 228 langs de Boylston en Blagden street. De opene plaats welke het omsluit heeft eem ruimte van 12.075 vierk. voet. Van de straat tot den top der kroonlijst is de hoogte 68 voet, van de kroonlijst tot de nok nog eens 22,9 voet. De open plaats afgerekend, bedraagt de kubieke inhoud van het gebouw ongeveer 3.315.689 kubieke voet, terwijl de oppervlakte 144.753 vierk. voet is. Afbeeldingen van het gebouw en plans van de verschillende verdiepingen zijn te vinden in het *Library Department Report*, 1897, achter het titelblad.

Voor aankoop van den grond werd uitgegeven. .	ƒ 204.000,00
Voor oprichten van het gebouw	ƒ 2.373.569,38
Voor stoffeering . . .	ƒ 28.269,99
Totaal	ƒ 2.605.765,37

II. *West End Branch Library.*

In 1894 kocht de stad de Old West Church aan, met het doel er een sectie-

boekerij in te richten. In 1895 was het lokaal verbouwd en tot bibliotheek ingericht.

Volgens contrakt moest het nieuwe lokaal opgeleverd worden op 1 November 1895, maar daar een deel van het gebouw was gebleken niet stevig genoeg te zijn, kon de opening voor het publiek eerst op 3 Februari 1896 plaats hebben. Afbeeldingen van het uit- en van het inwendige des gebouws staan in bovengemeld verslag, 1897, tegenover blz. 51 en 52.

De uitgaven bedroegen :

Aankoop van Old West Church	ƒ 55.000,00
Verbouwing en stoffeering .	ƒ 30.000,00
Diverse onkosten	ƒ 846,36
Totaal	ƒ 85.846,36

III. *Branch Library*. Broadway Extension. In 1897 werd de bestaande wijkafdeeling naar een ruimer lokaal overgebracht en van het noodige materiaal voorzien, waarvoor van 1893-98 ƒ 1.01,88 uitgegeven werd.

Het gezamenlijke bedrag der uitgaven voor het bibliotheekwezen te Boston gedurende de vijf jaar 1893-94 tot 1897-98 was ƒ 941.186,92.

(*City of Boston. Statistics Department. Special publication. N° 6 Extaordinary Receipts and Expenditures*. 1893-1897. Boston Municipal printing office, 1900. Blz. 118-121.)

BRUGGE. *Stadsbibliotheek*. — Uitgeleend werden gedurende het dienstjaar Sept. 1901 — Sept. 1902 : 1.360 werken, geraadpleegd 1.033 werken.

De 20e lijst der aanwinsten bevat werken over de volgende vakken : geschiedenis der letteren, boekenkunde, taalkunde en staathuishoudkunde, godgeleerdheid, natuurkundige wetenschappen, schoone kunsten, geneeskunde, geschiedenis. Samen 98 werken.

(*Stad Brugge. Verslag over 1901*. Blz. 110-120.)

CHICAGO. *Public Library*.

Statistiek over 1901.

De bibliotheek werd met 20.739 boekdeelen verrijkt. 40.304 kaarten geldig voor twee jaar werden verleend aan uitleeners. Aan huis werden gelezen 1.751.498 boekdeelen, en 1.161.577 in 68 « delivery stations ». De Reference Room werd bezocht door 121.239 bezoekers, die 333.194 boekdeelen raadpleegden, ongerekend de werken die vrij ter beschikking staan op de open rekken.

In de zaal der werken over kunst (Room for Art Books) kwamen 9.041 bezoekers, die 29.890 boekdeelen raadpleegden. De zaal der « Patents and public documents » kreeg 21.839 lezers voor 100.827 boekdeelen. 2.961 personen raadpleegden 4.355 gebonden nieuwsbladen. Het getal der gebruikte speciale werken voor blinden, beliep 1.132 deelen. In de leeszaal werden 94.147 tijdschriften ter lezing gegeven, gemiddeld aan 191 personen per uur. In de « branch reading rooms » (wijkafdeelingen) werden door 203.870 personen 261.925 deelen gelezen.

Zoo ooit, dan mag hier wel gezegd worden dat zulke cijfers « *speak volumes* » !

Newberry Library.

In 1901 werden 23.377 nieuwe boekdeelen aangekocht. De bibliotheek werd bezocht door 78.483 personen die 123.484 deelen raadpleegden.

John Crerar Library.

In 1901 werden 10.787 nieuwe boekdeelen aangekocht; 54.828 lezers bezochten de bibliotheek en raadpleegden er 42.032 boekdeelen.

(*City of Chicago Statistics*. 1902).

DENDERMONDE. Stedelijke boekzaal. — De bibliotheek is, sedert het laatste verslag, met een groot aantal werken, waaronder verscheidene geschenken, verrijkt. De catalogus is geheel « opgemaakt » en ligt thans ten dienste der bezoekers in de bibliotheek. Nieuwe rekken werden onlangs in de voorzaal bijgeplaatst, zoodat men de boeken nu behoorlijk heeft kunnen rangschikken. Eene bijzondere kast onder slot is bestemd voor de handschriften. In 1901 werden 328 werken in lezing gegeven.

(Naar het *Verslag der stad Dendermonde*, blz. 92).

DETROIT. — De openbare bibliotheek van Detroit (Mich. U. S. A.) gaf in 1901 een vlugschrift van 29 blz. uit onder den titel : *Netherlands : books and articles in the Detroit public Library.*

GENT. *Universiteitsbibliotheek.* — Wij ontleenen aan het *Verslag over het bestuur en den toestand der stad Gent in 1901* het volgende (blz. 530-552) :

De verzameling groeide in 1901 aan met 8.085 boekdeelen, verdeeld als volgt :

door aankoop	2.299
door geschenken	1.906
Dissertaties en andere academische uitgaven	3.880
Samen	8 085

Het aantal boeken in de leeszaal ter lezing gegeven en per bulletijn aangevraagd, beloopt 15.410.

Godgeleerdheid	451
Wijsbegeerte	625
Letterkunde en klassieke werken.	3 438
Natuur- en wiskundige wetenschappen	1.212
Natuurlijke geschiedenis.	647
Schoone kunsten.	486
Geneeskunde	1.478
Geschiedenis	2.958
Rechtsgeleerdheid	4.111
Totaal	15.410

Daarbij moeten gevoegd worden de werken over rechtsgeleerdheid en geneeskunde, de verzamelingen, dagbladen en tijdschriften die in de cataloguszaal, alsook de boeken welke in de school voor bruggen en wegen berusten.

Daarenboven werden een zeker aantal werken van zeer gewoon gebruik dikwijls alléen op mondelinge aanvraag medegedeeld.

Het getal lezers welke geteekend hebben op het register in het ingangsbureel beliep 12.740.

Voor Gent en den vreemde werden 5.463 werken in leening aan huis gegeven In dit getal zijn begrepen de werken die aan vreemde boekerijen geleend worden. Inderdaad, de dienst van onderlinge leening tusschen boekerijen is regelmatig in werking gebleven, tot groot nut van leeraars en studiemannen. 354 werken, handschriften of drukwerken werden in bruikleen ontvangen, voortkomende uit de boekerijen van Amsterdam, Antwerpen (Stad en Museum Plantin), Oudenaarde, Bazel, Berlijn, Bonn, Breslau, Brussel (Koninklijke Boekerij en Hoogeschool), Cambridge, Keulen, Kopenhagen, Krakau, Darmstadt, Dowaai, Dresden, Erlangen, Frankfort, Freiburg in Brisgau, Greifswald, Halle, Hamburg, Heidelberg, Karlsruhe, Königsberg, Den Haag, Leeuwarden, Leiden, Luik, Rijsel (Stad en Hoogeschool), Marburg, Metz, Bergen, Munchen, Munster, Nantes, Parijs (Bibl. Nationale en Mazarine), Pau, Praag, Rome (Casanatense en Victor-Emmanuel), Rostock, Rotterdam, St. Petersburg, Stockholm, Straatsburg, Doornik, Tubingen, Upsala, Utrecht, Venetië, Wolfenbüttel en Würzburg.

Volgen de namen der schenkers, die haast vijf bladzijden beslaan : uit Gent zelf niet minder dan 102; uit verschillende plaatsen in Zuid-Nederland, 86; uit het buitenland, niet minder dan 128. Een lijstje waarop de Gentsche Boekerij met recht fier mag zijn!

Verder vermeldt het verslag de voornaamste aanwinsten aan gedrukte boeken, handschriften, kaarten, enz.

IPEREN. *Stadsbibliotheek.* — De openbare bibliotheek werd in den loop van 1901 met 171 boekdeelen verrijkt, wat het getal gecatalogiseerde deelen op 11.749 brengt. De leeszaal werd door 1.825 personen bezocht; aan 701 (625 mannen, 76 vrouwen) werden boeken uitgeleend.

De uitgeleende werken werden als volgt verdeeld :

Handel en nijverheid	38
Geschiedenis en aardrijkskunde.	253
Romans en letterkunde.	734
Zedelijke, staatkundige en bestuurlijke wetenschappen	174
Natuurwetenschappen, wiskunde en physica	86
Verschillende	166
Samen	1.451

Als belangrijke aankoop wordt vermeld de *Nouveau Larousse illustré*; de boekbewaarder stelt voor moderne werken

te koopen op elk gebied « afin de suppléer à l'inutilité de la plupart des ouvrages anciens qui encombrent les rayons » (wij halen den Franschen tekst aan, omdat er — vreemd genoeg — geen Nederlandschen bestaat). Verder wordt gewezen op het nut om affiches-verzamelingen aan te leggen, bijzonder met het oog op de moderne toegepaste kunst.

De bibliothecaris stelt met spijt vast, dat uit de door hem opgegeven cijfers een tamelijk sterken achteruitgang van den intellectueelen invloed der instelling blijkt, en maant tot ondersteuning en belangstelling. (*Rapport de la ville d'Ypres*, 1901, blz 98-101).

KEULEN. In 1902 heeft de stadsbibliotheek te Keulen haar driehonderdjarig bestaan gevierd. Naar aanleiding daarvan heeft de tegenwoordige bestuurder, Dr. Adolf Keysser, een klein boekje uitgegeven : *Mittheilungen über die Stadtbibliothek in Coeln*, 1602-1902, waarin de geschiedenis, bestemming en inrichting der hem toevertrouwde instelling worden uiteengezet.

LEIDEN. *Bibliotheca Thysiana.* — « Het huis Rapenburg hoek Groenhazengracht, te Leiden, waar, sedert 1655, de Bibliotheca Thysiana gevestigd is, werd schoongemaakt : de zandsteen aan den gevel werd afgeloogd en de letters der inscriptie op de gevelsteenen opnieuw verguld. Het geheel maakt nu op de stille, deftige gracht een allerprettigsten indruk. »

Het *Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* (4e jaarg., nr 1, blz. 32) geeft een afbeelding van het sierlijke echt oud-Hollandsche gebouwtje, en deelt nog het volgende mede omtrent het interieur :

« Treedt men het huisje binnen, dan komt men in een kleine voorhal, van waar een eiken trap naar de bibliotheekkamer op de eerste verdieping voert. De hal is later ingekort door het er afnemen van een kamertje voor den bewaarder.

« De bovenzaal is eenvoudig, doch interessant als eene vrijwel onveranderde bibliotheekinrichting uit het midden der 17de eeuw. De ruimte voor de bezoekers is van de kasten gescheiden door een laag hekje, hetwelk thans vrijwel schuil gaat achter de hiertegenaan geplaatste nieuwe kastenrij. Op een kast in het midden van den langen wand is het wapen van Thysius geschilderd met het jaartal 1657.

« Na den rijken inhoud van boeken en handschriften is wel het belangrijkst een draaibare eikenhouten lezenaar, die voor korten tijd op zolder werd teruggevonden. Door een verborgen stel kamraderen, worden de vier boekenplanken, die aan twee ronde schijven bevestigd zijn en naar believen naar voren gedraaid kunnen worden, steeds in den gewenschten stand gehouden. »

OXFORD. — De *Bodleian Library* te Oxford vierde op 8 October l.l. (eigenlijk een maand te vroeg) haar 300n verjaardag.

Men wil dat de oorsprong der bibliotheek dagteekent uit de 13de eeuw, toen Roger de Lisle ter beschikking van de studenten eenige handschriften van den Bijbel stelde, die in de kasten der H. Mariakerk bewaard werden. Door de zorgen van Thomas Gobham, bischop van Worcester, werden deze boeken naar een ander lokaal overgebracht. Omstreeks hetzelfde tijdstip kreeg *Durham College* (thans *Trinity College*) bij erfgift van Philip of Bury een prachtige verzameling in haar bezit.

In 1426 bouwde de Hoogeschool, ondersteund door Humphrey van Glocester, een school voor godgeleerdheid, waarbij een zaal gevoegd werd om 600 hss. te plaatsen, voortkomende van denzelfden schenker. Daarvan zijn nu nog maar drie werken overgebleven.

In 1550, onder Edward VI, werden bij koninklijk edict, alle werken waarin de Roomsche leer verklaard werd, de missaalboeken, enz. aangeslagen, verspreid of vernietigd.

Thomas Bodley werd de herinrichter der boekerij : in 1563 doceerde hij Grieksch in Merton College, van 1587 tot 1597 verbleef hij als gezant in Den Haag. Later wijdde hij geheel zijn leven aan de herstelling der Oxfordsche bibliotheek. In 1600 kondigde Bodley aan dat hij geschenken zou aanvaarden, welke

dan ook toestroomden, zoodat bij de plechtige opening op 8 November 1602 er reeds 2 000 deelen aanwezig waren. Van 1604 af wordt de bibliotheek naar den naam van den stichter genoemd. Sedertdien is de boekenschat voortdurend aangegroeid.

De voornaamste begunstigers in den loop der tijden waren: Robert Cotton die in 1603 11 hss. schonk, waaronder een gehouden wordt voor de italieke vertaling door Gregorius den Groote aan den H. Augustinus gezonden; de aartsbisschop Laud, wien men den Codex Laudianus, kopie uit de 7e eeuw van de Handelingen der Apostelen, en een kopie van de Angelsaksische kroniek dankt, Milton die zijn *Poems both English and Latin*, en Seldon die zijn rijke verzameling Oostersche en Grieksche hss. en zijn rabbijnsche en Talmudische literatuur naliet.

In de 18de eeuw waren het Dr Richard Rawlinson (hss. en boeken van allen aard), Richard Gough (3.700 deelen over geschiedenis en aardrijkskunde) en Dr Masin die £ 36.000 legateerde.

In de 19de eeuw schonk Francis Douce 393 hss., 98 charters en meer dan 19.000 boekdeelen, buiten de teekeningen en schilderijen.

In 1860 liet Dr Radcliffe een fraai gebouw oprichten, bekend onder den naam van *Camera Racliviana*, reading room welke tot 10 uren voor de studenten toegankelijk is, terwijl de *Bodleian* 's winters om 3 en 's zomers om 4 uur gesloten wordt.

De *Bodleian*, die met 2.000 boekdeelen begon, bezit er thans 600.000. Na het *British Museum* is zij de grootste bibliotheek van Engeland. Haar verzameling Orientalia wordt door geen andere in de wereld overtroffen. Dank zij een bepaling der Copyright-Act, ontvangt de Bodleian, evenals de Universiteitsbibliotheek te Cambridge en het British Museum, een exemplaar van alle werken die in het Vereenigd Koninkrijk verschijnen.

***

PARIJS. — De Bibliothèque Nationale te Parijs werd in 1902 bezocht door 155.533 personen, die 540.416 boeken leenden, d. i. 6.320 lezers en 62.500 boeken meer dan het vorig jaar.

***

RIO DE JANEIRO. — In de *Bibliotheca nacional* is een bestendige tentoonstelling der kostbaarheden toehoorende aan de boekerij ingericht, waar ook Nederlandsche uitgaven te prijk liggen. De catalogus vermeldt voor Amsterdam de *Mémoires de Sully* (1638, chez Aletinosgraphe de Clereatimelee, eigenlijk een Antwerpsch drukker); *Corpus juris civilis*, bewerkt door Dionysius Gothofredus, Anselmo en Simon van Leeuwen, uitgegeven bij Joan Blaeu, gedrukt door Lud. en Dan. Elsevier te Amsterdam in 1663; verder twee Portgeesch-Hebreeuwsche werken, het eerste verkocht bij David de Castro in 5430 (= 1670), het tweede gedrukt voor denzelfde, door Semuel Teyxeyra, 5449 (1689.)

Voor Leiden: Johannes Neanders Tabacologia, Isaac Elsevier, 1626; *Respublica Regni Galliae*, offic. Elzeviriana, 1636; Senecae *Opera*, apud Elzevirios, 1640; *Historia natvralis Brasiliae*, Fr. Hackius & L. Elzevirius, 1648.

Voor Antwerpen: de 8 folianten van Plantijns veeltaligen Bijbel (1569-72); de *Descriptio in adventu Principis Ernesti Archiducis Austriae*, offic. Plantin., 1595; en het groote werk van Max Rooses: *Christophe Plantin, imprimeur anversois*. Anvers, J. Maes, 1882.

Bij elk nummer van den catalogus worden uitvoerige aanteekeningen gegeven.

Onder de « autographen » worden ook Nederlandsche landkaarten opgegeven o. a. eene van Jan de Laet, gedateerd uit Leiden 8 Juli 1629.

***

WASHINGTON. — Bij de inwijding der openbare bibliotheek aan de Mount Vernon Square, te Washington, op 7 Januari l.l., waarvoor Andrew Carnegie 350.000 dollars heeft geschonken, werden redevoeringen uitgesproken door president Roosevelt en door Carnegie zelf.

Geen middel, sprak de president, is voor de volksontwikkeling, na den grondslag door de volksschool gelegd, vruchtbaarder dan openbare, voor het geheele

volk toegankelijke bibliotheken met leeszalen. Immers het volk moet zich zelf opvoeden. Noch de heer Carnegie noch iemand anders kan een mensch wijzer en beter maken, als hij zelf niet meewerkt. Wat men alleen doen kan is : de gelegenheid geven aan al wie wil, om zijn kennis en ontwikkeling te vermeerderen.

De heer Carnegie zeide o. a. het volgende :

De openbare bibliotheken, door het volk voor het geheele volk gesticht en onderhouden, kennen binnen hunne muren geen enkel onderscheid van rang of stand. Zelfs de president der republiek heeft binnen deze republiek geen enkel voorrecht dat niet is toegekend aan den armsten en geringsten burger. Daarom zijn deze openbare bibliotheken de bakermat der democratie. Hoe meer dergelijke bibliotheken tot stand komen, hoe meer de gezonde denkbeelden omtrent gelijkheid van alle burgers, de waarde van alle menschen en andere demokratische ideeën zullen worden versterkt en verbreid.

Daarna vertelde Carnegie, dat hij voor de oprichting van 730 openbare bibliotheken met leeszalen, die in de laatste twee jaren in Amerika tot stand zijn gekomen, voor een zeer groot deel de geldmiddelen had gegeven. « Zoo ben ik — sprak hij o. a. — eenvoudig deelgenoot in de zaak van openbare bibliotheken en ik hoop, dat mijn volk mij zal toestaan al mijn tijd aan dit belangrijk werk te geven, totdat het volbracht is. Dit is een werk van liefdadigheid, van philanthropie: het geldt hier, *het volk te leeren zichzelf te helpen.* »

Hadden wij in 't oude Europa maar eenige Carnegie's ! Wij hebben er niet minder behoefte aan dan de Amerikanen !

NIEUWE UITGAVEN

Reproductie van handschriften. Naast de serie der groote *Codices Graeci et Latini photographice depicti* heeft de wakkere Leidsche uitgever A. W. Sijthoff een nieuwe serie van kleinere supplementdeelen geopend. Deze is bestemd voor photographische reproducties van kleineren omvang, van handschriften die slechts in fragmenten zijn bewaard gebleven, of van bijzonder belangrijke gedeelten van handschriften, van miniaturen enz. Ook deze onderneming staat onder de leiding van dr. S. G. de Vries, den met roem bekenden bibliothecaris der Leidsche hoogeschool. Twee deelen zijn reeds verschenen. Het eerste is de reproductie van de overblijfselen van een uit Fleury (aan de Loire) afkomstigen unciaalcodex der bewerking van Eusebius' kroniek door Hieronymus, welke overblijfselen over de bibliotheken van Leiden, Parijs en Rome verspreid zijn. De Münchener hoogleeraar L. Traube heeft een inleiding geschreven, waarin de geschiedenis van het handschrift gegeven wordt en de waarde er van in het licht gesteld (prijs *f* 13.20).

In het tweede deel zijn de miniaturen van den Souter van den Heiligen Lodewijk, die toebehoort aan de bibliotheek der Leidsche Hoogeschool (hs. Lat. 76A), gereproduceerd, met eene inleiding van Henri Omont (prijs *f* 9.60). Dit deel is opgedragen aan L. Delisle, ter gelegenheid van zijn vijftigjarige ambtsbediening.

Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. Catalogus der Handschriften. I. Schenking Diederichs. Nederlandsche Afdeeling. Bewerkt door den Conservator J. Hellendoorn. Amsterdam. (Gedrukt bij J. H. de Bussy) 1899. 8°. I + IV + 312 blz.

De kostbare verzameling autographen door wijlen den heer P. A Diederichs bijeengebracht en na zijn overlijden door zijn zoon, den heer W. G. A. Diederichs, in Maart 1875 aan de stad Amsterdam geschonken, kwam eerst in 1892 op de Universiteitsbibliotheek terecht. Van de Nederlandsche afdeeling der schenking, d. w. z. van de brieven van en aan Noord- en Zuidnederlanders, is onde

bovenstaanden titel een voortreffelijk ingerichten catalogus, bewerkt door den heer J. Hellendoorn, uitgegeven.

Aan de inleiding van den Bibliothecaris, C. J. Burger Jr., ontleenen wij het volgende:

«Omtrent de inrichting van het nu gereed gekomen gedeelte valt het volgende mee te deelen. Alle stukken zijn, overeenkomstig den aard der verzameling, op den naam van den schrijver of onderteekenaar geplaatst, en deze namen zijn alphabetisch geordend. Van leden van regeerende vorstenhuizen zijn de voornamen voorop gezet, van anderen de familienaam, met bijvoeging der voornamen, waar deze bekend waren, tusschen haakjes. Van brieven is, behalve den naam van den schrijver, die van den geadresseerde vermeld, en voorts plaats, dagteekening en jaar, voor zoover een en ander kon worden opgegeven. De andere stukken (aangeduid als get. st. = geteekend stuk) zijn zooveel mogelijk op den naam van den eersten onderteekenaar gezet, met korte vermelding van aard of inhoud van het stuk, en van de medeonderteekenaars (mget. = medegeteekend). Bij gedichten is veelal de titel of de aanhef vermeld, van losse handteekeningen is, waar ze in de verzamelingen voorkomen, eveneens melding gemaakt; eene handteekening van *Lourens Janszoon*, kon met het oog op den bijzonderen aard der verzameling moeilijk anders dan op den naam *Koster* gezet worden. Voor de grootere verzamelingen handteekeningen en de portretten, scheen een algemeene vermelding achteraan, zonder opgaaf van namen, voldoende.

«... Daar eene enkele vermelding van de brieven op den naam der schrijvers niet voldoende is om iemands geheele correspondentie te vinden, is eene lijst van de geadresseerden aan den catalogus toegevoegd. Zij is door den druk duidelijk onderscheiden, en de vermeldingen zijn iets korter dan in de hoofdlijst, maar toch uitvoerig genoeg om in de meeste gevallen het nog eens naslaan van deze overbodig te maken.

«... Om het vinden van het gezochte gemakkelijk te maken, zijn in beide lijsten achter elk stuk de nummers en letters die de portefeuille, den omslag en het stuk zelf aanduiden, mede gedrukt.»

Bij een vluchtig naslaan van de naamlijst der briefschrijvers (244 blz. groot!) welke lijst typographisch zeer practisch ingericht is, trokken de volgende namen onze aandacht: Alberdingk Thijm (J. A.), Alexander Farnese, Alphen (Hieronymus van), Alva, Amalia van Solms, Beets (N.), Bakker (Elis. Wolff, geb.), Brakeleer (Ferd. de), Bree (Math. Ign. van), Breughel (Pierre) [aan G. Deventer, gedagteekend: Louvain 1 mars 1571, 27 nov. en z. p. en j.], Clercq (Willem de,) Dekker (Eduard Douwes), Duyse (Prudens van), Egmond (Lamoraal graaf van), Elzevier (Daniel), Elzevier (Pieter), Elzevier (Willem J. C. R.), Erasmus (Desiderius), Fruin (R. J.), Goblet d' Alviella (A. J.), Groen van Prinsterer (G.), Groot (Hugo de) [o. a. aan Vondel], Heinsius (Daniël), Heinsius (Nicolaas), Hooft (P. C.) [o. a. aan C. Barlaeus en aan Hugo de Groot], Hulthem (Ch. J. E. van) [aan L. A. J. Quetelet], Huygens (Const.) [brieven, alsook handschriften van Latijnsche en Nederlandsche gedichten, enz.], Langendijk (Pieter), Lennep (Jac. van), Leopold George Frederik van Saxen Coburg, later Leopold I [brief van 2 Sept. 1825, geteekend stuk: verbod om te jagen, te visschen enz. in het graafschap Surrey], Louise de Coligny, Margaretha van Parma, Oldenbarneveld (Joh. van), Ruyter (M. A. de), Speyck (Jan Carel Jos. van), Spiegel (H. Dz.), Staring (A. Chr. W.), Tollens (H. Cz.), Tulden (Deodorus), Vondel (Joost v. d.) [Gedichten], Vossius, G. J., enz. enz. De verzamelingen Oranje-Nassau, Huygens, de Groot zijn uiterst belangrijk en gedeeltelijk reeds afgedrukt of worden druk geraadpleegd.

Ontrent de overige afdeelingen van de schenking Diederichs meldt de inleiding: «De zeer rijke Fransche afdeeling werd doorloopend alphabetisch geschikt en eveneens de Engelsche, Italiaansche en Russische, ook in de Duitsche afdeeling, die bijzonder groot is, en lastig om te bewerken, werd de nog zeer oppervlakkige rangschikking hier en daar verbeterd, bepaaldelijk wat de vorstelijke personen betreft.

» ... Na de voltooiing van den Catalogus der Nederlandsche afdeeling moeten ook deze brieven van vreemdelingen overeenkomstig de voorwaarden der schenking, gecatalogiseerd worden, naarmate de werkkrachten dit toelaten. De Fransche afdeeling die het eerst aan de beurt is, is reeds voor een deel bewerkt, met name de collectie brieven van vorstelijke personen, door den Heer STEIN als bijzonder kostbaar vermeld, en sedert nog door eene nieuwe schenking van den Heer DIEDERICHS belangrijk verrijkt. De voorbereiding van dit tweede deel van den catalogus zal echter nog wel eenige jaren vorderen. » Met de aan de Hollandsche bibliothecarissen eigen liberaliteit werd een gedeelte der Russische brieven op verzoek naar de Keizerlijke Bibliotheek te St. Petersburg gezonden, om te worden afgeschreven.

***

Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam Catalogus der Handschriften. II.

De handschriften der stedelijke Bibliotheek met de latere aanwinsten. Bewerkt door den Conservator Dr. M. B. Mendes da Costa. Vooraf eenige mededeelingen over de geschiedenis van de bibliotheek en hare handschriftenverzameling, door den Bibliothecaris Dr. C. P. Burger Jr. Gedrukt bij J. H. de Bussy, Amsterdam, 1902, 8°. XXXIX — 277 blz.

Het Bestuur der Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek verdient den dank der geleerde wereld voor den bekwamen spoed waarmede dit tweede gedeelte van haar handschriftencatalogus op het eerste is gevolgd. De geheele verzameling bestaat uit 1627 nummers, aldus ingedeeld :

Bibliotheken, bibliographie . nrs.	1-31
Oostersche talen	32-65
Grieksch, Latijn	66-265
Nederlandsch	266-445
Nieuwe talen	446-471
Onderwijs en opvoeding. .	472-497
Zedekunde, wijsbegeerte, rhetorica	498-510
Godgeleerdheid	511-767
Rechts- en staatswetenschappen	768-879
Oudheidkunde en geschiedenis	880-1035
Genealogie en personalia .	1036-1285
Land- en volkenkunde . .	1286-1310
Wis- en natuurkundige wetenschappen	1311-1356
Geneeskunde	1357-1435
Schoone kunsten	1436-1522
Krijgszaken	1524-1534
Waterstaat, handel, nijverheid, landbouw	1535-1563
Supplement (op alle rubrieken)	1564-1627

Van ieder handschrift wordt beknopt de inhoud opgegeven, alsook het formaat, de omvang, het materiaal, de ouderdom. De meeste nummers zijn voorzien van verwijzingen naar de daarop betrekking hebbende literatuur, wat voor den gebruiker niet zelden van groot nut zal zijn.

De Bibliothecaris Dr. C. P. Burger heeft den Catalogus voorzien van een belangwekkende en belangrijke inleiding, waarin de geschiedenis der verzameling wordt beschreven.

***

WIJNDELTS, J. *Catalogus van academische proefschriften, verdedigd aan de Nederlandsche universiteiten gedurende de jaren 1815-1900.* Met naam en zaakregisters I. Godgeleerdheid. Groningen, G. A. Evers. 8°. 3+52 blz. *f* 1.25.

Het bekende werkje van J. Dee omvat slechts een tienjarig tijdperk : 1890-1900. Het was daarom een goede gedachte van den heer WIJNDELTS, een bibliographie samen te stellen der aan de Nederlandsche hoogescholen verdedigde proefschriften te beginnen met het cursusjaar 1815/16, daar in dit jaar de tegenwoordige indeeling der faculteiten werd vastgesteld. De bewerker heeft daarmede zeer zeker in een leemte voorzien. Zoowel geleerden als boekhandelaars zullen genoegen hebben aan 't boekje dat zeer practisch is ingericht. De proefschriften zijn chronologisch geordend; die van elke faculteit afzonderlijk, in deze volgorde : Leiden ; Utrecht ; Groningen ; Amsterdam, Gemeentelijke Universiteit ; en Amsterdam, Vrije Universiteit ; en doorloopend genummerd. Bij elken titel staat de plaats van uitgave en de naam van den uitgever, benevens het aantal bladzijden ; is de zetel van de universiteit dezelfde als de plaats van

uitgave, dan is deze laatste weggelaten. Het zaakregister is zeer nauwkeurig samengesteld.

Menigeen zal de deeltjes voor andere faculteiten met ongeduld tegemoet zien.

Lijst van periodieken te raadplegen in de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden.

Daarin zijn behoudens eenige uitzonderingen om bijzondere redenen, alleen opgenomen de tijdschriften, genootschapswerken enz., die thans nog verschijnen. Naast het eigen bezit der universiteitsbibliotheek vermeldt de lijst ook de periodieken die in bruikleen aanwezig zijn van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, het Seminarium der Remonstrantsche Broederschap te Leiden enz., alsook de periodieken die in de verschillende andere inrichtingen, musea, laboratoria enz. der universiteit bewaard worden. Het geheel bestaat uit ongeveer 2300 titels.

(*Museum*).

Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas, publiée par FERD. VANDER HAEGHEN *et* R. VANDEN BERGHE, *avec la collaboration de* VICTOR VANDER HAEGHEN *et* ALPH. ROERSCH. CLVIIIe et CLIXe livraisons. 191 pp. in-16°. (*Distribution en décembre 1902.*)

In deze afleveringen worden behandeld : werken van P. Apianus, Ch. d'Amour, Erasmus (*Colloquia*), J. C. van Lummene, Ph. de L'Espinoy, Jean van Parisiis en Fr. Piroulle, alsmede eenige belangrijke naamlooze schriften, namelijk : *L'Invdite ... Crvdelta Vsata Da Gli Heretici Contra Li Ministri Di Dio, Nella espugnatione della Città di Ruremonda in Fiandra* (*sic*) il di 23. di Luglio. Rome, 1572, over de baldadigheden door de soldaten van Willem den Zwijger gepleegd bij de inneming van Roermond.

Verder : vier nieuwstijdingen : drie Duitsche en één Fransche, over een storm te Mechelen in 1546; het Fransche is gedrukt te Antwerpen bij Wouter van Desschel & Pierre Snoeys, « en la rue de Sainct Antoine ». Twee pamfletten getiteld : *Le vray Patriot Aux Bons Patriots* (Gand, Gautier Manilius, 1578, en Mons, Joos Hoste, 1579, waarschijnlijk een verdicht adres) waarin de calvinistische partij de Gentenaars tegen hun lasteraars verdedigt.

Eindelijk de beschrijving van een belangrijk en uiterst zeldzaam boekje, uit de verzameling De la Montagne te Antwerpen : *Refereyné int wijfe... int sotte... int amoureuse ... vertoocht binnen Ghendt.* Antwerpen, Adriaen van Berghen, 1540, een herdruk van Joos Lambrecht's uitgave, Gent, 1539.

G. ZECH-DU BIEZ. *Les Almanachs belges. Étude bibliographique.* Braine-le-Comte, Zech fils. Afl. 1-4[1].

Aan opgaven omtrent Belgische almanakken bezaten we alleen : *Recherches bibliographiques sur les Almanachs belges,* door A. Warzée, dat vóór lange jaren verschenen en schromelijk onvolledig is. Thans biedt ons de heer Zech-Du Biez een werk dat van vele opzoekingen getuigenis aflegt. Zoo citeert de schrijver, voor Antwerpen alleen, niet minder dan 369 almanak-uitgaven, te beginnen met de 15de eeuw tot op onzen tijd. Dat is zeker een hoog cijfer, en toch wil het ons voorkomen dat in zijn arbeid, althans wat de Scheldestad aangaat, nog aanzienlijke leemten gebleven zijn. Zoo treffen wij geen enkelen door Abraham Verhoeven gedrukten almanak aan, en, naar ons voorstaat, moet de zoogenaamde « eerste courantier van Europa » toch ook van die soort uitgaven in de wereld gezonden hebben. Hoe dat zij, reeds voor deze proeven verdient de verzamelaar dank. Hij geeft, zoover wij konden nagaan, zijne titels correct en met genoegzame uitvoerigheid op; van enkele belangrijke uitgaven wordt eene langere of kortere beschrijving medegedeeld en van veruit de meeste almanakken is vermeld waar exemplaren voorhanden zijn. Wij komen op het werk terug bij het verschijnen der latere afleveringen.

De reeds verschenen afleveringen bevatten de lijsten van almanakken gedrukt te Antwerpen, Aarlen, Assenede, Ath, Oudenaarde, Averbode, Baarle-Hertog, Bilsen, Binche, Boom, Bouillon, Boussu, 's Gravenbrakel, Brecht, en Brugge.

Enkele titels van zeldzame uitgaven zijn gereproduceerd. Bij de beschrijving van den Brugschen « Duikalmanak » worden een levensschets en een portret van Guido Gezelle meegedeeld.

ROBERT FRUIN'S *Verspreide Geschriften*, met aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap, uitgegeven door Dr. P. J. Blok, Dr. P. L. Muller en Mr. S. Muller Fz. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1900-....

Deze allerbelangrijkste uitgave, een waar monument ter gedachtenis van Nederlands eersten geschiedschrijver, is thans tot in het VIIe deel gevorderd; reeds 38 afleveringen zagen tot heden het licht.

Meest al deze opstellen zijn om de een of andere reden ook voor de speciale onderzoekingen waaraan dit tijdschrift gewijd is, van groot belang. Wij halen uit de verschillende bundels de behandelde onderwerpen aan die den boekbeschrijver interesseeren:

I, 163-228: *Mainz of Haarlem*. 1888.

III, 65-117: *De oude verhalen van den moord van Prins Willem I*. 1884.

III, 224-248: *De slag bij Nieuwpoort* Met kaart. 1867.

III, 345-366: *Over de oudste couranten in Nederland*. 1863.

VII, 1-6: *De Nederlandsche geschiedenis in platen*. 1864.

VII, 12-23: *De Catalogus van de pamfletten-verzameling der Koninklijke Bibliotheek*. 1890.

Wij ontleenen aan dit stuk de volgende regelen, die nog steeds van kracht zijn:

« Er zijn nog pamfletten in menigte, die in geen der doorzochte en genoegzaam bekende verzamelingen voorkomen en daarom ook in geen enkelen der door Petit, in zijn belangrijk voorbericht, opgenoemde catalogussen worden aangetroffen. Bepaaldelijk uit de 16de eeuw (voor wier historie de pamfletten-literatuur bij uitstek nuttig en schier onmisbaar is) schuilt in de Belgische bibliotheken nog een niet te schatten aantal van merkwaardige boekjes, die wij moeten kennen, voordat wij de hand kunnen slaan aan een arbeid van hoogst geschiedkundig belang: ik bedoel de sorteering der pamfletten naar hun gewicht en gezag, de afscheiding van het koren uit de massa van het kaf, waaronder het voorloopig nog als begraven ligt. De bibliographie, gelijk ik ze beschouw, heeft op iets anders het oog dan de geschiedenis. Zij verlangt te weten en uiteen te zetten, hoeveel drukken van een pamflet bestaan, in welke orde zij op elkander zijn gevolgd, in welke beuzelingen zij van elkaar verschillen en te onderscheiden zijn. Voor de historie is dit van geen of zeer gering belang. Deze is tevreden, wanneer zij maar de verschillende redactiën van een en hetzelfde pamflet kent; doch zij verlangt bovendien te weten (waarmee de bibliographie zich niet bemoeit), om welke redenen, met welke bedoeling de oorspronkelijke tekst later gewijzigd is geworden. Bovendien tracht zij het onderling verband tusschen de pamfletten, die niet zelden strijdschriften zijn, te ontdekken en het debat te volgen, dat zij met elkander voeren. Dan eerst wordt het doenlijk en tevens belangrijk de auteurs der voornaamste geschriften op te sporen en met de noodige waarschijnlijkheid aan te wijzen. De vermoedens en beweringen van tijdgenooten dienaangaande, die thans door bibliographen doorgaans op goed geloof voor waarheid worden aangenomen en weer uitgegeven, zullen dan voor niet meer dan vingerwijzingen zijn aan te zien, die door een nader onderzoek al dan niet bevestigd dienen te worden. Ik geef gaarne toe, dat de aanteekeningen, in de verschillende catalogussen van pamfletten bij sommige nummers geplaatst, reeds veel bevatten wat bij zulk een later historisch onderzoek van nut zal kunnen zijn: maar ik zou toch dien tweeërlei arbeid liever gescheiden houden: het bloot beschrijven naar de eischen der bibliographie ten doel stellen aan de catalogussen der bibliographen, en het verwerken der door dezen verzamelde bouwstof voorbehouden aan een of ander tijdschrift van historischen aard. »

VII, 66-72: *De samensteller van de zoogenaamde Divisie-Kroniek*. 1888.

VII, 73-80: *Over geschriften aan Franciscus Junius en aan Franciscus Balduinus toegeschreven*. 1888.

VII, 81-84: *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis*. 1864.

VII, 84-98 : *Het oudste geschrift van Philips van Marnix ?* 1862.

VII, 99-110 : *Een anoniem pamflet van 1567 toegekend aan Marnix van St. Aldegonde.* 1867.

VII, 111-140 : *Wesenbeke of Marnix ?* 1859-1893.

VII, 152-192 : *De oude verhalen van het Beleg en Ontzet van Leiden.* 1874-1861.

VII, 193-203 : *Guicciardini's Beschrijving der Nederlanden.* 1878.

[DE BÉTHUNE.] « *Courtrai à travers les âges.* » *Exposition ouverte à Courtrai, du 13 au 27 août 1902, à l'occasion du 600me Anniversaire de la bataille des Éperons d'or. Catalogue.* (*Edition spéciale*). Imp. d'Eug. Beyaert. Courtrai (1902). 8°. 88 blz.

Deze catalogus vermeldt het bestaan van tal van handschriften en drukwerken die voor de geschiedenis van de stad Kortrijk van het hoogste belang zijn. Onder de rubriek *Bibliothèques, bibliophiles* worden op blz. 34 allerlei oude catalogussen opgegeven, o. a. nr 587 : « Testament de François Potens, curé à Courtrai, léguant sa bibliothèque à la ville, sous réserve que celle-ci le conserve dans un local accessible au public, 1565; original.» bewaard in het Stadsarchief.

Onder *Bibliographie* worden werken vermeld de Kortrijksche drukkers van de 17de tot de 19de eeuw, namelijk : Pierre Bouvet (eerste drukker sinds 1624) 1625-1628: Jan van Ghemmert, 1630-1633; We Jan van Ghemmert, 1636-1639; Erven van Ghemmert, 1677; Jan van Mullem, 1656-1693, enz. Verder *Almanakken,* de oudste van 1767. Van beroemde Kortrikzanen werden verschillende werken bijeengebracht, zooals van de geestelijken Joost Andries, Fulgence Bottens, Jan David, Pieter Haeck, Frans De Mulié, Jan Périer, Bruno Vercruysse.

Onder de rubriek *Poètes et littérateurs* is te vermelden het hs. der Kon. Bibl. te Brussel : *Cortrycksche Poesie, uytgegalmt op de vier redenrycke camers der voornoemde stadt, bestaende in hondert diversche refereynen ende andere Rymgedichten, by een vergadert door Philips van Renterghem* (hs. uit de 17de eeuw); van een onbek. schrijver der 18e eeuw : *Comedie van Steven,* oorspr. tekst (in 't bezit van den hr. Sevens); diverse liedjes van Jan de Busschere (einde 18de eeuw), bewaard in de Univ.-Bib. te Gent; enz.

Over den Slag der Guldensporen is de uitgebreide literatuur bijeengebracht. Uit een hs. van Gillis Li Muisis, abt van St. Marten te Doornik, *Chronicon,* geschreven rond 1348-50, hetwelk uit de abdij van St. Marten afkomstig is en nu in de bibl. Goethals-Vercruysse (bewaard in de Stadsbibliotheek) berust, wordt een fraaie verluchting gereproduceerd, voorstellende een gevecht tusschen gepantserde ruiters en voetgangers.

L. MAETERLINCK, *Le genre satirique dans la peinture flamande.* Gand-Anvers, Librairie Néerlandaise. Paris, Dorbon aîné. Leipzig, Karl. W. Hiersemann. 1903. in-8°. 372 blz.

Wij verwijzen den lezer naar het opstel dat de verdienstelijke conservator van het museum te Gent aan ons tijdschrift heeft afgestaan.

Minerva. Jahrbuch der gelehrten Welt. Hrsg. v. K. Trübner. 12. Jahrg. 1902-1903. Strassburg, K. J. Trübner. 1903, in-12°, XL-1332 blz., met het portret van Léopold Delisle.

Jahrbuch der deutschen Bibliotheken. Herausgegeben vom Verein deutscher Bibliothekare. 1. Jarhgang. Leipzig, Otto Harrassowitz, 1902. 2 Bl. u. 158 S. 8°. M. 4.

Hierin worden ongeveer 150 groote openbare bibliotheken vermeld, met mededeelingen aangaande hun boekenvoorraad, diensturen, wetenschappelijk personeel, hetgeen er in de jaren 1892-1901 over geschreven werd, enz.

Inventaire archéologique de Gand. Catalogue descriptif et illustré des monuments, œuvres d'art et documents antérieurs à 1830, publié par la Société d'histoire et d'archéologie de Gand. Gand, N. Heins, imprimeur lithographe. Fascicule XXVIII. Décembre 1902.

Deze verstandig opgevatte uitgave, waarbij het stelsel der losse kaarten (fiches) wederom blijkt de meest geschikte vorm van rangschikking te zijn, deelt af en toe ook dokumenten mede die bij het boek- en bibliotheekwezen te pas komen.

Zoo bespreekt de heer Paul Bergmans, blz. 271, thans een diploma van wapenverleening aan den abt Lucas Munich, waarop een miniatuur voorkomt, die aan Jacob van Battele, behoorende tot een Mechelsche schildersfamilie, toegeschreven wordt. Nadere inlichtingen daarover vindt men in de *Petite Revue illustrée de l'art et de l'archéologie en Flandre*, 1902, nos 23-24 (Zie beneden onder de rubriek *Tijdschriften*).

Artikelen zijn in voorbereiding over *miniaturen van Lucas d'Heere* (P. Bergmans), *prenten van Joost Lambrecht* (V. van der Haeghen), *onderteekende oude boekbanden* (P. Bergmans), enz.

***

« Dezer dagen verschijnt het prospectus van een *Handboek der Nederlandsche palaeographie*. Na de aanleiding tot het bewerken van zulk een handboek te hebben medegedeeld, wijst de commissie op de moeilijkheden van de taak die haar wacht.

« De eerste moeilijkheid is wel deze, dat tot heden geen enkel werk over Nederlandsche palaeographie verschenen is, dat de commissie tot leiddraad of voorbeeld zou kunnen strekken. De werken van Koning en Houtman zijn geheel verouderd en waardeloos geworden. Maar juist het feit dat geen enkel werk bestaat dat eenigszins aan de bestaande behoefte voldoet, gaf de commissie den moed om zich niet te onttrekken aan eene onderneming, die bedoelt in eene merkbare leemte te voorzien. Zij vertrouwt, dat, waar zij geheel nieuwe banen heeft te betreden, haar werk zal worden beoordeeld met de verschooning, waarop het bezwaarlijke van zulk eene onderneming aanspraak geeft.

« Eene tweede moeilijkheid is gelegen in den uiteenloopenden aard van het publiek, tot wie het werk zich richt. Want hoewel het oorspronkelijk denkbeeld ten doel had uitsluitend eene handleiding voor gemeentesecretarissen te ontwerpen, begrepen de beide vereenigingen al spoedig, dat het wenschelijk was den kring der lezers zooveel mogelijk te verwijden. Zij, die zich voor archivaris willen bekwamen, hebben in de allereerste plaats behoefte aan een werk, waarin zij het oude schrift kunnen leeren lezen en ontcijferen. Maar niet minder noodig is de kennis van het oude schrift voor predikanten en geestelijken, wien het bewaren der kerkelijke archieven is opgedragen, en van wien men zoo gaarne bijdragen op kerkhistorisch gebied ontvangt. En zij, die den graad van doctor in de Nederlandsche letteren willen verwerven en geroepen worden tot het uitgeven van middelnederlandsche handschriften, de bibliothecarissen, die deze handschriften hebben te bewaren en te beschrijven, ambtenaren aan musea, penningkundigen, enz., hebben zeker niet minder behoefte aan de kennis van het oude schrift als de gemeentesecretarissen.

« Maar wel is de kennis, die zij noodig hebben van een anderen aard, als die welke de gemeentesecretarissen, de predikanten en de archivarissen behoeven. Handschriften van letterkundigen aard zijn in den regel eenigszins anders geschreven als die, welke van kanselarijen of griffiën afkomstig zijn. Evenzoo hebben de archivarissen behoefte aan een grondiger kennis van het oude letterschrift ook der vroegste tijden, dan de predikanten, wier archieven eerst van de hervorming dateeren. De uitgave van afzonderlijke werken voor die verschillende categorieën van personen was echter uit den aard der zaak onmogelijk, reeds ten gevolge van de kostbaarheid der reproductiën, die zulk eene uitgave behooren te vergezellen. De commissie zal dus trachten haar handboek zoodanig in te richten, dat het zoowel door archivarissen en beoefenaars van het middelnederlandsch als door secretarissen en predikanten met vrucht kan worden geraadpleegd. De een zal wel eens een opmerking vinden, die hem wat elementair lijkt, en de ander wel eens een passage overslaan, die hem niet te pas zal komen, maar de commissie vleit zich toch, dat allen in het handboek zullen kunnen vinden wat zij behoeven »

Daarna volgt een overzicht van den inhoud :

« Het handboek zal bestaan uit een tekst en uit reproducties van handschriften De tekst zal bevatten 1° een overzicht van de ontwikkeling der verschillende letterteekens, voor zooverre die in ons vaderland te constateeren valt, met aanwijzing vooral van de verschillende plaatsen, tijden en categorieën van handschriften, waar elke lettervorm voorkomt ; en 2° eene lijst der meest gebruikelijke afkortingen met hare oplossing. Hierbij zal zooveel mogelijk naar volledigheid worden gestreefd, opdat het handboek zoo min mogelijk onvoldaan behoeve te worden ter zijde gelegd. In een naschrift hoopt de commissie een overzicht te kunnen geven van de oude interpunctie en het gebruik van hoofdletters, een onderwerp, dat tot heden nog eigenlijk in het geheel de aandacht niet trok en die toch wel verdient.

« De reproducties zullen zijn lichtdrukken, die in tegenstelling met de thans geheel verouderde methode van overtrekken, het schrift in al zijne eigenaardigheden weergeven. »

De platen zullen in afleveringen verschijnen, en de publicatie van het handboek zelf zal de uitgave voltooien.

De prijs van het handboek, waartoe 25 à 30 platen in portefeuille zullen behooren, is bij inteekening voor leden der Vereeniging voor Archivarissen gesteld op *f* 6,—.»

(*Nederl. Archievenblad*, XI, 1902-1903, blz. 141-142.)

⁂

Van de *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven,* ontworpen in opdracht van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland door S. Muller Fz., J. A. Feith en R. Fruin Th. Az. (Groningen, Erven B. van der Kamp, 1898) wordt eene Duitsche vertaling door H. Kaiser, ambtenaar aan het Bezirksarchiv te Straatsburg, voorbereid.

Wij nemen de gelegenheid te baat om met aandrang de aandacht te vestigen op dit voortreffelijk geschrift, dat hier in België nog weinig bekend schijnt te zijn.

⁂

Classification bibliographique décimale. Tables générales refondues établies en vue de la publication du Répertoire bibliographique universel. Edition française publiée avec le concours du Bureau bibliographique de Paris. Bruxelles, au siège de l'Institut, 1, rue du Musée. 1899-1902. 13 vol. in-8°.

Fasc. 1 : Introduction et résumé des règles adoptées pour l'établissement et l'emploi des tables et des répertoires. 38 p.

Fasc. 2 : Table des subdivisions communes. 18 p.

Fasc. 3 ; Sciences physiques (mécanique rationelle et physique). 9-35 p.

Fasc. 4 : Photographie. 7-22 p.

Fasc. 5 : Electricité industrielle. 9 p.

Fasc. 6 : Industries de la locomotion (locomotion par terre et par eau, aérostation), 6 p.

Fasc. 7 : Sports (tourisme, cyclisme, automobilisme), 7 p.

Fasc. 8 : Droit, 117 p.

Fasc. 9 : Thérapeutique, 23 p.

Fasc. 10 : Pathologie interne, 24 p.

Fasc. 11 : Pathologie externe, 11 p.

Fasc. 12 : Physiologie, 36 p.

Fasc. 13 : Gynécologie, pédiatrie, médecine comparée, 8 p.

⁂

H. La Fontaine. Bibliographia Bibliographica. Répertoire annuel des travaux de bibliographie. Année 1901. Bruxelles, Institut international de bibliographie. 1903.

⁂

Institut archéologique de Luxembourg. Annales. T. 37. 1902.

J. B. Douret. Premières impressions de Luxembourg. Blz. 273-277.

Martin Marchant, van Verdun, vestigt zich aldaarin 1577 en drukt er in dat jaar 't eerste boekje : *Véritable Recit Des choses passees ès Pays Bas, depvis la venve dv Seigneur Don Iehan d'Austrice ... Imprimé en la Ville de Luxembourg ... 1577.* 't Was een antwoord op een pamflet bij W. Sylvius te Antwerpen in 't zelfde jaar gedrukt, getiteld : *Sommier Discovrs des ivstes cavses et raisons, qu'ont constraincl les Estats Generaulx des Païs bas, de pourveoir à leur deffence : contre le Seigneur Don Iehan d'Austrice. En Anvers, Par Guillaume*

Syluius, Imprimeur du Roy, 1577. Auec Privilege pour quatre ans. In-4°.

Te vermelden is ook een uitgave in 't Nederlandsch :

Verclaeringhe van de meyninge des Doorl. Heere don Johan van Oistenrycke, al voor ende eer te trecken over die Maeze, ende te uersuecken den wech van wapenen. Geprint in de Stadt van Luxemburch by my Marten Marchant. Met Privilegie van de Con. Majesteijt, 1578. In-4°.

EUGÈNE ULRIX et CHARLES VAN DEN HAUTTE. Bibliographie de l'histoire de l'histoire de Tongres, imprimerie Collée 1903). 68 blz. 8°.

Biographie nationale. XVII, 1r fasc. Per — Piers. Bruxelles, Bruylants-Christophe & Cie, 1902.

Wij hebben ter aankondiging ontvangen:

DOUGLAS COCKERELL. *Der Bucheinband und die Pflege des Buches. Ein Handbuch für Buchbinder und Bibliothekare ... mit Zeichnungen von* Noël Rooke *und anderen Illustrationen.* Aus dem Englischen übertragen von FELIX HÜBEL. Leipzig, 1902, Hermann Seemann Nachfolger. 273 blz. 8°; prijs M. 5.—

FRIEDR. JOH. KLEEMEIER. *Handbuch der Bibliographie.* Kurze Anleitung zur Bücherkunde und zum Katalogisieren. Mit literaturangaben, Übersicht der lateinischen und deutschen namen alter druckstätten, sowie mit alphabetischem verzeichnis von abkürzungen, worterklärungen und mit register. Wien, Pest, Leipzig. A. Hartlebens Verlag. 1903. VIII-304 blz. 8°; prijs gebonden : 6 mark.

CHR. ISCHYRIUS HOMULUS. Texte latin publié avec une introduction et des notes par ALPHONSE ROERSCH. Gand-Anvers, La Librairie Néerlandaise, 1903. XLIII + 63 blz. 8°.

Deze werken zullen in het eerstvolgende nummer besproken worden.

TIJDSCHRIFTEN

NOG EEN NIEUW TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN. Terwijl het eerste nummer van ons *Tijdschrift* ter perse was, ontvingen wij het prospectus eener *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique*, die zou staan onder het bestuur van P. J. vanden Gheyn, bijgestaan door een groot aantal medewerkers.

Sedert heeft dan ook, kort nadat ons eerste nummer verschenen was, de eerste aflevering van de nieuwe *Revue* het licht gezien. Niet echter de Conservator der handschriften aan onze Koninklijke Bibliotheek blijkt het beheer te voeren, maar de heer L. Stainier, beambte aan dezelfde inrichting, met zijn collega V. Grojean en J. Cuvelier, onderafdeelingsoverste aan het algemeen rijksarchief, als secretarissen.

In een uitvoerig bericht aan den lezer wordt het werkprogramma der *Revue* ontvouwd. Uit den aard der zaak heeft dat programma veel gemeens met het onze. Het voornaamste verschil ligt hierin dat de *Revue* zich beperkt tot de gewesten die thans het koninkrijk België uitmaken, maar daarentegen ook het archiefwezen zal vertegenwoordigen, en zelfs aan de prent- en penningkunde niet vreemd wil blijven Daarenboven houdt ze ruimte beschikkaar voor officieele berichten aangaande benoemingen en eervolle onderscheidingen.

De heer J. Cuvelier geeft verder een lezenswaardig artikel, waarin hij zijn denkbeelden uiteenzet over de wijze, waarop archivarissen het best aan deze *Revue* zullen kunnen medewerken. Van den heer F. Alvin volgt een eerste artikeltje over het penningkabinet der Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Zeer nuttig is een synoptische catalogus van ons algemeen Rijksarchief, samengesteld door de heeren Ed. Laloire en E. Lefèvre. Zeer in den breede wordt van het jubelfeest van L. Delisle verhaald door O. Grojean en van dat der Bodleiana door L. Stainier. Volgen ten slotte boekaankondigingen, mede-

deelingen aangaande bibliotheken en archieven, en officieele berichten.

Wij roepen de *Revue des Bibliothèques et Archives* een oprecht gemeend welkom toe. Er is plaats genoeg onder de zon voor allen die willen en kunnen werken, en bij veel overeenkomst is er genoeg verschil tusschen deze *Revue* en ons *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, opdat beide naast elkander kunnen stand houden en gedijen.

In het tijdschrift *Bouw- en Sierkunst*, jaarg. III, afl. 5, blz. 121 vlgg., komt een artikel voor van den bekenden Leidschen meesterbinder J. A. Loeber Jr., *De wording van onzen boekband*. Ofschoon niets nieuws leerende, is het stuk toch zeer lezenswaard voor het groote publiek. Het is opgeluisterd met een dozijn reproducties van belangwekkende boekbanden, die echter niet alle even goed geslaagd zijn. De naam van een der besproken binders : Jehan Norins, is verkeerdelijk gelezen als Jehan Norius (Verg. L. Gruel, *Manuel historique et bibliographique del'Amateur de reliures*, p. 137).

Ned. Spectator. 1902, 6 Dec , nr 49.

J. W. Enschedé kondigt een boeksken aan van Dr. Baillière : *Les prospectus, contribution à l'histoire du vieux papier*. Vóór een paar jaar werd te Parijs een vereeniging opgericht *Le vieux papier*, dat beoogt de verzamelaars van « papier » bijeen te brengen.

B. *Huygens à prix d'or*. 6000 verspreide brieven van Constantijn Huygens zouden in photographische reproductie uitgegeven worden door Louis A. de Vries bij de Haagsche firma Delboy-Baer. Elk der 100 exempl. zou op *f* 2100 te staan komen.

1903, 31 Jan., nr 5 : W. Nijhoff's *Art typographique*, 2de afl., wordt aangekondigd. — Eveneens de catalogus der John Crerar Library te Chicago: deze pas enkele jaren bestaande bibliotheek bezit o. a. niet minder dan 1700 tijdschriften.

P. C. Molhuysen. *Middeleeuwsche boekversiering ;* aankondiging van het belangrijke werk : *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier, codex Gertrudianus, in Cividale*. Historisch-kritische Untersuchung von H. V. Sauerland ; Kunstgeschichtliche Untersuchung von A. Haseloff. Trier, 1901.

28 Feb., nr 9 : W(outer) N(ijhoff), de oprichting van ons tijdschrift besprekende, roept ons « met vreugde het welkom toe » en richt een krachtige aansporing tot « onze bibliothecarissen, bibliographen, handschriftkundigen en allen die in *het boek* als zoodanig belang stellen » om ons met hun medewerking te verblijden, « hun licht niet onder de korenmaat (te) steken opdat het tijdschrift na eenige jaren reeds een ware bron, « eine Fundgrube... » worde dat waardig naast *Serapeum*, *Centralblatt für Bibliothekswesen*.. genoemd kan worden. » Wij ontvingen uit het Noorden talrijke brieven die van hartelijke instemming met onze onderneming getuigen, en hopen dat de oud-Hollandsche degelijkheid, die immer de daad bij 't woord voegde, ook hier wederom blijken zal. Den vriendelijken *Spectator* intusschen onzen dank ! Hij twijfelt er aan, of het wel juist is dat « de Nederlandsche bibliographie ijveriger en ernstiger beoefend wordt, » maar vergeet bij zijn betoog hoofdzakelijk zich zelven en zijn werk. Eere wien eere toekomt!

Tijdschrift voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis. VII, 2.

J. W. Enschedé. *Cornelis de Leeuw*. Het eerste deel van een opstel over dezen zeventiend-eeuwschen musicus en boekhandelaar, en zijn invloed op het Psalmgezang.

D. F. Scheurleer, met medewerking van A. J. de Mare en J. W. Enschedé. *Bijdragen tot een repertorium der Nederlandsche muziekliteratuur*.

Taal en Letteren, XIII, afl. 2.

J. W. Enschedé. *Beknopt overzicht van den tegenwoordigen stand van het onderzoek naar de uitvinding der boekdrukkunst*.

In 1888 vatte Fruin samen wat het historisch onderzoek hieromtrent had opgeleverd : « Mochten ooit — wat niet volstrekt onmogelijk is — nieuwe bescheiden uit archieven of bibliotheken aan den dag komen, wier gewicht de schaal naar onze zijde deed overslaan, dan zouden wij het recht om van gevoelen te veranderen geenszins hebben verbeurd door thans onbewimpeld te erkennen, dat de kans vooralsnog veel gunstiger staat voor Mainz dan voor Haarlem. » « Deze uitspraak », zegt E., « is ook thans nog van volle kracht, alleen met dit verschil, dat de sinds een paar jaar gepubliceerde onderzoekingen van technischen aard den wijzer van de schaal iet of wat van Duitschland hebben afgewend. »

Dat uit archieven zoo weinig aan 't licht gekomen is, komt doordien de uitvinding een uiting van private overwegingen en handelingen is en bijgevolg in officieele stukken uit den aard der zaak daarover nooit veel zal gerept zijn ; en een archief bestaat immers in hoofdzaak uit officieele bescheiden.

De bibliotheken leverden ook weinig op ; de boeken waarin het onderwerp wordt aangeroerd, zijn geschreven door jongere geslachten dan die uit den tijd der uitvinding. In de laatste jaren eerst is de vraag opgeworpen, of men de « uitvindersboeken » niet zelf eens zou ondervragen. Met het technisch onder-

zoek is het vraagstuk een nieuwe phase ingetreden.

« Het blijkt... », zegt schr., « dat het punt, waarom het gaat, van een geheel andere orde is dan tot nu toe over het algemeen werd aangenomen in de wetenschappelijke wereld. In de desbetreffende literatuur is het een gewone redeneering te lezen iets als volgt. Er werd gedrukt van houten platen, waarin de houtgraveur prenten, met den daarbij behoorenden tekst in letters, verheven had uitgesneden : er was slechts één stap noodig om het denkbeeld op te vatten die letters van elkander te scheiden, zoodat die zelfde letters verschillende woorden konden vormen. Zeker, die stap was noodig, maar die stap zou niet gedaan worden door den houtgraveur ; hij kon alleen gedaan worden door een stempelgraveur. En wie waren in de vijftiende eeuw stempelgraveurs ? Dat waren de goudsmeden. Het is dan ook zeker wel opmerkelijk, echter toch niet zoo opmerkelijk als het oppervlakkig gezien wel schijnt, omdat het in het wezen der zaak ligt, dat de eerste lettergieters en boekdrukkers tevens goudsmeden waren... Willen dus de vroegste drukpersvoortbrengselen als getuigen gehoord worden, dan heeft hun rechter van instructie zeker noodig kennis van de boekdrukkerij, maar daarbij, en dat vooral, kennis van de lettergieterij, technisch en historisch. Hij moet antwoord geven op vragen, die het nauwkeurig bekijken van de afgedrukte letter bij hem doet opkomen en andere getuigen dan die afdrukken der letters zijn er niet om hem in te lichten omtrent de werktuigen, die tot de vervaardiging der drukletters gediend hebben. Ik noem er enkele. Welke was de samenstelling van het lettermetaal der gebruikte drukletters ? Welke was de substantie van de matrijs en van den stempel ? Hoe is de matrijs verkregen van den stempel, door afhamering, door indrukken of door afgieten ? Welke zijn de gevolgtrekkingen, die afgeleid kunnen worden uit de antwoorden op die vragen gegeven ? Hoe is de drukletter verkregen uit de matrijs ? Hoe was de bevestiging van de matrijs aan en in den gietvorm ? Welke constructie moet deze bij gevolg gehad hebben ?

« Zoowel het stellen, maar ook het beantwoorden dier vragen eischt veel ervaring. Slechts een lettergieter kan één en ander doen, omdat zijn bedrijf hem dagelijks in aanraking brengt met soortgelijke quæsties, die behooren tot de practijk van zijn bedrijf. Geen boekdrukker, noch minder een bibliograaf heeft, evenmin als de historicus, de noodige speciale kennis, die alleen verkregen kan worden door vakopleiding in dit technische bedrijf. »

Schr. zet verder uiteen hoe zijn voorvader, de lettergieter Johannes Enschedé, reeds in het midden der 18de eeuw de behoefte aan het technische onderzoek gevoeld heeft, en hoe diens denkbeelden in 1765 door Van Oosten de Bruyn medegedeeld werden in een verhandeling voorkomende in zijn toenmaals bij Enschedé uitgegeven stadsgeschiedenis, « de vroegste bewijsvoering waarbij technische vragen met kennis van zaken in het debat gebracht werden. »

Mr. Charles Enschedé, 's schrijvers broeder, liet in 1901 bij de Erven J. Bohn zijn *Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst* verschijnen, en zette aldus waardig de familietraditie voort. Evenals de Duitsche onderzoeker, Dr. Zedler, bibliothecaris te Wiesbaden, komt Mr. Ch. Enschedé tot het besluit dat de eerste lettergietersproeven in Nederland moeten genomen zijn.

Bepaalder uitkomsten zal men echter vooreerst nog moeten afwachten.

❦

Onze Kunst. Januari 1903.

De heer Max Rooses zet zijne studie voort over de *Teekeningen der Vlaamsche Meesters*. In het huidig artikel spreekt hij voornamelijk over teekenaars die zich aan boekversiering wijdden. Eenige uittreksels uit die voor ons zoo belangrijke mededeelingen meenen wij hier te mogen overnemen :

« In de laatste helft der zestiende eeuw werd Antwerpen de voornaamste zetelplaats van den boekhandel in onze gewesten, een der voornaamste in heel de wereld. Er ontstond daar eene werkplaats voor graveurs en een markt van kopersneden zooals er elders geene tweede te vinden was. Ontelbare platenreeksen, tot bundels verzameld, verschenen daar en werden naar alle streken verzonden. Tot in het midden der XVIIe eeuw, duurde de bloei van dien kunsttak voort en onder den invloed van Rubens en door de werken der graveerschool, die hij in het leven riep, werd zijn beteekenis voor de kunst een zeer aanzienlijke. De graveurs, die deze markt voorzagen vóór het optreden van Rubens' plaatsnijders waren ongeëvenaard in de fijnheid hunner bewerking, in den glans hunner prenten van geringer afmeting. De namen der gebroeders Wiericx, der Sadeler's, der Collaert's worden nog altijd en te recht in hooge eer gehouden. In de grootere stukken en meer bepaald in die welke de vele platenreeksen vormden, was de bewerking ruwer en de kunstwaarde minder. Zij die de teekeningen voor die gravuren bezorgden leverden meer blijk van vruchtbaarheid in het vinden en gemak in het uitwerken dan van edeler gaven. Zij waren altijd bij der hand wanneer er iets in beeld te bren-

gen was uit de heilige of uit de wereldlijke geschiedenis, uit het rijk der allegorie of der wetenschap, waar er dieren of menschen of wat ook af te beelden was.

« Hun voorganger en de vruchtbaarste uit de handvaardige schaar was MARTEN DE VOS (1532-1603). Wat die voortbracht aan teekeningen van allerlei aard grenst aan het fabelachtige ; tellen kan men ze niet, men mag ze schatten op 800. Geen pen bracht hij op het papier of er ontstond een beeld, geen beeld was er geteekend of een ander kwam er zich neven plaatsen en vele andere volgden om een tafereel te maken dat er altijd ordentelijk uitzag, nooit sterk aangreep maar nooit erg tegenviel ; waar altijd leven en beweging, maar nooit groote kracht of eigenaardigheid in te vinden was. Met hem triomfeerde de kunst in de school aangeleerd en pasklaar gemaakt voor eenieder, stoffelijke kunst die werkte op de oogen, maar den geest onaangeroerd liet en die geheel in kunstnijverheid verliep. Gewoonlijk zijn het godsdienstige onderwerpen. Zoo 143 stuks aan het leven der eremijten gewijd, 53 heiligen van België, eene reeks van 51 tafereelen uit het leven van Christus en een ander van 46, 15 vrouwen uit het Nieuwe en 20 uit het Oude Testament, omstreeks 150 andere onderwerpen uit het Oud- en het Nieuw Testament, 8 stuks in de *Evangelicæ Imagines historiæ* van Hieronymus Natalis, 10 stuks voor een Missaal, 7 stuks Christelijke Deugden, 3 Goddelijke Deugden, 12 Zinnebeelden op de Vervolging der eerste Christenen. Verder ook allerlei reeksen van Deugden en Ondeugden, van Kunsten en Wetenschappen, tal van Landschappen, de Vijf Zinnen, de Vier Jaargetijden, de Vier Werelddeelen, de Vier Elementen, de Zeven Planeten, de Zeven Wonderen, de Twaalf Maanden, de Tien Geboden, 8 stuks *Patria libertati restituta,* 134 stuks in de Metamorfosen van Ovidius, 14 *Bonorum et Malorum Consensio,* zonder nog te rekenen wat hij leverde ter versiering van boeken van minder belang.

« Vele dier teekeningen zijn bewaard. Het Museum Plantin-Moretus onder andere bezit nog 8 platen geteekend voor een Missaal, waarvan wij er een mededeelen (1582-1588) en 40 van de 46 die hij maakte voor een Getijdenboek ; in den Louvre vindt men er 21 : de vier kerkvaders (1587), zes stuks onderwerpen uit het Oud en Nieuw Testament (1578. 1582, 1584, 1585, 1587, 1588), vier allegorische triomfwagens (1585-1586), drie andere allegoriën (1583), een Jacht van edellieden (1584), een prachtige titelplaat (1588). De Albertina bezit er 14 uit de geschiedenis van den Bijbel en der heiligen, het oudste stuk draagt het jaartal 1573, het jongste 1589. Het Prentenkabinet van het Rijks-Museum te Amsterdam bezit er 5 ; het Prentenkabinet te Dresden één, dat van l'Ermitage te St. Petersburg 6, dat van Windsor Castle één. Al die teekeningen zijn met de pen gemaakt en met bister gewasschen, zij zijn keurig uitgevoerd zoodat de graveur ze trouw en gemakkelijk op zijne plaat kon weergeven. Met kleine gekruikte lijnen leent hij hun beweging,met overvloedige bister-penseeling maakt hij ze tot een soort van waterverfschildering.

« Van STRADANUS of JAN VAN STRAET (1523-1605), den Bruggeling die naar Italië uitweek, zich daar in Florence ging vestigen en ontzaglijk veel modellen voor de graveurs leverde, bezit de Louvre niet minder dan 33 teekeningen meestal *Jachten* en *Dierenstukken*, onderteekend, de eene *Stradanus fiamingho firenze 1587 ;* de andere, *Joan Stradanus Academicus Florentinius 1596.* Een enkel historisch onderwerp : de *Koningin van Saba,* bevindt zich in het pak : het is een zeer verdienstelijk werk geteekend : *Praticca della Strada fiamingho 1567.* Al deze stukken zijn door de graveurs nagesneden.

« Een andere, maar weinig of niet gekende kunstenaar verschafte in den zelfden tijd talrijke modellen aan de graveurs, namelijk PETER VAN DER BORCHT, die uit Mechelen naar Antwerpen kwam en die van 1565 tot 1599 verscheiden honderden teekeningen voor de Plantijnsche drukkerij vervaardigde. Van al zijn werken is er ons niets met zekerheid bekend dan 15 teekeningen, berustende in het Museum Plantin-Moretus, met veel zorg uitgevoerd in scherpe miniatuurachtige bewerking. Eene reeks van veertig teekeningen, toehoorende aan den Louvre te Parijs, geteekend B en toegeschreven aan Jacob De Backer, zal ook wel van zijne hand zijn.

« Het archief van het Museum Plantin-Moretus deed ons dezen vruchtbaren kunstenaar van naderbij kennen. Vroeger werden de naamletters P. B., op de platen door hem of naar hem gesneden, doorgaans verklaard door « Peter Breughel » met wien hij niets gemeens heeft. Men verwarde hem daarbij nog met een PETER VAN DER BORCHT, landschapschilder, geboortig te Brussel ; van dezen laatste vonden wij in het prentenkabinet te Berlijn eene fijne penteekening, een landschap, met herder en schapen, zijn monogram dragende en het opschrift *Peeter van der Buercht van Brussel in Ausborch 1615.*

« CRISPIJN VAN DEN BROECK (1530-1601) werkte insgelijks voor Plantijn. In de verzamelingen der groote Antwerpsche drukkerij wordt van hem eene teekening bewaard van *O. L. V. van de zeven Weeën,* die door Hieronymus Wiericx werd gegraveerd. Het British Museum bezit van hem

eene *Besnijdenis van Christus*, dragende zijn naamletters en het jaartal 1570, eene *Ontmoeting van O. L. V. en Elisabeth* en eene tweede *Besnijdenis;* de Louvre, een *Allerheiligen* van 1576 en eene *Vlucht in Egypte* van 1586; de Uffizi te Florence, een gewrocht met allerlei dieren in verschillende kleuren, gedagteekend van 1588, het Rijks-Museum te Amsterdam, twee stuks Bijbelsche geschiedenis van 1576 en zeven stuks allegorieën; het prentenkabinet te Berlijn, een *Jupiter en Pluto* van 1588. De meeste dezer stukken zijn voor de graveurs uitgevoerd. Hij teekent met kleine trillende pennetrekjes en toetsjes van bister op eenen grond van Chineeschen inkt en verkrijgt aldus eenigszins zwevende figuren, maar toch treffende effekten....

« Met Otto Vænius (1558-1629) treden wij de zeventiende eeuw in; al zijne prentwerken, en hij vervaardigde er verscheidene, verschenen na 1600 : *Horatii Flacci Emblemata*, in 1607, *Amorum Emblemata*, in 1608, *Vita D. Thomæ Aquinatis*, in 1610, *Batavorum cum Romanis Bellumen*, *Historia Septem infantium de Lara*, in 1612, *Amoris divini emblemata*, in 1615, *Emblemata sive Symbola a principibus viris Ecclesiasticis ac Militaribus aliisque usurpanda*, in 1624. Van al de teekeningen voor deze gravurenbundels is mij slechts een enkel blad onder het oog gekomen : het hoort toe aan het Prentenkabinet van de Ermitage te St. Petersburg en bevat vier zinnebeelden.

« Van een anderen van Rubens' meesters, Adam van Noort (1562-1644), bezitten wij veel meer teekeningen; zij zijn voor ons zooveel te belangrijker daar het de eenige werken zijn die wij hem met zekerheid mogen toekennen; al de schilderijen toch die op zijnen naam staan worden hem willekeurig toegeschreven. Van groot belang zijn de werken echter niet, alleen leveren zij een bewijs onder meer andere dat Adam van Noort geen merkbaren invloed op zijne beroemde leerlingen uitoefende. Het Museum Plantin-Moretus bezit er veertien van; nog negen werden geteekend om tot modellen te dienen voor de plaatjes in Biverus' *Sacrum Oratorium* en vijf voor Saillius' *Thesaurus Precum.* »

Bulletin du Comité central du travail industriel. 1902, blz. 32-42.

Félix Chambon. *Le budget des bibliothèques des universités allemandes.*

(Vgl. Adalbert Roquette, *Die Finanzlage der deutschen Bibliotheken*).

Acad. roy. de Belgique. Compte rendu. 1902.

Blz. 1-61 : Sylo Balau. *La Bibliothèque de l'abbaye de Saint-Jacques, à Liège.*

Blz. 62-66 : Paul Collinet. *Une copie retrouvée du Cantatorium sancti Huberti.*

Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. IV, 2. (Januari 1903.)

Blz. 63-65 : J. C. Overvoorde. Dr. K. O. Meinsma's *Middeleeuwsche bibliotheken* besproken.

In de « *Petite Revue illustrée de l'art et de l'Archéologie en Flandre* », Dec. 1902, nrs 23-24, verscheen, van de hand des heeren P. Bergmans, een belangrijk opstel over Jacob van Battele, schilder van Karel den Vijfde, naar aanleiding van een uit Brussel 27 Aug. 1531 gedagteekend diploma waarbij de Keizer aan Lucas Munich, 61n en laatsten abt van Sint-Baafs, een wapenschild verleent. Het charter berust in het Staatsarchief te Gent; het is merkwaardig als schoonschrift en versierd met eene miniatuur voorstellend een engel die het wapenschild van abt Munich steunt.

In Jacob van Battele meent de heer B. — alhoewel niet met volstrekte zekerheid, — den miniaturist ontdekt te hebben. Door navraag op het algemeen archief te Brussel, kwam hij in het bezit van de volgende aanteekeningen uit een rekening der huisuitgave van Karel V, over den tijd van 1 Januari 1530 (n. st.) tot 30 September 1531 :

Fol. 20. A Me Jacques van Battele, *painctre*, es mains son serviteur x escuz (8 mars 1530).

Fol. 31. A Maître Jacques le painctre *es mains sa femme*, xi escuz (23 mars 1530).

Fol. 31 vo. Audit Me Jacques van Battele es mains sa femme, xx escuz.
Audit Me Jacques le painctre, x escuz (25 mars 1530).

Fol. 45 vo. A Me Jacques le painctre xviii ducats. xix escuz vi bas (12 juin 1530).

Fol. 46 vo. A Jacques van Battele es mains sa femme xii escuz (23 juin 1530).

Fol. 72. A maître Jacques van Battele xxiii escuz iii realz (16 nov. 1530).

Fol. 82 vo. A Me Jacques van Battele xx l. (15 mars 1531 n. st.).

Fol. 100 vo. A Me Jacques le painctre xii l. (5 avril 1531 n. st.).

Fol. 111 vo. A Jacques van Battele xlv l. (15 juin 1531).

Fol. 121. A Me Jacques van Battele xii l. (13 septembre 1531).

wol. 124 vo. A Jacques van Battele painctre iiiixx xiii l. xv s. (Compte général de « Partyes payés à plusieurs ouvriers et gens de métier pour l'empereur »).

Uit die teksten blijkt dat Jacob van Battele in 1530-31 als schilder in dienst

stond van Karel den Vijfde. En op het Brusselsch archief is bevonden dat hij de eenige schilder is die in de rekeningen van beide jaren wordt aangetroffen.

Zoo wordt het dan zeer waarschijnlijk dat hij de maker is van de sierlijke miniatuur op het diploma van abt Munich.

Het geslacht van Battele, van Mechelschen oorsprong, is overigens in de kunstgeschiedenis niet onbekend. Jan van Battele, Jacobs vader, was werkzaam van 1504 tot 1552. In dit laatste jaar vervaardigde hij de miniaturen voor een handschrift over het Gulden Vlies, dat ruim 1000 gulden werd betaald. Daar de geëischte prijs te hoog scheen, werden drie Leuvensche schilders door de Rekenkamer gelast den arbeid van van Battele te schatten ; zij prezen dien hoog, vonden den prijs geenszins overdreven, en verklaarden zelfs dat geen Leuvensch schilder zich aan dergelijk wonderwerk had durven wagen.

Boon's *Geïllustreerd Magazijn*, 1902, n° 41. Blz. 387 en vlg. D. Smit. *De voornaamste bibliotheken der wereld*. Met 8 afbeeldingen naar boekerijgebouwen.

De Katholiek. CXXIII. 1903. Januari. Blz. 20 en vlg. G. Brom. Geschiedvorsching in de pauselijke archieven.

De schrijver handelt breedvoerig over het Vaticaansche archief, dat door een wijze, zeer liberale beslissing van Paus Leo XIII, sedert 1880 voor alle wetenschappelijke onderzoekers vrij openstaat. De verschillende aldaar berustende verzamelingen bestaan uit 70.000 deelen waarvan een overzicht voldoende is als bewijs dat men volstrekt niet overdrijft, wanneer men spreekt van « de onuitputtelijke schatten van het Vaticaansche archief.» Buiten de bereidwillige beambten, helpen talrijke inventarissen en indices in het onafzienbaar materiaal den weg vinden.

De *Vaticaansche Bibliotheek* is dagelijks open, 's morgens van 10 tot 1 uur. In de werkzalen zitten geregeld een 60-tal geleerden te arbeiden. Tusschen het archief en de bibliotheek liet de Paus, met aangrenzenden toegang aan beide zijden, een uitgebreide *bibliotheca di consultazione* inrichten. Verder wordt de stichting van het Belgisch Instituut besproken.

Februari. Blz. 196-198. Meinsma's *Middeleeuwsche bibliotheken* besproken.

Revue bibliographique belge. XV, 1, 31 janv. 1903.

Blz. 1 en vlg. : *Notice bio-bibliographique, Thomas-Joseph Bouquillon, docteur en théologie, professeur à l'Université catholique de Washington* (1840 + 1902). B. heeft krachtdadig de stichting der Universiteitsbibliotheek te Rijsel bevorderd. Toen hij die stad verliet telde de bibliotheek 100.000 deelen; godgeleerde en geschiedkundige werken vormden er het belangrijkste deel van.

Centralblatt für Bibliothekswesen, XX, 1e en 2de afl. Jan.-Febr. 1903.

De redacteur Dr. O. Hartwig opent den twintigsten jaargang met een terugblik op den langen afgelegden weg, waarop hij zeker met voldoening mag terugzien. Men leest daarom niet zonder weemoed het bericht : « Vielleicht ist dieser der letzte Jahrgang des Blattes, der unter meiner Leitung erscheint, sei es, dass mir der Tod in dem kommenden Jahre die Feder aus der Hand nimmt, sei es, dass ich sie freiwillig niederlege ».

De inhoud dezer dubbele aflevering is verder als volgt :

M. Manitius. *Ungedruckte Bibliothekskataloge*. De codex Monacensis 14398, uit de 14de eeuw, bevat uitsluitend bibliotheekscatalogussen, nl. van vier Regensburger kloosters en van twee gestichten uit de onmiddelbare buurt van Regensburg. Die catalogussen, die in 1347 opgemaakt werden, worden hier nu uitgegeven, en voor zoover mogelijk zijn de nummers der Munchener handschriften opgegeven, waaronder de nog overgebleven codices dezer bibliotheken — en ze zijn talrijk — op de « Hof- und Staatsbibliothek » bewaard worden.

P. Gabriel Meier. *Nachträge zu* Gottlieb, *Ueber Mittelalterliche Bibliotheken*, buitengewoon nuttig.

G. Zedler. *Das vermeintlich Gutenbergsche Missale*. Het verschijnen van Otto Hupp's bekend *Gutenbergs erste Drucke*, waarvan de schrijver tracht te bewijzen dat het *Missale Speciale* dat de firma L. Rosenthal te Munchen bezit het eerste grootere drukwerk is van Gutenberg, is voor G. Zedler de aanleiding geweest om dit boek opnieuw te gaan bestudeeren. De uitkomst van dit onderzoek deelt Zedler hier mede. Hij bestrijdt met krachtige argumenten, met een klemmend betoog, de bewering van Hupp, en is even als G. Briquet van meening dat het bewuste boek te Bazel gedrukt werd. Terecht hecht Zedler groote bewijskracht aan de watermerken van het papier.

P. E. Richter. *Tycho Brahes Astronomiæ instauratæ Mechanica von 1598*. Het blijkt dat dit werk bij lange zoo zeldzaam niet is, als men tot nog toe gemeend heeft. Dr. P. E. Richter geeft zeer interessante mededeelingen over twee exemplaren op de Kon. Bibliotheek te Dresden.

P. Schwenke. *Die 300. Jahresfeier der Bodleiana.* Verder aankondigingen, recensies en mededeelingen van en over bibliotheken.

Doubletten-Anzeiger. — Indicateur des Doubles. Internat. Zeitschrift für Doublettenverwertung, Desideratengesuche, buchhändlerische, antiquarische und verwandte Anzeigen. N^r 1, 5 Jan. 1903. Basel, C F. Beck, Herausgeber und Verleger.

Hoe de « dubbels » of « doubletten », in elke groote bibliotheek onvermijdelijk voorhanden, het best ten nutte te maken zijn, hetzij door ruil of verkoop, is eene vraag waarop het voorzeker goed is de aandacht te vestigen. De heer Beck, secretaris aan de universiteitsbibliotheek te Bazel, tracht er een middel op te vinden door de uitgave van dit blaadje, klein folio, 4 blz. op drie kolommen.

Het zal moeten blijken of dit orgaan de klip van het louter commerciëele weet om te zeilen en vertrouwen in te boezemen aan de bibliotheekbestuurders, die, door aanbiedingen van allen aard overstelpt, met recht eenigszins op hun hoede zijn voor soortgelijke uitgaven. Maar het denkbeeld, op de vraag der dubbels de aandacht te trekken, is op zich zelf reeds te prijzen, en daarom wordt hier gaarne op de verschijning van dit eerste nummer gewezen.

Onder de rubriek *Angebotene Doubletten* wordt aan de bibliotheken gelegenheid geboden de lijst der boeken welke zij wenschen van de hand te doen af te kondigen, met verkorte titels, liefst alphabetisch gerangschikt, met aanwijzing van plaats en jaartal. Bibliotheken kunnen dan desgewenscht met elkaar in onderhandeling treden. De universiteitsbibliotheek te Bazel heeft in n^r 1 reeds het voorbeeld gegeven.

Daarna volgt een rubriek *Desiderata :* de bibliotheken Königsberg en Luzern openen de reeks. Daar de antiquarische boekhandelaars alle belang hebben deze meedeelingen te volgen, kunnen, bij genoegzame verspreiding van het blad, ongetwijfeld aanbiedingen verwacht worden. Zoo wordt wel eens tijdroovende briefwisseling uitgespaard.

De overige rubrieken heeten : *Antiquarische Angebote von Buchhändlern, Neue Bücher, Eingelaufene Bücher, Neue Antiquariatskataloge.* Ten slotte, advertenties.

De abonnementsprijs is 4 fr.; aankondigingen onder de twee eerste rubrieken kosten 0.15 fr. per regel. Om de 14, desnood som de 8 dagen, verschijnt een nummer.

MENGELINGEN

Een nieuw portret van Dante. Men leest in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 23 Januari jl. :

« Een nieuw portret van Dante is door professor Chiapelli in de kerk Santa Maria Novella te Florence ontdekt. Het beeld, naar het leven geschilderd door Orcagna, bevond zich in een fresco « het Paradijs », aan de spits van de eerste rij der beroemde mannen uit de XIVe eeuw. De vondst is vooral interessant door het feit, dat men tot heden slechts één authentiek Danteportret, naar het leven geschilderd, kende, dat van Giotto in de Capella del Podestà. »

In de *Miscellanea d'Arte*, een Florentijnsch maandschrift voor middeleeuwsche en moderne kunstgeschiedenis, n^r 2 van den eersten jaargang, Februari jl., blz. 32-36, wordt op deze zoogenoemde « ontdekking » heel wat afgedongen.

Reeds in het Septembernummer 1900 van het *Zeitschrift für bildende Kunst,* blz. 256-259, verscheen een belangrijke mededeeling van Jacques Mesnil, gedagteekend 4 Juni 1900, onder den titel « Ein unbekanntes Porträt Dante's aus dem XIV Jahrhundert. » Het door Mesnil besproken portret bevond zich in een fresco « het Laatste Oordeel » eveneens in Santa Maria Novella-kerk in dezelfde Strozzi-kapel. De gelijkenis van dit beeld, hoofdzakelijk met het bekende borstbeeld te Napels, is treffend. Enkel de inzakkende onderlip, gewoonlijk zeer vooruitspringend voorgesteld, verwekt eenige bedenking. Het schijnt echter dat een onhandige restauratie daar schuld aan heeft. De uitdrukking van zielsvervoering op het beeld in « het Laatste Oordeel » is ook welsprekend, naast de meer gewone, wat eng-koppige, weinig geniale verschijning op dat in « het Paradijs », dat eerder aan een zuinigen rentmeester of nauwgezetten scribent doet denken.

De argumenten van den hr. C. om Mesnil's zienswijze te bestrijden zijn niet veel zaaks: zijn opvatting als zou de monnik achter den Dante van «het Laatste Oordeel» « Dante als het ware in den hemel duwen » is eenvoudig potsierlijk: de monnik raakt Dante niet aan; dat is duidelijk voor al wie zien kan met zijn oogen. Wij zullen niet verder de wederzijdsche argumentatie volgen, die hier minder te pas komt. Het eenige dat wij er nog willen bijvoegen is, dat de « ontdekking » des hn. C. ons des te meer argwaan inboezemt daar zij op barnumachtige wijze gelanceerd werd, met al de reclame waarover ons modern journalisme beschikt.

Wij zagen met genoegen dat de *N. Rott. Ct.*, in een schrijven van haar Florentijnschen briefwisselaar, de zaak naderhand terecht gewezen heeft. (Nr. van 10 Feb., 2e blad, A.)

♣♣

De Belgische Regeering heeft op de begrooting van 1903 een krediet uitgetrokken ad 12.000 fr. voor de oprichting van een *Institut historique belge* te Rome. P. Dom Berlière van Maredsous is aangesteld tot directeur, de heer A. Fayen, beambte aan de universiteitsbibliotheek te Gent, tot zijn helper. Dom Berlière heeft zijn intrek genomen in het nieuwe Benedictijnercollege van St-Anselmus op den Aventijn. Wij helpen wenschen dat de nieuwe inrichting er moge toe bijdragen om ons ten spoedigste een inventaris der aldaar voorhanden bescheiden betreffende de geschiedenis onzer gewesten te bezorgen.

♣♣

ONTVREEMDING VAN HANDSCHRIFTEN. Waartoe een nauwkeurige, volledige bibliographische beschrijving o. m. dienen kan, bleek wederom eens bij het geval der gestolen handschriften van het Museum Borgia te Rome. De heer Rosenthal, antiquaar te Munchen, had onlangs in den boekhandel Silvio Bocca te Rome aangekocht een Evangeliarium-fragment in 59 bladen, gebonden in de 18de eeuw. Hij liet het onderzoeken door Dom Paul Cagin, Benedictijner monnik in Solesmes, die het hs. volkomen nauwkeurig tot in de kleinste bijzonderheden beschreven vond in het werk van A. Ebner: *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale romanum im Mittelalter.* (Freiburg, Herder, 1896.) Ebner had het hs. gezien in het Museum Borgia in 1890-91, waar het M VI, 2 gecoteerd stond. Het kwam uit dat het kostbare stuk gestolen was, en P. Ehrle, bibliothecaris van de *Vaticana*, kocht het van den Munchener antiquaar weer op tegen den zelfden prijs als deze er voor gegeven had. De Roomsche boekhandelaar Bocca gaf meteen andere handschriften terug die in het Museum Borgia ontvreemd waren geworden. Ook vond de heer Rosenthal in zijn verzameling eenige handschriften, die blijkbaar op dezelfde wijs uit hun oorspronkelijke bewaarplaats verdwenen waren.

Sindsdien werden de schatten van het Museum Borgia naar de Vaticana overgebracht.

♣♣

Den 1n Januari ll. vierde de bekende uitgevers-firma M. Nijhoff, te 's-Gravenhage, haar vijftigjarig bestaan. De heer Johan Gram schreef bij die gelegenheid in het *Leeskabinet* deze waardeerende woorden:

« In die halve eeuw heeft zij zich in den boekhandel eene hooggewaardeerde plaats verzekerd en in het buitenland een eervollen naam verworven. Daardoor is zij in niet geringe mate bevorderlijk geweest aan de verspreiding van Nederlandsche boeken in den vreemde. Zelfs is Wouter Nijhoff vol wakkeren ondernemingsgeest naar New-York getogen, om ginds, 114 Fifth Avenue, een filiaal te stichten, en aldus te zorgen, dat de Nederlandsche boekhandel in Amerika waardiglijk vertegenwoordigd worde.

» Een kring van geleerde en geletterde mannen, die dezen gedenkwaardigen dag niet onopgemerkt voorbij wil laten gaan, brengt dan ook terecht hulde aan het groot aantal en het gehalte der werken, aan welke de firma Nijhoff als uitgeefster haar naam verbonden heeft.

» Vooral op het gebied der wetenschap in den ruimsten zin, maar ook op dat van letteren en kunst heeft de firma Martinus Nijhoff zich verdienstelijk gemaakt door het verzorgen en verspreiden van hetgeen

tal van Nederlandsche auteurs hebben gedacht en geschreven. Als antiquariaat heeft de firma zich tot den allereersten rang opgewerkt en op die plaats gehandhaafd. Tal van wetenschappelijke instellingen en personen hebben de vruchten geplukt van haren ondernemingsgeest en van hare kennis. »

Leopold Delisle. Den 15n Nov. ll. werd de 50e verjaardag der intrede van den heer L. Delisle in de Bibliothèque Nationale door het personeel dezer instelling gevierd. Een album met elf oorspronkelijke waterverfteekeningen, de gebouwen en zalen der bibliotheek voorstellende, werd hem bij deze gelegenheid aangeboden.

Reeds den 6n Mei had een huldebetoon plaats vanwege de Société de l'histoire de France, waarvan de beroemde bibliothecaris eveneens sinds een halve eeuw lid is. Bij deze gelegenheid heeft men hem o. a. een zinrijk geschenk aangeboden, nl. *Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures, provenant des très belles Heures de Jean de France, duc de Berry. Reproduction en phototypie d'après les originaux de la Bibliotheca Nazionale de Turin et du Musée du Louvre.* Paris, 1902, album fol., met een inleiding van den heer Paul Durrieu. Zooals men weet, kon Delisle dit handschrift niet te zien krijgen toen hij in 1884 zijn onderzoekingen over *les Heures du duc de Berry* uitgaf.

Om de ontwerpers dezer betooging te bedanken, heeft de heer Delisle op zijn beurt een folio-album uitgegeven : *Notice de douze livres royaux du XIIIe et du XIVe siècle.*

Een derde en laatste feest werd ingericht door het bestuur van het Internationaal Congres der Bibliothecarissen, onder het voorzitterschap van den heer Emile Picot. Als hulde vanwege al zijn ambtgenooten over de geheele wereld, wier arbeid hij steeds bereid was te steunen, werd hem een bibliographie zijner geschriften aangeboden, bewerkt door Paul Lecomte. De lijst vermeldt 1900 nummers !

Zelden werd zooveel eer in zulke ruime mate verdiend.

Bibliotheken voor blinden. Te Weenen werd eene bibliotheek opgericht voor blinden, die een duizendtal boekdeelen in reliëfdruk bevat en meer dan 300 muziekwerken, die aan huis geleend worden.

Zuinigheid tegenover bibliotheken. Leerzaam is wat *The Athenæum* van 24 Jan. jl. schrijft naar aanleiding van klachten over den bekrompen financieelen toestand der *National Library* te Dublin. In het afgeloopen jaar kwamen daar 150.000 bezoekers, gemiddeld 500 per dag, d. i. één op 900 inwoners der Iersche hoofdstad. (In het *British Museum* komen dagelijks 700 lezers, wat één op 6000 Londenaars uitmaakt.) De Dublijnsche boekerij is iederen dag tot 10 u. 's avonds open, en zeer gerieflijk ingericht, al is het catalogiseerwerk ook erg ten achteren gebleven, wat wel begrijpelijk is als men verneemt dat heel het werk van het beheer rust op één bibliothecaris en twee assisten. Reeds sedert jaren wordt geklaagd, en nu weder door den *chairman* der *Trustees*, Prof. Dowden, over de overdreven zuinigheid, die de Regeering betoont tegenover de eenige openbare bibliotheek van Dublijn. Verslag op verslag eischt verbetering, maar aan hoogerhand blijft men doof. *The Athenæum* besluit met een goed Engelsch zinnetje : « Penny wisdom in a public library is inevitably pound folly. »

Over uitleening door boekerijen. — In de laatste aflevering van het *Centralblatt für Bibliothekswesen*, XX, blz 81, schrijft C. :

« Het Londensche departement voor buitenlandsche zaken zond aan alle openbare bibliotheken van Engeland een rondschrijven met verzoek om bericht, welke dezer inrichtingen geneigd waren, handschriften en boeken in bruikleen te zenden naar de Fransche bibliotheken. Het initiatief daartoe ging uit van den Franschen minister voor buitenlandsche zaken, Delcassé, die gaarne zien zou, dat de bereidwilligheid der Fransche bibliotheken, vooral der Nationale Bibliotheek te Parijs, om boeken en handschriften over het Kanaal te zenden, gereciproceerd werd. Veel succes is van dezen stap niet te ver-

wachten. Hij zal afstuiten niet op den goeden wil der Engelsche bibliothecarissen, maar op de oude reglementen der bibliotheken. Bij de bibliotheek van het British Museum, is elke poging om het uitdrukkelijk verbod om boeken uit te leenen, te doen opheffen, geheel vruchteloos. Wat beter is het gesteld met de Bodleiana, wier bestuur het in eenige bizondere gevallen toegelaten is, boeken uit te leenen. Maar ook hier zal de schrik voor de reis over 't water een gunstig advies op het rondschrijven in den weg staan. Hetzelfde geldt voor de Advocate's Library te Edinburgh en voor de John Ryland's-bibliotheek in Manchester. De universiteitsbibliotheek te Cambridge is de eenige groote Engelsche boekerij, die reeds sedert geruimen tijd in ruilverkeer met het vasteland staat. Het met zooveel staatsie rondgezonden verzoek zal dus wel geen ander gevolg hebben, dan dat men weer veel zal praten en klagen over de volstrekt niet onbegrijpelijke reserve der Engelsche bibliotheken. Aan de feiten zelf zal weinig te veranderen zijn. Men kan slechts hopen, dat de politiek geheel en al buiten de zaak zal blijven, en dat men op het vasteland geen wraak zal nemen door vijandige tegenmaatregelen, wat met het oog op de strenge reglementen der Engelsche bibliotheken, geheel ongerechtvaardigd zou zijn. »

Het is niet onwaarschijnlijk, dat velen op het vasteland met bovenstaande redeneering al heel weinig zullen instemmen. Over één ding kan men het met C. eens zijn : dat de stap, door Delcassé gedaan, tot niets zal leiden. Maar het is wél zeker dat het wel iets geven zou, indien de bibliotheken van 't vasteland eenstemmig weigerden nog iets over 't kanaal te zenden, zoolang men daar hetzelfde niet wil doen. De liberaliteit der bibliotheek te Cambridge althans is voor een goed deel te danken aan een dergelijken maatregel van wijlen W. N. du Rieu, den bekenden bibliothecaris der hoogeschool te Leiden. Als het waar is — wat wij meenen te mogen betwijfelen — dat het den Engelschen bibliothecarissen niet mangelt aan bereidwilligheid enz., wel, laten zij er dan toe medewerken opdat die strenge reglementen, die nu al de schuld krijgen, zouden gewijzigd worden.

VEILINGEN

Te Brugge kwam op 10 Februari onder den hamer de Bibliotheek van D. Pattyn. Van de 237 nummers zijn alleen de volgende noemenswaard :

56. *Den Bybel met groter neerstickeyt ghecorrigeert.* [In fine :] Gheprent Tantwerpen op die Camerpoort brugghe / in den Schilt van Artoys / By my Jacob van Liesveldt, Jnt jaer ons Heeren M.CCCCC. ende xlij. den derden dach junii. fol°. Met drukkersmerk op den titel. (verk fr. 15.)

145. *Die navolging van Christus*, ghemaect bi Broeder Thomas van Campen. t' Antwerpen, bij Hendrik Pietersen, 1548. 8°.

180. *Die Secreten van den Eerweerdighen heere Alexis Piemontois.* 't Antwerpen, bij Jan Stabroeck, 1562. 12mo. (Op den titel het drukkersmerk van Hans de Laet, die inderdaad als Jan van Stabroek in St.Lucasgilde werd opgenomen.)

EM. FONTEYN, te Leuven, 10-13 Februari 1903. Bibliotheken Ch. Lapierre, advocaat te Namen; Blox, Pastoor te Beirendrecht; A. Roovers, pastoor te Pael; Dr. van de Moortele.

Nrs. 720-816. Vele oorkonden, waaronder brieven van B. de Tollenaere, Schepper, Vredius, Lambertus Vossius. Trognesius e. a.

BURGERSDIJK en NIERMANS, te Leiden, 23-28 Februari. — Bibliotheken van S. A. van der Chys en F. J. Bourssе Wils.

2428. *Den Bloem-hof van de Nederlantsche jeught*, beplant met uytgelesene Elegien, Sonnetten, Epithalamien en gesangen, Poetisch ẽ morael. Noyt in den druck gesien, Amst. Dirk Pieterz. 1608 langw. 4°.

2441. D. V. Coornhert. *Comedie Vande Rijckeman.* Over langhe iaren in Rijm gestelt. Ghedruckt tot Haerlem by Ant. Ketel. 1582. kl.-8°.

2442. Id. *Comedie van lief en leedt.* Z. p. ('s Gravenh.) Gedruckt int Jaer 1582. 8°.

2453. C. Huygens. *Ses boeken van de leedighe uren* / zijnde ghedichten van verscheyden talen / stylen / ende stoffen. Haerlem, Passchiers van Wesbusch. 1634. langw. 12°.

2459. *Den nieuwen verbeterden Lusthof* / gheplant vol uytgelesene / eerlijcke / amoreuse ende vrolijcke ghesanghen / als Mey / Bruylofts / Tafel / ende Nieuwjaersliedekens. 3e druck verm. Amst., Dirck Pietersz. 1607 (?), langw. 4°.

Van 3 tot 8 Maart bracht de boekhandelaar Camiel Vyt, te Gent, in veiling, de niet niet zeer talrijke, maar goed gekozen bibliotheek van graaf Georges de Nédonchel. De catalogus bevatte 1131 nummers. waaronder bijna 400 Elzevier-drukken.

Eenige nummers worden hier vermeld :

16. *Dominici Mancini de passione domini nostri iesu christi liber.* 4°, 16 blz. Geciteerd door Campbell, nr 1174. In den catal. wordt het boek gehouden voor een druk van R. Paffroet, te Deventer, c. 1492 (Masson 32).

37. *Breviarium tornacensis*, 1496, met een fraaien oorspronkelijken band waarop het wapen en de spreuk van Keizer Karel *Plus oultre* (niet *Phis mittre*, zooals in den catalogus vermeld staat). (Gekocht door De Backer 130.—)

38. *Breviarium tornacensis.* Parijs, 1509. Met een — nogal versleten — band met hetzelfde paneel dat in de vorige aflevering van dit tijdschrift, blz. 58, beschreven werd. (Masson, 90.—)

39. *Breviarium sacre Tornacēn. Ecclesie.... Pars hyemal.* Venūdatur Antverpie iuxta portam camere. 1524, kl. 8°. (Op den titel drukkersmerk van Fr. Birckman). (Rosenthal 100.—)

42. *Antiphonier, Winterstuck.* Fraai handschrift begin 16de eeuw, 155 bl. (51 c. × 36). 3 miniaturen : het visioen van den Profeet Daniel, de Boodschap, en de geboorte van Jezus. Verder 29 groote versierde en gekleurde hoofdletters. (G. Leleu, 620.—)

45. *Fransch-Latijnsch Getijdenboek.* Hs. perk., 15de eeuw, 6 miniaturen. (Deman, 160.— fr.)

48. *Lat. Getijdenboek.* Hs. perk., 15de eeuw, 9 miniaturen. (Deman, 450.— fr.)

49. Id. Zeer fraai hs. 11 miniaturen; prachtige band. (Lemailley, 850.— fr.)

50. *Lat. en Fransch Getijdenb.* 20 allerprachtigste miniaturen. (Morgand, 5.050 fr.)

52. *Lat. Getijdenboek.* Hs. 15de eeuw, de ruimte voor de miniaturen opengelaten ; oorspronkelijke band met 4 paneelen : God de Vader, God de Zoon, Koning David, H. Petrus. (Lemailley 215 fr.)

55. *Klein Lat. Getijdenb.* Met een band die uit 't Rooklooster komt. (Quaritch 55 fr.)

59. *Horae B. M. V.* 1487 of 1488. (Morgand, 1.400 fr.)

62. *Heures à l'usage de Romme.* Hardouyn 1512. Met een prachtigen band en oud zilveren sloten met de letters A. V. (Quaritch 6.100 fr.)

65. *Hore B. V. M.* Paris, F. Kerver, 1522. Op perkam. gedrukt. (Blommaert 810 fr.)

82. *Flores ... bti Bernardi*, 1482 Met een band uit het klooster Bethleem bij Leuven. (Quaritch 110 fr.)

89. *Tractatulus Gerardi Zutphanie de spiritualib. ascensionib.* 1494. Met een band van Johannes van Wouda. (De Backer, 400 fr.)

92. *Sermones Discipuli.* Colon. 1477. Met den oorspr. band uit het Rooklooster. (G. Leleu, 100 fr.)

150. *Loix, chartes et coustumes du noble pays et conte de Haynnau. — Loix, chartes et coustumes du chiefflieu de la ville de Mons.* Antw. M. van Hoochstraten, 1538 of 1540. 4° (Vyt, 14.— fr.)

237. *Erasmus.* Querela pacis 1523 enz. In een fraaien band met twee paneelen : S. Michaël en S. Rochus. (De Ghellinck 125 fr.)

238. *Ode virginales Maturini Almandini ens.* Bordeaux, 1517. Het eerste boek dat, zoover bekend, te B. gedrukt is. (Labady, 1800 fr.)

255. *R. Le Fevre. Recueil des Histoires de Troyes.* kl. fo, 286 blz. (Door Blades (*Life and typogr. of W. Caxton*) en door Campbell toegeschreven aan William Caxton, alleen of met Colard Mansion, te Brugge. ca. 1476). (Quaritch, 20.000 fr.)

285. *L'histoire Ecclésiastique de Eusebe de Cesaré*, translatée de Latin en Frācoys, par Messire Claude de Seyssel. Anvers, Martin Lempereur, 1533, kl. 8°. (Claudin, 10 fr.)

431. *Cartulaire de l'Hôpital N. D. à Tournai.* Hs. 14de eeuw. (Stadsbibl. Doornik, 140 fr.)

435. *Chronique du Monastère de N. D. de Sion... à Tournay.* Hs. pap. 1644-1793. (Caus, 150 fr.)

528. Dom P. Hyac. Morice, *Hist. ecclésiast. et Civ. de Bretagne.* Paris, 1742-'56. (De Lambilly, 240 fr.)

966. *Emblemata ofte sinnebeelden... door* Jac. Zevecotius. Lugd. Bat. Elzev. 1626. (A. Willems, 82.— fr.)

1124. *Catal. librorum offic. Elsevir.* Anno 1614. (A. Willems, 9.— fr.)

Het eenige Nederlandsche handschrift dat onder den hamer kwam, nr 80, een afschrift van *Die bediedenisse naden zinne van Sinte Augustyns regule*, alsook de statuten van de Augustinessen bevattende, op het einde der 15de eeuw op papier geschreven, werd voor de luttele som van 28 fr. aan den Rijselschen boekhandelaar G. Leleu toegewezen. Voor zulke dingen hebben onze landsbibliotheken geen... geld !

MARTINUS NIJHOFF, 's Gravenhage, 3-7 Maart. Bibliotheken P. Caland, J. W. Tesch, e. a.

2013. D. V. Coornhert. *Wercken.* Amst. 1630. 3 dln f°.

2014. *Const-thoonende juweel* bij de loflijcke stadt Haerlem ten versoecke van : Trou moet blijcken, int licht gebracht. Zwol, 1607. 4°.

2015. *Const-rijck beroep* ofte Antwoort op de kaerte uytgesonden bij de Hollantsche Camer binnen Leyden.... aan alle nabuerighe reden-rijcke vrije cameren. Leyden, 1614. 4°.

2025. D. Camphuysen. *Uytbreyding over de Psalmen Davids.* Geheel op musijknoten gestelt. Amst., 1652. 8°.

In de reeds door ons vermelde veiling van de bibliotheken uit de kasteelen Heeswijk en Haaren (Amsterd. Fr. Muller & C° 26-20 Januari) werden o. m. de volgende prijzen besteed :

No. 1 Livre d'adversaires de Phillippus Herffeldie 1525-31, een hs. met teekeningen *f* 390. No. 2. Offices et hymnes, een hs. op perk., uit de XVe eeuw, *f* 120. No. 3 Franciscus Philelfus, Convivia duo ad Th. Theob. Mediolanensem, een hs. op perk., der XVe eeuw, *f* 200. No. 23. Albertus Magnus, De rerum proprietatibus opus, 1478, *f* 76. Horae beata Marie Virginis (Paris, 1541) *f* 401. No. 111. Dat leven ende liden ons heren. Antw. 1481. *f* 121. No. 116. Ludolphus de Saxonia, Een notabeboec, Delff 1488, *f* 200. No. 180. Braun et Hogenberg, Civitates orbis terrarum, Colon. 1576-1618, *f* 180. No. 547 Novum Testamentum. Bas. 1519, *f* 70. No. 584 Biblia sacra polyglotta. Lond. 1657, *f* 190. No. 592 Het Oude en Nieuwe Testament. s'-Grav. 1717-21, *f* 130. No. 682 Omnium fere gentium. Antv. 1572, *f* 100. No. 961. Crispin de Passe, Boutique menuiserie, Amst. 1642, *f* 80. No. 996. A. van Breen, De Nassausche wapen-handelinge, 's-Grav. 1618, *f* 90. No. 1010. J. G. Bruchius, Ridderlijcke scherm- ofte wapenkonste. Leid. 1671, *f* 121. No. 1358 a. Lopez de Gomara, La historia general delas Indias, Anv. 1554, *f* 100. No. 1359. A. Thevet, Singularitez de la France antarctique. Anv. 1558, *f* 76. De verzameling « Brabant », no. 1621-30 is verkocht en bloc voor *f* 1354. No. 1741. Madrigaux et motets (ca. 1580) in hs., *f* 60 No. 1742. Airs mis en musique. Par. 1579-82, *f* 70. No. 1814.

De zeer uitgebreide en kostbare bibliotheek nagelaten door Dr. H. J. A. M. Schaepman, zal binnenbort verkocht worden door de firma Martinus Nijhoff, te 's Gravenhage.

PRIJSCATALOGI

Bilderhandschriften und illustrirte Bücher. Mit 97 Abbildungen versehen. Catal. 27. Jacques Rosenthal, München.

Een rijk geillustreerde prijslijst van kostbare verluchte handschriften, incunabelen en zestiendeeuwsche drukken. Onder de handschriften zijn vooral belangrijk :

N^r 31. *Horae latinae.* Getijdenboek van keizerin Isabella, infante van Portugaal, 1526 aan Keizer Karel V uitgehuwelijkt en 1539 overleden. Het bevat 17 miniaturen van den beroemden Bruggeling Geeraard David, 30 initialen, 1050 hoofdletters, alles met nauwgezette zorg in goud en kleuren uitgevoerd. 28 bladzijden zijn met gouden letters op purperen of blauwen grond geschreven. Voor dit Getijdenboek wordt gevraagd 20.000 Mark.

N^r 33. *Horae latinae.* Getijdenboek van Floris van Egmont, graaf van Buren, Kapitein-Generaal van Karel-den-Vijfde in de Nederlanden in 1537. Het handschrift, dat 34 miniaturen bevat van de hand eens Vlaamschen meesters, blijkbaar een leerling van Memlinc, stamt uit het einde der XVe eeuw. Prijs 12.000 Mark.

Aan Nederlandsche incunabelen vermeldt de catalogus :

N^r 86. *Aesopus.* Fabulae et vita cum fabulis Aviani, Alfonsii, Pogii Florent. et aliorum latine. Antverpiæ, Gerardus Leeu, d. 26 m. Sept. 1486. — 375 Mark.

N^r 108. *Alliaco.* Imago mundi. Epilogus mappae mundi et varia ejusdem auctoris atque Joh. Gersonis opuscula. (Lovan. Joh. de Paderborn de Westphalia, ca 1483.) fol°. — 2500 Mark.

N^r 188. S. Bernardus Clarevall. *Sermonen winter- ende somerstuck.* Zwolle, Peter van Os, 1495. fol°. — 450 Mark.

Nr 289. *B. v. Breydenbach.— Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in Jherusalem.* [In fine :] Ghedruct doir meister Eerhaert rewich van utrecht in die Stadt van mentsz Int iaer ons heeren 1488. fol°. — 600 mark. Dit zou, volgens den catal. het eerste in den vreemde gedrukt Nederlandsch boek zijn.

Nr 599. *Libellus devotus de modo confiteudi et penitendi.* Antverpiae (G. Back) 1499 4 to — 60 Mark.

Nr 982. *Jac. de Voragine. Passionael* ende is gheheeten in latijn Aurea legenda, in duytsche die gulden legende, winterstuc. Delf in Hollant (Jac. Van der Meer Jz.) 1484, 9 nov. fol°. — 150 Mark.

Verder, uit de 16e eeuw, een vijftiental drukken van Eckert van Homberch, Adr. van Berghen, Math. Crom, Hans van Liesveldt, Jean Richart, Aeg. van Diest, Henrik Petersen, Joh. Stelsius, Jan van Ghelen, Symon Cock, Plantijn (Antwerpen) en R. Paffraet (Devènter).

***

Catalogue of early-printed, and other interesting books, manuscripts and fine bindings. Part IV. G-H. Offered for sale by J. & J. Leighton, 40, Brewer street, Golden Sq., London, W.

Deze catalogus van de firma Leighton moet niet onderdoen voor dien van Rosenthal. Hij omvat meer dan 600 nummers, zonder uitzondering zeldzame en belangrijke werken, en is rijkelijk geïllustreerd. Wij vestigen de aandacht op de volgende:

2143. Gentleman *'s Calling (The)*, 1682, prachtig gebonden door Samuel Maerne, den binder van Karel II van Engeland. £ 30.

2153-2159, een merkwaardige reeks Gersoniana.

2161. Gheyn (Jacques de), *Maniement d'armes, d'Arquebuses, Mousquetz, et Piques.* Amst. 1608. Met een zeer fraaien Engelschen band in blauw marokijn. £ 25. (Verkocht).

2243. Gratiani *decretum cum apparatu* bartholomaei brixiensis *et glosses.* Handschrift uit het begin der 13de eeuw, met talrijke miniaturen en gehistorieerde letters. £ 85.

2262-2273, een reeks fraaie exemplaren van zeldzame uitgaven der werken van Gregorius den Groote.

2277. Grisone (Frederico), *Ordini di Cavalcare et modi di conoscere le nature de' Cavalli* enz. Venet. V. Valgrisi, 1551. In den oorspronkelijken Italiaanschen band. £ 48.

2324. Gyraldus (Lilius Gregorius), *De deis gentium varia et multiplex historia* enz. Basil., J. Oporinus, 1548. In den oorspronkelijken fraaien band met het wapen en de initialen van Edward VI van Engeland. 50 guineas.!

2326. Guyse (Jacques de), *Chroniques de Haynnau.* Paris, G. du Pré (1532). £ 5 15 s. De catalogus bevat een fraaie reproductie van de houtsnede waarop het scriptorium van Jacques de Guise afgebeeld is.

2419. Henricus de Zoemeren, *Epitoma primae partis Dialogi de Haeréticis a G. Ohamo compositi.* Leuven, Jan Van Westfalen 1401, (Campbell 914). £ 4 10 s.

2420. Budaeus (Gulielmus), *Commentarii Linguæ Graecæ*, Paris, R. Stephanus, 1548. In een magnifieken band met de initialen van Hendrik II van Frankrijk en Diane de Poitiers. £ 25.

2440-2458. Een reeks kruidenboeken, waaronder 8 uitgaven van den *Hortus Sanitatis*, en een van :

Macer *floridus de viribus herbarum*, z. p. noch j. (Parijs, onbekende drukker), £ 40. Daaruit een reproductie van een zeer fraaie houtsnede, den schrijver in zijn scriptorium aan het werk voorstellende.

2479. Hervey (James), *Theron and Aspasio,* 1755. In den oorspronkelijken, zeer fraaien band. £ 5 5 *s.*

2493-2510. Een reeks handschriften en drukken van de werken van S. Hieronymus, waaronder :

2500. *Leven der Heiligher vaderen*, Gouda, G. Leeu 1480 (Campbell, 937) £ 15 15 *s.*

2579-2614. Een reeks gedrukte en geschreven getijdenboeken uit Italië, Frankrijk, Engeland, Duitschland en uit de Nederlanden. Daaronder :

2598. Horae *secundum Ecclesiæ Romanæ*, Paris, S. Sylvius voor P. Roffet (1527). In den oorspronkelijken band met het portret en de initialen van Frans I van Frankrijk. £ 45.

2608. Horae *beatæ Mariæ Virginis* (secundum usum FF. Predicatorum). Hs. uit de 15de eeuw, Vlaamsch werk. £ 48.

2609. Id., ad usum Angliam. £ 10 10 *s.*

2610. Getijdenboeck *van Onser Vrouwen*,

hs. op perk., 15de eeuw, kl. 4°, met 6 groote gehistorieerde letters. £ 5.

2611. Ortulus anime *in Duytsche vol schoone Oratien met dye* xv. *bloetstortinghen ons liefs heeren*. Antw. W. Vorsterman 1531. Gesign. A-N8, 04 (de sign. E is herhaald), £ 5 10 *s*.

2612. Officium *B. Marie Virginis*. Antw. C. Plantin 1573. Met houtsneden van P(eter vander) B(orcht) en A(ntonius) V(an) L(eest). 45 *s*.

2615-2626. Uitgaven van de werken van Horatius.

Bij wijlen is men geneigd zich af te vragen, hoe de boekhandelaars zooveel kostbaars nog weten bij elkaar te halen.

❧

Catalogue N° 138 de livres à bon marché. J. B. Schoepen, Antwerpen (Februari 1903.)

20. *Liber aureis qui antidorius animarum dictus est*. [In fine :] Lovaniensi, in domo Johannis de Westfalia, (ca. 1480) fol°.

Eene andere, vermoedelijk vroegere uitgave, dan de bij Campbell beschrevene.

❧

Le Bouquiniste belge. Bulletin mensuel de Camille Vyt (Gent). (Febr. 1903).

272. J. Van de Velde. Spieghel der Schrijfkunst. Rotterd. 1605, 3 dln. in één, langw. kl. f°. 25 fr.

273. Id. *Artificiosissimum gramatices*. Verum speculum in quo varia scripturae tessellata paradigmata belgicis, latinis, anglicis, etc. typis adumbrata. Rotterd. 1605. 2 titels en 72 gegr. platen schoonschrift. 20 fr.

548. *Ordinancien en statuten*... om te extirperen en te verdriven de Lutheraensche en andere ghereprobeerde secten, en te versiene op de ongeregeltheyt vander munten. Tantwerpen, bij mi Willem Vorsterman en Michiel van Hoochstraten, 1531, 4°, 24 bl. Met houtsnede op den titel. 12 fr.

552. *Copie van den Mandamente*, bij der K. Maiesteit gh'ordoneerd, op tvernieuwen van den Transport des lands van Vlaendren. Ghedrukt te Gent, bij Joas Lambrecht (1550), 4° 8 bl. 7 fr.

553. *Afscheidt ende Determinatie* van tghene dat de Keys. Maj. ende de Staten der Rijks gedaen ende ghesloten hebben op den Rijcksdach te Augspurg, an. 1551. Tantwerpen, bij Hans de Laet, 1551, 4°, 32 bl. 7 fr.

❧

Neerlandica. Sammlung von Büchern. Flugschriften, Ansichten und Karten zur Geschichte, Topographie, Sprache und Litteratur, Kunst und Wissenschaft der Niederlande. (Lagercatalog 464). Joseph Baer & C° Frankfurt am Main.

Bevat 1602 nummers over de genoemde vakken.

❧

Emile Leleu, te Rijsel. — *Catalogue (n° 43) de livres anciens, rares et curieux*. Maart 1903.

21. *Hadriana Ivnii medici Emblemata*. Antw., Plantijn, 1585, kl. 8°, 62 emblemata. fr. 28.—

28. *Ant. a Burgondiæ. Mundi lapis lydius per veritatem falsi accusata et convicta*. Antw., Cnobbaert, 1639, kl. 8°, met gegrav. titel van A. van Diepenbeeck en emblemata van A. Pauli. fr. 40.—

30. *Chorographia sacra Brabantiæ sive celebrium aliquot in ea provincia abbatiorum, canobiorum, monasteriorum, ecclesiarum... descriptio. Auct. Ant. Sanderi*. 's Gravenh., 1727, 3 dln. f°. fr. 70.—

❧

P. De Sadeleer, te Brussel. *Bulletin mensuel de livres anciens et modernes, rares et curieux* (Février-Mars 1903, n° 5).

984. *Nieu Tractaet en curte beschrijvinghe van dat Edel Graefscap van Vlaenderen en andere omligghende landen. . duer Marc. van Vaernewyc*. Gendt, by Gheeraert van Salenson, 1563, 8°. fr. 7.50

983. *Een schoon Historiken ofte cort verhael vande principaelste Poincten vande Belegheringhe der vermaerde stadt van Ghendt*. Ghendt, B. Manilius, 4°. fr. 5.—

1057. Sanderus (Ant.) Épreuves d'impression de son ouvrage *Flandria illustrata*. 8 feuillets remplis de corrections et additions autographes. fr. 10.—

HEBBEN HUNNE MEDEWERKING TOEGEZEGD

De Heeren :

R. van den Berghe, onderbibliothecaris, Universiteits-Bibliotheek, Gent.
J. Blockhuys, onderbibliothecaris, Stadsbibliotheek, Antwerpen.
G. J. Boekenoogen, te Leiden.
F. J. van den Branden, stadsarchivaris, Antwerpen.
C. P. Burger, bibliothecaris, Universiteits-Bibliotheek, Amsterdam.
G. Buschmann, onderbibliothecaris, Stadsbibliotheek, Antwerpen.
J. Broeckaert, bibliothecaris, Stadsbibliotheek, Dendermonde.
H. Brugmans, onderbibliothecaris, Koninklijke Bibliotheek, 's Gravenhage.
Flor van Duyse, te Gent.
Max Elskamp, te Antwerpen.
J. W. Enschedé, te Overveen.
A. Germain, bibliothecaris, Ministerie van Buitenlandsche Zaken, Brussel.
J. van den Gheyn, conservator der Handschriften, Koninklijke Bibliotheek, Brussel.
E. Gossart, conservator, Koninklijke Bibliotheek, Brussel.
C. J. Hansen, bibliothecaris, Stadsbibliotheek, Antwerpen.
V. Hermans, bibliothecaris, Stadsbibliotheek, Mechelen.
H. Hymans, conservator, Prentenkabinet, Koninklijke Bibliotheek, Brussel.
G. Buskin Huet, onderbibliothecaris, Bibliothèque Nationale, Paris.
C. Lecouvere, docent, Hoogeschool, Leuven.
B. Linnig, te Antwerpen.
J. Mac Leod, hoogleeraar, te Gent.
L. Maeterlinck, conservator van het Stadsarchief Museum, te Gent.
Maes, bibliothecaris, Kamer van Volksvertegenwoordigers, Brussel.
K. O. Meinsma, te Zutphen.
E. W. Moes, onderdirecteur, Prentenkabinet, Amsterdam.
P. C. Molhuysen, conservator der handschriften, Universiteits-Bibliotheek, Leiden.
Wouter Nijhoff, te 's Gravenhage.
J. C. Overvoorde, stadsarchivaris, te Leiden.
Max Rooses, conservator van het Museum Plantin, Antwerpen.
M. Rudelsheim, ambtenaar, Stadsbibliotheek, Antwerpen.
L. Schappe, hoogleeraar, Leuven.
D. F. Scheurleer, te 's Gravenhage.
L. Simons, te Amsterdam.
G. Staes, praeparator, Hoogeschool, Gent.
J. B. Stockmans, archivaris, te Montsel.
J. F. van Someren, bibliothecaris, Universiteits-Bibliotheek, Utrecht.
F. van Vredeghem, docent, Hoogeschool, Luik.
Aug. Vermeylen, docent, Vrije Hoogeschool, Brussel.
C. G. N. de Vooys, te Assen.
A. G. C. de Vries, te Amsterdam.
R. W. P. de Vries Jr., te Utrecht.
A. van Werveke, te Gent.
F. C. Wilder, te Amsterdam.
Alfons Willems, hoogleeraar, Vrije Hoogeschool, Brussel.
Karel van de Woestijne, te Gent.

Abonneert u op:

DE NAVORSCHER

Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen die iets weten, te vragen hebben of kunnen oplossen, onder bestuur van J. F. VAN SOMEREN, Bibliothecaris der Rijks-Universiteit te Utrecht.

53e JAARGANG

BESTEMMING: Mededeeling en bespreking van allerlei onderwerpen op het gebied van N. en Z. Nederl. geschiedenis, oudheidkunde, munt- en penningkunde, geslacht- en wapenkunde, kunst- en kerkgeschiedenis, geschiedenis der Nederl. taal en letteren.

MEDEWERKERS: o. a. Mr. C. Bake, Dr. N. S. Bannier, Joh. H. Been, Jhr. P. H. A. Martini Buys, Fred. Caland, D. C. J. van Doorninck, Mr. R. Fruin, Mr. S. van Gijn, J. E. ter Gouw, Prof. M. J. E. Heeres, R. W. J. F. baron Hoëvell, H. de Jager, Dr. N. Japikse, Dr. P. C. Molhuisen, Mr. P. van Meurs, C. J. Polvliet, Dr. H. J. Reijnders, Jhr. H. H. Roell, Prof. Dr. H. C. Rogge, Jhr. D. Rutgers v. Rozenburg, Jhr. Mr. A. van Sasse van Ysselt, Aug. Sassen, J. W. des Tombe, Dr. J. S. van Veen, J. Vriesendorp, Mr. F. H. de Vos, Mr. G. de Vries van Doesburg, Dr. L. Wagenaar, J. D. Wagner, H. M. Werner, Johan Winkler.

WIJZE VAN UITGAVE: Maandelijks in afleveringen van 4 vel; nu en dan met platen en facsimilés. Prijs per jaargang met uitvoerig register **f 8.50**.

UITGEVERS: H. J. van de Garde & Co., Zaltbommel.

Zie de verschenen afleveringen

In geen Bibliotheek mag ontbreken:

Pirenne
Geschiedenis van België

Nederlandsche vertaling naar de 2e Fransche uitgave.

Een prospectus met beoordeelingen is verkrijgbaar.

De Nederlandsche uitgave is goedkooper dan de Fransche en de Duitsche.

Vraag prospectus in

De Nederlandsche Boekhandel
te Antwerpen en Gent

Verschenen en op aanvraag verkrijgbaar

voor 50 centiemen:

HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS TE ANTWERPEN EN ZIJNE KUNSTUITGAVEN

Een boekje van 16 bladzijden met portret van Christoffel Plantijn, naar een gravure van Jan Wiericx en een afdruk van het boekmerk van Plantijn.

De Nederlandsche Boekhandel
ANTWERPEN

ONZE KUNST

Het eerste Nederlandsch tijdschrift uitsluitend gewijd aan beeldende kunst

Verschijnt de 1e van iedere maand in afleveringen van ruim 5 vel in-4° met talrijke platen in en buiten den tekst

Frs. 16.— PER JAAR | **J.-E. BUSCHMANN ANTWERPEN**

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL, Antwerpen en Gent
L. J. VEEN, Amsterdam

JAARGANG I. NUMMER 4. JUNI-JULI 1903.

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN
EMM. DE BOM, VA. DE LA MONTAGNE & WILLEM DEVREESE

UITGEVER
DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
ANTWERPEN · GENT ·
DRUKKER
J.E. BUSCHMANN ANTWERPEN

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in 8° Jezus formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES Jr.)

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar fr.	**12.—**
NOORD-NEDERLAND.	» fl.	**6.50**
BUITENLAND.	» fr.	**13.50**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, ANSELMOSTRAAT 5, ANTWERPEN.

Voor alles wat de uitgave, inschrijvingen en advertentiën betreft, zich te wenden tot

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
TE ANTWERPEN - ST. JACOBSMARKT, 50,
OF TE GENT - POSTHOORNSTRAAT, 16.

JAARGANG 1. **NUMMER 4.** **JUNI-JULI 1903.**

INHOUD :

1. — Blz. 159-167. Schuilnamen en deviezen uit vroeger tijd :
VI. Alst Godt belieft (Frans Fraet). VII. A. I. VIII. Steur recht (Jan van der Veen). IX. God dienen is regeren (Frans Godin). *Met portret.* X. Autoer des Boecx (Frans Vervoort). . . . V. A. DELA MONTAGNE.

2. — Blz. 168-171. Een uitgave van den Amsterdamschen boekdrukker Doen Pietersz. teruggevonden. *Met een reproductie naar het titelblad* . . . EMM. DE BOM.

3. — Blz. 172-177. Moderne Bibliotheken. I. De Universiteitsbibliotheek te Luik. *Met een reproductie* . . . . . F. VAN VEERDEGHEM.

4. — Blz. 178-184. Van den Branden's Abraham Verhoeven . . . . . EMM. DE BOM.

5. — Blz. 185-187. Een tiental oude plak-almanakken uit de 16e en de 17e eeuw. PAUL BERGMANS.

6. — Blz. 188-195. Nog Antwerpsche almanakken . . . . . EMM. DE BOM.

☛ Zie het vervolg van den inhoud op de 3e bladzijde van den omslag.

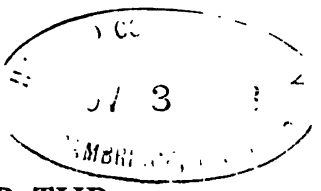

SCHUILNAMEN EN DEVIEZEN UIT VROEGER TIJD

VI

ALST GODT BELIEFT. Spreuk van Frans Fraet, in de 16de eeuw factor van de « Violiere » en boekdrukker te Antwerpen, waar hij, wegens het drukken van verboden schriften, door beulshanden werd omgebracht.

— *Een present van Godt loont, Grammerchys. Besoles manos — lanck 279 regelen.* [Achteraan] : « Alst Godt belieft Fraet », en « Reyer Geuertz scripsit aº 1553. » (1) Handschrift 4to.

Onuitgegeven dramatisch gedicht. Het stelt voor de handeling van drie personen : een Vlaming : *Godt loont,* een Franschman : *Grammerchys,* en een Spanjaard : *Besolos manos.* Het stuk wemelt van zinspelingen op Antwerpsche toestanden. Zoo zegt *Godt loont :* « Ick come al van den Steen »; *Besolos manos :* « Loopt na Peter Pots ofter Bogaerden »; *Grammerchys :* « ofte l'église t'Onse Vrouwe », enz.

Willems vermeldt Fraet in het 1ste deel zijner *Verhandeling,* maar hij kende alleen van hem *'t Palays der gheleerder Ingienen* (2).

Het handschrift van *Een present van Godt loont,* enz., komt voor 't eerst voor in den Catalogus Van Damme (8 Oct. 1764),

(1) Reyer Geuertz is natuurlijk de naam van den afschrijver, en niet het pseudoniem van Frans Fraet, zooals in de *Biographie nationale* (VII, 219) door P. Génard wordt beweerd (zie W. DE VREESE in het *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 12, 210, noot 2).

(2) Tpalays der gheleerder ingienen / oft der constiger gheestē. Inhoudende hondert morale figueren (allen verstandighen eñ liefhebbers der consten ghenuechelijck om lesen). Nv eerst in nederduytsche Rethorijcke ghestelt. Gheprint Tantwerpen bij die weduwe van Jacob vā Liesveldt / op die Camerpoort brugghe / inden Schilt van Artoys Anno M.CCCCC. eñ LIIII. Met Gratie ende Privilegie. 8vo.

Dat is de eerste druk. De tweede bij denzelfden uitgever, 1556 ; de derde : Thantwerpen op die Camerpoort brugghe inden Schilt van Artoys, Bi mi Hans van Liesveldt, 1564.

De opgaven in de *Biographie nationale* zijn verkeerd.

dl. II, nr 2382, verkocht 1 gulden 16 stuivers; later ontmoeten wij het in de veiling der verzameling Koning (1833), nr 197; in die van de bibliotheek Serrure (1873), nr 2886. Op de verkooping Della Faille werd het voor 100 fr. aangekocht door Kockx, die het den 31 Dec. 1879 verkocht aan de Kon. Bibl. te Brussel, met 2 andere hss., voor 450 fr. (1)

VII

A. I.

Die letters vindt men onder eenige liederen in « *Parnassvs dat is den Blijen-Bergh* », Antwerpen, 1623 (2e druk). — A. I. komt ook voor als de uitgever van den 5den druk van G. (van) S(poel) B(ergh)'s « *Geestelijcke Dreve van sommighe gheestelijcke Liedekens* »..., Antw. 1610.

De met A. I. in « *Parnassus* » onderteekende liederen zijn : *a)* Telt de sterren altemale ; *b)* o Mensch, o edel mensch ; *c)* Gheluckigh teer, zijn sy, o Heer ; *d)* Maria schoon, seer excellente persoon ; *e)* Maria greyn, en claer fonteyn ; *f)* o Maria, fonteyne vol deughden ; *g)* Het was een maghet suyver en net ; *h)* Och, kost ick doch met desen ; *i)* o Maria, maghet schoone ; *k)* Lof Maria seer reyn ; *l)* Kinders heft u ooghen ; *m)* Dominucus verheven ; *n)* Laet ons al t' samen loven ; *o)* Bedroefde hartckens wat moet ghy lyden ; *p)* Saligh die verlaten can ; *r)* Christus wilt uyt visschen gaen ; *s)* Wel op, wel op, ick wil ter jacht ; *t)* Ick hoor de voghelen singhen ; *u)* Patientie is so goeden kruyt ; *v)* Ick wil des Heeren loff ; *w)* Den mey staet in haer jeught ; *x)* Onsen Meyboom staet in 't groene ; *z)* Godt aenhoort mijn bidden clachtigh ; *aa)* Over-schoone jonckheydt teere ; *bb)* Compt nu ter stacij, jubilacy ; *cc)* Nu laet ons allen danckbaer zijn.

Die liederen behooren tot de beste in den bundel ; maar of ze van A. I. zijn, blijft te bezien ; drie althans vonden wij in vroegere of andere verzamelingen, te weten :

« Wel op, wel op, ick wil ter jacht » *(s)*, dat reeds voorkomt

---

(1) In het *Tijdschr. v. Ndl. Taal- en Letterk.* 12, 210 heb ik gezegd dat het hs. NIET te Brussel was. Ik werd destijds (ao 1893) slecht ingelicht door de heeren der Brusselsche Bibliotheek. Sedert heb ik bevonden dat het daar bewaard wordt onder nr II 367.

Het spel behoort tot een verzameling, of beter een serie dergelijke stukken, die door mij zullen worden uitgegeven.

(Mededeeling van den heer Willem de Vreese).

in het van 1582 tot 1611 loopende handschrift van den Lierschen dichter Bartholomeus Boekcx, dat ter Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust ; « Patienci is soo goeden kruyt » *(u)*, gedrukt in « *Het Prieelken der gheestelyker Wellusten* » van Catharina Boudewyns (Brussel 1587). A. I. heeft echter de laatste strophe weggelaten, wijl zijn oneerlijk bedrijf aan 't licht zou gekomen zijn; immers daarin zegt de dichteres :

« Die dit liedeken heeft ghedicht,
Veel lijdens heeft zy verdraegen,
Groot en cleyn, van alle ghewicht
Tot in haer oude daegen,
Zij en willes niemant claegen,
Dan Godt diet beteren mach :
De beste remedie die zij vint,
Es te peysen ick hebt verdient,
En dienen Godt nacht en dach. »

Eindelijk « Telt de sterren altemale », wordt ook gevonden in Jh. Ymmeloots « *La France et la Flandre réformées* », Ieperen, 1626. Nu is wel die laatste verzameling later verschenen dan de « *Parnassus* », waarvan, blijkens het privilegie, de eerste uitgave in 1619 het licht zag ; het is dus te veronderstellen dat het lied van Ymmeloot vroeger afzonderlijk moet zijn verschenen (zijn eerste werk « *Kort gedingh tusschen d'oorloghe ende vrede* » werd gedrukt in 1614).

VIII.

STEUR RECHT. Spreuk van Jan van der Veen, geb. te Haarlem, 1578 of 1587, apotheker te Deventer.

Ten jare 1631 ontbrandde tusschen den dichter J. van der Veen, den lateren schrijver van de bekende « *Zinnebeelden ofte Adamsappel* », en sommige Antwerpsche rederijkers een vinnige strijd. Van der Veen had nl. een « verkeerspel » uitgegeven en met zijne hoogervermelde spreuk onderteekend, waarin de Antwerpenaars beschuldigd werden « een batement te hebben uitgebeelt tot schimp van den prince van Orangien » die, kort te voren, met een leger in Brabant was gevallen, maer, « om reden die den Vorst nootsakelijk bewoogh » onverrichter zake naar Holland was teruggekeerd. Zoo verhaalt J. van der Veen :

« 't Antwerpen op 't Tooneel werd 's Princen beelt gedrage,
Gelijk een doode man verwonnen of verslagen,
Na datmen langen wijl sijn beeltenis besagh,
So quammer / na gedaent / een Doctor voor den dach.
Men maeckte overslach met vele dreks van reden,
Des Princen ingewant dat soude-men ontkleden,
Op dat een yeder mocht besichtigen het hert,
Het welck van yeder een voor vroom gehouden wert ;
Dit stelde men in 't werk, na veelderhande seggen :
Men socht met alle vlijt daer 't herte plach te leggen.
Maer neen, men vond 't daer niet, men riep wel wat is dit?
Doe wast, soek hier, soek daer, oft ginder niet en sit,
't Was alles te vergeefs, men socht aen alle zijen,
Het gansche lichaem door, 't onbracker aan geen snijen,
Daer na, het quam so wijt, men raeckten na bene'en,
De dyen worden met de kuyten opgesne'en,
Daer is veel hekeling by dit besoek geresen,
Men seyde sulken Prins, sou daer geen hart by wesen ?
Ten langhen lesten riep een groven lompen fiel,
Ha ha ! hier legt het hart recht achter inde hiel,
Daer kreet men overhoop, men jouden op den dooden :
Dat was so veel geseyt prins Henderick den blooden.... »

Ter wille van die gewaande beleediging werden de Brabanders in het algemeen, de rederijkers in het bijzonder, duchtig uitgestreken :

« ..... Ghy, o Brabant, weet u vreught te coloreren,
Ghy zijt galiaerdt, actif, gentil om t'inventeren,
Yets raers, suptyl, plaisant, divin en gracieux,
U genereux gemoet dat affronteert de Geus,
Hoe soet is u discours, modest en amiabel,
Harmonieus u zangh, u jesten agreabel,
O ja ghy surpasseert den Franschen courtisaen,
In acten van amour, in som, om kort te gaen,
Ghy zijt geparfumeert met veelderlye grati,
U moeders gelardeert door allerhande nati,
Want yeder is een strick voor vremde cappelaans,
Dus is 't u an-gedrayt 't Italiaans en Spaans,
Ook 't Frans en Portugees : doch 't Brabants schijnt het meeste ;
Dat maekt u so ydoon, alard', minjoot van geeste,
In alles seer habil, notabel, puur en jent,
Maer weynich van u volk dat sijn mompeerke kent,
Ik segge saan en plaan, en sal 't ooch mainteneren,
Dat Brabant heeft de fleur van wel componeren,

Injenieus, expeert, daar zijn de practisijns,
Antwerpen ghy floreert van brave Retrosijns..... »

Gewis was dat een niet zeer malsche aanval, die daarenboven nog met eene goede laag scheldwoorden gekruid werd. Het antwoord bleef niet uit : vijf « retrosyns » uit de Scheldestad gordden zich aan ten strijd : wat zij den Deventerschen dichter al voor vuils naar het hoofd gooiden, laat zich niet herhalen en kan men naslaan in de « *Zinnebeelden* », waar al de stukken van het proces opgenomen zijn. Het aangeklaagde feit zelve schijnt verzonnen te zijn geweest ; althans de Antwerpenaars loochenden ten stelligste dat ooit het bedoelde « batement » zou zijn opgevoerd geworden, en in zijn « *Wederstuyt* » houdt v. d. Veen zulks dan ook maar flauw meer staande :

« Die seyt, van dat men seyt, dat houtmen voor geen liegen,
En of ghy 't schoon verstraft en schendichlijk verdooft,
Soo werf het noch voor waar van duysenden gelooft,
Van veelen noch gehoort, van sommige geswooren,
En ghy alleen zijt doof en hebt soo groote ooren,
Men seyt het is gespeelt, maer niet in 't openbaar,
Geheymt het soo ghy wilt, men seyt 't is lijkwel waar.... »

De Antwerpsche rederijkers hadden hunne antwoorden en « *wederbotten* » geteekend met de navolgende spreuken : « Steunt op Godt » ; — « Ick kan noch leeren » ; — « Brandt in liefde » ; — « Ick leef door de Doot » ; — en « E vero salus. »

Uit de polemiek leeren wij een en ander omtrent de poëten die zich achter die deviezen verscholen.

« Steunt op Godt » schijnt v. d. Veen niet gekend te hebben ; hij bepaalt er zich bij hem toe te duwen :

« Stelt S in plaats van G, so steunt gy op een Sot. »

In « Ick kan noch leeren » heeft hij Frans Bruynincks uitgevonden : hij heet hem de Bruine Frans ; in « Brandt in liefde », Geeraert van den Brande, dien hij « Brandt » noemt ; en in « Ick leef door de Doot » een zekeren Verstocken, « galge-maker » voegt hij erbij.

Naar « E vero Salus » werd vergeefs geraden. « Uyt zijn Anagramma vermoet men dat hij heet Assuerus Loe of Leo. » — Maar dat moet verkeerd geweest zijn, want in zijn lateren « *Seyndbrief* » spot « E vero Salus » blijkbaar met de vergissing en stelt tevens eene andere lezing voor : « Leo onnosel. »

De geheele polemiek is uiterst onverkwikkelijk en strekt voortaan den partijen niet tot eer. Zij is echter belangrijk als eene niet alleenstaande uiting van een gespannen verhouding tusschen letteroefenaars van Noord en Zuid.

Zooals wij boven zegden zijn de stukken van het geding opgenomen in « *Zinnebeelden ofte Adams Appel*, » 1642, 1658, 1663, 1702 en 1745.

IX.

GOD DIENEN IS REGEREN. Spreuk van den Brusselschen dichter Frans Godin.

Naar het ons voorkomen wil, is deze dichter niet naar waarde

geschat geworden. Hij behoorde tot den kring van de Condé en C. de Grieck, van Bromans en Ernest van Veen, die in het midden der 17de eeuw, in het, onder den invloed van hooger, allengs meer en meer verfranschte Brussel, den handschoen opnamen voor de landstaal en er naar streefden door hun werk hare voortreffe-

lijkheid te bewijzen. « De onze is de beste », betoogt hij, met aanhaling der anders ten onzent zoo weinig bekende Noord-Nederlandsche hoofddichters :

« Vraeghet Vondel, vraeghet Huyghens,
Hooft en Cats sijn myn ghetuighens.... »

Staan voor het meerendeel zijne geestelijke gedichten niet zeer hoog, laat hij zich te dikwijls meêslepen door zijn buitengewoon gemak van versificatie, vermeidt hij zich vaak, tot vervelens toe, in niet immer gelukkig aangebrachte woordspelingen en andere beuzelarijen, — bij plaatsen klinkt ons uit zijne poëzie de echte, bewuste dichterlijke toon tegen, wordt zijne anders lijmerige taal, krachtig, bondig en schilderend, als in de navolgende brok uit *Tyts-overschot* (1660) :

» Uyt af-gronts diep namp ick tot u mijn keer,
O Iesu Christe aller Heeren Heer,
Ick riep, met ramp en droefheyt overlaen,
Mijn stemme, Heer, laet tot den Hemel gaen,
En neemt mijn bidden aen.

» Leent, Heere, leent mij u ghenadigh oor,
Op dat mijn suchten dringh de wolcken door,
En dat de stemme van mijns siels gheklagh
U hoogh gherecht en scherp en strangh ghesagh
Eens overwinnen magh.

» Wilt ghy, o Heer, de boosheyt gade slaen,
Wie sal daer voor u aenschijn konnen staen ?
Maer neen, neen, neen, al is mijn ziel besmet,
Ghy sijt ghenadigh en op uwe wet
Heb ick myn hoop gheset.

» Mijn ziel heeft wel te recht op Godt betrouwt,
En op het steunsel van sijn woort ghebouwt,
Van smorghens vroegh, tot in den diepen nacht,
Van tijt tot tijt, heeft Israël de kracht
Van Godes hulp verwacht.

» Gods eyghen wesen alle goet besluyt,
Van waer de volheyt sijnder liefde spruyt
By hem is hulp en troost in allen noot,
Hy sal de siele trecken uyt de doot
In sijn ghenaden schoot.

» Elck ziele dat, o Heer, in u ghelooft,
En van u Hemels licht noch is berooft,
Laet heden rijsen door u stercke hant,
Laet heden rusten in den vasten stant
Van 't Hemels Vaderlant.

Krachtig en zinrijk zijn menige van de « sedighe spreuken » uit : « *Ieverighen iever tot Gods wet* » (1661) :

« Gheloof, en Hoop, Liefd' en ghedult
En onvervalschte waerheydt,
Zyn borghers van die groote guldt
Der noyt verganck'bre klaerheydt. »

***

« Als d'eenen blind' den and'ren leyt,
Sy vallen in de groeven,
Als d'eenen sondaer d'ander vleyt
Sy sullen beyd' bedroeven. »

***

« Als niet-doen 't minste maer moet doen,
Dan sorght hy heele daghen,
Hem dunckt dat hy (op sijn fatsoen)
Een Athlas heeft te draghen. »

« Wilt ghy een tongh' te los van tant
In haren klap verwinnen ?
Soo moet ghy self aen uwen kant
Van swijghen eerst beghinnen.
U teeghen-spraeck is hout in 't vier ;
En doet de vlam ontsteken,
Daerom soo swyght op haer ghetier,
s'En kan alleen niet spreken. »

X

AUTOER DES.BOECX, Frans Vervoort, geb. te Mechelen, overl. 1555.

— *Dat Vyants Net der booser wercken, raet, visioenen, ende met alle synder verholene stricken ; leerende hoe wi di werelt, den vyant, ende ons selven sullen sterven, kennen ende verwinnen. Nu seer loffelijk wederom vermeerdert ende verbetert, ende elcke materie besonder verclaert op 't sinne van den Autoer des boecx.... door den Eerweerdighen Meester Jan Verbruggen int licht gebrocht, Prochiaen van Neckerspoel tot Mechelen.* Gheprent by my Symon Cock, [op de laatste blz. :] Int jaer ons Heeren MCCCCC. ende LVI.

Het boekje bevat zeer fraaie houtsneden van Petrus van der Boercht.

De eerste uitgave verscheen : Tantwerpē bi my Hans vā Liesueldt / ghesworen Boeckprinter der K. M. wonende op die Camerpoortbrugghe / inden Schilt van Artoys. Int iaer ons Heeren. M. D. eñ LJJ. den xxix.stē dach vā Meerte. »

Dirks (p. 60) heeft het bijgevolg mis waar hij zegt, spre-

kende van de uitgave van Symon Cock : « ... l'on pourrait croire, d'après ce que porte le titre, que d'autres éditions précédèrent celle-ci. Nous ne le croyons pas : l'éditeur aura parlé du manuscrit de l'auteur ; souvent, au XVIe siècle, on faisait circuler des livres manuscrits, surtout des sermons et des traités ascétiques ; nous en connaissons plusieurs et probablement les opuscules du P. Vervoort étaient du nombre. »

Van het « *Vyants Net* » bestaat nog een latere druk : T'Antwerpen, bij Pauwels Stroobant in den Witten Hasewint, 1597. »

V. A. DELA MONTAGNE.

EEN UITGAVE VAN DEN AMSTERDAMSCHEN BOEKDRUKKER DOEN PIETERSZ. TERUGGEVONDEN

In het voortreffelijk werk van E. W. Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, leest men I, blz. 86, het volgende :

« [*Beklaaginge voor de Voeten des Heeren*], ook door Le Long (1) aangehaald, en te oordeelen naar het verband waarin hij het noemt, evenzoo afkomstig van de persen van DOEN PIETERSZ. »

Dit vermoeden blijkt juist te zijn. Het bedoelde werkje ligt vóor mij, en het is mij aangenaam er een beschrijving van te kunnen geven.

Bl. 1^a :

Hier beghint een oetmoedighe becla-// ghinghe voer die voeten ons heeren.// (Houtsnee : Christus aan tafel, Magdalena vóor hem geknield wischt zijne voeten met haar haren af ; drie andere personen kijken toe. Dit prentje wordt op bl. 1^b herhaald).

10 ongenummerde bladen, kl. 8°. Zwarte en roode Goth. letter, 20 en 21 regels, sign. noch reclamen. De letterspiegel is 96 mm hoog bij 70 mm breed.

Bll. 2^a en 7^b : twee verschillende versierde beginletters O.

Bl. 9^b , onderaan : *Cum gratia et priuilegio regis.* en het adres :

¶ *Gheprent tot Amſtelredam an die ou// de zijde in die kerckſtraet bij die Papen// brugge bij mij Doen pieterſoon wonen// de in Enghelenburch.*

Bl. 10^b blanco.

De inhoud bestaat uit eene reeks gebeden, waarvan het eerste aldus begint (bl. 2^a) :

---

(1) Is. LE LONG, *Beschryvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam*, blz. 450.

O Mijn ghemide wtuer|| coren brudegom ihe/u|| x̄pe hoe /al ickt maken|| ēn wat /al ic doen ende|| hoe wil/tu dat ick mij|| hebbe Ick beuoele mij|| al/o cout ende al/o laeuwe ēn al/oe onbe-|| gheerlick dat mij nauwe en lu/tet mijn|| handen op te boeren tot di Ende het ver-|| driet mi in dijnen dien/t te we/en die pric|| kelinge mijns vley/chs anlocket mij ēn|| die bo/e ghee/t leyt mij lagen dach ende|| nacht om mij te ver/linden [enz].

Bl. 3[b] volgt :

Een /eer /alich testamēt ēn prote/tacie|| eens ker/ten men/che in /inen laet/ten||

met het naschrift, bl. 6[b] :

¶ *Dit ghebet plach /inte bernardus te|| /prekē voor dat begin/el vā zijnē getijdē||*

O Here ihū x̄pe wilt openē mijnē|| mont om te ghebenedien dijnē|| heyligen name ēn wilt mī hert|| /uuerē ēn reynigē vā allē v̇keer-|| den ghedachtē op dat ic verhoort mach|| werdē voer dat aen/ichte dijnre godlijc-|| ker mogentheyt. A M E N||

Daarna een spreuk ;

¶ *Dat ick gaf dat is mij ghebleuen||*
Dat ick behielt dat heeft mij begheuen||

gevolgd door een kort gebed, en : *Een /uuerlijcke gruet.*
Bl. 7[b] :

¶ *Hier begint een ynnich ende een leer|| deuoet ghebet op die penitencie.||*

Het boekje besluit met de volgende rijmpjes :

Notabene.

¶ *In lijden /til*
Wie weet hoet god geuoegen wil
A/t dij genoecht
So al/t god geuoecht
God /alt /oe gheuoegen
Dat v wel /al ghenoegen.

¶ *Allt mij niet en gaet na mijnen wil*
So wil ick mij lijden ēn /wijgen /til
Ēn altijt mij vrolick laten
So bedroeuen hem die mij haten
Laet of laet of nv i/t meer dan tijt
Wat /chatet/ goet te doen mit iolijt
Tloon is groot die tijt gaet gerinc
Dus minne ick god bouen alle dinc

¶ Wat doech geloue ſond' goede werckē
Of verſtant ſonder mercken
Conste eñ ſchat verborgen
Vrolick te weſen eñ veel te ſorgen
Biechte ſonder berouwe
Vrient ſonder trouwe/
Ghebet ſonder ynnicheyt
Dat is altemael verloren arbeyt.

Het beschreven exemplaar behoort tot de bibliotheek van Ridder A. van Havre; het maakte eertijds deel uit van de verzameling van Frederik Verachter, den niet genoeg bekenden Antwerpschen bibliothecaris en archivaris.

Volgens een schriftelijke aanteekening van dezen vroegeren eigenaar moet het boekje omstreeks 1523 verschenen zijn. Op welke gronden hij daarbij steunt, wordt echter niet gezegd.

Watermerken, die zouden helpen het jaartal bij benadering vast te stellen, komen in het papier niet voor.

Een reproductie van het titelblad, op de ware grootte op een paar millimeters na, staat hierboven. De letter die erop voorkomt is geheel dezelfde als in het werkje. (1)

In de Leidsche Universiteitsbibliotheek wordt een handschrift bewaard (Lett. 354), waarvan de aanhef als volgt luidt:

Een oetmoedighe beclaghinghe // voer die voeten ons heren // O (2) *mȳ ghemȳde wtūcorē // brudegō heer ihm̄ xpm̄ // hoe ſel icket makē / wat ſel ic // doen / wat wilſtu dat ic doe // Ic bevoel mij alſoe cout ende // alſoe lauwe Eñ alſoe ombe- / gheerlyck my en luſt nauwe // mij hande op te borē tot uwē dienſt // te verdriet my te we / // ſen*[.] *Die traghe ſlapericheit mȳre natuere verwijnt // my Die prekelinghe mijns // vleyſchs noept my Die boſe gheeſt leyt my laghē dach eñ nacht*[.] *Hier om* (enz).

Reeds uit deze aanvangsregelen, maar meer overtuigend nog uit den verderen tekst, blijkt dat dit handschrift niet voor dezen druk gediend heeft.

Bijna op elken regel komen andere woorden en uitdrukkingen voor;

---

(1) Doen Pietersz. is de derde boekprinter die in Amsterdam zijn bedrijf heeft uitgeoefend, van 1518 namelijk tot 1532. Vóor hem kwamen Hugo Jansz. van Woerden (1506—ca 1512) en Claes de Prenter (1506—1508).

E. W. Moes, t. a. p., zegt over onzen drukker, o. a.: « Hij is de eerste drukker van beteekenis te Amsterdam geweest. Op artistiek, op godsdienstig en op handelsgebied heeft hij door zijn uitgaven baanbrekend gewerkt. » Een portret van hem heeft hij niet kunnen ontdekken. Hij haalt 42 door hem bezorgde uitgaven aan, waarvan acht hem niet in handen kwamen. Boven beschreven boekdeeltje is 't voorlaatste nummer van de reeks.

(2) Tot hiertoe in rooden inkt.

buitendien zijn in den druk enkele volzinnen weggelaten. De taal van het hs. is ook ouder.

Aandachtig onderzoek van het handschrift en vergelijking leert echter nog meer, en die uitkomsten zijn juist niet aangenaam en zelfs eenigszins verwarrend : aan het besproken drukje ontbreken vooreerst ongetwijfeid twee bladen ; 2° het boekje is verkeerd gebonden, en, zonderling, de volgorde der bladen is, zonder het ontbrekende, niet wel op te maken. De tekst moet aldus volgen : bll. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 10. Vreemd echter is dat de tekst op 8a blijkbaar 't vervolg is op 't gebed dat op 3b staat : *Een ſeer ſalich testamēt....*, terwijl nochtans in de gedrukte *Beclaghinghe*, blijkens nauwkeurige vergelijking met het handschrift, geen leemte of onderbreking voorkomt, buiten wat ik boven reeds vermeldde ; zoodat die bll. 3 en 8 zeker dáar niet in te lasschen zijn. Terwijl tevens de verdere tekst van het boekje doorloopt tot het einde (bl. 10a). Zoodat ik dus eigenlijk niet goed kan inzien hoe die twee blaadjes, die toch stellig bij het werk behooren, thuis te brengen zijn. De zaak kan alleen opgeklaard worden, als het geluk wil dat nog een ander exemplaar teruggevonden wordt, waarop ik bij deze de aandacht vestig. Jammer dat, na de woorden (hs., bl. 5a onderaan :) *een god eewelick ſonder eynde Amen* alle vergelijking ophoudt ; de andere gebeden hebben niets gemeens.

Nu ik, dank zij het Leidsche handschrift, met den goeden tekst van het gebed heb kennis gemaakt — die in den druk erg onsamenhangend was, natuurlijk — moet ik hier nog bijvoegen, dat het inderdaad een zeer innig gebed is, louter deemoed en teerheid, dat men leest als een naïef gedicht. (1)

Juli 1903. EMM. DE BOM.

(1) Het hs. is met een ander *De Samaritaan en de zieke* (bll. 1-179) saamgebonden, en in den Catalogus als volgt beschreven :

EEN OOTMOEDIGHE BECLAGINGHE voor die voeten ons Heren, met nog andere gebeden, meditatiën, legenden van S. Agneta, Ursula enz. Benevens Die XII raden des heil. ewangelys in duytsche, en Zes punten hoe hem een mensche sel oefenen. Hs. op papier uit de 16e eeuw. 12°. (Letterkunde, 354, bl. 180-291).

Ik ben dank verschuldigd aan Prof. Dr. W. de Vreese, die mij op 't bestaan van dit hs. opmerkzaam maakte, en aan Dr. P. C. Molhuysen, den Leidschen conservator der handschriften, die mij bereidwillig inlichtte en de raadpleging vergemakkelijkte.

MODERNE BIBLIOTHEKEN

I

DE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK TE LUIK

Deze boekerij dagteekent slechts van 1817, het jaar der stichting van de hoogeschool zelve. Reeds vroeger echter bestond er te Luik eene openbare stadsbibliotheek, welke in zekeren zin als de bakermat der huidige verzameling mag beschouwd worden. Naar men beweert,

was deze reeds in 1720 ten stadhuize ingericht en in 1767 telde zij, volgens den destijds gedrukten catalogus, 3362 boekdeelen. Dit getal was hoogstwaarschijnlijk merkelijk gestegen, toen, bij het aanrukken der Fransche legerbenden, de bibliotheek naar Maastricht werd overgevoerd. Na de inneming dezer stad door de Franschen (4 Nov. 1794) werden de boeken naar Frankrijk overgebracht en er wijd en zijd verspreid. Eerst ten jare 1804 klaagde hierover de Luiksche overheid bij het Staatsbestuur en drong aan op vergoeding voor de geleden schade. Dientengevolge schonk de Regeering aan de stad een aantal werken voortkomende uit de boekerijen van opgeheven kloosters te Parijs en uit die der Condé's

te Chantilly. Bij dit eerste fonds werd weldra een ander gevoegd : immers in de *Cloîtres de St. Jean*, te Luik, die tot een soort van *dépôt central* dienden, lagen wel 15,000 boekdeelen opeengestapeld, herkomstig uit de afgeschafte kloosters en abdijen van het Luikerland ; deze werden aan de stad afgestaan. Doch, daar terzelfder tijd te Luik een Bisschoppelijk Seminarie tot stand kwam (14 Maart 1804) en van eene boekerij moest voorzien worden, werd thans beslist, dat de werken in het dépôt central aanwezig onder stad en seminarie zouden verdeeld worden. Aangaande deze verdeeling leeft nog menige anekdote voort, voor wier gegrondheid ik niet zou durven instaan en die ik het onnoodig acht hier aan te halen. Stellig is het echter dat bij deze gelegenheid de waarde der werken eenvoudigweg naar hunne afmetingen en hun gewicht berekend werd en dat dienvolgens een boekdeel van enkele werken aan de stad bleef en een ander naar het seminarie overging; dit was o. a. het lot van het handschrift van Bertholet's *Histoire ecclésiastique des Pays-Bas*. Tusschen de jaren 1804 en 1811 schijnt aan de nieuwe stadsbibliotheek weinig aandacht en ook weinig zorg te zijn besteed. Eerst in laatstgemeld jaar werd aan het vervaardigen van een catalogus gedacht; deze verscheen in 1813 en bevatte de titels van 3866 werken; aan het slot is met een enkel woord vermeld, dat de bibliotheek ook meer dan 200 handschriften telde.

In 1817 werd te Luik, evenals te Gent, eene staatshoogeschool gesticht en onmiddellijk stond de stad aan de nieuwe inrichting hare bibliotheek af; zij bevatte alsdan 7000 boekdeelen. Voor de behoeften van het hooger onderwijs was zij echter geenszins berekend; dienvolgens verleende haar de Regeering eene buitengewone toelage van 18,000 gulden om de onmisbaarste werken aan te koopen. Van toen af heeft de bibliotheek zich regelmatig en ras uitgebreid ; in 1826 telde zij reeds 20,000 boekdeelen en een zeker aantal handschriften; in 1840, 62,000 boekdeelen en 400 handschriften; in 1868, ongeveer 90,000 boekdeelen, 40,000 brochures en proefschriften, en 1000 handschriften; in 1901 vermeldt de catalogus de titels van 316,659 boekwerken, verhandelingen en proefschriften, en 1315 handschriften. Gedurende het schooljaar 1901-1902 kwamen er 3084 boekdeelen en 4629 verhandelingen of proefschriften bij.

De ontwikkeling der Luiksche bibliotheek, hoe verbazend ook, laat zich licht verklaren. Ofschoon het jaarlijksch subsidie van den Staat niet aanzienlijk is en de abonnementen op tijdschriften evenals het inbinden der boeken heel wat er van opslorpen, worden toch nog de belangrijkste nieuwe werken op elk gebied der wetenschap aangekocht. De bibliotheek ontvangt daarenboven van het Staatsbestuur al de werken, welke het zelf uitgeeft of waarop het inteekent. Verder krijgt zij kosteloos de uitgaven van tal van letterkundige of wetenschappelijke vereenigingen en hoogescholen, zoowel in België als in den vreemde. Nu en dan worden haar doubletten der Koninklijke Bibliotheek te Brussel en der Universiteitsbi-

bliotheek te Gent overgemaakt; tusschen de jaren 1849 en 1868 bedroeg hun getal niet minder dan 47,443 boekdeelen en brochures. Daarenboven vielen haar soms ware buitenkansjes ten deele : zoo kreeg zij in 1822 nagenoeg heel de boekerij der voormalige abdij van Averbode, welke bij de 8000 boekdeelen telde, en een paar jaren later ongeveer 150 handschriften uit de abdij van St-Truiden herkomstig. De stad Luik heeft haar 200 boekdeelen in handschrift uit hare archieven afgestaan en verleent haar sedert 1861 een jaarlijksch subsidie voor den aankoop van werken en handschriften de geschiedenis van Luik en het Luikerland betreffende; in 1902 heeft mevrouw Baltus, geboren Fiess, dochter van den bibliothecaris van dien naam (1802-1875), haar eene som van 6000 fr. gelegateerd, waarvan de interesten tot het aankoopen van boekwerken bestemd zijn. In 1890, na de invoering der nieuwe wet op het Hooger Onderwijs en de afschaffing der Hoogere Normaalschool voor Humaniora, ging gansch de degelijke en uitgebreide philologische bibliotheek dezer instelling naar die der hoogeschool over. Eindelijk dienen hier nog aangestipt te worden de aanzienlijke geschenken of legaten van enkelen, als E. de Laveleye, E. Catalan, A. Le Roy en baron Wittert. Ter bibliotheek berust ook het fonds Ulysse Capitaine, doch volgens de uiterste wilsbeschikking van dezen archæoloog, moet het afzonderlijk bewaard worden.

Evenals alle universiteitsbibliotheken is die van Luik in de eerste plaats tot het beoefenen, uitbreiden en verspreiden der wetenschap bestemd. Van daar dat bij het verbruiken van haar jaarlijksch subsidie aan aankoop van kostbaarheden of rariteiten niet te denken valt. Zij bezit er echter en zelfs zeer merkwaardige. De belangrijkste zijn herkomstig uit de abdijen van Averbode en St-Truiden of uit eenig ander klooster van het Luikerland. Volgens den catalogus der handschriften (1875) dagteekenen: 1 uit de 9de eeuw, 4 uit de 10de, 3 uit de 11de, 23 uit de 12de, 17 uit de 13de, 42 uit de 14de en 131 uit de 15de. Sedert hebben deze cijfers geen belangrijke wijziging ondergaan. Volgens denzelfden catalogus zijn er 17 van gravures en 19 van lettrines, vignettes en verluchtingen voorzien. Uit artistiek oogpunt komt eerst en vooral in aanmerking het *Evangeliarium* van Notker, uit de tiende eeuw, om zijn prachtig bewerkten ivooren band. Verder stippen wij terloops aan om hunne miniaturen of andere verluchtingen of om hun sierlijk schrift : *Universa Biblia*, circa 1118; *Evangelia*, 12de eeuw; *Psalterium*, 13de eeuw; *Liber Passionalis sive Historia Sanctorum*, 14de eeuw; *Decretum Gratiani cum Glossa*, 14de eeuw; *Vincentii Bellovacensis Speculum Historiale*, 14de eeuw.

Wat de wiegedrukken betreft, zij bezit er slechts 151. Onder de sierlijkste komen voor :

Rayneri de Pisis Theologia, Nürnberg, Joh. Schmid en Hend. Kefer, 2 dln, 1473, fol.

Juvenalis et Persii Satirae, zonder aanwijzing van plaats of drukker (ergens in Italië, cf. Brunet, II 195), 1473, fol.

Junianus Maiaus, De Priscorum proprietate verborum, Tarvisiae, Bernardus de Colonia, 1477, fol.

Dialogi creaturae moralisantis, Gouda, G. Leeu, 1480, kl. fol.

Ptolemei Cosmographia, Ulm, Leonardus Hol, 1482, fol.

Ovidy Heroides, Venetië, Bernardinus de Novaria, 1486, fol.

Marsilii Ficini in Plotinum, Florence, Antonius Miscominus, 1492, fol.

Uit Nederlandsch oogpunt beschouwd, mag de Luiksche universiteitsbibliotheek niet bijzonder rijk heeten. Hare geschiedenis en hare bestemming laten dit licht bevroeden. Tot aan de invoering der wet van 1890 op het Hooger Onderwijs had het Nederlandsch slechts een heel bescheiden plaatsje op het programma der hoogeschool bekomen en bestond er bijgevolg geen dringende behoefte aan Nederlandsche werken; ook werden er vóór dat jaar betrekkelijk weinig aangekocht. Die toestand veranderde in gemeld jaar tengevolge van de inrichting eener afdeeling voor Germaansche taalwetenschap. De behoefte aan Nederlandsche teksten en Nederlandsche philologische werken in verband met de studie der taal en der letterkunde deed zich thans scherp voelen en van dan af heeft men ook pogingen aangewend om de bestaande leemte aan te vullen. Deze pogingen werden door twee omstandigheden in de hand gewerkt: de afdeeling voor Germaansche taalwetenschap, welke bij de Hoogere Normaalschool voor Humaniora sedert 1874 was ingericht, ging ook, na de afschaffing dezer school (1890), met hare boekerij naar de Luiksche universiteit over. Toen nu Prof. J. Stecher zijn emeritaat genomen had, schonk hij een aanzienlijk getal Nederlandsche boeken, bij de duizend, meen ik, aan de universiteitsbibliotheek. Hoeveel Nederlandsche boekdeelen deze thans telt, zou ik niet kunnen zeggen; het cijfer valt bezwaarlijk na te gaan, daar de werken niet naar de taal waarin ze opgesteld zijn, maar naar de behandelde stof gecatalogiseerd worden. Op ongeveer 600 tijdschriften, welke de boekerij ontvangt, zijn er slechts 15 uitsluitend en 10 gedeeltelijk in het Nederlandsch.

Onder de handschriften komen er niet meer dan 26 Nederlandsche voor. De belangrijkste zijn :

1. *Het Leven van Jezus*, perkament, 4°, 13de eeuw. Uitgegeven door G. J. Meijer, Groningen, 1835; op nieuw door J. Bergsma, 1895-1898, Bibl. van Mnl. Letterkunde, afl. 54, 55, 61.

2. *Het Leven van Sintruijden in rhetorijcxsche dichte*, door Christiaen Fastraets, 1562, pap. 16de eeuw. Uitgegeven door G. Kalff in zijn bundel *Trou moet Blycken*, Groningen, 1889.

3. *Volumen varia abbatiam Sti. Trudonis spectantia continens.* Hier komen voor : A. ff. 45-105 een ander afschrift van het voorgaande *Leven van Sintruijden.* B. ff. 24-26 : *Refereijn van S. Truijden*, I en II. Een paar refereinen op de belegering der stad in 1489 en hare inneming in 1568 door de troepen van Willem van Oranje. Pap., 4°, 16de eeuw. Deze stukken worden binnenkort uitgegeven.

4. *Verklaringhe van latynsche en fransosysche woorden, die de Practi-*

zyns daghelyks gebruycken. Deze woordenlijst is gevolgd door 59 bladen, waar rechtspunten behandeld worden. Pap., 8°, 16de eeuw.

5. *Volumen alterum varia abbatiam Sti. Trudonis spectantia continens.* Hier ook komen (ff. 126 v° — 129 v°) de beide onder nr 3 genoemde refereinen voor. Pap., 4°, 16de eeuw.

6. *Het Leven en de Gesten der heyliger Bisschoppen van Tongeren ende Luyck int corte hier bennen gescreven.* Beknopte kroniek aanvangende met het jaar 48 onzer tijdrekening en loopende tot 1594. Pap., 4°, 16de eeuw.

7. *Een paar Fragmenten van den Roman van Perchevael,* perk., circa 1300. Uitgegeven in *Bulletins de l'Académie Royale de Belgique,* 3e série, tome XX, n° 12, 1890.

8. *Rijmkalender,* perk., 14de eeuw. Uitgegeven in het *Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde,* Leiden, 1891, 4e afl.

9. *Liber qui dicitur Sacrarium Monasterii Sti. Trudonis.* Behalve Latijnsche, Fransche en Nederlandsche documenten vindt men hier : A. bl. 11-13 : Een referein op St. Trudo. B. bl. 276 : Een acrostichon op het *Ave Maria.* C. bl. 304-305 : Het referein op de belegering van Sint Truiden in 1489. D. bl. 307-310 : Een nieu Liedeken op die Passie ons Heeren. E. bl. 321-323 : Een nieu liedt van nieuwen doctooren. F. bl. 323-326 : Een lideken op die wyse : *Ic roepe u hemelsche vader aen.* G. bl. 329-332 : Het referein op de inneming van Sint Truiden in 1568. Pap., 4°, 16de eeuw. Ook deze stukken zullen binnenkort uitgegeven worden.

De overige, alle minder belangrijk en nagenoeg alle van betrekkelijk onge dagteekening, hebben meest betrekking op eenig geschied- of aardrijkskundig punt of iets, zooals heraldiek, dat er nauw in verband mede staat.

Nog minder talrijk zijn de wiegedrukken met Nederlandschen tekst. Ik vond er slechts drie :

1. *Fasciculus Temporum inhoudende die cronycken van ouden tijden,* Utrecht, Veldener, 1480, fol.

2. Dits die duytsce Psolter, Zwolle, Peter van Os, 1491, 8°.

3. 't Passionael, Delf, 1489, 4°.

Behalve het register, waar al de werken bij hunne aankomst ingeschreven worden, bezit de bibliotheek twee geschreven catalogussen : een algemeen alphabetischen, catalogue sur fiches, op losse bladen in kartons bewaard, en een systematischen, waar elk vak van wetenschap zijn afzonderlijk register heeft. De materieele inrichting der boekerij berust op die van den systematischen catalogus : de boeken worden gerangschikt volgens de aldaar voorkomende afdeelingen en in elke afdeeling volgens hun nummer en formaat.

De bibliotheek staat onder toezicht eener commissie van vijf professoren, de vijf faculteiten vertegenwoordigende. Haar personeel bestaat uit een bibliothecaris, een onderbibliothecaris, drie hulpbibliothecarissen, twee klerken en eenige ondergeschikte bedienden.

Hiermede kan ik, dunkt mij, deze schets besluiten, er ten slotte het lijstje mijner voornaamste bronnen aan toevoegende : Aug. Voisin, *Documents pour servir à l'histoire des Bibliothèques en Belgique et de leurs principales curiosités littéraires*, Gand, Annoot-Braeckman, 1840, 8°, pp. 183-190. — P. Namur, *Histoire des Bibliothèques publiques de la Belgique*. Tome III. *Bibliothèque de Liége*, Bruxelles et Leipzig, Muquardt, 1842. — A. Le Roy, *Liber Memorialis : L'Université de Liége depuis sa Fondation*, Liége, Carmanne, 1869. — *Bibliothèque de l'Université de Liége : Catalogue des Manuscrits*, Liége, Vaillant-Carmanne, 1875. — De reeks der *Rapports annuels sur la situation de l'Université*, van hare stichting tot 1902.

Luik, Maart, 1903. F. Van Veerdeghem.

VAN DEN BRANDEN'S ABRAHAM VERHOEVEN (1)

Rob. Fruin en Sautijn Kluit hebben meermaals, in hun studies over het ontstaan der Nederlandsche nieuwsbladen, gewezen op het licht dat ijverige archiefonderzoekingen ook in deze quaestie zouden ontsteken. Het is een gelukkig teeken dat de Antwerpsche archivaris in dien zin gehandeld en de woorden der bekende Noordnederlandsche geleerden waargemaakt heeft. Zijn boekje over Verhoeven brengt inderdaad allerlei wetenswaardigs omtrent het leven en de werkzaamheid van den Antwerpschen courantier, en men mag zeggen dat het een welkome bijdrage tot de geschiedenis onzer Antwerpsche drukkers is.

Zooals de dubbele titel het genoegzaam aanduidt, heeft de schrijver zijn onderwerp in tweeën gesplitst : in het eerste stuk behandelt hij de uitgave der Antwerpsche courant ; het tweede is uitsluitend biografisch.

Het is vooral dit tweede deel dat belangrijk mag heeten, daar het ons geheel nieuwe gegevens brengt, welke de heer v. d. B. uit de hem toevertrouwde schatten heeft weten op te duiken.

Het leven van Abraham Verhoeven moet weinig verkwikkelijk geweest zijn, en ik heb haast spijt den man een paar minder zachte uitdrukkingen toegevoegd te hebben, wanneer ik lees wat hij in zijn benarden levensloop te verduren heeft gehad. Het is een doorloopende reeks van rampen en tegenspoeden, en de man heeft aan zijn ijverig streven om zijn medeburgers over al 't gebeurende in te lichten al weinig plezier beleefd.

Verhoeven werd geboren in 1575 (en niet, zooals vroeger werd beweerd, naar een doopakte die niet bestaat, den 22 Juni 1580) van een gelijknamigen vader, die zelf printsnijder en broeder der St-Lucasgilde was. Wel aardig is het feit, dat hij eerst 14 jaar later in de hoofdkerk gedoopt of liever « geëxorciseerd » werd, nl. den 29 Augustus 1589, en dat de man die zoo vaak in zijn blad streed voor de Roomsch-Katholieke Kerk, dus aanvankelijk protestant was.

Waar hij zijn ambacht leerde, kan niet met zekerheid bepaald worden. « In de speelkaart-drukkerij van Antoon Spierincx », schreef de heer Goovaerts, flink-weg. Louter veronderderstelling, antwoordt de heer v. d. Br. En waarom dan niet eerder bij zijn dooppeter, Hendrik

---

(1) F. Jos. van den Branden. I. *Ontstaan van het nieuwsblad te Antwerpen.* — II. *Abraham Verhoeven. Zijn leven. 1575-1652.* Antwerpen, drukkerij J.-E Buschmann, 1902. 8°, 74 blz.

Wouters, wiens uithangbord « In de gulde Sonne » hij later ook tot het zijne maakte ?

Zeker is het althans dat hij tot zijn 29 jaar gast bleef, toen hij op 15 Februari 1604 trouwde met Susanna Spierincx, de dochter van bovengenoemden speelkaartendrukker, die in « De Gulde Handt » woonde (thans Lombaardevest, nr 6). Hetzelfde jaar werd hij vrijmeester en vestigde zich als « cunstdrucker ». « Als naar gewoonte », zegt gemoedelijk de schrijver, « werden na het sluiten der huwelijksfeesten de familievijandelijkheden gestaakt », want ingenomen met den armen gast waren de schoonouders niet. Maar andere avonturen wachtten hem : Susanna was niet, als haar patrones of naamgenoote uit de Schrift, een toonbeeld van echtelijke trouw en andere deugden. « Nog vóor 1618, onderging Verhoeven de hevigste gemoedsschokken. Zijne vrouw was, na lang eene verkwistster te zijn geweest, ook eene ontrouwe echtgenoote geworden en had zoovele « mesusen » bedreven, dat onder des drukkers dak de storm geweldig was losgebroken. Het samenleven was onmogelijk geworden en de lichtzinnige vrouw maakte van de eerste gelegenheid gebruik, om met hare pronksieraden, schoone kleederen en meubelen te vluchten bij hare ouders. » Verhoeven vroeg echtscheiding aan en eischte schadeloosstelling voor de ontvreemde meubelen. Intusschen was het gezin met vier kinderen aangegroeid : Abraham in 1605, Izaäk in 1607, Pauwel in 1613 en Jan in 1615, terwijl nog twee andere jong overleden waren.

Onder allerlei verwikkelingen leefde Verhoeven voort, druk werkend om zich en de zijnen boven water te houden. Die historie moet men verder lezen in het werkje van den heer v. d. Br., dat inderdaad een levendig kijkje geeft op oud-Antwerpsche toestanden. Geen moeite achtte de schrijver te gering om in den geest van zijn onderwerp te komen, ook zien wij (blz. 43) hoe hij zorgvuldig het nog bestaande huisje van den drukker, dat « het huis Turnhout » heette en thans nog nr 17 op de Lombaardevest gemerkt is, tot in al zijn onderdeelen en met al zijn afmetingen beschrijft. Dit huisje wordt eerlang afgebroken, en indien het waar is dat het geheel het oude gebleven is (althans inwendig) zou het de moeite waard zijn er, als historisch curiosum, een lichtteekening of, zoo dit onmogelijk is, ten minste een schets naar te laten maken. (1)

De bedrijvigheid van Verhoeven in al die bewogen jaren was buitengewoon groot : hij drukte niet alleen oorlogsplans (d. w. z. prenten met gevechten, met aanduiding der plaatsen) maar ook gekleurde godsdienstige beeldekens, loterijboekskens in vijf talen, de bekende « boecxkens » met tijdingen, zon- en koningsbrieven, papieren vaantjes voor bedevaarten, almanakken (2), gelegenheids- en feestdruksels,

(1) Ik heb dit huisje, thans een « estaminet » met het uithangbord « In het Kasteel », bezocht, en meen ook dat het nagenoeg geheel het oude huis gebleven is.

(2) De heer v. d. Br. kent er echter geene. Zie in dit nummer, het artikel *Nog Antwerpsche Almanakken*, op de jaren 1616 en 1618.

« ja, drukwerken van allen aard ». Verhoeven kreeg den naam een ervaren meester in zijn vak te zijn, zoodat de Delftsche prenter Cornelis Michielsen hem 175 gulden betaalde om bij hem te mogen leeren met kleuren drukken « allerhande soorten van bloemen, figuren, en al wat hem believen zou,... op armozijn, satijn, grofdraad, borat, bombazijn en damast » (1).

Buiten zijn huiselijk verdriet, had Verhoeven ook met velerlei kwaadaardige tegenkanting te kampen van zijn verwanten en buren, en de naijver zal daarin wel de eerste rol gespeeld hebben.

Intusschen om zijn leven niet langer ondraaglijk te maken, stemde hij er in toe zijn vrouw weer te ontvangen, waarvoor hij ettelijke verzoeningspenningen opstreek. Maar het leven werd er niet vroolijker om, en dag aan dag werd er op de Lombaardevest gekrakeeld. Tot overmaat

---

(1) Ziehier een oorkonde welke over zijn veelvuldige werkzaamheid nog wat licht verspreidt :

Kerkrekening van Mortsel, van 25 Juni 1609 tot 1 Juli 1610.

Reparatie aen het H. Cruys.

Item inden eersten betaelt aen Abraham Verhoeven voor dat hij het heylich Cruys hadde vernieut en schoongemaeckt heeft alsoo daer eenen aerm af was ende het cruys oock gebroocken was tsaemen van schilderen ende repareren de somme van vij gl. x st.

Item noch betaelt aen Abraham Verhoeven op Mortsel kermis aen 1000 vaentkens blyckende byde quitance de date 23 Septembris de somme van . . . . xij gl. x st.

Item noch betaelt aen Abraham Verhoeven aen seecker vaentkens die aen den Ouden Godt vercocht syn de somme van . . . . . viij gl. iiij st.

1610 — 1611.

Dit is den ontfanck van alsulcken giften als dese gemeynten midtsgaders van buytens durps ende de gegoeyde hebben gegeven totte clocke gelijck sy hier namentlyck volgen :

Item ontfangen van Abraham Verhoeven vaenmaecker . . . . . ij gl. x st.

Item noch betaelt aen Abraham Verhoeven, vaenmaecker tot Antwerpen van geleverde vaenen soo voor de kerck als voor den Ouden Godt blijckt bijde quitance ende specificatie de date 31 Juli 1610 de somme van . . . . . xv gl. xv ½ st.

Item noch betaelt den 10 en 18 October vorschreven voor geleverde vaentkens aan Abraham voorseydt blyckt byde quitancie en diverse specificatie ten selven date de somme van. . . . . xiij gl. iiij st.

Item noch betaelt aenden voorschreven Abraham Verhoeven noch van geleverde vaentkens blijct byde quitancie ende specificatie de date 19 Juny 1611 weesende deese specificatie clare afreckeninge ende volle betaelinghe totte voorschreven 19 Juni incluys de somme van . . . . . x gl. xv st.

1611 — 1612.

Item noch betaelt aen Abraham Verhoeven voor 500 vaentkens . . . v gl. v st.

1612 — 1613.

Item betaelt aen Abraham Verhoeven aen 1025 vaentkens . . . . xi gl. vi st.

1616 — 1617.

Item aen 1000 vaentkens op Mortsel kermisdach . . . . . xi gl.

(*Mededeeling van den Heer* J. B. Stockmans, *archivaris, te Mortsel*).

van ramp, werd Verhoeven dan nog door de heeren van den gestoelte tot allerlei onkosten veroordeeld. Een zijner buren, aan wien hij een bijzonderen hekel had, gaf hij zulk een houw op het hoofd, dat deze in doodsnood verkeerde ; de broeder van denzelfde randde hij even verwoed aan. En zie, alweer was het lot hem ongunstig : Verhoeven kreeg een rapierstoot in de borst, die hem een tijd lang op het ziekbed kluisterde ! Dat was zijn laatste avontuur echter niet. Maar voortaan begon men hem ook met wat meer inschikkelijkheid te bejegenen.

In 1624 stierven zijn schoonouders aan de pest, waardoor Verhoeven in 't bezit kwam van het huis « De gulde Handt », alwaar den 21 Februari 1625 het eerst weder een Tijding gedrukt werd. (1)

Kort nadat deze verbetering in zijn toestand gekomen was, viel zijn vrouw ziek; zij stierf na zeven jaren lijden, 13 April 1632. Door allerlei wederwaardigheden heen, bereikte Abraham Verhoeven een ouden dag, die — zoo mogelijk — het droefste brok was dat hij te eten kreeg : eerst kwam de ziekte : stramheid der gewrichten, voorbode der jicht ; de oudste zoon, die zijn eenige steun was, verliet de stad en het land (en vestigde zich in Holland) ; daarna bleef hij als weduwnaar over met drie minderjarigen ; de tweede zoon die hem had kunnen bijspringen, trouwde ; op acht-en-vijftigjarigen leeftijd ging de arme oude een nieuw huwelijk aan, met Margareta van den Bogaerde, « die twee huisjes bezat in de Wijngaardstraat. » De voogd der kinderen Hans Liefrinck « kon de armoede niet langer aanzien », en vroeg ontslagen te worden van zijn post. En toen werd Verhoeven's vijand en concurrent Antoon Spierincx, de hatelijkste zijner verwanten, tot voogd benoemd. Nu lag het al overhoop : de kinderen ontvlogen 't een vóor, 't ander na, het nest ; alleen zijn jongste, Jan, bleef hem tot den dood getrouw.

De zaken gingen aldoor achteruit ; Trognesius, de boekhandelaar, dreigde hem wegens schuld op straat te zetten ; toen trok hij naar 't achterhuis, en verhuurde zijn werkhuis en winkel aan zijn zoon Izaak, die de zaak onder den naam zijns vaders voortdreef en de Nieuwe Tijdinghen en Almanakken bleef uitgeven. De oude moest voortaan, tegen een loon van 6 gulden per week, als gast dienen bij zijn zoon. Trognesius voerde zijne bedreiging uit : Verhoeven werd veroordeeld tot het betalen van 1345 gulden, waarvoor een huisje van hem gerechtelijk verkocht werd. Het huis « De gulden Handt » volgde en in 1637 moest Verhoeven het verlaten. Toen vertrok Catharina Hamers, Izaaks weduwe, naar Verhoeven's vroegere woning, waar het weekblad weder ter perse werd gelegd. Zelfs Abrahams naam stond er thans niet meer op, en de courant was getiteld : « Extraordinarisse Posttydinghe des jaers 1637,

(1) De steen, die op den gevel van dit huis geplaatst is, draagt het volgende inschrift, dat niet geheel juist meer is : « Hier heeft gewoond Abraham Verhoeven die in 1605 het eerste niewsblad (sic) der wereld (sic) drukte en uitgaf ». Die gedenksteen, mits weglating van een paar woorden, zou met meer recht op nr 17 staan.

ghedruct den 24 April, t' Antwerpen, bij de weduwe van Isaak Verhoeven. op de Lombaerdevest, in de gulde Son. »

Zoo sukkelde Verhoeven stilaan naar zijn graf. Door de jicht verlamd, kon hij in 1644 een notarieele akte alleen met een krabbeling onderteekenen. Op zijn sterfbed liet hij wat hij nog mocht bezitten aan zijn zoon Johannes over « op conditie nochtans van naer sijns comparants afflijvicheyt te doen ende betaelen d'oncosten van sijne begraeffenisse... » Verhoeven zette daar een kruiske onder : hij kon, zegt het stuk, niet schrijven, « als geraect sijnde in sijne rechte hand. » (1) Daarop stierf hij, den 13 October 1652.

Eenvoudig, op een gemoedelijken toon die voor den ouden printer genegenheid inboezemt, wordt dit alles door den heer v. d. Br. beschreven.

Wat het vraagstuk betreffende het ontstaan van het nieuwsblad betreft, de heer v. d. Br. komt geheel tot dezelfde resultaten als Arnold. Ik heb in mijn artikel daarover genoegzaam uitgeweid, en hoef dit dus niet nog eens te resumeeren. Enkele nieuwe bijzonderheden worden door den schrijver aangevoerd. De verklaring van het Antwerpsch magistraat in 1674 vooreerst, waarin door burgemeesters, schepenen en Raad van Antwerpen aan den Landvoogd verklaard werd, dat het voorrecht om bladen te drukken niet kon betwist worden aan onze stad : « ou la gazette flamande a continuellement esté imprimee et distribuee sans contradiction depuis plus de cent ans. » (2)

Die verklaring is vrij vaag, en men kan zich makkelijk voorstellen dat de stadsregeerders het niet al te nauw genomen hebben met het « wetenschappelijke » twistpunt van den datum. In dien tijd zal men licht daaroverheen gestapt zijn en vijftig of honderd jaar beteekende voor hen ongetwijfeld zooveel als « de nacht der tijden. » Op zijn best kan men die aanspraak een « traditioneele waarde » toekennen : trouwens de zienswijs was te verdedigen. De heer v. d. Br. haalt de titels aan van 16 Tydinghen, die van 1542 tot 1544 bij Lijnken, de weduwe Christoffel van Remunde in den Beerkensgang (3) verschenen.

Maar de *Bibliotheca Belgica* geeft zelfs een *Nieu Tijdinghe... Ghedruct Tantwerpen by Mattheus Crom int huys van Delft*, die van (1540) dagteekent. Dat was wel geen reeks, en 't karakter van wat wij onder een

---

(1) De handteekens op verschillende tijdstippen, 1607, 1608, 1634, 1644 en 1652, zijn in het boek van den hr. v. d. B. gereproduceerd.

(2) De achtbare schrijver acht het niet altijd noodig zijn bronnen aan te duiden. Natuurlijk zullen de medegedeelde documenten steeds geheel authentiek en vertrouwbaar zijn, maar ons dunkt dat die eerste vereischte van een wetenschappelijke studie te onzen dage niet meer over 't hoofd mag gezien worden. Bij een nieuwe uitgave, laat ons hopen, zal de Antwerpsche archivaris zijn werk in dien zin aanvullen.

(3) De gang bestaat nog (Lombaardevest, nr 70).

nieuwsblad verstaan had dit pamfletje evenmin. 't Is denkelijk op zulke losse stukken dat het magistraat zinspeelde. (1)

Een tweede belangrijk punt door den schrijver aangeroerd is de datum van het oudst bekende drukwerk van Verhoeven, het grondplan van den slag op den Blockersdijck. De opdracht van dit stuk (berustende in de Antw. Stadsbibl.) betitelt *Don Inigo de Boriâ* als *Castrorum præfecto in Belgio*. Nu wordt beweerd, voortgaande op de melding « *Actum 17 Maij an. 1605* » dat het blad ook in hetzelfde jaar gedrukt werd. Maar, merkt de heer v. d. Br. op, eerst in Juni 1606 werd Inigo de Boria kastelein van het kasteel te Antwerpen, en niet vóor den 22n dier maand « werd hij door onzen pensionaris, Joos de Weerdt, namens het Magistraat der Scheldestad, in het Spaansch plechtig welkom geheeten, als nieuwe « Castellano de Amberes » (2). Dus is er alle kans dat het plan eigenlijk maar in 1606 gedrukt werd, vroeger niet.

Onder de aardige vondsten van den schrijver in scabinale protocollen, collegiale aktenboeken, requestboeken, notarieele protocollen, certificatieboeken, enz. behooren o. a. : de godsdienstige aanbeveling van den censor Spitholdius en op 1 December 1605, een wereldlijke van de stadsbestuurders, waarna Verhoeven zijn eed als drukker kon afleggen en naar een privilegie dingen.

De tijdingen die Arien Leenaerts te Middelburg drukte in 1606 konden Verhoeven als model gediend hebben, zegt schrijver. Niet alleen die van Leenaerts, niet waar? Men zie Tiele, Knuttel, Petit, enz.

Een scherpzinnige onderstelling acht ik deze (blz. 30), dat terwijl Abraham Verhoeven gewond was door den « rapierstoot » (21 April 1620), « welke hem voor weken op de sponde moet hebben gekluisterd », de Tydinghen intusschen zeer regelmatig verschenen. Waaruit men zou mogen opmaken dat hijzelf zijn blad niet opstelde. Maar, wat dan, als hij door dien stoot nu niet zoo erg gewond was geworden? Het blijft natuurlijk maar een onderstelling, en, wat mij betreft, ik geloof — naar den algemeenen schrijftrant te oordeelen — dat Verhoeven doorgaans zelf « de redacteur van zijn orgaan » was.

Ik vermeld de verschillende kleine bijzonderheden niet die de schrijver verder nog heeft opgediept, als : de vergoedingen die Verhoeven ontving van de Stad (bitter weinig !) en verwijs den belangstellenden lezer naar het werk.

Het is dus een zoo goed als uitgemaakte zaak : de brave Verhoeven vond de krant niet uit, maar wat waar blijft is dat hij een der eerste en voornaamste gazettiers geweest is, en, als men geen verkeerd gebruik verlangt te maken van zijn naam — en geen wetenschappelijken flater

(1) « Enkele der N. T. van de Wwe Chr. v. Remunde berusten in het archief der stad Antwerpen », zegt niet overduidelijk de schrijver.

(2) Zie noot 2, blz. 182.

verlangt te begaan, door een verjaring te vieren die niet goed te praten zou zijn — dan moge hij, ook vooral met het oog op 's mans waarlijk tragischen levensloop, dien wij door den Antwerpschen archivaris thans kennen — de eer ontvangen die hem van rechtswege toekomt (1). Nu alle humbug en fantasie uit de baan geruimd is, mag daarover in vrede een woordje gewisseld worden.

4 Juli 1903. EMM. DE BOM.

(1) Ik vond nog in het Boek gehouden door *Jan Moretus II* als deken der Lucasgilde (1616-1617) — uitgegegeven door Max Rooses in de verzameling der Antw. Bibliophilen, I, 1878, blz. 23, de volgende aanteekening bij den naam van Verhoeven : « *drucker van nieutijdingen* ». Men lette op het jaartal ! Maar dat verandert toch weinig aan de zaak.

Van Broer Jansz. komt in Petit's Pamfletten der Bibliotheca Thysiana onder nr 1118 het volgende vlugschrift voor : « *Op de woorden : Men sal wel sien wiens Moeder het is. Dienende op desen teghenwoordighen tijdt. Ghedruckt bij B. J. Courantier 1617. 8 blz.*

Op rijm. Aan de keerzijde van den titel en op de laatste blz. houtsneden die ook elders voorkomen. »

In Knuttel's Pamfletten komt voor onder nr 1746 :

Nieuwe tydinghe van het overgheven der stadt Gulich, gheschict Dinsdach den 31. Augustij, dat sy eenen Tambourijn wtsonden om te Parlementeren, enz. .... *ende hel volck uyter Stadt vertrocken den tweeden September*,.... *Mitsgaders het over gheven vant huys Bredenbent*,.... (Met houtsneê op den titel.) *t'Amsterdam, Ghedruckt by Broer Jansz*,.... *Z. j.* .... *in-4°, 4 blz.*

Door Knuttel werd dit nummer onder 1610 gerangschikt. Indien dit jaartal juist is, dan zou eruit blijken dat Broer Jansz. toenmaals zeker geen eigenlijke courant uitgaf.

Deze meedeelingen veranderen niets aan de uitkomst van het onderzoek, maar zij bevestigen nog eens alles wat wij reeds wisten.

EEN TIENTAL OUDE PLAK-ALMANAKKEN UIT DE 16e EN DE 17e EEUW

In dit tijdschrift is eene aankondiging verschenen van de eerste afleveringen van G. Zech-Du Biez, *Les Almanachs Belges*, waarin is gezegd (blz. 140) dat de schrijver, voor de stad Antwerpen alleen, 369 (lees 355) kalenders kon citeeren. « Dat is zeker, wordt daarbij aangemerkt, een hoog cijfer en toch wil het ons voorkomen dat in zijn arbeid, althans wat de Scheldestad betreft, nog aanzienlijke leemten gebleven zijn. »

Die veronderstelling is teenenmale gewettigd, en ongetwijfeld zullen persoonlijke nasporingen in onze boekerijen den heer Zech in staat stellen zijne opgaven nog beduidend aan te vullen.

Zoo vond ik in eene verzameling plak-almanakken, die onlangs bij de reserve der Gentsche Universiteitsbibliotheek ingedeeld werd, tien niet geciteerde stuks uit het tijdperk 1588-1640. Ik heb er een beknopte lijst van gegeven in de bespreking welke ik in de *Archives Belges* van 25 April 1903 (blz. 94-95) aan de vier eerste afleveringen van het bedoelde werk gewijd heb. Maar wellicht zal eene compleete beschrijving hier niet zonder eenig belang blijken.

1588.

¶ *Almanach oft Journael/ voor t' Schrickel-Jaer ons Heeren/ M.D.LXXXVJJJ.*

Thantwerpen/ by Joachim Trognesius. Anno/ 1588. Met gratie ende Priuilegie. Onderteeckent, Ia. de Facuwez.

In-fol. plano, 1 bl. in 7 kol.; roode en zwarte goth. lett ; 2 astronom. figg. Onder-/ aan de 7e kolom, wapens en naam van den auteur : *Door Mr Jan Franc* [o]...// *in Brabant, der seuen vry C...// cijne Doctoor/ voor de Pr....// van Brussel/ woonende...// huys op de Spiegh....* (van de 7e kol. van onder, is een hoekje afgescheurd, waardoor enkele leemten in den tekst zijn ontstaan; vergelijk echter de volgende beschrijving).

1593.

¶ *Almanach oft Journael/ voor het jaer ons Heeren. M.D.XCJJJ.*

Thantwerpen/ by Arnout s' Coninx. Anno 1593. Met gratie ende Priuilegie. Onderteeckent Vvijtfliet.

In-fol. plano, 1 bl. in 7 kol.; roode en zwarte goth. lett.; eene astronom. fig. Onderaan de 7e kol., wapen en naam van den auteur : *Door M. Jan Franco/ Medecijn ende// Doctoor voor de Princelijcke stadt van Brus-// sel/ woonende op de Spieghel-brugghe// achter Stadt-huys.//*

1601.

℄ *Almanach oft Journal van het Jaer ons Heeren XVJ. hondert ende een.*

Thantwerpen bij Hieronymus Verdussen/ indc X Gheboden. Anno 1601. Met Gratie ende Privilegie. Onderteeckent, J. de Buschere.

In-fol. plano, 1 bl. in 7 kol.; roode en zwarte gothische letter. Onderaan de 7e kol.; *Gecalculeert ẽ gemaect op den// Meridiaen van de xvij Nederlanden// Door M. Valentijn vã Goorle, Medecijn Chiru-// gijn, ende Mathematicus* [*sic*].// (Portret van een sterrekundige [Val. van Goorle?], houtsnede).// *Gheuisiteert door Egbertus Spitholdius Cano-// nicus & Plebanus Antverpiensis.//*

1631.

Almanach voor 't Jaer ons Heeren Jesu Christi M.DC.XXXJ.// Door M. Peeter Blecqvemerivs.//

In-fol. plano, 1 bl. in 7 kol.; roode en zwarte goth. lett. Onderaan de 7e kol., houtsnede (de maagd met den leeuw, in het symbolisch beluik, met de banier waarop het wapenschild van Vlaanderen), en het onderschrift: *T'Antwerpen,// Bij Hieronymus Ver// dussen den Jongere.// Met Gratie ende Priuilegie.//*

1632.

Almanach voor 't Schrickel Jaer ons Heeren Jesu Christi M.DC. XXXJJ.//

In-fol. plano 1 bl. in 7 kol.: roode en zwarte gothische lett. Onderaan de 7e kol.: *Door M. Peeter// Blecqvemerivs.//* (Zelfde houtsnede als in vorigen kalender).// *T'Hant-werpen,// By Hieronymus Ver-// dussen de Jonghere.// Met gratie ende Pri-// uilegie.//*

1633.

℄ *Almanach van dit teghenwoordich Jaer ons Heeren. M.DC. XXXJJJ.//*

In-fol. plano. 1 bl in 7 kol.; roode en zwarte goth. lett. Onderaan de 7e kol.: *Door Mr. R. F Verdonck, Cousijn// vanden overleden// Mr. Ian Franco van Eersel. Doctoor.//* (Wapen van Jean Franco, houtsnede, met het devies: *Wat is des weereldts daet// Pijn/ druck en lepen quaet.*//). // *T'Hantvverpen, //By Hieronymus Verdussen/ 1633.//*

1634.

✠ *Almanach voor het Jaer ons Liefs Heeren Jesu Christi M.DC. XXXJJJJ.//*

In-fol. plano, 1 bl. in 7 kol.; roode en zwarte goth. lett. Onderaan de 7e kol.: *Door// M. Andries vander Poorte// Mathematicus ende ghesworen// Lantmeter vanden Lande// van Brabant/ etc.//* (Houtsnede: twee sterrekundigen aan het werk, geteekend in den benedenhoek links: *C. I.I.// T'Hantwerpen.// Bij Godtgaf Verhulst/ inde Cam-// merstraet inden Hasewint.// Vidit Z: van Houtsum Can. Ant.// Met Gratie ende Previlegie.//*

1635.

Almanach voort Jaer ons Heeren Jesu Christi/ M.DC.XXXV.//

In-fol. plano, 1 bl. in 7 kol met eene dubbele roode lijn omlijst; roode en zwarte goth. lett. Onderaan de 7e kol.: *Door Meest. Andries vander Poorten.// Mathematicus ende gesworen Lant-// meter vande Lande van Brabãt, &c //* (Houtsnede als op den vorigen kalender.).// *T'hantwerpen/ Bij Godtgaf Verhulst.//*

1638.

✠ *Almanach voor het Jaer ons Heeren Jesu Christi M.DC. XXXVJJJ.//*

In-fol. plano, 1 bl. in 8 kol.; roode en zwarte goth. lett; 2 houtsneden : portret, en vignet verbeeldende de astronomische invloeden op het menschelijk wezen : *Regeeringhe der Mane in des menschen lichaem.* Onderaan de 8e kol. : *Door// M. Jan Franco //* (Wapen in houtsnede en een verticaal gedrukt vierregelig vers, twee regels links, en twee regels rechts van het wapen :

God! wiltse ontfermen!
Die in druck en lijden zijn!
Vertroosten en beschermen!
Die sonder verblijden zijn.//

T'Hantwerpen,// Bij de Weduwe van Jan Cnobb [aert].//

1640.

✠ *Almanach voor het Schrickel-jaer ons Heeren Jesu Christi M.DC.XL.//*

In-fol. plano, 1 bl. in 8 kol.; roode en zwarte goth. lett.; 2 houtsneden (als op den vorigen kalender). Onderaan de 8e kol. : *Door// M. Henricvs Kilia [nus]// Wittenbergher, Astrolo [gus]// ende Medicus //* (Houtsnede : Portret van den astroloog, met het opschrift : *Aet[at.] Sv[æ] 57) // T'Hantwerpen,// Bij de Weduwe van J. Cnobbaert.// Met Gratie ende Privilegie.//*

Mogen deze aanteekeningen het eerste zijn eener reeks antwoorden op het verzoek van den bewerker der *Almanachs Belges*, om hem de leemten, die in zijn boek voorkomen, aan te wijzen !

PAUL BERGMANS.

NOG ANTWERPSCHE ALMANAKKEN

Het zou niet rechtvaardig zijn den heer Zech de onvolledigheid zijner almanakken-bibliografie te verwijten; het reeds uitgegeven materiaal kan immers door bijvoegsels best aangevuld worden, wat trouwens in het plan van den schrijver ligt. Toch wil het me toeschijnen dat hij met overijling te werk is gegaan. Want indien het met de almanakken van andere plaatsen gesteld is als met die van Antwerpen, dan mag de schrijver er rustig over gaan denken een nieuw aanvullend boekdeel te laten drukken. Naar het voorbeeld van den heer Paul Bergmans, maar zeer beknopt, laat ik hierna een tamelijk uitgebreide reeks titels van almanakken volgen, alle verschenen te Antwerpen, in 16°-formaat, te beginnen van 1569 tot 1799. De volledige beschrijving dier boekjes laat ik gaarne aan den heer Zech over. Het is mij genoeg hem op het bestaan dier boekjes te wijzen. (1)

Slechts over de allerbelangrijkste wijd ik uit, en vestig vooral de aandacht op de almanakken van Abraham Verhoeven (1616 en 1618), waarvan bij mijn weten tot nu toe 't bestaan enkel vermoed werd.

Dat er, ook te Antwerpen, nog menig ander almanakje aan 't licht zal komen, daarvan houd ik me overtuigd. En het ware den schrijver zeer aan te bevelen, in sommige openbare bibliotheken — waar hij zeker niet vlijtig genoeg gezocht heeft — evenals in particuliere — een nieuw onderzoek in te stellen. Ik kan hem o.a. verzekeren, dat in de Antwerpsche bibliotheek nog materiaal te vinden is. Maar wij kunnen dit natuurlijk niet alles in dit tijdschrift afdrukken.

Erg jammer intusschen vind ik dat de beschrijvingen van den heer Zech niet altijd vertrouwbaar zijn. Waarom bv. bij de behandeling van het aartszeldzame almanakje van Rembertus Dodoens (1558) niet eenvoudig de trouwe beschrijving van de *Bibliotheca Belgica* (D 102) overgenomen, in stede van zich te vergenoegen met de minder nauwkeurige opgaven van Dr. C. Broeckx in een vlugschrift van 1862? (2) Hierbij moet ik alleen nog aanmerken, dat eene kleine vergissing ook in de *Bib. Belg.* voorkomt, nl. dat van de vier drukregels rond het medegedeelde drukkersmerk van Jan van der Loe alleen de bovenste overeenstemt. Onderaan staat nl. *Et formafua bilis ineſt* en niet *Et formicae fua bilis ineſt*

(1) De eigenaar der merkwaardige verzameling is de heer Ridder A. van Havre, te Antwerpen, die mij de bewerking van den catalogus zijner belangrijke boekerij opgedragen heeft.

(2) Lettre à M. le Docteur P. J. Van Meerbeeck de Malines sur une publication de R. Dodoens inconnue des bibliophiles. Anvers, J.E. Buschmann, 1862. Zie ZECH, nr 99.

— het eerste ongetwijfeld een drukfout van den Antwerpschen printer ? De Grieksche spreukenregels links en rechts zijn ook dezelfde niet.

Wat mij in de uitgave van den heer Zech het minst bevalt is het lastige gebruik van zijn werk. Door het jaarcijfer in Arabische cijfers in margine te drukken, had het veel in bruikbaarheid gewonnen. Misschien zal hij bij een eventuëele nieuwe uitgave dit euvel verwijderen ?

Intusschen is het zeer onpractisch, en men verliest zijn tijd, en soms ook zijn geduld, bij 't naslaan dezer blijkbaar te vroeg uitgegeven bibliographie.

Ziehier mijn lijstje :

1569. Almanack eñ Prognosticatie... door Meester Cornelis van Tongherloo... Jan van Ghelen [II].

1571. Almanack eñ Prognosticatie... door Meester Jacobum Godefridi Hakendouer... Jan van Ghelen [II].

1572. Almanack ende Prognosticatie... door D. Augustinum Malineum... Henrick van der Loe.

» [Almanach...] Gilis van den Rade. (*Fragment*).

1576. ¶ Der Schaepher// ders Kalengier/ neerſtelijc gecor-// rigeert/ ſeer ghenoechlijck om lesen/ eñ niet// min profijtelijck allen menſchen/ Cooplieden eñ ande-// ren menſchen/ wat handelinghe ſi oock hanterende ſijn.// ¶ In deſen Kalengier ſal men oock vinden wanneer die// Sonne oft Mane Eclipſeert/ so lange datmen in ghee-// nen Kalengiers langher ghecalculeert en vindt.// Met ſeer veel ander profijtelijcke Tafelen// eñ Figueren/ die hier voormaels// noyt gheprint en ſijn.// (Houtsnee : twee schapers met kudde die naar de sterren kijken). // ¶ Thantwerpen op die Lombaerde veſte/ inden gul-// den Pellicaen/ By Guilliaem van Parijs.// Int Jaer ons heeren// M. D. LXXVJ.// Typis Matthei Rodij (*Mattheus van Roye*).

Kl. 8°. 112 ongen. blzn. Sign. A.ij — G. iiij. Goth. letter rood en zwart.

Een belangrijk boekje, blijkens den « Prologhe van den Translateur » een vertaling.

Een kapittel handelt over « die natuere van den. vij. Planeten » en bevat vrij aardige houtprentjes en oubollige rijmpjes. De naïeve prentjes stellen o. a. voor vechtende boeren of slempende en brassende edelheeren, visschers en herders.

Uit het rijmpje bij Saturnus haal ik gaarne aan :

Alle die// ond' mi zij// geboren//
Sijn melā// colic willet// aēhooren// //
Crijgel eñ// ſteech mē// vōdē heeft//
Veel etēde// des daer af// cleeft// //
Lātwinni-// ge ſi gerne// hanteren. //
Eñ met alle aerdighe dinghen si hen gheneren// //
Vergaderinghe van volcke ſi geerne maken//
Eewighe viantſchap ſi ſmaken// //
Altijt ſtrijdende ick ſegt v bloot// //
Pelgrimagie gaen ſi dicwils groot// //
Magher zijn ſi eñ daer toe lanck//
Nederwaerts ſiende dlijf ſeer ſwanck//
Tellende zijn voetſtappen op elcke vaert//
Cleyne ooghen/ drooghe huyt/ dunne baert //

Bedriegher/ verrader/ wilt hier aen haken/ //
Eñ dootflagher/ is hi wilt dit wel vaten//
Vuyl opſien/ eñ cromme voeten/ //
Leelijcke tanden/ quaet om voeten/ //
Van leder werden ſi goede wercklieden/ //
Dat en can Saturnus ſinen lieden niet verbieden. //

Die onder het teeken van Venus geboren zijn, komen er op de volgende wijs af :

Al die on // der my zijn // geboren. //
Sij fleuma// tijc wilt mij// hooren. //
Vrouwen ſi// gaerne hā-// teren. //
Met dobel// ſteene ſi hē// generen. //
Schaecſpel// ſpelē ſi gaer // ne alleen//
Siworſtelen eñ werpen den ſteen//
Sy spelen op herpen op luyten//
Sy danſen eñ ſi spelen op fluyten//
Alle ghenoechte ſi gheerne pleghen//
Niet vele te wercken is die ſeghen//
Muſike van ſanghe u wel bedinct//
Ghelijck die metſer oft timmerman ſingt//
Oock muſike als ſanck van der kercken//
Dit machmen aen Venus kinderen mercken//
Schoonen lichaem inder waerheyt//
Hebben ſi ſo Doroſius ſeyt/ //
Een ront aenſicht/ ſchoon ooghen//
Cleyn ooghen moet hij ghedooghen//
Meer ſwertheyt der ooghen dan noot is//
Hebben die Venus kinderen zijt ghewis. //

G. D. Bom H. Gzn in zijn : *Bibliotheca Belgica. « Vlaemsche Druckers »/ Uit het tweede en derde tijdvak der Renaissance. (1526 tot 1599.)* geeft blz. 13 onder nr 15 een uitgave op van Symon Cock van 1539, die hij noemt « de tweede uitgave, onder dezen titel, van de Nederduitsche vertaling van den « Kalendrier des Bergiers », den zoogenaamden « Compost ». De 1e verscheen te Rostoch in 1523 in 4°. » De heer Zech, die 't boekje niet gezien heeft, vermeldt het ook onder nr 55. Het prentje op het titelblad van G. v. Parijs' uitgave komt geheel overeen met het door Zech gereproduceerde dat voorkomt in een almanak van Jan van Liesvelt, 1553: *La grande ℣ perpétuelle prognostication d'es laboureurs,* een octavoboekje van 8 blz. dat in de Kon. Bib. te Brussel bewaard wordt. (Zech nr 77), die eveneens een oudere uitgave, van 1546 nl., gedrukt bij « Marien Ancxt », Wwe van Jacob van Liesveldt, bezit.

1580. Almanack ende Prognosticatie... door D. Henrick Hakendiuel. Wwe Jan van der Loe.
1581. Almanack ende Prognosticatie... deur M. Willem de Vriese. Jan van Ghelen de Jonghe.
1592. Prognosticatie eñ generale corte beschrijvinge... deur M. Willem de Vriese. Jan van Ghelen de Jonghe.
1585. Almanach ende Prognoſticatie... door M. Jan Peeterſſen... Henrick Wouters.
» Nieu voorſegghinghe oft wonderlijcke Prognoſticatie... Door M. Jan Peeterſſen. Henrick Wouters.
1588. Almanach ende Prognoſticatie... Door Michiel de Noſtradamus... Wwe Gulliaem van Parijs.

1588. Prognoſticatie eñ voorſegginghe... Door Michiel de Noſtradamus...Wᵘᵉ Guilliaem van Parijs.

1592. Almanach Ende Prognoſticatie... Door Michiel Noſtradamus van Querci... Wᵘᵉ Guilliaem van Parijs.

» Prognoſticatie ende generale voorſegginghe... Ghepractiſeert door M. Valentijn van Goorle... Wᵘᵉ Guilliaem van Parijs.

1594. Almanach ende Prognoſticatie... Door M. de Noſtradamus... Wᵘᵉ Guilliaem vā Parijs.

» Prognoſticatie eñ voorſegginghe... Door M. de Noſtradanus... [Wᵘᵉ Guill. van Parijs.]

1595. Almanach oft Journael voort Jaer... Door M. Michiel Noſtredamus... Geleyn Janſſens.

» Prognoſticatie voor t' Jaer... door Meester Michiel Noſtredamus... Gheleyn Janſſens.

1596. Almanach oft Journael... door M. Ian Franco van Eerssel... Arnout s' Conincx.

» Prognoſticatie eñ ſchoone beschrijvinghe vanden Turckſchen val/ met hen Hereticſche adherenten... Door M. Jan Franco van Eerſſel... Arnout s' Coninx.

1596. [Almanach de l'an biſextil 1596. Vᵛᵉ de Guill. Parijs]. *Titelblad ontbreekt.*

» Prognostication, ou bien prediction general... par M. Valentin de Goorle... En Anvers ſur la Lombardeveſte, au Pellican d'Or. [Vᵛᵉ de Guill. Parys.]

1599. Kalender oft Iournael... Door M. Jan Franco van Eerssel. Arnout s' Conincx.

» Ephemeris Metheorologica Practica. Seer ſchoone ende generale beschryvinghe van de vier deelen des Jaers... Door M. Ian Franco van Eerssel. Arnout s' Conincx.

» Historien ende geschiedenissen van al het memorabelste datter gheschiet is zedert den Jare 1500. tot desen teghenwoordighen Jare/ M. D. XCJX. Gheprint Thantw./ by Anthoni De Ballo. 1599. (Approb. 17. Sept. 1598).

1601. Kalender oft Journael... Door M. Ian Franco van Eerssel. Arnout s' Conincx.

» Ephemeris Metheorologica... Door M. Ian Franco van Eerssel... Arnout s' Conincx.

1610. Kalender oft Iournael... Door M. Jan Franco van Eerssel... Arnout s' Conincx.

» Ephemeris Metheorologica... Door Id. Arnout s' Conincx.

1611. Kalender oft Iournael... Door Id. Id.

» Ephemeris Metheorologica. Id. id.

» Cort verhael Van alle de gedencWeerdichste saechen die geschiet zijn sedert... 1500... tot 1611. Id. id.

1613. Kalender oft Iournael... door Ian Franco sone van veylen M Jan Franco van Eerssel... Arn. s' Conincx.

» Ephemeris Metheorologica. Door id. id.

» Cort verhael Van alle de ghedencWeerdichste ſaken... geschiet... sedert 1500. Id

1614. Kalender oft Iournael... Door M. Jan Franco van Eerssel. Arn. s' Conincx.

» Ephemeris Metheorologica. Door Id... Id.

» Cort verhael enz. Id.

1616. ALMANACH// ou Iournal. pour l'An Bi-// ſextil de noſtre Seigneur. M. DC. XVI. Par M. Iean Baptiste Auxſtruies// Gentil homme, & Nepueu du deffunct// M. IEAN FRANCO.// (*Houtsnede : het wapen van den schrijver : drie zwijnskoppen ; links daarvan in den rand het gedrukte opschrift :* Aude & auge. *Rechts :* Aut ſtrues, aut rues. *(sic)*)

A Anuers, chez Abraham Verhoeuen, ſur// la Lombaerde Veſte, au Soleil d'Or. 1616.// *(Streep).*// Auec Grace et Preuilege.//

16°, 32 ongen. blzn. sign. B- Bij. Rom. lett., rood en zwart.

Blz. 2 en 3 : een kaartje : AFBEELDINGE VAN DE GHEHEELE WEIRELT.

Blz. 4 : *Canon ou Declaration de // Cestuy nostre Almanach 1616.//*

Blz. 7 onder den titel *Pour la Commodité des Voyageurs* de watergetijden van plaatsen uit Noord- en Zuid-Nederland en Noord-Frankrijk.

Verder kalender met bovenaan iedere maand zeer grove houtprentjes.

Daarachter volgt :

PROGNOSTICATION// *pour l'An Biſſextil de nostre Seigneur// M. DC. XVI. // Calculée par M Jean Baptiste Auxſtruies, // Gentilhomme, & Couſin du deffunct//* M. JEAN FRANCO. *(Hontsneé : wapen van den schrijver.) // A Anuers, Chez Abraham Verhoeuen, ſur la// Lombaerde Veſte au Soleil d'Or. 1616.// (Streep).// Auec Grace & Preuilege.//*

16°, 32 ongen. blzn. Aa — Bij. Rom. lett. Blz. 3 : *Prologue ou diſcours au bening Lecteur,* verder weervoorspellingen, alles hoegenaamd zonder belang

Blz. 30 : *Vidit & approbauit, Egbertus Spitholdius, Cano-// nicus & Plebanus Ant-// uerpienſis.// Auec Grace & Preuilege.*

Op de volgende bladzijde :

Previlege.

Il a pleu a Leurs Altezes Sereniſſimes// de permettre & Octroyer a Abraham// Verhoeuen de pouuoir luy ſeul Impri-// mer vendre & diſtribuer l'Almanach// & Prognoſtitication pour l'An de noſtre// Seigneur 1616. faicte par M. JEAN// BAPTISTE *Auxſtruies, Gentil-// homme & Couſin de feu M. Ian Franco // Docteur, permettent & conſentent// andict Verhoeuen d'Imprimer & ven-// dre le Almanach a tel lieu & place con-// uenable comme appert par les lettres// d'Octroye donnez a Bruxelle le dernier// de Iuillet 1615. //*

Soubz ſignez.

A. I. Cools.

L'autre seignez.

I. FOVRDIN.

Achter de Prognosticatie volgt :

HISTOIRES // *Plus memorables tant an-// ciennes q[u]e nouuelles, contenant choſes // aduenues de l'An 1500 iuſques à la // préſente Annee M. DC. XVI.// (Houtsnee : Neptunus (?) op zijn wagen met een tritoon er achter aan hangend).*

A Anuers, Chez Abraham Verhoeuen ſur la // Lombaerde Veſte au Soleil d'Or 1616.

16°, 64 ongen. blzn. Aij — Dij; de 2 laatste blzn. onbedrukt. Rom lett.

Blz. 62, approbatie van *Egbertus Spitholdius, Canonicus & Plebanus Antuerpienſis.*

Het boeksken is buiten zijn zeldzaamheid ook hierom belangwekkend wijl het 68 kleine houtprentjes bevat, die een staaltje geven van Verhoeven's kunstvaardigheid, welke, zooals ik in mijn artikel over den courantier (blz. 41) reeds aantoonde, waarlijk uiterst gering te noemen is.

Primitief zijn die dingetjes wel, maar meer mag men er ook niet van zeggen. Het aardigste is dat ze blijken integraal van het boekje deel uit te maken en bij den tekst te passen. Zoo is er een prentje dat de beeldstormers voorstelt (bl. 15); verder zien wij verschillende... portretten (wat nog al veel gezegd is) terug welke wij in de *Tydinghen* ontmoet hebben, zooals die van Spinola, Mansvelt, Bucqoy, Albertus & Isabella, die verschijnen tusschen wonderslangen, « zeeolifanten », wondervisschen en andere monsters, als een vrouw zonder armen en een man uit Wevelgem in Vlaanderen « qui a vne jambe plus longue que trois aunes, & plus groſſe qu'vn Tonneau de vin d'Eſpagne qui eſt choſe pitoyable de le vooir » enz. enz. De Groote Turk prijkt naast een wonderlijk varken met twee lijven, twee halzen, twee staarten, twee pooten van voren, vier van achteren en twee op de ruggen. Blz. 49 komt voor een zichtje op Vlaanderen onder den titel *La Nouuelle Riviere que l'on fait en Flandre,* waardoor de vaart van Gent op Brugge en Oostende bedoeld wordt. (Vgl. 1617 en 1694).

1617. Kalender oft Iournael... Door M. Ian Franco vā Eerssel... Arnouts Coninex.

» Ephemeris Metheorologica... Door Id. Id.

» Nieuwe Cronycke Van alle de gedenckweerdichste ſaechen enz. Anthoni de Ballo.

(Dezelfde prentjes als door Verhoeven gebruikt). Vgl. 1616. Verhoeven.

1618. Een almanak voor 1618 van Abraham Verhoeven moet ook in dezelfde verzameling berusten, maar tot heden heb ik er de hand niet kunnen op leggen. De titel moet ongeveer luiden (1): Almanach voor het Jaer O. H. 1618; met eene Prognosticatie. t'Antwerpen, bij Abraham Verhoeven, enz. en gevolgd door: Cort verhael van alle de gedenckw. saken, van 1500 tot desen jare. t' Antw., bij Jan Conincx, 1618. 16° met aardige portretten en prentjes. (Vgl. 1616 en 1617).

Men mag dus terecht veronderstellen dat Verhoeven een reeks van jaren almanakken heeft uitgegeven, waarvan intusschen den boven beschrevenen het eenige door mij geziene exemplaar is. Als nieuwe bijdrage tot de kennis van Verhoeven's werkzaamheid achtte ik de wat uitvoerige mededeeling gewenscht. Het is op den almanak van 1618 dat Verhoevens drukkersmerk (?) voorkomt, dat door van Havre in zijn *Marques typographiques* opgenomen werd, maar dat ik nooit elders door den Antwerpschen printer gebruikt zag.

1621. Kalender oft Iournael... Door M. Ian Franco van Eerssel... W^we^ van Arnold Conincx.

» Ephemeris Metheorologica. Id. id.

» Nievwe Cronycke Van alle de gedenckweerdichste saecken... Met alle de victorien vercregen in Duytslant door Marquis Spinola. t' Hantvv., Antoni de Ballo.

1624. Almanach oft Iournael... Door M. Philips De Dyn... Hieronymus Verdussen.

» Progrosticatie... Id. id.

» Historie Oft cort begrijp vande ghedenckweerdighste gheschiedeniſſen des gantschen aertbodems/ tzedert den Jaer 1500. tot den Jaer 1624. Hieronymus Verduſſen.

1625. Id.

» Id.

» Id.

1626. Almanach... Door M. Ian Baptista de Witte. W^we^ Jacob Mesens.

» Prognosticatie Metheorologice... Door Id. Id.

1627. Almanach ende Prognosticatie... Beschreven door M. Ian Moerman. Hieronymus Verdussen

» Prognosticatie ende voorsichticheyt voor het Iaer... door Id. Id.

» Historie Of cort begrijp vande ghedenckweerdighste gheschiedenissen. [1500-1627]. Hieronymus Verdussen.

1637. Almanach... Door Henricvs Kilianvs Wittenberge, Astrologius en Medicus. Godtgaf Verhulst.

» Prognosticatie oft voor-segghinghe. — Door Id. Id.

» Chroniicxken ende cort verhael Vande Notabelste gheschiedenissen (1500-1637). Jacob Mesens.

1642. Prognosticatie ofte Voorſegghinghe... Door M. Kiliano. W^we^ van Jan Cnobbaert.

» Almanach... Door M. Henricvs Kilianvs. W^we^ Jan Cnobbaert.

» Chroniicsken ende kort verhaal... [1500-1642]. W^we^ Jan Cnobbaert.

1645. Almanach.. Id. id.

» Prognosticatie. Id. id.

1645. Historie of Cort.verhael.. van 't beghinsel des Werelds / tot desen teghenwoordighen Jaere toe. W^we^ v. Jan Cnobbaerts.

1653. Almanach. Id. Godtgaf Verhulst.

» Prognosticatie. id. id.

» Chroniicke. id

1675. Almanach. Id. Godtgaf Verhulst

» Prognosticatie Id. id.

---

(1) Zie noot bladz. 195.

1675. Chronijcxken [1500-1675]. Martinus Verhulst.
1676. Almanach... Door Mr. Philippus de Dyn. Martinus. Verhulst.
» Prognosticatie. Id. id.
» Chronycxken [1500-1676] Id. id.
» Almanach... id... id. kleinere uitgave.
» Id... id. id. » »
1677. Almanach. Doct. Mr. Henricus Kilianus. Godt- gaf Verhulst.
» Prognosticatie. id. id.
» Chronijcxken. Martinus Verhulst.
1677. Den onvervalschten Italiaenschen Waerseggher/ Dat is : Een oprecht Almanach ... Gepractiseert door... D. Antonio Magino... Jacob Mesens.
» Den onvervalschten [*enz.*]... Dat is : een oprechte Prognosticatie... Id. id.
» Historie oft cort verhael... van 't beghinsel des wereldts / tot desen teghenwoordighen Jaere toe... Jacob Mesens.
1678. Id. id. id.
» Id. id. id.
» Id. id.
1684. Id. id. id.
» Id. id.
» Ordinantie van de ordinarissche boden Reysende van Antwerpen...
» Chronycxken ende cort verhael Vande Notabelste Gheschiedenisse der Nederlanden / zedert het jaer 1651. tot desen tegenwoordighen Jaere toe. [tot 1683 inbegr.]
1690. Almanach... Door Meester Joan. Francis. Herrebertus... Jacob Mesens
(*Onderaan blz. 32 :*) *Beminden Leser weet datter by my Jacob Mesens te coop is eenen eenwigh-durenden Almanach, gemaeckt en in 't coper ghesneden, door Cornelis de Bye, Lantmeter.*
» Prognosticatie ... id. ... id.
» Chronycxken ... [id. als boven] ... *Ontbr. het laatste bladje.*
1692. Den onvervalschten Italiaenschen Waerseghher... door... M. Antonio Magino... Jacob Mesens.
» ... Prognosticatie... id... id.
Volgt : Verhael met den // Almanech vā // het Luylecker-Landt / daermen dē kost crijcht sonder wercken. // (Houtsnee) // t'Antwerpen / By Jacob Mesens / in // den gulden Bijbel. // *Bevat 10 ruwe prentjes in houtsnee.*
1694. Den onvervalschten Italiaanschen Waerseggher... id. id.
(Onderaan blz. 32 :) Beminden Leser weet datter by my Jacob Mesens / gedruckt is ee Kerckelijcke Tijdt- Rekeninghe ofte Verclaeringhe vanden Roomschen Calendier sijnde in forme van eenen eeuwigh-durenden Almanach ghemaeckt door Ioannes Carolus van Lyere Mathematicus.
» ... Prognosticatie... id... id.
» Chronycxken ende cort verhael...
(Hierin komen nog eenige prentjes voor die wij in Verhoevens Tijdinghen en Almanakken zagen.) Vgl. 1616.
1695. Id.
» Id.
» Id.
1697. Id.
» Id.
1697. Chronycxken... zedert 1684...
(Volgt :) *Wonderlycken voor-val des Keysers Rudolphus op de Jacht.* t'Antwerpen, By Jacob Mesens, op de Lombaerde-vest inden gulden Bijbel
1697. [Almanak... Door Mr. Adriaen van Vlaenderen] Wwe Gymnicus. (*Titelblad ontbreekt.*)

1697. Prognosticatie... id... id.
» Chronycke... t'Antw. By Hieronymus Verdussen.
1698. Den onvervalschten Italiaenschen Waer-seggher... door... D. Antonio Magino... Jacob Mesens.
» Prognosticatie... id... id.
1698. Cronycxken... zedert 1684...
(volgt :) *Wonderlycken voor-val*, als in Almanak 1697.
1699. Den Oprechten Vlaemsche Almanach voor het Jaer... M. D. C. LXXXXIX. Het Jaer van Abondantie .. Door Mr. Adriaen van Vlaenderen. Wwe Gymnicus.
» Prognosticatie... id. id.
(*Volgt :*) Hant-werck // van onsen eersten // Vader Adam // voor ende naer naer de uytstootin- // ghe des Paradijs : Dat is, // Onderwijs // Tot het Hovenieren.// By een vergadert / door D. E. V. R. [*D. Erasmus van Reenen*]. t'Antw., by Martinus Verhulst.
» Chronycxken... [1677-1698]. Wwe Gymnicus.

Voor de 18e eeuw vind ik almanakken van de volgende drukkers :

1700. Godgaf Verhulst.
1701. Jacob Mesens.
1702-1706. Hieronymus Verdussen.
1708. Wwe Gymnicus.
1709. Jan van Soest.
1710-1711. Petrus Jouret.
1712. Joseph Gymnicus.
1712 Jan van Soest.
1713. Petrus Jouret.
1714 Wwe Gymnicus.
1718-1720. Hieronymus Verdussen.
1720. Joseph Gymnicus.
1721. J. P. Robyns.
1723. Jan Bapt. van de Cruys.
1730. Hieronymus Verdussen.
1732. J. P. Robyns.
1733. Wwe van de Cruys.
1764-1768-1770. Joannes Verdussen.
1770. F. J. Vinck.
1771. Petrus van der Hey.
1785. F. J. Vinck.
1794. J. B. Carstiaenssens.
1795. J. H. Heyliger.
1798. Franciscus Ignatius Vinck.
1799. J. H. Heyliger.

en enkele uit de 19e eeuw.

In dezelfde rijke verzameling moeten ook berusten de volgende zeldzame *comptoir- of plakalmanakken*, aldus genoemd wijl ze in de kantooren der kooplieden of in de keuken bij de particulieren aan den muur geplakt werden (1) :

1562. ALMANACH ENDE PROGNOSTICATIE van den jare ons Heere M. CCCCC. ende LXII. ghecalculeert op den Meridiaen der stadt van Ludick, door Mr Gilles van Buillon. mathematicus. Gheprint t'Antwerpen, in den Witten Valk, by Jan Verwithagen. fol. rood en zwart.
1569. ALMANACH voor 't jaer ons Heeren M. D. LXIX. Ghedruct t'Antwerpen by Christoffel Plantin in den gulden Passer. (Fragment). fol. id.
1581 ALMANACH OFT JOURNAEL van t' jaer ons Heeren M. D. LXXXI. Door Mr Peeter Hassard van Armentiers, medecyn. Gheprent t'Antwerpen by Christoffel Plantyn, in den gulden Passer. fol. id.
1581. ALMANACH ENDE PROGNOSTICATIE van den jaere Ons Heeren Jesu Christi M. D. LXXXI. Gheprint Thantwerpen op de Camerpoort Brugghe, in den Schilt van Basel, by Jan van Ghelen, de jonghe. fol. id.
1607. ALMANACH OFT JOURNAEL, voor het jaer Ons Heeren M. DC. VII. Thantwerpen, by Arnout s'Conincx. fol. id.

EMM. DE BOM.

(1) Ik haal ze aan volgens den inventaris van Fred Verachter, den vroegeren eigenaar.

BIBLIOTHEKEN UIT VROEGER TIJD

I

Eene openbare Bibliotheek te Kortrijk in de 16e eeuw

Vóor 1686 had St.-Martenskerk, te Kortrijk, gewoonlijk « twee prochiepapen ». Beide pastoors waren tevens deken der christenheid.

In 1561 en volgende jaren bediende Jacob tSantele de zuider-, Frans Potens de noorderwijk. J. tSantele schijnt nogal moedig gekampt te hebben tegen de opkomende « heretijcken ». In 1561 schreef hij, « datter sommighe in de wet » met de nieuwe leer besmet waren. Hij verdacht namelijk twee schepenen en den gemeenteontvanger.

Uit de stadsrekening over 1564-1565 blijkt, dat de herder driemaal predikte in de H.-Sacramentsprocessie :

« Betaelt aen Jacob Santele, prochiepape van St. Maertins in Curtricke, ter cause van drie sermoenen, by hem ghedaen in de processie generael, van elc. XXIIII sc. ».

Frans Potens, aartspriester, had in 1561 den geleerden Cornelis Jansen, van Hulst, als pastoor en deken opgevolgd.

In het jaarboek van Goethals-Vercruysse leest men : « 20 Juni 1561. Wordt benoemt tot pastor van St. Maertens d'hr Franciscus Potens, en dede zijn eed in 't capittel op den 27 der zelve maend » (1).

Wij kennen weinige bijzonderheden uit het leven van den nieuwen herder.

In 1562 « maeckte hy met Jacobus tSantele, zonder interventie van de kerckmeesters, eene overeenkomste met het capittel, rakende de supposten van O.-L.-Vrouwe en wegens de oblaten. »

Potens was een man van studie. Met voorliefde beoefende hij de godgeleerdheid, de geschiedenis, de aardrijkskunde en andere « faculteyten. » (2)

In het begin van 1564 was hij « zieck van lichame. » Den 25 Januari bezette hij, bij uitersten wil, al zijne boeken en kaarten aan de Stad. Ziehier :

« In den name des Heeren. Amen.

Bij dit jeghenwoordigh testament zij kennelick allen lieden, dat int jaer ons Heeren duust vijf hondert vier en tsestich, den vijf en twintichsten dagh in Lauwe,

---

(1) Handschrift in 60 deelen, 8°, voorhanden in de biblotheek-Goethals, ten stadhuize te Kortrijk.

(2) Zie volgende akte.

comparerende voor mij notaris ende ghetuughe onderscreven, weerde ende voorsieneghe heere meester Franchois Potens, pbre, pasteur van der eender portie van sentie Martins kercke ende deken van der kerstenhede van Curtrijcke, zieck van lichame, sittende in synen setele by synen viere, hebbende sijn goedt verstandt ende memorie, verclaersde hoe dat hij met alder diligentie ende bij lancheyt van tyde, ende tsijnen grooten excessiven coste heift upgherecht ende vergadert eene rijcke bibliotheque van vele diverssche schoone boucken, zoo van theologie, historiën ende andere facultey-ten, midsgaders oock vele diverssche quarten ende diverssche descriptiën van landen ende regioenen. Ende ten fine, dat by sijnen overlijdene dezelve bibliotheque ende quarten niet en zouden werden verstroeit, ghedissipeert ende te nietten ghebrocht, nemaer dat die zouden mueghen werden gheconserveert ende bewaert in bequame plaetse, ten prouffite, usance ende oirboire van den ghenen, die henlieden daer inne zouden willen occuperen, soo heeft denselven meester Franchois ghegheven, ghejont ende ghetransporteert; gheeft, jont ende transporteert bij desen de voorn. syne boucken en quarten in handen van wijse ende discrete meester Pieter van der Gracht, heere van Gavere ende burghmeestere, ende Loys de Meulenaere, scepene der voorn. stede van Curtrijcke, ter deser uuter naeme van tgheheele lichaeme van wette, present, midts conditie ende omme deselve boucken ende quarten in zulcke bequame plaetse ende bibliothecque, als henlieden burchmeesters ende tghemeene collegie van scepenen behouvelick duncken zal, *tot welcker plaetse een yeghelick ten behoorlicken tijde vrij acces ende toeganck hebben sal, omme te studerene ende hem in de voirn. boucken en quarten te exercerene* (1); welverstaende dat hij, donateur ende comparant, verclaersde syn verstandt synde van boucken van extime, ende die weerdigh zijn omme een bibliothecque te stofferene, ende die men zal meughen vaste maken an de stapeelen ofte lessenaers, welke ydoniteyt ende extime van boucken zal staen ter discretie ende ordonnancie van de executeurs van sijnen testamente, al welcke ghifte ende transport de voirs. Me Pieter van der Gracht, burghm^e^, ende Loys de Meulenaere, uuter naeme van der ghemeender collegie van der wet, voor henl. ende huerl. naercommers in wette, danckelic gheaccepteert hebben, belovende uuter naeme alsboven de voirn. boucken ende quarten te doen legghen ende collocquieren *ter zulcker bequame ende behoufvelicke plaetse, daertoe een yeghelick zal mueghen toeganck hebben* (1), achtervolghende den wille van den donateur, boven geëxpresseert, reserverende hij donateur themwaerts tghebruuck van dies zijn leven lanck ghecluerende; van alwelcke ghifte ende transport deselve comparant versochte an mij, notaris onderscreven, thebbene gheexpedieert instrument, een ofte meer.

Present eersaeme ende discrete meesters Michiel van den Berghe, pbre., capellaen ende vicecureit van Onser Vrauwen kercke; Joos Van den Berghe ende Adriaen van der Meersch, ontfanghere van der poorterie van der C. M^t^ der stede van Curtrijcke, als oirconden hier toe versocht te doen legghene ende stellene. »

Dit stuk, geschreven op perkament en voorzien van het merk van den notaris, ligt in het archief der stad Kortrijk.

Nu lette de lezer op het doel van den gever en de voorzorgen, welke hij neemt :

1. De man zocht, gedurende heel zijn leven, zijne eigen geleerdheid uit te breiden ;

2. Hij wilde edelmoedig de bronnen zijner kennis doen vloeien voor zijne leergierige medeburgers ;

3. De wethouders moesten een behoorlijk lokaal kiezen ;

4. Het volk moest vrijen toegang hebben tot de bibliotheek ;

(1) Wij cursiveeren.

5. Om de ontvreemding van werken te voorkomen, mocht men de boeken, naar middeleeuwsch gebruik, met eene ketting aan den lessenaar vasthechten.

Potens overleefde maar enkele dagen de onderteekening van zijn testament. Reeds den 19 Februari 1564 « werd Mr Joannes du Ballo, bij overlijden van Mr Franc^s^ Potens, en bij nominatie der Universiteyt van Loven, pastor van een portie van St. Maertens (1). »

Waar werd, na Potens' dood, de bibliotheek ingericht?

Noch in de kronijken, noch in de stadsrekeningen hebben wij dienaangaande eenig bericht gevonden.

Toen Sanderus later over Kortrijk schreef, verzekerde hij, dat de boeken gebruikt werden door de paters Jezuïeten en door de Grauwbroeders (2).

Twee omstandigheden verklaren dien toestand. De eerste paters Jezuïeten kwamen in de maand Mei 1583 te Kortrijk toe. Het magistraat ondersteunde hen mildelijk.

Het klooster der Grauwbroeders werd den 28 April 1603 door eenen brand gansch vernield. Tien jaren nadien schonk het bestuur der kastelnij aan de Minderbroeders een hulpgeld van 200 pond voor hunne bibliotheek.

Kortrijk, 8 Mei 1903. THEODOOR SEVENS.

II

DE BIBLIOTHEEK VAN JAN-BAPTIST VERDUSSEN TE ANTWERPEN (18^e^ EEUW)

Onder de verdienstelijkste bibliophielen uit de 18de eeuw komt aan den geleerden drukker Jan-Baptist Verdussen eene eerste plaats toe.

Hij was een onvermoeibaar werker; van jongs af was het zijne gewoonte, zoo bij winter- als bij zomertijd, 's morgens te vier uur op de been te zijn, en ruim dertig jaar lang offerde hij een deel zijner nachtrust op om zijne liefde voor boeken te kunnen laten gepaard gaan met de vele bezigheden, die het in zijn geslacht erfelijk drukkersbedrijf hem oplegde.

Zijne bibliotheek had groote waarde en was rijk aan kostbare en zeldzame uitgaven, voor het meerendeel prachtig ingebonden door den bekenden de Keyzer. Wat haar tot een eenige verzameling stempelde, was het groot aantal manuscripten die zij bevatte (3), meest alle beschei-

(1) Jaarboek van Goethals-Vercruysse.

(2) Nec tacenda bibliotheca insignis testamento Francisci Potens, aschipresbyteri et curionis, legata senatui, nunc patrum societatis Jesu et Franciscanorum usufructui tantisper permissa. (*Flandria illustr.*).

(3) Ruim 360.

den van het hoogste gewicht voor de geschiedenis van de stad Antwerpen, van het hertogdom Brabant, van de Nederlandsche gewesten en van de aanzienlijkste geslachten des lands.

Daar vond men, in handschrift, werken, ook onuitgegevene, van Hareus, Jean de Molinet, de Antwerpsche stadssecretarissen Eugenius van Valckenisse en Nikolaas de Clerck, Hoperus, raadsheer van den koning van Spanje, Anselmo, Goswin Wynants, Gevartius, Divæs, enz , enz.; onder de heraldisten : Van Bettens, Philippe Gaillard, wapenkoning van Vlaanderen, Miræus, Clément de Sainguin, Butkens, enz.

Verder mis- en getijdeboeken, antiphonaria, en andere manuscripten rijk verlucht met miniaturen, uit de 11e, de 12e, de 13e, de 14e, de 15e en de 16e eeuw. Twee dier handschriften moeten, te oordeelen naar de prijzen die er voor besteed werden, buitengewoon prachtig geweest zijn, nl. (bladz. 3, nr 12) « *Den Bijbel in Nederduytsche Rhijmen, de la traduction de Jacob van Maerland avec figures et lettrines enluminées et rehaussées d'or* (XIIIe *siècle*), » dat 141 gld. opbracht, (1) en (blz. 4, nr 29) « *Le tierce volume ou la tierce partie selon le translateur de Vita Christi sur velin avec 50 miniatures* (XVe *siècle*) », waarvoor 300 gld. werd betaald.

Onder de incunabelen en zeldzame drukken zijn te citeeren (blz. 326, nr 19) *Het Visioen van Tondalus, etc., Antwerpen by Matthys van der Goes, 1472* (2) een der eerste boeken in de Nederlanden gedrukt, en Christoffel Plantin's eerste uitgave (blz. 330 nr 34) : « *L'institution d'une Fille de noble Maison, traduite de langue toscane en françois. Anv. Plantin, 1555.* »

Om alles aan te halen wat Verdussen's bibliotheek aan zeldzaamheden en unica bezat, zou een boekdeel noodig zijn.

Enkele manuscripten van zijn eigen hand werden mede bij de veiling zijner verzameling verkocht :

(Blz. 342, nr 36a.) « *Bibliotheca Scriptorum Antverpiensium, cum eorum Vitæ Serie Iconibus de Elogiis ab anno 588. ad annum 1750. Manuscripta cum Variis additionibus Joan.-Bapt. Verdussen. 4 vol. in f°.* »

(Blz. 342, nr 36a.) « *Catalogus Scriptorum Rerum Belgicarum ordine alphabetico digestus à Joan. Bapt. Verdussen. 6 vol. in f°* » en ;

« *Index illustrium Antverpiensium. In f°* ».

Zij werden aangekocht door Jan des Roches, secretaris der Academie van Wetenschappen en Schoone Kunsten, te Brussel, voor 190 gld.

Jan-Baptist Verdussen overleed op 75jarigen leeftijd, den 13n October 1773, (3) als lid van de evengenoemde Academie. Hij was schepen zijner geboortestad en directeur der Kunst-Academie geweest.

De veiling van zijne persoonlijke verzameling (4) had plaats van

---

(1) Dit hs. berust thans op de Koninklijke bibliotheek te Brussel, nr 15001. Zie J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, dl. I., blz. 49, nr 104. W. D. V.

(2) Aangekocht voor 14 gld. door een der broeders Gasparolli.

(3) Hij was den 15 December 1698 te Antwerpen geboren.

(4) 2186 nummers.

15 tot 23 Juli 1776 in zijne woning : « in platea dicta *het Berg-straetje* prope Forum Veneris », zegt de catalogus (1). Van 23 tot 27 derzelfde maand werden zijne fondswerken geveild, wier getal aanzienlijk moet zijn geweest, want van menige uitgave waren nog honderden exemplaren voorhanden. De catalogus dier laatste veiling bevat 250 blz. en een aanhangsel van 24 blz.

Voor de boeken zijner bibliotheek gebruikte Verdussen een ex-libris dat zijnen grootvader Jan-Baptist Verdussen (2) als drukkersmerk gediend had. Het verbeeldt een ooievaar die zijne moeder voedert, met in eene omlijsting het randschrift : *Pietas homini tutissima virtus*. Het ovaal vignet — eene kopersnede — is 54^{mm} breed bij 66^{mm} hoog ; men vindt het steeds voor- en achteraan in de uit V.'s verzameling voortkomende boeken aangebracht.

Van hetzelfde ex-libris bestaat ook eene houtsnede. Deze laatste is hieronder afgedrukt : zij vertoont in hoofdzaak zeer weinig verschil met de kopergravuur.

BEN. LINNIG.

(1) Catalogus librorum Johannis Baptistæ Verdussen etc. Antverpiæ apud Viduam Hieronymi Verdussen etc. 1776. 2 dln. 8°.

(2) Geb. 7 September 1625 ; overl. 30 December 1689.

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

ANTWERPEN. *Stadsbibliotheek* (Conscienceplein). — In het jaar 1902 werd de leeszaal bezocht door 10.741 personen; 9.796 hunner namen aldaar inzage van 11.004 werken in 30.766 deelen; aan de 945 andere werden 1.134 werken in 1.462 deelen uitgeleend. Te zamen 12.138 werken in 32 228 deelen. Onder de 845 personen die de bijzondere toelating om boeken te ontleenen bezitten, hebben 166 er van gebruik gemaakt.

De gelezen werken laten zich verdeelen als volgt:

A. Letterkundige geschiedenis, levensbeschrijvingen, handelingen van geleerde genootschappen	1.583
B. Bibliographie, tijdschriften, dagbladen	1.889
C. Taalkunde en fraaie letteren . .	1.907
D. Wijsbegeerte	677
E. Rechtsgeleerdheid	765
F. Godgeleerdheid	591
G. Wiskunde en natuurlijke geschiedenis	725
H. Kunsten en ambachten. . . .	933
J. Geneeskunde	747
K. Geschiedenis, aardrijkskunde, geslachtkunde, oudheden . .	2.321
	12.138

De aanwinsten en de geschenken gedurende het jaar 1902 worden vermeld in de onlangs verschenen en rondgezonden alphabetische lijst (29 blz. 8°, vermeldende 436 werken in 485 deelen), alsook in het jaarbericht dat in het algemeen stadsverslag verschijnen zal.

De boekerij bevat 59.411 deelen, niet inbegrepen de verzameling van het Paleontologisch Genootschap, noch de dubbelen en de niet-ingebonden of ter inbinding gegeven werken, enz., te zamen ongeveer 7.000 stuks.

(Officiëel verslag).

Als bibliothecaris is afgetreden de heer Dr. C. J. Hansen. Het gemeentebestuur heeft, op 29 Juni, in zijn plaats den heer Frans Gittens benoemd.

BRUSSEL. Einde Maart van dit jaar is verschenen: *Rapport adressé à M. le Ministre de l'Intérieur et de l'Instruction publique sur la situation de la Bibliothèque Royale durant l'année 1899 par M. Ed. Fétis, conservateur en chef.* (Bruxelles, Alliance typographique: A.-R. de Ghilage & Cie. 1900). 8°, 73 blz. Bespreking in ons volgend nummer.

GENT. *Universiteitsbibliotheek.* — Zinrijk is het ex-libris dat het Bestuur der Gentsche Universiteitsbibliotheek heeft laten maken voor de twee groote geschenken welke deze instelling kort geleden ontvangen heeft, te weten: een legaat van wijlen Prof. Soupart en een ander van wijlen Prof. Motte. Beide « herkenningsteekens » zijn nl. voorzien van het portret der schenkers. Een dergelijk ex-libris is ook gemaakt voor de talrijke boeken welke geschonken worden door den Gentschen uitgever en drukker H. van der Schelden, die, behalve andere geschenken, een exemplaar zendt van elk werk dat bij hem gedrukt wordt.

Het vernuftig denkbeeld van den bestuurder der Gentsche Universiteitsbibliotheek verdient zeker alle hulde en — navolging.

's-GRAVENHAGE en UTRECHT.

De heeren dr. Byvanck, directeur der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, Van Someren, bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Utrecht en Van Lokhorst, rijksbouwkundige te 's-Gravenhage, zijn naar Duitschland vertrokken om een studiereis te doen in verband met de voorgenomen verbouwing van de Koninklijke

Bibliotheek en van de Bibliotheek der Utrechtsche Rijksuniversiteit.

(Nieuwsblad voor den Boekhandel, 29 Mei).

GRONINGEN. — *Aanwinsten van de Handschriftenverzameling der Universiteitsbibliotheek.*

Sedert het verschijnen van den « Catalogus codicum manu scriptorum... auctore H. Brugmans » in 1898, is de verzameling handschriften der Groningsche Universiteitsbibliotheek met eenige nummers verrijkt.

Daar de uitgave van een « Supplementum » allicht nog eenigen tijd op zich zal laten wachten, komt het mij niet ondienstig voor, hier even op de belangrijkste aanwinsten uit den laatsten tijd te wijzen.

Onder Theologie is vooreerst te noemen een hs. van 248 fol. (10,4 × 15,8) met roode initialen en opschriften, 16e eeuw, getiteld: *Een devoet boecken van veel geestelicke oeffeninghe doer den dack ende die weecke ghenomen ende verghaedert wt die heyligc leeraers der heylige kerck doer Meester Jan Pietersoon Raesch baccalaureus in der godhz.* Begin op fol. 2: *Ghelick den mensch naet beelt...* Fol. 191: *Hier nae volcht een oeffeninge van dat hoeghe waerdijghe heylijghe Sacrament...* Slot op fol. 248v.: *met god vereenicht in der ewicheijt amen.* Op een schutblad voorin staat: Elisabet Jan Sasboutz dr.

Verder zijn te vermelden: *De 150 Psalmen Davids in Digtmaat* door *P. Hulsius* (1653-1712, was Theol. Prof. te Groningen), een hs. van 367 fol. (16 × 19,3), en het tweede deel van een in 't Latijn geschreven *Liber de Wesseli Gansfortii vita et meritis*, 182 fol. (21 × 34), met aanteekeningen, waarbij 2 brieven van prof. H. W. Tydeman aan Mr. Jac. Scheltema. Het eerste deel van dit werk van W. Muurling (1805-1882, was Theol. Prof. te Groningen) verscheen in 1831 te Utrecht in druk.

Belangrijker is een aanwinst uit de nalatenschap van prof. dr *J. Reitsma* (1837-1902, in leven Theol. Prof. te Groningen): een *Verzameling van stukken en aanteekeningen voornamelijk betreffende de geschiedenis van Friesche kloosters en van de Friesche kerk in 't algemeen.* 't Zijn papieren van verschillende vorm en grootte, los of gebonden, in de jaren 1875-1900 door wijlen prof. Reitsma geschreven of verzameld. Wij vinden er, behalve een lijst van abten, allerlei aanteekeningen over de Friesche kloosters en in verband daarmede over kloosters in Groningen, Drente, Overijsel en Oostfriesland. Over de Cisterciensers zijn ze het uitvoerigst. Verder zijn er lezingen, door prof. Reitsma hier en daar, met name voor 't Friesch Genootschap te Leeuwarden of de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden gehouden: over Klaarkamp en de daarvan afstammende kloosters, waarbij een begin van bewerking voor de pers; over St. Odolf te Stavoren; en Geschiedenis van Oldeklooster of Bloemkamp, waarbij in afschrift het Rekenboek van abt Thomas van Oldeklooster over de jaren 1572-1580.

Op de kerkgeschiedenis in 't algemeen hebben betrekking, behalve een lijst van Friesche geestelijken tot 1580 en van de patroons der kerken in Friesland, aanteekeningen over geestelijken vóór de Hervorming, over Cunerus Petri, over de Jezuieten, over Daniel Snecanus en J. Velsius, en over verschillende Hervormde predikanten. Men vindt hier verder Extracten uit de Synodale acta van Friesland, 1621-1700, zich aansluitend aan de gedrukte uitgaaf, en nog twee lezingen (vgl. boven): De geestelijke ontwikkeling van Noordelijk Nederland in de 12e en 13e eeuw, en: Friesland in 1580. Eindelijk is hierbij een correspondentie, 42 brieven aan en 2 concepten van Reitsma, over kerkhistorische onderwerpen in verband met deze verzameling.

De juridische hss. werden met 2 vermeerderd, een uit de 16e eeuw, 55 fol. (9,5 × 14,3), bevattende: *Warfsconstitutiën en Oordeelen uit de jaren 1444-1523*, meerendeels afgedrukt door Mr. H. O. Feith in Verhandel. Pro Excol Jure Patrio, dl. VII; 't begin ontbreekt, op fol. 55v. in een paar doorgehaalde aanteekeningen: .... Myn nichte Aleidt Knottens; en een hs. van omstr. 1676, 42 fol. (21 × 32,4), getiteld: *Notulae et animadversiones ad ius Omlandicum.*

Bij de medische hss. werden gevoegd: *P. Camper, Lessen over Vroedkunde,* 147 fol. (19,8 × 25); *G. Bakker, Aanteekeningen over de Verloskunde,* 165 fol. (16,5 × 21,5), van 1819/20; *P. Hendriksz. Dictaat over Verlos-*

kunde, 268 fol. (16,2 × 20) Camper '1722-89'. Bakker (1771-1828, en Hendriksz (1778-1843) zijn alle drie Med. Prof. te Groningen geweest. Daarbij nog van *J. H. Sänger* een *Verzameling recepten*.

De historische afdeeling is met één nr verrijkt: *Herman van Gesseler, Enige echte en authentike Aenteykeningen van het voorgevallene in den laesten oproer binnen de provincie en stad Groningen (1748)*, 473 fol. (16,5 × 21). Zie over dit werk van den tweeden Secretaris der stad Groningen een opstel van Mr. A. S. de Blécourt in de Gron. Volksalmanak voor 1901, blz. 1-48.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik voor de opmerking dat nr 478 van den gedrukten Catalogus, beschreven als *Pars versionis arabicae tractatus philosophico-theologici graeci*, bevat de cap. 15-44, 73 en 78, volgens Lat. indeeling lib. II, III, 29 en IV, 5, van de ἔκδοσις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως van *Johannes Damascenus* (vgl. nr 460 van den Catalogus).

Groningen, April 1903. T. J. DE BOER.

HAARLEM. Aan het *Verslag over den toestand der Gemeente-Bibliotheek te Haarlem over het jaar 1902* ontleenen wij het volgende:

« De Bibliothecaris *J. W. Enschedé* trad op 1 Juni af. Veel heeft hij in de zes jaren, dat hij aan het hoofd stond, voor de Haarlemsche Boekerij gedaan In menig opzicht de onuitwischbare sporen van zijnen voorganger, *A. J. Enschedé*, drukkende, heeft hij zijne groote gaven in alle toewijding gegeven aan het belang der Bibliotheek. Waar noodig, heeft hij op nieuwe paden gewezen, en hierdoor ook na zijn vertrek uit stad en betrekking, de Bibliotheek en hare verzorgsters aan zich verplicht. »

Sinds 1 December daaropvolg. trad in functie de heer J. D. Rutgers van der Loeff, nadat de amanuensis, de heer W. P. J. Overmeer, tijdelijk het beheer had waargenomen.

Verder volgen de namen der vrij talrijke schenkers. Aan den alphab. catalogus werd gewerkt, de systematische bepaalt zich voorloopig tot wat reeds gedaan was: « de voltooide indeeling van het vak Haarlem, en de gedeeltelijke rangschikking van de onderdeelen Boekdrukkunst en Vaderlandsche Geschiedenis. » De bibliotheek werd met 843 journaalnummers vermeerderd. Kleine wijzigingen werden in het ameublement en derg. aangebracht.

Er kwamen 526 meer bezoekers dan het vorige jaar, te weten 2151. « Na tien jaar heeft zich de frequentatie meer dan verzesvoudigd. » Uitgeleend werden 1624 banden (tegen 1288 in 1901). Met boekerijen buiten de stad werd druk verkeer gepleegd.

HASSELT. *Stadsbibliotheek*. — In 1901 werd deze stadsbibliotheek bezocht door 1.276 lezers, 2.570 boeken werden uitgeleend en het getal nieuwe boeken en vlugschriften bedroeg 170.

(Verslag der Stad Hasselt, blz. 62).

HELSINGFORS. — De bibliotheek van den grooten noordpoolreiziger Adolf von Nordenskjöld is voor 280.000 Finlandsche Mark aangekocht door de Universiteitsbibliotheek te Helsingfors, waarvan zij als « Nordenskjöld-Bibliotheek » een afzonderlijk onderdeel zal uitmaken.

Men wil den toegang voor eenieder openstellen, en een gedrukte catalogus zal de bezoekers tot gids dienen.

Behalve een schat van historisch-geographische werken, landkaarten en globes, vindt men in deze bibliotheek vele zeldzame boeken uit de 16e eeuw en meer dan 150 incunabelen.

MECHELEN. *Stadsbibliotheek*. — Het Verslag der stad over 1901 (blz. 21) vermeldt enkel een paar geschenken. Over den toestand der instelling en de beweging van het afgeloopen dienstjaar wordt niet gerept.

PARIJS. *De algemeene Catalogus der Nationale Bibliotheek*. — Van dezen algemeenen alphabetischen Catalogus der drukwerken is onlangs het dertiende deel verschenen. Men weet (vgl. de *Introduction* van den heer Delisle, geplaatst voor het

eerste deel, verschenen in 1897, p. LXVII) dat de eerste afdeeling geheel gewijd is aan de boeken waarvan de schrijver bekend is, zoodat (voornaam onderscheid tusschen dezen Catalogus en dien van het British Museum) de naamlooze werken een tweede, afzonderlijke reeks zullen vormen (1); een derde reeks zal gevormd worden door catalogi van publicaties van geheel bizondere natuur, die moeilijk in de algemeene reeks der naamlooze werken een plaats kunnen vinden.

Het pas verschenen dertiende deel — aan welks hoofd is geplaatst een kort levensbericht (van de hand van den heer P. Marchal, conservator der afdeeling drukwerken) van J. Couraye du Parc, den te vroeg aan de wetenschap ontvallen bibliograaf, die de redactie der dertien eerste deelen leidde, — gaat van Bie tot Blanzy. Het veertiende deel, afgedrukt, maar nog niet verschenen, gaat van Blaquart tot Boinvilliers; een vijftiende deel is gezet, en het handschrift van een zestiende deel naar de drukkerij gezonden.

Nu de uitgave reeds tot over het midden van de letter B gevorderd is, kan men zich afvragen of er mogelijkheid bestaat den omvang van het geheel (natuurlijk der eerste afdeeling) te berekenen. De moeilijkheid is, een juisten maatstaf ter vergelijking te vinden. De Catalogus van het British Museum behandelt (zooals boven herinnerd is) de naamlooze werken en die waarvan de schrijver bekend is, in één reeks, zoodat deze Catalogus, die overigens in denzelfden geest bewerkt is als dien van de Nationale, moeilijk vergeleken kan worden. Daar de afdeeling die wij hier op het oog hebben, op namen in alphabetische orde is gegrondvest, ligt het voor de hand, biografische woordenboeken te vergelijken, die volgens hetzelfde beginsel gerangschikt zijn. Om de zaak te vereenvoudigen raadpleegde ik niet deze of gene bizondere publicatie, maar een werk dat als een algemeenen index op alle biografische woordenboeken te beschouwen is: Phillips' bekende *Dictionary of biographical reference,* new edition, Philadelphia, 1889. Dit werk telt, het supplement niet medegerekend, 987 blzz., in ronde cijfers 990 blzz., de namen van A tot Boin... (dus overeenkomend met deel I-XIV van den Catalogus) beslaan 162 blzz., dus iets minder dan één zesde van het geheel.

Tot een geheel andere uitkomst geraakt men, als men de *Table alphabétique* raadpleegt van de elf deelen van den *Catalogue de l'Histoire de France;* deze telt 798, rond 800 blzz; de namen van A tot Boin... gaan van blz. 1 tot blz. 78, dus nog geen tiende van het geheel. Men moet in het oog houden dat in dit register de niet-Fransche schrijvers veel minder sterk vertegenwoordigd zijn dan in den Algemeenen Catalogus het geval zal zijn.

Ik nam een derde proef: de oude catalogus in handschrift der Bibliotheek in doozen (vgl. de *Introduction* van den heer Delisle, p. XXII) is eveneens naar namen van schrijvers gerangschikt, met uitsluiting der naamlooze werken; hij kan dus gevoegelijk vergeleken worden. In het geheel zijn er 439, rond 440 doozen; de doozen van A tot Boin... zijn ten getale van 55, dus één achtste. — Ten slotte vergeleek ik nog den handschriftelijken katalogus op kaarten, volgens namen der schrijvers gerangschikt, der afdeeling Geneeskunde van de Nationale Bibliotheek: in het geheel zijn er 36 doozen, waarvan 4 de kaarten van A tot Boin... bevatten, dus één negende.

Wij zullen dus wèl doen de berekening volgens het aantal blzz. van Phillips te laten varen, en aan te nemen dat de eerste afdeeling van den Algemeenen Catalogus van 112 tot 140 deelen tellen zal.

Het zal mogelijk zijn den omvang van het geheel juister te bepalen, wanneer de vier eerste letters, A, B, C, D, zullen afgedrukt zijn. Het is een algemeen zeggen dat, in een dergelijke uitgave, als men tot het einde der letter D gevorderd is, men één derde van den arbeid achter den rug heeft. Bij nader onderzoek vond ik deze meening bevestigd In Phillips' *Dictionary* vindt men, dat op een geheel van 990 blzz., de letters A-D 350 blzz. beslaan, dus meer dan één derde; in de *Table Alphabétique* der Fransche geschiedenis, 268 van de 800,

(1) Natuurlijk worden in deze reeks opgenomen de naamlooze boeken wier schrijvers bekend zijn, en verzamelingen van documenten, oorkonden, enz., wier verantwoordelijke uitgever bekend is; zoo vindt men b. v. het door d'Achery uitgegeven *Spicilegium* vermeld in het artikel Achery (Dom Luc d').

dus ongeveer één derde. In den ouden Catalogus der Nationale Bibliotheek vullen de letters A - D 135 doozen van de 440, dus bijna één derde ; in den Catalogus Geneeskunde, 4 doozen van de 36, dus weder één derde.

Wanneer zal, aangenomen dat de eerste afdeeling van den Catalogus van 112 tot 140 deelen telt, de arbeid gereed zijn ? Dit zal afhangen van de gelden die de Kamers zullen toestaan. Thans zijn die gelden voldoende om vier deelen 's jaars het licht te doen zien ; maar men zal natuurlijk dat cijfer kunnen verhoogen, zoodra een aanzienlijker som, op de begrooting uitgetrokken, de Bibliotheek in staat zou stellen een grooter aantal deskundige personen aan het werk te zetten. Maar vooreerst bestaat weinig kans dat de toegestane som verhoogd zal worden.

Parijs, 20 Juni '03. G. Busken Huet.

VEURNE. *Openbare Boekerij*. — Er zijn 4236 boekdeelen aanwezig, waarvan 1766, in 1901, door 865 personen gelezen werden.

(Verslag der Stad Veurne, blz. 35-36).

ZURICH. — Voor het bouwen eener nieuwe bibliotheek te Zurich heeft de Züricher Hochschulverein een toelage ad 10.000 fr. uitgestoken ; verder heeft een ongenoemde 200.000 fr. en Ulrico Hoepli, wien voor enkele jaren door de Hoogeschool te Zurich het eeredoctoraat werd verleend, 25.000 fr. geschonken.

NIEUWE UITGAVEN

K. O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken*. Amsterdam, Gebr. Binger, 1902.

Met groot genoegen geef ik gevolg aan de uitnoodiging van de redactie van dit tijdschrift, om de onlangs als dissertatie verschenen verhandeling van den heer Meinsma bij de lezers bekend te maken, want in velerlei opzicht is dit boek de belangstelling van onze boekenvrienden overwaard.

De schrijver heeft zich bij de keuze van zijn onderwerp op een vrij wel nog onontgonnen terrein gewaagd. Dit brengt zeker zijn voordeelen mee, maar slechts wanneer men toegerust is met een groote belezenheid in gedrukte werken, den weg weet in nog ongedrukte bescheiden en de zoo verzamelde stof tot een genietbaar geheel weet te bewerken.

Wanneer wij het boek uit hebben en dan nog eens de inleiding overlezen, klinkt het eenigzins als ironie, als de schrijver voor reden van de maagdelijkheid van het door hem ontgonnen terrein opgeeft, dat men er tot dusverre waarschijnlijk aan gewanhoopt heeft, bouwstoffen te vinden. Eerder zie ik de oorzaak in de omstandigheid, dat de weg niet aangewezen was door duidelijk leesbare wegwijzers.

Uitgaande van de algemeene stelling, dat wij toestanden in ons eigen land niet beter kunnen leeren kennen dan door ze te vergelijken met toestanden in den vreemde, is het eerste hoofdstuk gewijd aan een uiteenzetting van den toestand der middeleeuwsche boekerijen in het buitenland. Evenzoo worden in het tweede hoofdstuk uitvoerig de plichten van den bibliothecaris in het buitenland behandeld, waarbij vooral van belang is, wat schr. meedeelt over de wijze van catalogiseeren door den « armarius. »

Was het tot hiertoe vooral handige groepeering van reeds vroeger elders medegedeelde zaken, met het derde hoofdstuk betreedt schr. een meer braak liggend terrein, de middeleeuwsche blibliotheken in Nederland. Egmond, waar reeds in de tiende eeuw Egbertus, de Aartsbisschop van Trier, de zoon van graaf Dirk II, een geschenk in boeken vereerde, en Wittewierum, waar abt Emo voorging in het verschaffen van een aantal werken, gunnen ons een blik in hunne boekerijen, die ons begeerig doet zijn te weten wat andere

abdijen bezaten. Alle litteratuur die te onzent over middeleeuwsche kerken en kloosters handelt, is geraadpleegd, om zooveel mogelijk aan die begeerte te voldoen.

Hetzelfde geldt van hoofdstuk IV « De plichten van den bibliothecaris in Nederland, » die niet geheel gelijk waren aan die in het buitenland, omdat hier de stichtingen ontstaan zijn van de Broeders des Gemeenen Levens en van de Reguliere Kanunniken van Windesheim. De groote figuur van Mr. Gerrit de Groote treedt ook hier op den voorgrond.

Ieder die wel eens met middeleeuwsche catalogi te maken gehad heeft, weet, hoe onbeholpen dikwerf de titelaanduidingen zijn. Schr. heeft steeds getracht zulk een titel thuis te brengen, en dat hij hierbij meer dan eens mannen als Moll en Kleyn op onnauwkeurigheden betrapt, bewijst wel dat zijn belezenheid in de litteratuur der middeleeuwen groot is. Gevolgtrekkingen zijn steeds met groote omzichtigheid gemaakt, waardoor onder het lezen het vertrouwen in de wetenschappelijkheid van de gevolgde methode bij elke bladzijde grooter wordt.

Het vijfde en laatste hoofdstuk handelt over de Librye van Zutphen. Hier is schr. op een gebied dat hij met volkomen souvereiniteit beheerscht. De verschillende meeningen, door Moll, Clarke e. a. geuit, omtrent het ontstaan en den bouw van dit merkwaardige brok oud-Zutphen, hebben nu plaats gemaakt voor vaste feiten.

Voorbereid door den kerkmeester Mr. Coenraad Slindewater, begon men in 1561 met den bouw en tot zelfs omtrent de steenen en de kalk die er voor noodig waren, vond schr. de officieele bescheiden. 2 Juli 1563 werd de laatste sluitsteen ingemetseld en in 1564 de bibliotheek in gebruik genomen. Maar Slindewater, die den geheelen bouw had voorbereid, had tot voorbeelden gekozen de bibliotheken van het Predikheerenklooster te Zutphen en van het Observantenklooster Galileën, aan den weg naar Warnsveld ; de eerste bestond wellicht reeds in de dertiende eeuw, de tweede is omstreeks het midden der vijftiende gesticht. Voor de Librye van Zutphen zijn dus echt middeleeuwsche voorbeelden gecopiëerd, echter met die wijzigingen die men noodig achtte en die de plaatselijke gesteldheid aangaf.

Zeer terecht deelt schr. bij deze bibliotheek ook de latere geschiedenis uitvoerig mede. Om tot zijn gegevens hieromtrent te komen, heeft hij klaarblijkelijk boek voor boek ter hand genomen, om te onderzoeken, hoe het in de Bibliotheek gekomen is.

Het is jammer, dat aan de wijze waarop andere klooster- en kerkbibliotheken in en na den 80jarigen oorlog meestal te gronde gegaan, soms ook bewaard zijn, slechts eenige weinige regels (p. 197) zijn gewijd. Een met de hem eigene zorgvuldigheid bijeengegaarde reeks gegevens, zou wellicht van menig handschrift de afkomst en oorspronkelijke bestemming hebben kunnen bepalen. Maar het stond niet op het programma en we mogen het gemis betreuren, er aanmerking op maken zou onbillijk zijn.

In nog hoogere mate is te betreuren het ontbreken van registers. Wil men een overzicht hebben van het middeleeuwsche bibliotheekwezen te onzent, dan behoeft men het boek van den heer Meinsma slechts te lezen, maar zoekt men naar bijzonderheden over de een of andere bibliotheek, dan is het een zeer tijdroovend ja soms wanhopig werk, alles te vinden. Een topografisch register van alle genoemde boekerijen, met vermelding waar over hen gehandeld is, ware werkelijk geen overdaad geweest. Eveneens zou een alphabetisch register op de genoemde handschriften zonder twijfel vaak met vrucht geraadpleegd worden.

Een reeks bijlagen besluit het werk, catalogi van eenige Nederlandsche kloosterbibliotheken of aanwijzingen waar deze reeds gepubliceerd zijn.

Slechts één ernstige aanmerking heb ik op den arbeid. De heer Meinsma moge het bibliotheekwezen te onzent in de middeleeuwen uit tal van echte bescheiden uitvoerig geschetst hebben, één hoofdstuk bleef daarbij ongeschreven, nl. de wereldlijke bibliotheken. De omstandigheid, dat Philippus a Leydis in 1372 zijn boekerij aan het Kapittel van St. Pancras te Leiden vermaakt heeft, en dat hierdoor van deze particuliere bibliotheek een inventaris is opgemaakt, heeft de vermelding van deze

ééne ten gevolge gehad. Maar zijn er niet meer geweest? Hebben onze aanzienlijken, hebben onze vorsten, heeft b. v. de kunstlievende graaf Willem VI, tweemaal verzwagerd aan het weelderige Bourgondische hof, niets over gehad voor het verwerven van handschriften? Blijkt hieromtrent niets uit de grafelijke rekeningen? Ook een negatief antwoord ware niet misplaatst geweest. Maar ik meen gerechtigd te zijn, een positief antwoord te verwachten, wanneer wij b. v. zien hoe graaf Jan IV van Nassau op zijn slot te Breda een bibliotheek had, waarvan verschillende handschriften met name genoemd zijn in de « Handschriften en Boeken uit de Boekerij van Oranje-Nassau ter koninklijke Bibliotheek » ('s Gravenhage, 1898).

Een aantal goed gekozen illustraties versieren en verduidelijken den tekst. Bij de schaarschte van bestaande afbeeldingen van oude Nederlandsche bibliotheken is het te begrijpen, dat alles wat maar eenigzins kon dienen genoemd, veel zelfs gereproduceerd is.

Ik heb mij echter nooit kunnen vereenigen met de zienswijze, dat het bekende vignet in de uitgaven van den Amsterdamschen uitgever Lodewyck Spillebout: « Amsteldamsche Bibliotheeck », werkelijk een getrouwe afbeelding van *de* Amsterdamsche Bibliotheek te zien geeft (p. 104). In ieder geval is het geen middeleeuwsche boekerij, want de zolder van het kerkje van het oude Agnietenklooster werd eerst in 1632 voor boekerij ingericht.

In zijn inleiding verzoekt de heer Meinsma, dat men zijn werk gelieve te beschouwen als een reeks van bijdragen tot een boek over de Middeleeuwsche Bibliotheken in Nederland « dat naar wij hopen in de toekomst verschijnen zal. » Die laatste zin is slechts dan bevredigend, wanneer wij er mogen inlasschen de woordjes « door onze zorgen. »

Amsterdam. E. W. Moes.

G. W. Kernkamp. *Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Denemarken naar Archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland op last der Regeering ingesteld door* —. 's-Gravenhage, W. P. van Stockum en zoon, 1903.

Het zou onbillijk, indien —, ja, ondenkbaar geweest zijn, dat de Nederlandsche Regeering het onderzoek in de Oostzeelanden naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland aan iemand anders had opgedragen dan aan den schrijver van *De Sleutels van den Sont*. De groote verwachtingen, welke de Hollandsche geschiedkundigen van dit onderzoek koesterden, zijn dan ook niet beschaamd, en de bevoegde critiek heeft deswege aan Prof. Kernkamp de hulde betuigd die hij zoo ruimschoots heeft verdiend. Maar niet alleen voor historici, ook voor taalkundigen, palæo- en bibliographen is dit *Verslag* — even als die trouwens van Prof. Blok, Prof. Uhlenbeck, Dr. Brugmans, G. Busken Huet en Dr. J.S. van Veen —, van belang, daar het regel geworden is bij dergelijke onderzoekingen steeds ook eenige aandacht te schenken aan Nederlandsche « handschriften ». Wat Prof. Kernkamp op dit gebied vermeldt, was buiten den engen kring der specialisten zoo goed als geheel onbekend. Met behulp der voortreffelijke registers kan iedereen er zich thans in een oogwenk van vergewissen.

Behalve een aantal archieven, werden de volgende boekerijen be- en onderzocht: Lund, universiteitsbibliotheek; Linköping, Stiftsbibliotheek; Stockholm, Kon. Biblioth.; Upsala, Universiteitsbiblioth.; Christiania, id.; Kopenhagen, Koninkl. Biblioth. en Universiteitsbiblioth. Over de inrichting en den toestand dezer instellingen wordt terloops ook wel eens wat medegedeeld. Zoo vernemen wij over de Deensche Koninkl. bibliotheek:

« De door Frederik III gestichte « Groote Koninklijke Bibliotheek », nog altijd gevestigd in hetzelfde gebouw, dat er bij de oprichting voor bestemd werd, geeft von buiten gezien nóch den indruk van groot, nóch van koninklijk te zijn. In het benedenportaal stelt een bord, waarop met groote, zwarte letters: « Det Store Kongelige Bibliothek », den bezoeker, die verdwaald meent te zijn in een pakhuis, weder gerust; maar ik moet bekennen dat ik, bij het beklimmen van de onaangenaam wentelende trap met uitgesleten treden, die naar de op de tweede verdieping gelegen leeszaal leidt, de

woorden van dit opschrift weleens in mijzelf heb moeten herhalen, om de overtuiging niet kwijt te raken, dat ik op weg was naar een in geheel Denemarken en daarbuiten beroemde wetenschappelijke instelling. De leeszaal is in harmonie met de rest van het gebouw : oud, verveloos en ongezellig ; in het midden voor de bezoekers één lange, ovale tafel, waarvan — in de zomeravonduren, die ik hier doorbracht — de tegenover de vensters gelegen zijde niet te gebruiken was, daar deze vensters juist op het Westen uitzien, en het zonnelicht door geen jalousieën of gordijnen kan worden getemperd.

» Geen modelgebouw dus ! Plannen voor een nieuw zijn dan ook reeds lang beraamd, en men heeft mij de plek al gewezen, waar het zal komen te verrijzen. Maar in afwachting daarvan behoeft geen enkel historicus zich van een bezoek aan de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen te laten afschrikken; de wetenschappelijke inrichting is er voortreffelijk, en de hulpvaardigheid van de beambten laat niets te wenschen over ».

Verder vernemen wij o. a. dat in de Stiftsbibliotheek te Linköping berust een correspondentie van Joan Blaeu met Sparvenveld en brieven van andere Nederlandsche geleerden, een bundeltje brieven o. a. van Grotius aan de Oxenstierna's en andere Zweedsche staatslieden. In het Rijksarchief te Stockholm vond K. brieven van Michel en Corneille le Blon, en aldaar en te Kopenhagen een opmerkelijke correspondentie van ridder Theodoor Rodenburg. Te Stockholm nog, de papieren van en over Usselinckx. In de Kon. Bib. derzelfde stad is allerlei te vinden : reisverhalen van Zweden, die in Nederland kwamen studeeren; ook te Upsala worden er bewaard.

Te Kopenhagen berust, in de Groote Koninkl. Bibl., het handschrift van St. Lutgardis (door Prof. F. van Veerdeghem uitgegeven), een handschrift van het gemoraliseerde schaakspel en kaatsspel, een Nederlandsche reisbeschrijving naar het Heilige Land, tal van reisjournalen van Denen over Nederland, drie prachtige handschriften met ordonnantiën enz. van het Gulden Vlies, de kroniek van Windesheim van Johannes Busch, ten slotte eenige geïllumineerde Nederlandsche getijdenboeken en andere handschriften.

Door zijn nauwkeurig, rijk en overzichtig verslag heeft Prof. Kernkamp geleerden van velerlei richting in de hoogste mate aan zich verplicht.

***

Le Bréviaire Grimani à la Bibliothèque Marciana de Venise. Ferd. Ongania Editeur MCMIII.

De Venetiaansche uitgever Ferdinando Ongania heeft onder dezen titel eene reeks van 110 afbeeldingen van de voornaamste miniaturen uit het beroemde *Breviarium Grimani* in het licht gegeven. De reproducties — zincographieën —, zijn tot de helft van de ware groote gereduceerd en op zeer enkele uitzonderingen na, maar matig geslaagd. Wie het handschrift zelf nooit gezien heeft, kan zich met behulp dezer afbeeldingen in 't geheel geen denkbeeld vormen van de schitterende schoonheid der oorspronkelijke miniaturen ; wie het wél gezien heeft, zal deze uitgave onvoldaan ter zijde leggen Op zijn hoogst zal ze eenigen dienst kunnen bewijzen om andere miniaturen vergelijkend te bestudeeren uit het oogpunt der teekenmotieven, maar zelfs daartoe zullen deze reproducties veelal niet scherp genoeg blijken.

De uitgever heeft zijn werk voorzien van een korte inleiding, waarin een en ander over de geschiedenis van het handschrift wordt medegedeeld (er zijn vijfhonderd exemplaren gedrukt met Franschen tekst), waarvan het gedeelte dat betrekking heeft op de Vlaamsche verluchters die aan het handschrift gewerkt hebben, echter eer gezegd dan bewezen is, daar het alleen op overlevering berust. De band is tot op zekere hoogte een reproductie van dien van het *Breviarium*.

Wie door deze uitgave teleurgesteld is, kan zich troosten met het vooruitzicht op eene betere, die thans in bewerking is. De bekende Berlijnsche firma Albert Frisch is nl. bezig met het reproduceeren van het geheele Breviarium op de ware grootte en met de oorspronkelijke kleuren voor de met roem bekende verzameling fac-simile's welke onder de leiding van Dr. S. G. de Vries, door A. W. Sijthoff wordt uitgegeven. De inleiding zal gele-

verd worden door Prof. Dr. Morpurgo, den bestuurder der Bibliotheca Marciana. Het is te hopen dat we dan eindelijk zullen weten waaraan we ons, aangaande de verluchters van het handschrift, te houden hebben. Wij hebben het genoegen gehad verschillende proeven voor deze uitgave te zien en kunnen getuigen dat deze alles overtreffen wat op dit gebied ooit geleverd werd. (1) W. d V.

J. HAGERS. *Bouwstoffen voor de geschiedenis van het boekhouden in de Nederlanden,* door —, Accountant en Leeraar M. O. te 's Gravenhage. G. Delwel & Co., Rotterdam, 1903. (Verbeterde en vermeerderde overdruk uit het Maandblad voor het Boekhouden). 41 blz. 8°.

Eene bibliografie, gaande van 1543 tot 1901. Het oudst bekende werk is de Nederlandsche bewerking van Luca Pacioli's *Tractatus particularis de computis et scripturis* (de titel is in 't Latijn, de tekst in 't Italiaansch) van 1494, namelijk : Jan Ympyn Christoffels' *Nieuwe Instructie || Ende bewijs der looffelijcker Consten des || Rekenboecks | ende Rekeninghe te houdene || nae die Italiaensche maniere....* (In fine) ¶ *Ghedruckt met Gratie ende Preuilegie in die ver || maerde coopstadt van Antwerpen | ten versoecke ende || aenlegghene van Anna Swinters der Weduwen || wylen Jan Ympyns | woonende inde voers'* || = (voerschreven) *stadt van Antwerpen by den groote Mert || in die Maelderye strate int huys ghe- || naempt den Pijnappel | duer Gillis || Coppyns van Diest boeckprentere || int Jaer ons Heeren ons salich || makers Jesu Christi als || men schreeff | M || CCCCC. ende || XLIII. den xxvj. dach || Julij.* ||

De schrijver waarschuwt in zijn Inleiding dat zijn « bibliografische aanteekeningen in geenen deele op volledigheid aanspraak kunnen maken, en ook, dat uit een oogpunt van boekbeschrijving hier en daar wel wat aan te merken zal vallen. » Verder verklaart hij zich voor mededeeling van leemten of mogelijke onjuistheden aanbevolen. Daar ik nu in de gelegenheid ben de beschrijving van bovengenoemd werk, een unicum dat aan de Stadsbibliotheek te Antwerpen toehoort (1) (Catal. nr 3694), te kunnen controleeren, schreef ik te zijnen behoeve het colophon af, waaruit de namen der uitgeefster en des drukkers, een Antwerpsch ingezetene uit Diest afkomstig, welke laatste dus niet, zooals de heer H. wel opgeeft, « Gilles Copyns *te* Diest » mag genoemd worden. Wat de titel zelf betreft, die komt voor in facsimile in Carl Peter Kheil's *Ueber einige ältere Bearbeitungen des Buchhaltungs-Tractates von Luca Pacioli...*, Prag, 1896, een werk dat de bibliograaf zeker in handen heeft gehad. Eenige kleine fouten zijn in zijn handschrift geslopen als : *y*, voor *ij*, *jaar* voor *Jaer*, enz. De houtsnede op het titelblad is natuurlijk ook niet acht- maar vierhoekig.

Ofschoon wij niet gaarne op een drukfout dood blijven, dunkt het ons toch dat in bibliographie, waar alles grootendeels op nauwkeurigheid aankomt, ook 't geringste in aanmerking moet genomen worden, al was 't maar, om anderen den last van het overdoen te besparen. Wie zulk geduldswerk uit vrije lust op zich neemt, moet het ook goed doen, of het aan anderen overlaten. De opgaven van Kheil (blz. 4-5) zijn evenmin geheel nauwkeurig. O. a. heeft hij (of zijn zegsman) van *voers' stadt* één woord gemaakt en gelezen : *voersstadt van Antwerpen,* wat voor een straatje bij de Groote Markt nog al vreemd klinkt.

Blz. 8 zegt schrijver, naar aanleiding van Coignet : « Hij bewerkte een herdruk van De Kempten. (Antwerpen, 1573). » Ook dit werk berust in de Stadsbibliotheek te Antwerpen en is getiteld :

Livre || d'arithmetique, || contenant plusieurs belles questions & de- || mandes, propres & vtiles à tous ceux qui || hantent la Trafique de Marchandise. || Composé par feu Valentin Mennher Allemand : || reueu, corrigé, & augmenté en plusieurs endroits || par Michiel Cognet. || Ensemble || Vne ample declaration sur le fait des Changes. || Item || Vn petit discours de bien ? deuëment disconter, auec || la Solution sur diverses opinions y proposées. || Avec || La solution des questions Mathematiques || par la

(1) Zie verder, onder de rubriek *Tijdschriften,* het overzicht van de mededeelingen van Prof. Hulin, in het *Bulletijn der maatsch. van gesch.- en oudheidk. te Gent,* blz. 212.

(1) Eertijds in de bibliotheek der St-Michielsabdij, volgens een geschreven aanteekening op het titelblad.

ſupputation de Sinus, illuſtrées & am- // pliſiées par les demonſtrations Geome- // triques neceſſaires à icelles. // (Fries). // A ANVERS // *Chez Iean Waesberghe, à l'eſcu de Flandres.* // *Avec Privilege.* // *1573.*

8°. 282 ongen. blzn. Sign. aiij-ſiij met reclamen.

Blz. 2 Privilegie, gedat. Brussel, 24 September 1572, ondert. J. de la Torre, en den 17 Dec. 1572 geviseerd door J. de Perre voor den Raad van Brabant.

Blz. 3, opdracht van Michiel Cognet « A Monseignevr, // Monſieur Balthazar Schetz, Seigneur de Hoboken, // M.C.S. // gedagteekend : A Anuers, // ce. 24e. de May. Anno 1573. //

Blz. 5-9 : Au Lecteur.

Blz. 138, onderaan : approbatie van Simon Moors Ca.[nonicus] Antwerp. Theo. Licent. // Antverpiæ // Typis Ant. Dieſt. 1573. //

Blz. 139, drukkersmerk van Ian van Waesberghe (Zie : van Havre, nr 4).

Blz. 140-141 : Les faultes trovvees apres l'impression.

Blijkens geschreven aanteekeningen op het titelblad hoorde het boekje vroeger toe aan *Es*[Eques] *de antonio de Samillan Contis*, later aan het Carmelietenklooster te Mechelen. Tijdens de Fransche Omwenteling werden de boeken van dit klooster, evenals al de andere in dergelijke gestichten aangeslagen en in de Ecole Centrale te Antwerpen bijeengebracht. De stempel van het « Département des Deux Nèthes. Administration centrale. Anvers » staat op het exemplaar.

Wij gaan niet verder op het werkje in ; het onderwerp zou een nieuwe, beter doorwrochte bewerking verdienen.

E. D. B.

***

Album-Kern. Opstellen geschreven ter eere van Dr. H. Kern hem aangeboden door vrienden en leerlingen op zijn zeventigsten verjaardag den VI. April M. D. CCCC. II. Boekhandel en drukkerij voorheen E. J. Brill — Leiden. 1903. 4°. 420 blz.

Buiten een bibliographisch overzicht der geschriften van Prof. Kern dat niet minder dan 24 koll. beslaat, en samengesteld is door den Leidschen conservator Louis D. Petit. wiens naam alle verdere aanbeveling overbodig maakt, is voor onze bijzondere studie van belang een bijdrage van Dr. Willem de Vreese : *De Dietsche boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400* (blz. 397 — 403). een nieuw commentaar op een lijst die voorkomt op de keerzijde van het derde blad van hs. Brussel 1351 (Zie b. v. Van den Gheyn, II, nr 1131).

In een bijgevoegd fac-simile wordt het dokument goed gereproduceerd. Het ontbrekende in den tekst is door de Vr.'s commentaar zooveel mogelijk aangevuld. Door vergelijking met andere hss. uit het Rooklooster komt de schr. tot het besluit dat die lijst moet opgeteekend zijn tusschen 15 April 1394 en 23 Aug. 1395. Verder wordt zooveel doenlijk vermeld : 1° welke werken met de minder of meer duidelijke titels bedoeld werden, en 2° of de in de lijst bedoelde afschriften nog bestaan, en, zoo ja, waar ze thans bewaard worden. Zoo o. a. word nr 7 terechtgebracht door de juiste lezing van een Middelnederlansch woord waarmee de vroegere uitgevers geen raad wisten, nl. *Aerloeye* = *Oerloye*, d. i. *horloye, horloge, horlogie*, zoodat met den titel : *7. Item ij. aerloye. die beginnen. Het was een jonghelinc etc.* bedoeld wordt : twee exemplaren van het *Horologium* van Hendrik Suso : *Oerloy der ewigher Wijsheit*, beginnende : *Het was een jonghelinc Gode bekent*, enz.

Wij verwijzen verder naar het opstel zelf en schrijven nog de laatste regelen van het stukje af : « Omstreeks 1400 bezat deze librije dus ± 30 codices met « Dietsche boeken », een getal dat in de eerste helft der 15e eeuw nog met ruim twintig werd vermeerderd (om alleen maar te spreken van wat ons thans bekend is). Als men daar nog bijvoegt de veel talrijker codices met « Latijnsche boeken » die de abdij bezat, en daarbij bedenkt dat b.v. de bibliotheek der Bourgondische hertogen in 1404 nog maar 59 boekdeelen rijk was, niettegenstaande niets verwaarloosd werd om ze uit te breiden, dan eerst kan men er zich een denkbeeld van vormen, wat een dergelijke bibliotheek op dat tijdstip voor de beschaving beteekende. »

E. D. B.

***

ALFRED BERREWAERTS. *Recherches sur la presse périodique louvaniste Supplément 1897 à 1900.* Louvain, Ch. Peeters, 1902. 8°. 34 blz.

Een vervolg op de in 1898 uitgegeven bibliographie. Het titelblad van de meeste tijdschriften of bladen is gereproduceerd. Jammer dat over *Het Pennoen*, *Het nieuw Pennoen* en *De Tassche* zulke onvolledige inlichtingen gegeven worden; voor de geschiedenis onzer nieuwere letterkunde — vooral wat het eerste betreft, wegens de medewerking van Albrecht Rodenbach — zijn deze tijdschriften zeer belangrijk, te meer daar zij zoo zeldzaam zijn.

Koninklijke Bibliotheek. Catalogus der Geschiedenis. Frankrijk. Gedrukt ter Algemeene Landsdrukkerij (Den Haag), 1902. fol., 195 blz.

De tafel wijst op 9 afdeelingen :

I. Inleiding. II. Alg. geschiedenis. III. Oude geschiedenis. IV. Middeleeuwen (Alg. geschied.). V. Middeleeuwen (Volksverh. 1250) VI. Middeleeuwen (1250-1500). VII. Nieuwe gesch. (1500-1643). VIII. Nieuwe gesch. (1643-1774). IX. Nieuwe gesch. (1774-1815). X. Nieuwe gesch. (1815-1870. XI. Nieuwe gesch. (1871-heden). Verder de onderverdeelingen.

Het boek is in twee kolommen gedrukt, wat voor de kaartencatalogi best te stade komt, waarvoor men enkel een paar exemplaren behoeft uit te knippen. De boeken dragen geen nummer. De aanduiding I. a. b. c. boven de Inleiding verwijst vermoedelijk naar de kast en de rekken waar de boeken staan. Voor de pamfletten wordt naar Knuttels catalogi verwezen. De titels worden niet volledig, maar ook niet te beknopt opgegeven. Een *Naamregister van personen, provincien, steden enz. (Tijdschriften en couranten)* (38 kolommen) besluit het werk dat ons zeer bruikbaar voorkomt.

DELISLE-BIBLIOGRAPHIE. — Op het congres van bibliothecarissen, te Parijs, in 1900, werd o. m. besproken het plan om eene bibliographie samen te stellen van de in druk verschenen geschriften van Leop. Delisle, directeur van de Bibliothèque nationale, die voorzitter van het congres was. Het voorstel werd goedgekeurd en de heer Paul Lacombe met de uitvoering belast.

Het werk is thans verschenen onder den titel « Bibliographie des travaux de M. Léopold Delisle ». De bewerker heeft blijkbaar niets verzuimd om zijn bibliographie zoo volledig mogelijk te maken. Zij beslaat 549 blz., en vermeldt de titels van meer dan 2000 boeken, brochures en tijdschriftartikelen. Deze arbeid kan beschouwd worden als de meest uitgebreide van dien aard. Het boek is door de Imprimerie nationale gedrukt en kost voor de inteekenaren, waarvan de lijst 44 kolommen omvat, slechts 5 francs.

Een prachtig portret komt vooraan. Dan volgen : Dédicace. Liste des souscripteurs. Avant-propos. Bibliographie des travaux de M. Léop. D. (Blz. 1—382). Formule tirée d'un Psautier en lettres semi-onciales de la fin du VIIIe siècle, n^rs 13159 du fonds latin de la Bib. Nat., folio 164 (cul-de-lampe). Hommage à Madame Léop. D. Table bibliogr. des ouvrages collectifs et des recueils périodiques. Table des ouvrages de M. Léop. D. par ordre alphabétique des premiers mots de leur titre. Table alphabétique des noms de personnes, de lieux et de matières.

Het werk is ook uit een Nederlandsch oogpunt zeer belangrijk.

Catalogue de la bibliothèque de l'« Utrecht », compagnie d'assurances sur la vie et l'invalidité. 5e éd. Utrecht, J. L. Beijers, 1903.

De bibliotheek dezer verzekeringsmaatschappij (Leidsche weg, 2, Utrecht) is alle dagen open van 10-12 en van 2-4 voor wie op voorhand schriftelijk aanvraagt. Deze catalogus, die uitstekend opgevat en typografisch uitgevoerd is, zal daarbij een onmisbare gids zijn. Hij omvat alles wat van verre of nabij met levensverzekering in verband staat. De rangschikking is methodisch, een alphabetische namenlijst vult ze aan.

TIJDSCHRIFTEN

Biekorf, tk 6. Lentemaand

Geboektheid over Guido Gezelle. Hierover in *Dietsche Warande en Belfort*, 1903, nr 5, blz. 570 : « L. D. J. geeft een overzicht van al wat er sedert Gezelle's afsterven over dien grooten Westvlaamschen dichter geboekt werd. Met een onjuist woord noemt L. D. J. dat *geboektheid*. Onjuist zeg ik, want met dat woord bedoelt hij eene verzameling van « zaken » (beoordeelingen, mededeelingen, enz.) terwijl volgens het Nederlandsch taalgebruik, door het achtervoegsel *heid* enkel namen van zelfstandig gedachte « eigenschappen » kunnen gevormd worden. »

Tk 8. Grasmaand.

Verslag over « La Reliure Flamande au XVe siècle » par le Vicomte de Ghellinck Vaernewijck.

***

Bulletijn der maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent. XI, 4. (Juni 1903).

Blz. 178-204. G. Hulin. *Les Très riches Heures de Jean de France, duc de Berry, par Pol de Limbourc et ses frères.* Een zeer belangrijke lezing over het beroemde en toch nog zeer onvoldoende bekende handschrift in het Musée Condé te Chantilly, dat vroeger door den hertog van Aumale in Italië gekocht werd, en dat Hulin terecht « le roi des manuscrits enluminés » betitelt.

Vooreerst blijkt dat de kalender van het *Breviarium Grimani* een tastbare navolging is van dien der *Heures* van Chantilly, dat sommige miniaturen van gene kortweg gecopieerd zijn naar deze. Verder, dat de in de landschappen voorkomende gezichten van kasteelen zeer nauwkeurig naar de natuur geteekend zijn. Men heeft er reeds een aantal geidentificeerd, en terecht zegt Prof. Hulin :

« Voor de geschiedenis van de schilderkunst, in 't bijzonder van het landschap, is het werk der gebroeders de Limbourc van 't allerhoogste belang : immers hier zien wij voor de eerste maal de gelijkende, juist in perspectief geteekende voorstelling van wezenlijk bestaande gebouwen. Aan deze die nog bestaan, of waarvan men latere afbeeldingen kent, kan men zien hoe waar, hoe stipt alles tot in de bijzonderheden nagebeeld is. Dit merkt een tijdvak in de kunstgeschiedenis van Europa, en deze realistische trek herinnert ons, indien wij 't vergeten konden, dat de gebroeders de Limbourc tijdgenooten, ja vermoedelijk landgenooten der gebroeders van Eyck waren. »

Nauwkeurig worden daarna de verschillende miniaturen ontleed, waardoor Prof. Hulin tot de volgende uitslagen komt. Het blijkt dat de verschillende gedeelten van een bladzijde lang niet altijd van dezelfde hand zijn. Vier, of ten minste drie, handen erkent Hulin in het werk, waarbij hij veronderstelt dat C en D wellicht tot één te brengen zijn. Die drie verluchters zijn : Pol, Jehannequin en Herman. Onder de *Heures* is apart te zetten de *Bekroning der Heilige Maagd*, die, zegt spr., sinds lang wereldberoemd moest zijn, « étant digne de prendre place parmi les plus belles œuvres d'art de tous les temps. » Voor de oorspronkelijkheid der vinding stelt hij het werk der Dietsche verluchters hooger dan dat van Fra Angelico, en daar die *Bekroning* van vóór 1416 dagteekent, is zij ook vroeger dan dergelijke onderwerpen van den Toscaanschen meester tot stand gekomen. « C'est, je pense, pour l'art des Pays-Bas, le chef d'œuvre de la peinture idéaliste. »

Prof. Hulin deelt ook een en ander mede over den levensloop der kunstenaars, waarvoor hij de rekeningen en inventarissen van den hertog van Berry raadpleegde. In een dezer, gedagt. 22 Aug. 1415, komen de namen voor : « *Paulo de Limbourc et Hermando et Jehannequino* ... » Verder onderzoek zal uitmaken of de naam *Manuel* die in de rekeningen van Filips den Stoute (1402-1403) voorkomt, de familienaam der gebroeders blijven zal. In het werk van Dehaisnes (III, 790-91) wordt een dokument uit de Bourgondische rekeningen medegedeeld dat insgelijks nieuw licht kan verspreiden. Er is daar nl. spraak van *Hermant Maleuel* en *Jacquemin Maleuel, frères ., et nepveus de Jehan Maleuel*, waarop Prof. H. heel scherpzinnig voortbouwt, dat *Jehan Maleuel,* in werkelijkheid een gefranciseerde vorm van *Joan Maelwael* zou kunnen zijn

Verder wijst Prof. H. op een *Jacques Coene* van Brugge, die in Italië als bouwmeester gewerkt heeft bij de oprichting van den dom te Milaan. Nu zou het wel mogelijk zijn — uitvoeriger wordt het door H. toegelicht — dat Coene, die ook schilder was, de eerste het getrouwe nateekenen van een gebouw invoerde en daarin door de gebroeders de Limbourc (of Maelwael ?) en ook door de van Eycks nagevolgd werd.

De geboorte der gebr. d. L. moet naar allen schijn gesteld worden tusschen 1475 en 1485; zij zijn dus jonger dan Hubrecht en ouder dan Johannes van Eyck

Ten slotte deelt Prof. H. mede dat graaf Durrieu, wien wij reeds de uitgave der Heures de Turin danken, ook eerlang de photografische reproductie van het te Chantilly bewaarde meesterstuk zal bezorgen. Hij hoopt dat dan ten minste één plaat in kleuren zal weergegeven wor-

den, nl. de hoogergenoemde *Bekroning der Heilige Maagd.*

Kunst en Leven. I. 10-12.

Blz. 1-4. (In dit tijdschrift heeft, eigenaardig genoeg, elke rubriek haar eigen paginëering). BEN. LINNIG. De grote bibliotheken van vroeger. Karel-Jozef-Emmanuel van Hulthem. Met 3 zinco's naar ex-librissen van dien boekenminnaar.

De Nederlandsche Spectator. 1903.

7 Maart nr 10: H. BRUGMANS. *Kernkamps reis naar het Noorden.*

14 Maart nr 11 en *21 Maart nr 12*:

Dr. N J. BEVERSEN *Een monument van Duitsche drukkunst.* Besproken wordt: *Marksteine aus der Weltliteratur in Originalschriften*, door Joh. Baensch-Drugulin, ter herinnering aan Gutenbergs 500jarig geboortefeest, dat wil « toonen wat één enkele drukkerij in het begin der XXste eeuw vermag. »

28 Maart, nr 13:

A. S. KOK *Middelnederlandsche Marialegenden.* Bespreking van het eerste deel der door Dr. C. G. N. de Vooys' bezorgde uitgave.

11 April, nr 15:

H. BRUGMANS. *Bibliotheca Neerlandica manuscripta.* Een zeer vriendelijke, tot belangstelling aansporende, aankondiging van Willem de Vreese's onderneming.

2 Mei, nr 18:

Dr. Schoengen's stuk over zapon in Nederlandsch Archievenblad (XI, 3) besproken.

9 Mei, nr 19:

Het Handboek der Nederlandsche Palæographie (zie ons tijdschrift, blz. 143) aangekondigd.

In het tijdschrift *Taxandria* (dl. X, afl. 1) staat een bijdrage van den heer A. C. V. Verreyt over Adriaen Roelofs, een Bosschen boekverkooper uit de eerste helft der 16e eeuw.

Het oudst bekende boekje dat door dezen Bosschenaar is uitgegeven « Een devote meditatie op dye passie ons liefs heeren » is gedrukt door Willem Vorsterman te Antwerpen 12 Oct. 1518. « Ende zijn gheprent voer Adriaen Roelofs wonende Tsertoghenbossche, staende voort met boecken voert raethuis. » Eerst twee jaar later wordt in de stadsrekeningen melding gemaakt van dezen boekhandelaar, die toen voor 4 Rinsguldens de helft van de beschikbare plaats onder het bordes der pui van het Stadhuis in huur kreeg « omme syn boecken en de gemaelde brieven te vercoepen ». In 1523 moest hij één gulden meer betalen, en toen hij in 1526 dezelfde plaats weer voor twee jaar inhuurde, moest hij bovendien nog leveren « elk jairs een calfsvel tot coffiturien omme die rekening dairinne te bynden ». In 1528 werd deze leverantie van kalfsvellen verdubbeld, tot dat in 1532 een nieuwe regeling werd getroffen, die onzen « liberarier » op een huurprijs van 7 1/2 Carolusguldens te staan kwam. Onder die voorwaarden komt hij nog voor in de rekening van 1533/34.

Daarna schijnt hij een boekwinkel geopend te hebben « in die corte kerckstraet in den Vos », want de door Simon Cock te Antwerpen in 1536 gedrukte « Margaretha Evangelica. Een devoot boecxcken geheeten die Evangelisce Peerle » toont zijn naam als uitgever met dat adres Meer boekjes dan de twee bovengenoemde, die zich bevonden in de rijke verzameling van den Bogaerde op het kasteel Heeswijk zijn den heer Verreyt niet bekend geworden.

Aanvullingen zullen hem dus zeker zeer welkom wezen. E. W. M.

Theologisch Tijdschrift, XXXVI, bl. 111 vlgg.

Beoordeeling van H. VAN DRUTEN'S *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling* (Rotterdam, D. A. Damen), door Dr. C. G. N. de Vooys. Van dit werk was in den *Nederlandschen Spectator* 1902, 18 Oct., een prijzende aankondiging verschenen, blijkbaar van onbevoegde hand. Uit de critiek van Dr. De Vooys blijkt dat dit verward en verwarrend, omslachtig en onnauwkeurig boek alles te wenschen overlaat en de wetenschap geen stap verder brengt. Het komt nog eens duidelijk aan het licht, waar men belandt zonder voldoende kennis onzer middeleeuwsche handschriftkunde. Door deze op nauwkeurige bronnenstudie berustende beoordeeling, heeft Dr. De Vooys de wetenschap zeer aan zich verplicht, te meer daar hij ook opbouwende critiek levert: in een tweede hoofdstuk wordt allerlei materiaal medegedeeld en aangewezen dat voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling van belang is, en verder in groote trekken aangeduid hoe een dergelijk werk zou moeten ineenzitten.

De Tijdspiegel, 1903. Juni. nr 6.

Blz. 161-172: J. H. SCHELTEMA. *Het Liedboek van Jan Jacobs.*

In de « Naemlyst van gedrukte liederenverzamelingen, zynde veelal zoogenaemde Volks- of Blauwboekjes » dat F A. Snellaert aan J. F. Willems' Oude

Vlaemsche Liederen liet voorafgaan, treft men onder nr 196 aan : « *J. Jacobs Harlinghen*. Liedekens (Eenige Gheestelijke) Amst. 1512. D. [D = Jaarboekje voor de Doopsgez. gemeente in de Nederlanden. 1837.]

« Van hoeveel belang een nauwkeurige titelbeschrijving kan zijn, » zegt schrijver terecht, « werd door bovenstaande titelopgave wel zoo klaar als de dag bewezen, want het is niet mogelijk, er anders uit te lezen, dan dat de dichter-auteur « Harlinghen » zou heeten, en te vergeefs zal men dien poëet in de biographische woordenboeken trachten op te sporen. »

Immers, het eenige ex. dat schr. bekend is, en dat berust in de bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, is getiteld :

Eenighe Gheestelijke Liedekens, ghemaeckt aen verscheyden persoonen, door Ian Iacobs zoon van Harlinghen, Welcke Liedekens meestendeel by een vergadert ende gestelt op d' ordonnantie van den A. B. C. met de aenwijsinghen opde canten. Ende ten Druck bestelt door P. W. Ghedruckt t'Amsterdam, By Nicolaes Biesthens, inde Lelye onder de Doornen. Anno 1612. Ende men vintse te coop by Jan Jansz. achter de nieuwe Kerck, inde Laken-man.

Wat de schrijver over dezen weinig besproken doopsgezinden predikant-dichter heeft kunnen bijeenbrengen wordt in dit artikel verteld. Geboren werd hij in 1542, waar blijft nog onbekend. Verder staat vast dat zijn vader Jacob en diens broeder Philip, waarschijnlijk omtrent 1563 a 1569 uit Vlaanderen (Gent?) de wijk genomen hebben naar Friesland, waar zij zich te Harlingen als fabrikanten van geweven goederen vestigden. Vijftig jaren lang werkte hij als predikant, en had een grooten invloed op zijn volgelingen, die onder den naam van Jan-Jacobsgezinden, of Jan-Jacobsvolk bekend stonden. Dat hij, in zijn geboorteland, heel wat te lijden had, blijkt uit de bondige mededeeling van zijn levensbericht, nl. dat hij « oock aen zijn eighen persoon verscheyden reysen voor desen onder dat bloedigh vervolch des Pausdoms gheleden heeft ». Intusschen, in 't Noorden waren hem ook donkere uren voorbehouden ; zoo o. a. moest hij Groningen in 't geheim ontvluchten, wilde hij zijn leven, dat door andersdenkenden in gevaar gebracht was, redden. Jan Jacobs overleed te Leeuwarden den 17 Juli 1612 o. st., oud 70 jaren, 7 weken en 4 dagen, en werd te Harlingen begraven.

't Liedboekje zelf, zegt schr., is van nog iets kleiner — vierkant, niet langwerpig — formaat dan de liederboekjes, de zoogenaamde « mopsjes «, die onze voorvaders der 17de eeuw in hunne ruime vestzakjes bij zich konden steken. Wel worden bij de liederen de zangwijzen aangegeven, maar, wat jammer is, de muzieknoten ontbreken. Die liederen, zooals verder betoogd word, klinken tamelijk stroef en « verloopen doorgaans in godsdienstige beschouwingen op Bijbelteksten ».

Tot de beste regelen rekent schrijver :

« Dat ick een slot voor mijnen mont
Hing, en een zeghel drucken cont
Opdat ick gheen val en verworf
En my mijn eigen tong verdorf »?

Welluidender schijnt ons :

« Die lelyen siet hoe schoon
Zy staen in 't veldt ten toon
Sonder arbeyden, spinnen oock niet om loon,
Die voghelkens hebben niet
Kelders noch schueren yet
Ons Hemelsche Vader die voetse sonder verdriet,
Hoeveel meer u,
Sorchvuldicheyt schu ? »

♣♣

Académie royale de Belgique. Bulletins de la Classe des sciences morales et politiques et de la classe des beaux-arts, 1903, n°1.

Blz. 93-139. Henri Hymans. *L'Estampe de 1418 et la validité de sa date.* De geleerde conservator van het Prentenkabinet te Brussel, bepleit uitvoerig de echtheid van het jaartal. Het geldt hier de oudste bekende houtsnede, welke in 1845 door de Reiffenberg te Mechelen gekocht werd. Een herhaling op kleiner schaal wordt bewaard in de bibliotheek te St. Gallen ; een mooie reproductie van laatstvermelde prent wordt meegedeeld.

♣♣

Académie Royale de Belgique. Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire ou recueil de ses bulletins. LXI, 4.

Blz. 283-400 : Le P. Jacquin. *Étude sur l'Abbaye de Lessies* (1095-1147).

♣♣

Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. LII. 2-3-4. 1902. Bruges, L. de Plancke, 1903.

Blz. 135-302. A. C. de Schrevel, *Statuts de la gilde des libraires, imprimeurs, maîtres et maîtresses d'école à Bruges, 29 Janvier 1612.*

De gehomologeerde *Keure ende ordonancie omme de Librariers, Prenters, Scoolmeesters ende Scoolvrauwen der stede van Brugge vernieut ende uitgheghcven den XIXen Janwary 1612,* berustende op het rijksarchief te Brugge, was tot heden alleen gedeeltelijk bekend uit het werk van den heer Gilliodts-van Severen, *L'Œuvre de Jean Brito*, waar de artikelen die betrekking hebben op de *librariers* en de *prenters* ontleed en gecommenteerd zijn. Kan. De Schrevel schenkt ons thans een uitgave van de geheele keure, en commenteert ze hoofdzakelijk met het oog op de geschiedenis

van het schoolwezen te Brugge, waarmede hij zeker een goed werk heeft gedaan.

Op het bisschoppelijke archief te Brugge berust een andere tekst, getiteld *Cueren ofte statuten voor de scholen van 'Brugge,* dat een voorloopige bewerking der gehomologeerde *Keure* schijnt te zijn. In deze bewerking komt als artikel 27 een lijst voor van *Boecken verboden ende toegelaten in de scholen*, welke wij hier afschrijven :

Den Scoolmeesters ende Scoolvrauwen is verboden eenighe vande naerscreven Boucken te leeren in wat talen dat zy gheprent zyn.

te weten :

1. Amadis de Gaule
2. Malegys
3. De vier Hems kynderen
4. Margriete van Lymborch
5. Clamides en Claermonde
6. Florent en Lyon
7. Sandryn en Lansloot
8. Den jonghen Jacke
9. Lernella
10. Jan van Parys
11. Huyghe van Bourdens
12. Valentyn en Oursson
13. Teurdanck
14. Robert den duyvel
15. Den Sack der Consten
16. Hercules en Jason
17. Reynaert de Vos
18. Der zielen troost

(Bouchen toeghelaten).

(1) De cleen ghebeden int latyn ende vlaems.
(2) Maniere om de misse te leeren dienen, ghezeyt den *Confiteor*.
(3) Die 7 psalmen int latyn ende vlaems.
(4) Den cleenen cathecismus / De wysheyt der simpel christenen.
(5) Den grooten cathecismus gheordineert by zyn Eerw. ende geen andere.
(6) Die 9 oeffenynghen.
(7) Thobias, Judith, Ester en Susanna, walsch ende vlaems.
(8) Die historie van Joseph, walsch ende vlaems.
(9) Die historie vanden Coninc David, walsch ende vlaems.
(10) — Loys Porquin. Antverpiæ apud Pauwels Stroobant, 1605.
(11) — Spieghel der Joncheyt. 'T Antwerpen by Pauwels Stroobant, 1606.
(12) Manierlicke zeden.
(13) Die huere van der doot.
(14) Catharina van Seynen, walsch ende vlaems.
(15) + Die legende van Ste Godelieve martelaeresse van Vlaenderen.
(16) + Tleven van Ste Anna.
(17) La fontaine d'honneur, walsch ende vlaems.
(18) Den vocabulaire, int walsch ende vlaems.
(19) De conjugatien, int walsch ende vlaems.
(20) Comenchement de Sagesse.
(21) La vie de Jesu Christ.
(22) Lart et Science de bien vivre et de bien mourier.
(23) Cronycke vanden Keiser Maximiliaen.
(24) Die cronycke van Vlaenderen.
(25) Die historie van Helena.
(26) Den troost der zielen int vaghevier, dat is maniere om heur daer uut te helpen, door Heer Corn. Columbanus a° 1601.
(27) Den geestelicken schadt van devotien.
(28) Gheestelick refereyn bouck ghemaect door Anna Byns.
(29) Evangelien ende Epistelen alzo men die inder H. Kercke houdt.
(30) Ondersouckinghe der Jongers oft zy kerstelic onderwesen zijn / gemaect by Franciscum Sonnium.
(31) + Ordonnantien en decreten vanhet h. Concilie generael ghehouden tot Trenten.
(32) Les vies, faictz et gestes des sainctz pères, papes, empereurs et roys de France, etc.
(33) - Het loff der duechten / ghedruckt 't Amsteldam by Hendrick Barens 1603.

Kan. De Schrevel deelt verder nog talrijke uittreksels mede uit rekeningen, reglementen en andere oorkonden, waaronder vooral belangrijk is de Rekening «vanden broederschepe ... vanden schoolhouders, liberariers, boucscryvers, verlichters ende prenters » over 't jaar 1548.

Daarin worden genoemd als *Boucscryvers* : Mr Guilliame de Sueu, 1541 ; Mr Jan Filœul, 1547 ; Mr Jan de Yeghem, 1547 ; Antheunis van Damme, 1495; Raphael Roost, 1511 ; — als *Verlichters :* Mr Simon Benynghe, 1517 (Z. Weale, *Le Beffroi*, II, 206-219); Thomas de Raet, 1527; Pieter Clayssins [de oude], 1544 ; — als *Liberariers :* Symon van der Meulen, 1513; Pauwels van Vaerdebeke, 1521; Jan Verbure, 1531; Stacen Wycke, 1537; Antheunis Tollenare, 1545; Lowys van der Muelen; Joos Boorne, 1542; — en als *Prenters :* Mr Jan van Dale, 1512; Hubrecht de Croock, 1520; Erasmus van der Eecke; Jan van Nieuburch, 1517; Corryn van Belle, 1545.

De schrijver besluit zijn studie (blz. 266-302) met een vrij goed geslaagde poging tot identificeering der boven aangehaalde verboden en toegelaten boeken.

Een litographische teekening naar den band van het register der gilde, 1524-1555, is aan het artikel toegevoegd, daar het onmogelijk bleek er een photographie van te nemen. De hr. James Weale schrijft den band toe aan Pauwels van Vaerdebeke, die van de gilde der Librariers deel uitmaakte.

Bulletin du Cercle Archéologique, littéraire et artistique de Malines. XII, 1902.

Blz. 101-184. Zech-Du Biez. *Les Almanachs malinois et leurs auteurs.* (Conférence du 20 décembre 1901).

Blz. 185-316. V. Hermans. *Bibliothèque Malinoise. Catalogue spécial.* De titels der afdeelingen luiden : I. Imprimeurs et libraires. II. Auteurs. III. Biographies et généalogies. IV. Sociétés locales. V. Solennités et fêtes diverses. VI. Histoire et archéologie. VII. Cartes, plans, dessins et gravures. VIII. Magistrat. IX. Grand conseil. X. Clergé.

De oudste drukker is Jacop Heyndrix, van wien twee werkjes in 1582 aangehaald worden. Op hem volgen : Gielis van Cranenbroeck (1582-1585), Godefroy Huet (1620-1633), Hendrick Jaey (of Jaye) (1610-1643), de eerste belangrijke drukker, wiens bedrijf door zijn familie werd voortgezet; Wwe H. Jaye (1643-1650), Robert Jaye (1646-1672), Jan Jaye (1648-1690), Andreas Jaye (1691-1715), Jan-Frans Jaye (1690-1735); Gijsbrecht Lints (1666-1708), Laurentius van der Elst (1681-1754), opgevolgd door Joannes Franciscus van der Elst (1754-1788), Franciscus-Josephus van der Elst (1788-1811), eindelijk : P. J. Hanicq (1878-1828) en zijn zoon : Frans-Pieter-Jan (1828-1855).

De boekhandelaars heeten : Aert Peeters (1551), Peeteren Draeck (1563), Cornelis de Vos (1622), Jac. Le Plat (1744), Wwe Laur. van der Elst (1755), J. A. Cnick (1756), Romanus Verelst (1763), Pieter Jeghers (1775) en Ch.-Ls Alkett (1813).

Een reeks catalogi van de 17e tot de 19e eeuw volgen. Er zijn er 11 uit de 17e, 18 uit de 18e en 46 uit de 19de eeuw.

Allerlei belangrijke bijzonderheden worden over de schrijvers meegedeeld. Het werk van den verdienstelijken Mechelschen archivaris en bibliothecaris verdient overgedrukt te worden; het zal in de bibliotheken genoegzaam aftrek vinden.

***

Echo religieux de Belgique. 1903, 16 Avril. Abbé Nève. **Les bibliothèques au commencement du christianisme.**

***

Revue Bénédictine. XX, n° 2, Avril 1903. Dom Ursmer Berlière. *Aux Archives Vaticanes.*

***

De bespreking van enkele tijdschriften moet, wegens plaatsgebrek, tot het volgend nummer uitgesteld worden.

MENGELINGEN

De Enschedé's te Haarlem. — Op 21 Juni jl. werd door de firma Johannes Enschedé te Haarlem feestelijk herdacht het in 't archief der gemeente geboekte feit, dat op 21 Juni 1703 Izaak Enschedé als « broeder drucker » van het gild der boeckdruckers en boeckverkoopers » aldaar werd aangenomen. Een der firmanten, Mr. Johannes Enschedé, heeft een voordracht gehouden waarin spreker in 't licht wenscht te stellen de werkzaamheid van den stichter der firma en diens kinderen en kindskinderen.

Het gedenkfeest der firma werd op Zondag 21 Juni in het huis Enschedé op passende wijs gevierd, zonder luidruchtig vreugdebetoon, naar goed oud-Hollandsch gebruik. De heeren E. werden in de gieterij verwelkomd door den heer J. A. Gerber, chef-boekhouder, in naam van het personeel, waarin hij o. a. zeide : « Gij, mijne heeren, hebt in uw voorzaten degelijke hoofden gehad, maar ook degelijke werklieden, anders zou de uitkomst niet zóó schitterend kunnen zijn. » Die toewijding werd ook erkend door Mr. Joh. E., toen hij zeide : bij velen is die zóo groot, dat zij het den leden der firma euvel zouden duiden, wanneer deze niet eveneens met veel ijver de zaken behartigden. Gelijk de firmanten steeds zich hun voorvaderen ten voorbeeld blijven stellen, zoo was spr overtuigd, zou ook het personeel immer zich gedragen naar het voorbeeld van de mannen, die jaar na jaar de firma plichtbetrachting en verknochtheid in hun dienst hebben betoond.

Uit de rede, door Prof. dr. J. Bosscha, namens de feestcommissie 's namiddags te 2 uur in de versierde hal achter de Wagenpoort gehouden, halen wij gaarne de volgende regelen aan. Nadat de hoogleeraar zijn vreugde heeft geuit over den kloeken geest die een menschelijke instelling zoolang wist te doen voortleven en

met den tijd in waarde en levenskracht doen toenemen, zegt hij :

« Vooral trekt ons daarbij aan, dat zij, die dat wonder hebben verricht, dit bereikt hebben door trouw aan Oud-Hollandsche beginselen van degelijkheid en nauwgezetheid, wars van ophef en vertoon, en in overeenstemming met de wapenspreuk der Enschedé's : « ne trop haut, ne trop bas », eigen verdiensten niet overschattende, doch in vromen eerbied voor hunne voorgangers en wat dezen tot stand brachten, eene voortdurende aansporing vindende, om hoog te houden de eischen en de beteekenis van eigen arbeid.

» Aldus is het inderdaad dat de Enschedé's een levensduur hebben bereikt, thans reeds tweemaal grooter dan die der Elzeviers. »

♣♣

Een eervol compliment. — De heer Leopold Delisle richtte onlangs tot de Belgische Kon. Academie een dankschrijven, waarin ook 't volgende voorkomt : « *Je suis particulièrement sensible, entre autres, à la délégation que M. Ferd. Vander Haeghen a bien voulu accepter, de représenter la Classe. Nous nous inclinons tous en France devant ce modèle des bibliothécaires et nous déplorons de n'avoir pas chez nous rien qui approche d'une œuvre bibliographique telle que la Bibliotheca Belgica ..* »

Al wie den heer F. Vander Haeghen kent, zal zich over dit eervolle compliment verheugen; maar in dit gewag van de *Bibliotheca Belgica* mocht ook herinnerd worden aan de groote, steeds te weinig gewaardeerde verdiensten van de medewerkers van den met roem bekenden Gentschen bibliothecaris Door ook Th. I. J. Arnold en R. Vanden Berghe te noemen, wordt aan F. Vander Haeghen in niets te kort gedaan.

♣♣

Een tentoonstelling te Parijs. — De dagbladen melden dat er te Parijs sprake is een tentoonstelling van Fransche primitieven in te richten. Zij zou in drie lokalen plaats hebben : een afdeeling in een openbaar gebouw (waarschijnlijk de *Arts décoratifs!* ; de andere in de Bibliothèque Nationale; de derde ongetwijfeld in het Louvre. Het tentoongestelde zou werk omvatten van 1350 tot 1589. Een Fransch dagblad voegt daarbij : « Les particuliers, les riches amateurs, comme les bibliothèques et les musées nationaux, s'associent dans cette entreprise, qui tend á faire connaître ce qu'on ignore trop : la prépondérance de l'art français à une époque qu'on croit tout entière dominée par l'art flamand, et son antériorité sur celui-ci. »

♣♣

Een voorbeeldige inrichting ! —

The literary department at Somerset House. — In *The Athenæum* van 30 Mei jl. en vlg. nummers wordt een campagne gevoerd tegen de gebrekkige inrichting dezer instelling. De eerste klager, die « Archivist » onderteekent, begint met te wijzen op het groote belang dat de aldaar bewaarde testamenten voor den genealogist evenzeer als voor biografen en geschiedkundigen hebben. Toen een zeventigtal jaren geleden, het departement ingesteld werd, werd het belang dier dokumenten door de geleerden niet zoo algemeen gewaardeerd als heden en de inrichting heeft sinds dien tijd geen merkbare verandering ondergaan. Al de belangstellenden uit Groot Brittanje en Amerika (de anderen tellen niet mee!) beschikken slechts over twee kwalijk verlichte en verluchte kamertjes lager dan gelijkvloers. Niet meer dan dertien plaatsen kunnen bezet worden. De veertiende stoel... mag niet gebruikt worden; een buitengewone drang is er noodig geweest bij den *superintendent* om over die traditie heen te stappen! de kamer mag door niemand meer dan twee dagen per week bezocht worden. Bij uitzonderlijke genade, worden Zaterdags een of twee supplementaire studie-uren toegestaan. Nominaal is het departement open van 10 u. 's m. tot 3.30 's av., maar het blijkt dat daar heel wat op af te dingen valt. De beambten komen slechts van 10 uur af, en het werk kan natuurlijk niet beginnen vooraleer de gevraagde registers gezocht en afgeleverd zijn. Na 3 u. wordt er niets meer gegeven. Verder blijft het lokaal gedurende de groote vacantie 6 weken gesloten en is het nog een tijd lang enkel van 11 u. tot 2.30 u. open.

De dienst wordt verricht door twee beambten, waarvan een over de 70 jaar telt. Natuurlijk is het opzoeken en dragen van zware registers een lastig werk, en zoo komt het dat sinds jaren de traditie eischt dat niet meer dan 8 registers per dag mogen geraadpleegd worden.

Maar dit is niet alles. De schatkist schijnt de plaats te willen uithongeren, en de kalenders — de eenige indices op de testamenten — zijn in staat van verwaarloozing : sommige zeer defect, andere bij plaatsen geheel onleesbaar, en nog andere enkel met gompapiertjes aaneenhouden! Bij groote gelegenheden krijgt het bestuur een soort van epileptischen werkroes, en een paar der onleesbaar geworden tafels worden dan ter hand genomen, en gedeeltelijk herschreven. Maar zulke pogingen blijken onvoldoende. Zooals die tafels nu zijn, hebben ze doorgaans geen nut.

Ten slotte doet schrijver een beroep tot een moedig parlementslid om een einde te stellen aan den gewraakten toestand. Hij vraagt dat de geheele verzameling zou overgebracht worden naar het Record Office, of bij gebreke van dien: 1. een grooter kamer waar twee of driemaal zooveel werkers plaats kunnen krijgen; 2. openstelling gedurende het gansche jaar, alle dagen tot 4.30 's namiddags, en afschaffing van al de bezwaren die nu een regelmatige raadpleging in den weg staan; 3. een versterking van het aantal beambten en diensvolgens afschaffing van de bepaling waarbij een beperkt getal registers in handen gegeven wordt; 4. afschrift in duplo of herstelling der kalenders.

Mr. John Willis Clark, « Registrary » der Universiteit te Cambridge, onderschrijft geheel de « admirable letter » van den « Archivist », terwijl « Another Archivist » de reeds aangehaalde grieven door eenige scherpe zetten nog wat spitst. Daarna komt een « Genealogist » (Juni 20, 1903), de gedane klachten nogwat aandikken. Somerset House is niet vuurvast, de beambten houden zich hoofdzakelijk met private studie bezig; er wordt een schelling geeischt voor kennisneming van oude testamenten, enz.

In het nummer van 27 Juni komt ten slotte een brief voor van Arthur J. Jewers die op zeer bezadigde wijs de toestanden toelicht en gedeeltelijk verklaart. Hij bewijst met cijfers en feiten dat het personeel overladen is met bezigheid en voor den slechten toestand niet aansprakelijk mag gesteld worden; hij formuleert eenige voorstellen die inderdaad de zaak, althans in den eersten tijd, fel zouden verbeteren. Men moet natuurlijk bij zulke kiesche gevallen ook de andere klok eens hooren.

Wij zullen den uitslag dezer leerrijke campagne meedeelen. Intusschen, wie zich aan anderen spiegelt... het spreekwoord is bekend.

***

De Roomsche bladen melden dat aan het archief van St-Jan van Lateranen aldaar handschriften van Palestrina werden ontvreemd, waaronder de *Improperii*, die bij de eerste uitvoering in 1660 de bewondering verwekten van Paus Pius IV. Men onderstelt dat de diefstal zou gepleegd zijn door een der talrijke werkers wien toegang tot dit depot verleend wordt. Bij ruime liberaliteit past, naar al meer en meer blijkt, ook ernstig en zelfs streng toezicht; te veel *chevaliers d'industrie* loopen er thans onder de zoogen « wetenschappelijke snuffelaars ».

***

Bibliotheken voor Kinderen. — In *Ueber Land und Meer* (1903, nr 26. blz. 581-582) wordt een kijkje gegeven in een kinderbibliotheek, een der onderafdeelingen van de groote bibliotheek te Boston. Onder het toezicht van enkele jonge vrouwen en meisjes kunnen er tot 150 kinderen, ten minste 10 jaren oud, dagelijks komen lezen; ze kiezen zelf hun boeken uit. Het vorige jaar werden er 64.680 ter lezing gegeven. De toegang is geheel vrij; alleen onder de schooluren wordt op de jonge bezoekers eenig controle uitgeoefend. De bibliotheek bestaat uit 10.000 deelen : sprookjes, vertellingen, reisbeschrijvingen, aardrijks- en geschiedkundige werken, gezelschapsspelen en een aantal « klassieken voor kinderen bewerkt » (!) De Amerikaansche toestanden verschillen wel zeer van de onze, maar hier dunkt ons het vroegtijdig « *verboekschen* » der kinderen wel wat overdreven.

VEILINGEN

J. Fievez, Brussel (14-17 April).

78. *Incipit speculum peccatoris.* z. p. n. j. (wiegedruk) 8 blz. 8°. (fr. 40.—).

279, *Waerachtig verhael van den oproerigen beleyde dwelk broeder Ant. Ruyskensveldt predikere met zijn aenhanck hebben aengericht binnen der stadt van Brussel.* Brussel, 1581. 4° (fr. 8.—).

321. Alex. Humboldt. Twee brieven in handschrift van den Duitschen geleerde aan Hendrik Conscience. (Ingetrokken)

356. *Sereniss. Fernandi Cardinalis Infantis triumphalis introitus in Flandriæ.* Antverpiæ. 1637. f° (fr. 15.—).

756. *Le jardin d'armoiries contenant les armes de plusieurs nobles royaumes et maisons de Germanie inférieure.* Gand, 1557. 12°. (fr. 31.—).

J. & A. Le Roy, frères, te Brussel. — *Livres, partitions, musiques, gravures, médailles, monnaies dépendant de la succession de M. Edouard Bauwens, professeur honoraire au Conservatoire.* 2 April 1903.

180. *Hier volghen eenighe deelen vand' Liedekens gemaeckt door onse Weer. St Mechteldis van Lom Salge memorie gewesen Annontiat int clooster der H. Order tot Venlo.* Handsch. van 428 blz., langw. 12 mo, met muzieknoteering voor ettelijke liederen (fr. 15.—).

G. B. van der Linden & C°, te Groningen. *Catalogus van boeken,* veiling 1-2 Mei.

1. *Bernardi. Sermones in Duytssche....* (*In fine*) Dit boeck is gheeyndet to zwolle in den stichte van utricht... bi mi peter os van breda wonende te zwolle In den jaer ons heren 1495. 4°. 274 blz. m. gekl. titelpl. en pl. in den tekst (gl. 64.—).

2. *Die spieghel der volcomenheit. Die exposicie of bedudenisse der heylighen dienst der missen. Die waerdighe bereydinghe om salichlyc dat heylighe sacrament dat is dat lichaem christi te ontfanghen.* (*In fine*) Dit boeck is voleyndet ende geprent tot leiden in hollant int jaer ons heren dusend vijf hondert ende twee. kl. 8° (gl. 51.—).

438. D. V. C (oornhert). *T'roerspel van de Kettersche wereld...* Ter Goude, Bij Jaspar Tournay. Int jaer 1590. — Id. *Comedie van Israel.* Ter Goude, 1590. kl. 8°. (gl. 50.—).

Van Stockum & Zoon, 's Gravenhage (1-9 April).

3878. (Hooft, P. C.). *Emblemata amatoria. Afbeeldinghen van minne. Emblèmes d'amour.* Ghedr. t'Amsterdam bij Willem Janszoon. 1618. met gegr. titel en 30 zinneb. Breed 4°.

3880. *Elegantiss. emblematum corpusculum.* Versameling van uytgeleesene Sinne-beelden met Latynse en Nederduitsche verklaringen in rym. Lugd. Bat. ex chalcographia. P. v. d. Aa. 1696. 4°.

R. W. P. de Vries. *Amsterdam,* 15-16 Juni. *Collections H. Gerlings et d'un amateur à Paris. Livres sur les beaux arts. — Livres des 16e et 17e siècles. Estampes modernes et anciennes. — Tableaux. = Affiches* 8°.

Vooral Fransche en Fransch-Belgische modernen en o.a. een fraaie verzameling Ropsen.

PRIJSCATALOGI

Joseph Baer & C°. Frankfort a. d. M. Bibliothek Eugen Munz. Hervorragende Sammlung von Werken zur Geschichte und Theorie der Kunst. I. Teil. Schriften von Eugen Müntz. Werke allgemeinen Inhalts aus dem Gebiete der Kunstgeschichte. Handbücher. Zeitschriften. Kunstgewerbe. Aesthetik. Galleriewerke. Kataloge. Lagerkatalog 477. *Met portret en levensschets.* 8°.

De bibliotheek van den bekenden kunsthistoricus, die niet minder dan 25,000 boekdeelen bevat, is de rijkste in haar soort die ooit in den handel kwam.

J. W. Van Leeuwen, te Leiden. Catalogus nr 131, Maart 1903.

542. Th. Beza. *Vande Polygama ofte houwelick met veel vrouwen.* Id. *Van ondertrouw ende echtscheydinghe,* vert. d. Henr. Heining, Middelburch, 1595. 8° (gl. 2.50).

552. *Dat ghebeele nyeuwe Testament O. H. J. C. Hier zyn by ghesedt dye Epistelen.* Thantwerpen, bij de Wed. v. H. Peetersen, 1556, 12°. (gl. 4.—).

614. *Die groote evangelische Peerle, vol deuoter ghebeden godlijcker oeffeninghen, eñ gheestelycker leeringhen* Gheprent Thantwerpen binnen die Camerpoorte... bij die Wed. v. Henrick Peetersen, 1551. 8° (gl. 6).

EMILE LELEU, te Rijsel. — *Catalogue de livres anciens, rares et curieux*, nº 44 (April 1903).

17 *Emblemata Andreæ Alciati*. Lugd. Batav. ex off. Plantiniana, 1591. kl. 8º (fr. 7.—).

68. *Histoire de la Bibliothèque mazarine depuis sa fondation jusqu'à nos jours*, par A. Franklin. Paris, 1860. 8º (fr. 4 —).

236. *Le Journal en France*. Histoire politique et littéraire de la presse en France, avec introduction historique sur les origines du journal et la bibliographie générale des journaux depuis leur origine, par Eug. Hatin. Paris, Poulet-Malassi, 1859-61. 8 vol. in 12 (fr. 8.—).

G. LISSA, Buchhandlung u. Antiquariat, Berlijn. Lager-Katalog, 35.

25 *Biblia pauperum*. Nach dem einzigen Exempl. in 50 Darstellgn. hrsg. v. P. Heitz, mit e. Einleitg. üb. d. Entstegh. u. Entwicklg. der Biblia pauperum von W. L. Schreiber. Strassbg, 1903, Gr 4 to. m. 50 Taf., 29 Textillustr. u. 1 Lichdr.-Tafel. (Mk 36.—).

72. *Die Septemberbibel*. Das neue Testament deutsch von Martin Luther. Nachbild. der zu Wittenberg 1522 ersch. 1. Ausg. m. e Einleitg. v. J. Köstlin Berlin, 1883. fº (Mk 30.—).

73. *Passional Christi und Antichristi*. Lucas Cranachs Holzschnitte mit Text v. Ph. Melanchton. Nachbildung einer Originalausg. m. Einleitg. v. G. Kawerau. Berlin, 1883. 4 8º. (Mk 5.—).

109. Fischer (John), bishop of Rochester. *Assertionis Lutheranae confutatio*. Apud inclytam Antverpiam in aedibus michaelis Hillenij. 1523. fº (Mk 20 —).

151. *Le Bréviaire Grimani à la Bibliothèque Marciana de Venise* Venise. 1903. (Mk 16.—).

153. HUPP (O.). *Gutenbergs erste Drucke*. Ein weiterer Beitrag z. Gesch. d. ält Druckwerke. Regensburg, 1902, fº (Mk 18.—).

310. *Schriftelijck verloogh gedaen aen den Keyser*, door eenen Expressen van den Koninck van Polen ; op 't Subject vande Gepretendeerde Trouweloosheyt vanden Keur-Furst van Brandenburck. Gulick, Jan van der Pen. 1657. 4to. 4 blz. (zeldz. Nederl. druk van Gulick, ondert. : Andreas Mioskoroski). (mk 10.—).

L. DE MEULENEERE, te Brussel, 8e *Répertoire annuel des ouvrages sur les beaux-arts et sciences pures et appliquées*. Mars-Mai 1903.

137. WITSEN. *Aeloude hedendaegsche scheepsbouw en bestier* : waer in wijtloopigh wert verhandelt, de wijze van scheeps-timmeren, bij Grieken en Romeynen : Scheepsoeffeningen, strijden, tucht, straffe, wetten en gewoonten. Beneffens evenmatige grootheden van schepen onses tijts, ontleet in alle hare deelen : Verschil van bouwen tusschen uitheemschen en onze landaert : Indisch vaertuygh : Galey-bouw, etc., t'Amsterdam, Commelijn, 1671. fº (fr. 30)

785. BURGUNDIA (Anton.). *Mundi Lapis Lydius sive vanitas per veritatem falsi accusata et convicta*. Typis V. J. Cnobbari, Antverp 1639. 4º (fr. 35).

786. DAVID. *Cristeliicken Waerseggher*. De Principale stucken van t'Christen Geloof en Leven int cort begrijpende. etc. Ende een Schildt-Wacht teghen de valsche Waersegghers, Tooveraers. etc. T'Antwerpen, by Jan Moerentorf, 1603. 4º (fr. 25.—).

790. VAENIUS (Otto). *Amorum Emblemata, figuris aeneis incisa*. Antverpiae, Venalia apud auctorem, prostant apud Hieronymum Verdussen, 1608, langw. 8º (fr. 40.—).

375. DE BIE (Cornelis). *Het gulden Cabinet van de Edele vrij Schilder Const*. 't Antwerpen by Juliaen van Montfort, 1662. 4º (fr. 50).

M. NIJHOFF. 's Gravenhage. Catalogus van boeken uitgegeven door —. 4e gedeelte. Inhoud : Nederlandsche koloniën, Azië, Afrika.

MARTINUS NIJHOFF, 's Gravenhage en New-York. *Monthly list of recent acquisitions* (March 1903).

1964. de Rivoli (duc). *Les missels imprimés à Venise de 1487 à 1600* Description. Bibliographie. Paris, 1896. fº (gl. 130.—).

1971. *Pestblätter des XV. Jahrhunderts*. Herausgegeben von P. Heitz. Mit einleitendem Text von W. L. Schreiber. Strassburg, 1901. br. 4º (gl. 50.—).

1977. H. Pène du Bois. *Four private libraries of New-York*. A contribution to the history of bibliophilism in America. First series. Preface by O. Uzanne. New-York, 1892. Gr. 8º (gl. 25.—).

2002. Aelbert Hayen. *Amsterdamsche Zee-Caerten*. Niet sonder excessiue oncosten der seluer Stede, met grooter neerstigheyt ende moeyten, den Zeeuaren ten besten, nieuwelick by een vergadert. Tot Leyden, By Christoffel Plantijn, voor Aelbert Hayen van Amsterdam, 1585, kl. fº (Niet vermeld in de " Annales Plantiniennes ,, noch bij M. Rooses : Christophe Plantin, imprimeur anversois).

M. NIJHOFF. *Idem.* (April 1903).

2207. G. DE BRANTEGHIEM. *La vie de nostre Seigneur Jesu Christi par figures.* Anuers. Adrien Kempe e Mathieu Crome. 1539, kl. 8° (*f* 175.—).

2245. *Corona Mistica beata Marie Virginis gloriose.* Onderaan: *Noviter impressa Antwerpie per me gerardum Leew. Anno 1492, die VI mensis octobris.* kl. 8°. Goth. 66 ongen. bladen, vaal marokijn, enz. (*f* 350.—). Campbell, nr 497. Hain, nr 5752.

Zeer zeldzaam en kostbaar boekje, goed gedrukt door Geeraard Leeu, wiens merk op de keerzijde van het laatste blad staat. Zeven-en-twintig houtsneden. Afkomstig uit de bibliotheek van Fernand Colomb te Sevilla. Harrisse in zijn Excerpta Columbiana haalt het werk aan onder nr 422. Fernand Colomb had het te Londen gekocht in Juni 1522 voor 2 pence.

Er berust een ex. in de Bibl. van Havre te Antwerpen. De bekende boekenminnaar kocht het voor 187 fr. op de veiling. Vergauwen, Maart 1884 (Cat. nr 485). Een ander ex. berust in de Kon. Biblioth. te 's Gravenhage. Hieronder volgt een prentje dat erin voorkomt.

P. DE SADELEER, te Brussel. *Bulletin musical* (April 1903).

1196. *Les jeux et plaisirs de l'enfance* par Jacques Stella et Grauez, par Claudine Bouzonnet Stella. A Paris, aux galeries du Louvre, chez la dite Stella, 1657. Langw. 4°, frmt. en 50 gegr. platen kinderspelen. (fr. 35.—)

1246. *Selectissimarum orationum Germanice redditarum delectissimus...* Antverpiæ, Apud Joannem Hillenium, in Rapo, Anno M. D. XL III. (fr. 3)

1289. Guill. van der Borcht. *Sedighe Sinne-Beelden op den aerdt der Dieren.* Tot Brussel, by Jan Mommaert, 1642. Langw. 16°. Met hout en kopersneden. (fr. 20)

R. W. P. DE VRIES, Amsterdam. — *Bulletin de livres anciens.* III-IV.

537. *Celestina.* Een Tragicomedie van Calisto ende Melibea. Antw. Heyndric Heindrickz. (ca. 1580) kl. 8°. (gld. 60.—)

538. Cervantes. *Den verstandigen vroomen Ridder Don Quichot de la Mancha...* Overge-

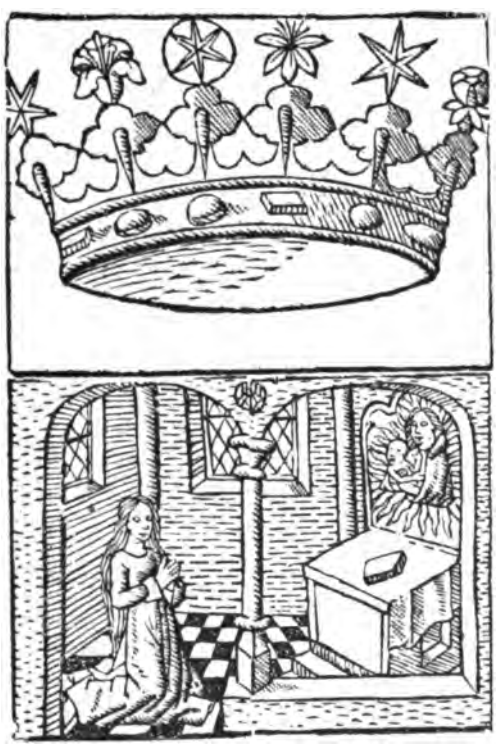

set door L. V(an) B(osch). Dordrecht, Jac. Savry, 1657, 2 dln. 12 mo. (gld. 75)

558. *Esopvs Fabelen* In rijm ghestelt door Anthoni Smyters. Rott., Jan van Waesberghe, 1604. 4°. (gld. 25)

631. *Dat leuē eñ lidē ons herē.* Antw. Willem Vorsterman. 16°. (gld. 250.—)

633. Otto van Passau. *Boec des gulden thrōes of der* xxxiiij *ouden.* Herlem (Jac. Bellaert) 1484. f°. (gld. 175)

829. G. J. Quintijn. *De Hollandsche Lijs, met de Brabandsche Bely.* 's Gravenh., 1629. Langw. 8°. (gld. 75.—)

885. A. Valerius. *Neder-landtsche gedenckclanck.* Haarl. 1626. Langw. 4°. (gld. 75.—).

7. — Blz. 196-200. Bibliotheken uit vroeger tijd :

I. Een openbare bibliotheek te Kortrijk in de 16e eeuw . . . . THEODOOR SEVENS.

II. De bibliotheek van Jan-Baptist Verdussen te Antwerpen (18e eeuw). *Met een ex-libris* . . . . BEN. LINNIG.

8. — Blz. 201-205. Mededeelingen over Bibliotheken :

Antwerpen. — Brussel. — Gent. — 's Gravenhage en Utrecht. — Groningen (T. J. DE BOER). — Haarlem. — Hasselt — Helsingfors. — Mechelen. — Parijs (G. BUSKEN HUET). — Veurne. — Zurich.

9. — Blz. 205-211. Nieuwe uitgaven :

K. O. Meinsma. Middeleeuwsche bibliotheken 'E. W. MOES'. — G. W. Kernkamp. Verslag van een onderzoek in Zweden enz. — Le Bréviaire Grimani (W. D. V.). — J. Hagers. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het boekhouden (E. D. B.). — Album-Kern (E. D. B.). — Alfred Berrewaerts. Presse périodique louvaniste. — Koninklijke Bibliotheek 's Gravenhage. Catalogus der geschiedenis. Frankrijk. — Delisle-biographie. — Catalogue de l'« Utrecht ».

10. — Blz. 212-216. Tijdschriften :

Biekorf. — Bulletijn der maatsch. van geschied- en oudheidkunde te Gent. — Kunst en Leven. — De Nederlandsche Spectator. — Taxandria (E. W. M.). — Theologisch Tijdschrift. — De Tijdspiegel — Acad. royale de Belgique. Bulletins. — Id. Commission roy. d'histoire. — Annales de la Société d'Emulation de la Flandre. — Bulletin du cercle archéologique de Malines. — Echo religieux de Belgique. — Revue Bénédictine. — Bericht.

11. — Blz. 216-218. Mengelingen :

De Enschedé's te Haarlem. — Een eervol compliment. — Een tentoonstelling te Parijs. — Een voorbeeldige inrichting ! (Somerset House). — Handschriften ontvreemd te Rome. — Bibliotheken voor kinderen.

12. — Blz. 219. Veilingen :

J. Fievez (Brussel). — J. & A. Le Roy (Brussel). — G. B. van der Linden & C° (Groningen). — Van Stockum & Zoon ('s Gravenhage). — R. W. P. de Vries (Amsterdam).

13. — Blz. 219-222. Prijscatalogi :

Joseph Baer & C° (Frankfort a. d. M.). — J. W. van Leeuwen (Leiden). — Emile Leleu (Rijsel), — G. Lissa (Berlijn . — L. de Meuleneere (Brussel . — M. Nijhoff ('s Gravenhage) (*met een reproductie naar een houtsnee uit* Corona Mistica. *Antw., Ger. Leeu, 1492*). — P. de Sadeleer (Brussel). — R. W. P. de Vries (Amsterdam).

BERICHT. — Wegens overvloed van kopij, moesten o. a. eenige bijdragen, die reeds afgedrukt waren, tot het volgende nummer verschoven worden, nl. van de heeren J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN en WILLEM DE VREESE.

Bij de op den omslag van nummer 2-3 medegedeelde lijst dergenen die hunne medewerking toegezegd hebben, zijn nog te voegen :

De Heeren

T. J. DE BOER, onderbibliothecaris, Rijks-Universiteitsbibliotheek, Groningen.

D. F. BLÖTE, leeraar, Tilburg.

PAUL BERGMANS, onderbibliothecaris, Universiteitsbibliotheek, Gent.

Bericht aan de heeren Bibliothecarissen.

Ten einde de rubriek *Mededeelingen over Bibliotheken* zoo volledig mogelijk te maken, doet de Redactie een dringenden oproep tot de heeren Bibliothecarissen uit Noord en Zuid.

Abonneert u op:

DE NAVORSCHER

Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen die iets weten, te vragen hebben of kunnen oplossen, onder bestuur van J. F. VAN SOMEREN, Bibliothecaris der Rijks-Universiteit te Utrecht.

53e JAARGANG

BESTEMMING: Mededeeling en bespreking van allerlei onderwerpen op het gebied van N. en Z. Nederl. geschiedenis, oudheidkunde, munt- en penningkunde, geslacht- en wapenkunde, kunst- en kerkgeschiedenis, geschiedenis der Nederl. taal en letteren.

MEDEWERKERS: o. a. Mr. C. Bake, Dr. N. S. Bannier, Joh. H. Been, Jhr. P. H. A. Martini Buys, Fred. Caland, D. C. J. van Doorninck, Mr. R. Fruin, Mr. S. van Gijn, J. E. ter Gouw, Prof. M. J. E. Heeres, R. W. J. F. baron Hoëvell, H. de Jager, Dr. N. Japikse, Dr. P. C. Molhuisen, Mr. P. van Meurs, C. J. Polvliet, Dr. H. J. Reijnders, Jhr. H. H. Roëll, Prof. Dr. H. C. Rogge, Jhr. D. Rutgers v. Rozenburg, Jhr. Mr. A. van Sasse van Ysselt, Aug. Sassen, J. W. des Tombe, Dr. J. S. van Veen, J. Vriesendorp, Mr. F. H. de Vos, Mr. G. de Vries van Doesburg, Dr. L. Wagenaar, J. D. Wagner, H. M. Werner, Johan Winkler.

WIJZE VAN UITGAVE: Maandelijks in afleveringen van 4 vel; nu en dan met platen en facsimilés. Prijs per jaargang met uitvoerig register **f 8.50**.

UITGEVERS: H. J. van de Garde & Co., Zaltbommel.

Zie de verschenen afleveringen

In geen Bibliotheek mag ontbreken:

Pirenne
Geschiedenis van België

Nederlandsche vertaling naar de 2e Fransche uitgave.

Een prospectus met beoordeelingen is verkrijgbaar.

De Nederlandsche uitgave is goedkooper dan de Fransche en de Duitsche.

Vraag prospectus in

De Nederlandsche Boekhandel
te Antwerpen en Gent

Verschenen en op aanvraag verkrijgbaar
voor 50 centiemen:

HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS TE ANTWERPEN EN ZIJNE KUNSTUITGAVEN

Een boekje van 16 bladzijden met portret van Christoffel Plantijn, naar een gravure van Jan Wiericx en een afdruk van het boekmerk van Plantijn.

De Nederlandsche Boekhandel
ANTWERPEN

ONZE KUNST

Het eerste Nederlandsch tijdschrift uitsluitend gewijd aan beeldende kunst

Verschijnt de 1e van iedere maand in afleveringen van ruim 5 vel in-4° met talrijke platen in en buiten den tekst

Frs. 16.— PER JAAR | **J.-E. BUSCHMANN ANTWERPEN**

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL, Antwerpen en Gent
L. J. VEEN, Amsterdam

JAARGANG I. NUMMER 5. SEPTEMBER-OCTOBER 1903.

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN
EMM. DE BOM, VA. DE LA MONTAGNE & WILLEM DEVREESE

UITGEVER
DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
ANTWERPEN · GENT ·
DRUKKER
J.E. BUSCHMANN ANTWERPEN

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in 8° Jezus formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES Jr.)

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **12.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **6.50**
BUITENLAND.	»	fr. **13.50**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, **Verdussenstraat 5,** ANTWERPEN.

Voor alles wat de uitgave, inschrijvingen en advertentiën betreft, zich te wenden tot

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
TE ANTWERPEN - ST. JACOBSMARKT, 50,
OF TE GENT - POSTHOORNSTRAAT, 16.

JAARGANG 1, NUMMER 5. **SEPTEMBER-OCTOBER 1903.**

INHOUD :

1. — Blz. 223-228. Geeraard van Woelbosch. Een Gentsch « scriver » en boekbinder uit de 15de eeuw. *Met reproductie van het watermerk* . . . . . WILLEM DE VREESE.

2. — Blz. 229-231. Deventer's oudste drukkers . . . . . J. W. ENSCHEDÉ.

3. — Blz. 232-240. Schuilnamen en deviezen uit vroeger tijd :

XI. M. L. (Maarten Luther). *Met reproductie van het titelblad.*
XII. (Nicolaas Jansens).
XIII. M. Anthonius Magirus (Peter Scholier). *Met reproductie naar een houtsnede.*
XIV. G. D. S. (Guilliam de Swaen). *Met reproductie naar het frontispice.*
XV. N. O. (Nicolaas Omazur).
XVI. Myn Leen is Godt den Heer (Johan de Leenheer).
XVII. F. D. C. (Frater Dominicus Campos). *Met reproductie van den voortitel* . . . . . V. A. DELA MONTAGNE.

☛ Zie het vervolg van den inhoud op de 3de bladzijde van den omslag.

JUN 3

GEERAARD VAN WOELBOSCH

EEN GENTSCH « SCRIVER » EN BOEKBINDER UIT DE 15de EEUW

Met blijde verrassing las ik indertijd bij DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden* 7,76, dat in het archief der Sint-Jacobskerk te Gent o. a. berustte een « berijmd spel, geschreven op papier en tot voor korten tijd gebonden met een omslag van een 15e eeuwsch Rentboek der Armen. » Onmiddellijk stelde ik pogingen in het werk om het stuk te zien te krijgen; sedert is het ter beschikking van iedereen, dank zij de niet genoeg te roemen liberaliteit van het kerkbestuur, dat het ten geschenke gaf aan de universiteitsbibliotheek alhier, waar het onder nummer G 14000 bewaard wordt.

Het kostbaar document is niet een blad, maar een ongevouwen vel papier, dat aan drie zijden : boven-, onderaan en rechts wat afgesneden is, zooals wij ook aan den tekst zien kunnen, en thans 408 mm. hoog bij 292 breed is. Door vergelijking met een ongeschonden vel blijkt dat er telkens ongeveer een strook van een centimeter breed is weggesneden. Het watermerk van het papier is een anker met een Latijnsch kruis er boven op : een reproductie van dit merk gaat hier bij. Volgens een aanteekening in margine, geschreven door een lid van het tegenwoordig kerkbestuur van Sint-Jacobskerk, was dit vel papier « vroeger ingenaaid in den band van den renteboek van H. Geest van St Jacobs [uit] het jaar 1436. » Hier en daar zijn er wormsteken en scheuren in, en ook door het losmaken uit den band van 't genoemde renteboek heeft het stuk eenigszins geleden.

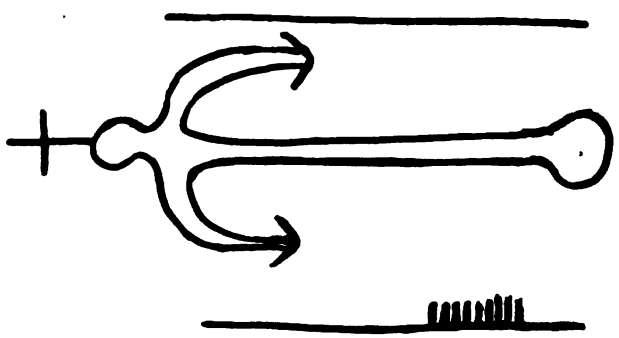

Dit vel papier is aan beide zijden beschreven in eenzelfde hand, die bij het jaar 1436 uitnemend past. Aan de eene zijde staat het berijmde spel, waarvan de heer De Potter in zijn geschiedenis van Gent terloops gewaagt, maar dat veel meer aandacht verdient, dan hij er aan geschonken heeft. Het is een allegorisch stuk, wellicht maar een fragment, waarin de ellende van den « scamelen man » en de harteloosheid van den « riken vrek » gedurende den winter, respective de strijd tusschen winter

en zomer, die echt Germaansche voorstelling, geschilderd wordt. We mogen er dus een belangrijke aanwinst voor de geschiedenis onzer letterkunde in zien. Evenzoo voor de taalkunde : er komen nl. verschillende zeldzame woorden en vormen in voor (1). Maar daarover behoeft hier niet verder uitgeweid te worden : het stuk zal weldra verschijnen in de door dr. Leendertz bezorgde tweede uitgave der Middelnederlandsche dramatische poëzie en daar zal er zeker het noodige over gezegd worden.

Op de andere zijde van het vel papier staat een stuk van geheel anderen aard, nl. een rekwest gericht tot « de heeren vander wet » te Gent door zekeren Geeraard van Woelbosch, die zich beklaagt over beleediging en schade hem aangedaan en berokkend door zekeren Claus den Scrivere. Voor we verder gaan moge het curieuse stuk hier eerst volgen (2).

Dese vanden ghescille wesende tusschen clause den scrivere an deen side / Ende gheerde van woelbosch an dander zide d[*oen te*] verstane aldus in aldeser mannieren hier naer volghende/hoe dat gheerd van woelbosch op eenen tijt ghels te doene hadd[*e*] ende es commen an clayse vorseit ende bat hem dat hi gheerde soude willen leenen x of xij. groten viij. daghe lanc (1) ghelijc dat ghesellen som tijts doen / gheer[*d*] soude clayse goeden pant gheven / clays vraegde wat pande dat zijn soude / gheerd vorseit haelde claeyse een goet ghetide / dat wi[*llem*] van steelant sent ghecocht heeft vj. scellinghen groten de vorseide claus die seide toet gheerde / wat hi hem te verdrinckene gheven soude van desen viij. daghen lanc gheerd seide dat *hi* clause (2) gheven soude eenen groten ende waert bij also dat langhere stonde hi wilde voert altoes clays goeden moet hebben / het gheviel dat gheerd dese viij. daghe (3) overliden liet noch viij. daghe oft viertienacht gheer[*de*] vraegde clayse oft hi eenich ghelt wilde hebben in minderinghen van desen xij. groten clays seide ja hij / gheerd gaf hem iiij [*groten*] in minderinghen met welken iiij. groten dat claus doen seide dat ten aerde omme coren gaen moeste Doen bleven daer noch x. groten ende eenen (4) groten van baten / nader hant quam gheerd aen clayse ende vraegde na sinen boec hoe vele dat hi clayse (5) tachtere sijn soude clays seide doe alse menich weke alse meneghen groten gheerd die betaelde

---

(1) Zoo b. v. *cawetten*, tot nog toe alleen uit Kiliaan en door afleidingen bekend; *wrempen, fiolen laten sorgen*, nog maar een enkele maal aangetroffen; *kerstandyen* = *carstaengen*, enz.

(2) Deze afdruk is geheel conform met het oorspronkelijke, met dien verstande : dat 1° de verkortingen zijn opgelost; 2° i en j, u en v naar ons tegenwoordig gebruik zijn gebezigd; 3° aanvullingen, noodzakelijk geworden door wormsteken in—, afsnijden en afschilferen van het papier, cursief gezet zijn tusschen rechte haakjes (waarbij gedeelten van letters, hoe gering ook, als geheele letters zijn beschouwd); 4° wijzigingen in den tekst cursief zijn gezet; 5° door den schrijver van het stuk doorgehaalde letters en woorden en thans door gaten in—, afsnijden en afschilferen van 't papier verdwenen letters en woorden, die ik niet ex conjectura weet te herstellen, door tusschen rechte haakjes geplaatste puntjes zijn vervangen; 6° dat alle door den schrijver in het stuk aangebrachte wijzigingen nauwkeurig zijn vermeld.

(1) viij. daghe lanc *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* groten *en* ghelijc.

(2) dat hi clause *ens. Eerst stond er* · dat hi hem gheven soude, *maar naderhand werd* hi hem *doorgehaald en er boven geschreven* clause. *Maar 't is duidelijk dat* hi *bij vergissing is doorgehaald.*

(3) daghe *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* viij. *en* overliden.

(4) *Eerst* den *doorgehaald en daar boven geschreven* : eenen.

(5) *Eerst* hem *doorgehaald en daarboven* clayse.

dese x groten (1) van den principale ende hi gaf iij. [*groten*] van costen (2) mids dat wel v. weken stont so bleef gheerd van costen tachtere noch ij. groten ende claus behilt altoes den boec de voerseide claus es commen op eenen avont hi ende sijn broedere ten tiden (3) dat gheerd woende ant scepenen huus met gaders dat cl[*aus*] noch ij. groten hebben wilde / souden zijn v. weken vul betaelt zijn / Doen seide de vorseide gheerd toet clayse dat (4) wel liden mochte al gave claus den boec sonder ghelt / claus soude noch te sinen ij. groten wel comen / doen riep ende seide claus daer met ruden woerde toet gheerde dat hi een vul suerare waere dwelke (5) de ghebuere alle mochten horen / (6) dat claeys daer seide ende riep lude (7) met sinen openbaren onrechte / na der hant als dit al leden es so comt clays noch op eenen tijt te gheerds huus ant scepenen huus ende vraegt gheerde oft hi noch niet vanden ij. groten sceeden (8) en wilt / gheerd die seide doe toet clayse naer dat hise emmer hebben wilde de ij. groten dat hi name tghe[*tide*] ende droecht in de perseme ende haeldeser (9) up ende bringhen gheerde den brief vander persemen claus die ghinc int swee[*r*]deken ende hiesch up dit ghetide xij. groten also de vrouwe sent toet gheerde gheseit heeft / ende (10) de vrouwe seide dat z[*ij*] up gheen bouke leenen en wilde so verre dat clays dede ende seide an de vrouwe dat sij (11) hem daer up leende .iiij. groten daer hi maer ghehadt(12) en soude hebben ij.groten Doen quam clays ende brachte gheerde den brief ende seide hem dat den boec int sweerdeken was Doen vraegde gheerd clayse of hem goet also dochte dat hi ontfinc iiij. groten ende aelde iiij. groten voere twee / clays seide hi hads te doene hi moestere met ten aerde gaen als ofte hi wilde segghen dat ghenoech overe hem ghinghe / Dese voe[*rseide*] saken sijn voertijts al leden (13) in den somere lest leden / Waer clays alle dese vorseide saken kent hi kent waer hi lijt recht waer hijt ontk[*ent*] Gheerd leghes som vermet in clays broedere oft clays (14) does zijn eed oft gheerd saelt (15) doen / Hier naer dit a[*l*] leden zijnde so es commen de vorseide claus te gheerds huse ende heeft gheerde ghebeden dat hem gheerd soude willen benden [*met*] berderen ende leren .iiij. boeke claus soude gheerde geven ij. groten te verdrinckene ende clays (16) gheloefde daer gheerde dat hi hem wel maken wilde hads gherd te doene hi soude hem also vele warx maken omme ij. groten welke vorseide iiij. bouke clause niet toe en behoerden gheerd die heeft dese iiij. bouke ghebonden ende heeftse onder hem ghehouwen toet dat de man quam die dese iiij. bouke toe behoren clays ende de man vanden (17) boeken sijn comen te gheerds huus daer [*g*]heerd nu woent ende willen hebben dese bouke gheerd die seide toet clayse dat hem redelijc dochte dat hi wil[*de*] rekenen jeghen hem ende so verre dat [.....] (18) seide clays ghi willet duwe al uut hebben ic wille dmijne oec h[*ebben*] Ende gheerd begonste clayse alle des[*e vor*]seide (19) poente te verhaelne / hoe dat claus commen

---

(1) *Eerst* x. groten ende van *enz., maar* ende *daarna doorgehaald.*

(2) *Eerst* van costen ende mids *enz , maar* ende *daarna doorgehaald.*

(3) *vóór* tiden *:* d *maar doorgehaald ; de schrijver was op het punt het volgende* dat *te zetten.*

(4) dat *boven den regel bijgeschreven met verwijzingstecken tusschen* clayse *en* wel.

(5) dwelke *boven* dat *doorgehaald en geëxpungeerd.*

(6) *Hierop volgt, maar doorghaald :* dit bleef aldus staende gheerd sw [...] en dwelke.

(7) lude *is boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* riep *en* met.

(8) *Eerst* niet sceeden *enz. maar daarna* niet *doorgehaald.*

(9) *vóór* haeldeser : al *maar doorgehaald.*

(10) ende *boven den regel bijgeschreven zonder verwijzingsteeken.*

(11) sij *boven den regel bijgeschreven zonder verwijzingsteeken.*

(12) ghehadt *boven op* ghad *dat doorgehaald is.*

(13) *Er stond eerst* Dese voerseide h es al leden *enz., vóór* es *is in margine bijgeschreven :* saken sijn voer *de* r *van* voer *staat boven op* es *en er boven staat* tijts.

(14) *Vóór* clays *:* doen *doorgehaald en geëxpungeerd.*

(15) saelt *tweemaal geschreven, de tweede maal doorgehaald.*

(16) *Vóór* clays *:* g *doorgehaald.*

(17) *Vóór* vanden *:* ende *doorgehaald.*

(18) *Hier is een gat in het hs., er kunnen ongeveer zes letters te loor gegaan zijn.*

(19) *Ten gevolge van het gat is hier alleen te zien : een gedeelte van de basis van* de *en het onder den regel strekkende gedeelte van de* s *van* dese; *verder het onder den regel strekkende gedeelte van de* s *met een overblijfsel van de verkortingstreep van* vorseide.

was te g[*heerd*]s huus met (1) zinen ij. groten ende hadde gheerde ghescolden (2) suerare met sinen oppenbaren onrechte / clays die en es des[*er*] vilender woerde [*niet*] af ghegaen ende b[*l*]ijfter vaste bij hadde hi te voren yet qualic ghesproken ende riept (3) gheerde noch vuyllicker (4) en[*de*] onnuttelikere meer dan twee warf of drie ende (5) seide het was waer dat gheerd was een vuyl cockijn ende een vuyl suerare ende hadd[*i*] gheerde (6) daer buten gheerd (7) soud becopen ende scoot naer gheerde binnen gheerds huus ende riep (8) gheerde (9) een warven ander warven ter straten ute ende dat gheerd upt strate quame ende hiet gheerde dat hi hem voere clays wachte (10) ende maectte hem te houwene in ghee[*rds*] huus dwelke hem gheerd scaemde mids gaders dat gheerds ghebuere hoerden in sine nieuwe woenste ende oec dat hem gheerd scaemde rudecheyt te beseghene mids gaders dat gheerds wijf eenen dach niet sekere en g[*h*]inc (11) van kinde (12) noch nie se[*nt*] gheerds wive (13) [*d*]en (14) vaer uten lede en quam van scaemten ende vervaertheden ende gramscepen / dwelke onreyne vylayne woerde gheerd clayse verdreghen heeft ten besten dat hi can en (15) mach mids dat gheerd daer af meent te sinen rechte te comme[*ne*] het zij bi wette of bij manscepe / ghemerct dat een (16) onribele sake es te commene in eens porters huus te seggen[*e*] ten bij sine van iiij of .v.(17) personen ter straten uut te roepene hem doen te houdene sijn mes biden echte te nemenne over mids d[*at*] gheerd (18) sijn ghelt gherne (19) ghehadt hadde dat hem clays sculdich was over te leggene (20) gheerd die meent (21) dat dit (22) gherechte foertsse (23) ende transe n[*iet*] geheeten soude zijn in zine maertse / weder bander zijde so was clayse ghelt gheven dat clays (24) gheerde gheven soude dat wa[*s*] de (25) man dies (26) de boeke waren die verteerdet tghelt te gheerds int huus clays onthout oec (27) dat ghelt over sijn beste goet (28) Biddende mijn heeren die mannen zijt omme gods wille omme corte expeditie dat ghi my (29) van desen vorscreven saken den stoc op e[*n*]de nedere draghen wilt ende dien mesdadich es dat hi dat so betere (30) also u lieden ghelieven sal dat hem

---

(1) met *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* huus *en* zinen.

(2) *Vóór* gescolden : f *maar doorgehaald.*

(3) riept *tweemaal geschreven, de eerste maal doorgehaald.*

(4) *Vóór* vuyllicker : vuyl *verbeterd uit* vul, *maar doorgehaald.*

(5) *Vóór* ende : da *maar doorgehaald.*

(6) *Eerst* my *dat doorgehaald is en waarboven geschreven is* gheerde

(7) *Vóór* gheerd : ic f *doch doorgehaald, de steller was blijkbaar op het punt* ic soud *te schrijven.*

(8) riep *tweemaal geschreven, de eerste maal doorgehaald.*

(9) gheerde *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* riep *en* een.

(10) ende hiet gheerde dat hi hem voere clays wachte *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* quame *en* ende

(11) g[*h*]inc : *de* h *is doorgehaald en boven het woord is bijgeschreven* gaet. *Vermoedelijk heeft de steller nog bijtijds bemerkt dat de tegenwoordige tijd in den context niet past en daardoor* ghinc *niet geheel doorgehaald.*

(12) van kinde : *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* g[*h*]inc *en* noch.

(13) gheerds wive *boven den regel bijgeschreven boven* haer *dat doorgehaald is.*

(14) [*d*]en *de streep waarmede het voorgaande woord doorgehaald is, loopt door tot de* d *van dit* den

(15) en *sic.*

(16) *Vóór* een : ghe *maar doorgehaald.*

(17) .v. *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* of *en* personen.

(18) gheerd *tweemaal geschreven, maar de tweede maal doorgehaald.*

(19) gherne *tusschen de regels bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* ghelt *en* ghehadt.

(20) over te leggene *tusschen de regels bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* was *en* gheerd

(21) meent *boven* seit *dat doorgehaald is.*

(22) dit *tusschen de regels bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* dat *en* gherechte.

(23) foertsse *verbeterd uit* voertsse : *de* f *is boven op de* v *geschreven.*

(24) *Eerst* hi *dat doorgehaald is en daarboven* clays *geschreven.*

(25) de *verbeterd uit* den : *de verkortingstreep boven de* e *is doorgehaald.*

(26) *Vóór* dies : die *met het begin van een vierde letter (eene* e) *maar doorgehaald.*

(27) oec *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* onthout *en* dat.

(28) *Eerst* gheerd oec hier up *doch doorgehaald en daar boven* over sijn beste goet

(29) my *boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* ghi *en* van

(30) *Hier is tusschen* betere *en* also *een verwijzingsteeken geplaatst,maar boven den regel is niets bijgeschreven.*

andre persone van gheli[*ken*] woerden (1) wachte Ende de (2) vorseide gheerd sal gode gherne voere u lieden bidden. »

Het hoeft geen nader betoog, dat dit stuk, dat den lezer een paar schilderachtige straattooneelen voor den geest brengt, een klad is. Uit veranderingen als die van *ic* en *my* in *gheerde* (terwijl *my* zelfs éénmaal is blijven staan), blijkt dat het een autograaf is, en verschillende bijzonderheden laten vermoeden, dat Geeraard van Woelbosch een « scriver » van beroep was. Vooreerst vraagt hij geld te leen aan Claus den Scrivere, wiens naam alles zegt, « gelijc dat gheselle somtijts doen » ; hij was boekbinder, aangezien Claus de Scrivere hem naderhand komt verzoeken vier boeken te voorzien van een band van eikenhouten, met leer overtrokken borden, en het is genoeg bekend dat in de 15de eeuw onze boekbinders tegelijkertijd meest allen « scrivers » waren; ten derde, hij schrijft zijn rekwest eigenhandig, en ook de keerzijde vinden we door hem zelven beschreven. Het is ook waarschijnlijk dat het getijdenboek, dat Geeraard van Woelbosch als onderpand geeft aan Claus den Scrivere en naderhand verkocht aan Willem van Steelant, door hem zelven geschreven was.

Hetgeen het rekwest met vrij veel zekerheid laat vermoeden, wordt buiten twijfel gesteld door de volgende posten uit de stadsrekeningen van Gent (1) :

Item ghegheven Gheeraerd van Woelbosch van dat hij den messael dienende in de cappelle van der kuere verbonden ende verrepareert heeft datter an ghebrac xij sc. gr.
Rekening 1450-'51, bl. 113 a.

Item ghegheven meester Gheeraert van Woelbosch van xxiiij brieven te scrivene met grooten lettren die bij laste van den hooftmannen voor de huuse vanden fugetiven ghestelt waren. viij. gr.
Rekening 1451-'52, bl. 213 b.

Item ghegheven meester Gheeraerde van Woelbosch van dat hij was int Beelfroyt ende lijmde de previlegien bij laste van scepenen den xiiijsten dach in sporcle vi d. gr.
Rekening 1453-'54, bl. 145a.

Item ghegheven meester Gheeraerde van Woelbosch vanden namen van scepenen in ij berdekins te scrivene dienende in beede de cameren naer tverclaers vander cedulle den xxvjsten dach in ougste viij d. g.

Item ghegheven meester Gheeraerde van Woelbosch scryveyn van zekeren ghetale van bladeren te lijmene die gheschuert waren inden messael inde cappelle van ghedeele den vijsten dach in september iiij d. g.
Rekening 1454-'55, bl. 56b.

Item ghegheven ten beveelne van scepenen meester Gheeraerde van Woelbosch ende Gheeraerde van Crombrugghe, boucscrivers, van dat zij de namen vanden

(1) woerden *staat in margine vóór den laatsten regel.*
(2) de *is boven den regel bijgeschreven met verwijzingsteeken tusschen* Ende *en* vorseide.

(1) Ik ben de mededeeling dezer posten verschuldigd aan mijn geachten ambtgenoot den heer V. vander Haeghen, archivaris der stad Gent, wien ik daarvoor opnieuw mijn beleefden dank betuig.

[illegible] met ronden [illegible] cappelle vander kuere [illegible] gaderne [illegible] termijn up hem [illegible] den. gr.

[illegible] 1456-57, bl. 303 a.

[illegible] Woelbosch van den [illegible] van ghedeele dat [illegible] te stellene ende [illegible]

[illegible] 1458-59, bl. 127 a.

[illegible] Woelbosch het allesbehalve [illegible] van stadswege [illegible]

[illegible] Woelbosch. [illegible] aelmoesenen te [illegible] zelve jaer lxxv. [illegible] alle ongste anno [illegible] vi sc.

[illegible] 1475-76, bl. 180 a.

[illegible] Woelbosch tot het spel dat [illegible] meer dan kopiist? [illegible] het spel maar een klad, [illegible] voorkomen. Maar [illegible] Tot vier [illegible] een ander. [illegible] geschreven was, [illegible] en de rijmen [illegible] zelf: een [illegible] achter [illegible] die een tekst [illegible] Geeraard van [illegible] de [illegible] schrijver », de [illegible]

[illegible] VREESE

DEVENTER'S OUDSTE DRUKKERS

Onder de plaatsen in Noord-Nederland waar het boekdrukken al heel vroeg uitgeoefend werd, moet Deventer zeker niet in de laatste plaats genoemd worden. Dr. Ledeboer en Dr. Van Eyk hadden reeds vroeger de uitkomsten van hun onderzoekingen dienaangaande bekend gemaakt; thans heeft Dr. M. E. Houck, te Deventer, in de *Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijssels' recht en geschiedenis*, (Dl. XXIII, blz. 19 vlg.), de resultaten van zijn nasporingen gepubliceerd. In zijn *Iets over Deventer's oudste drukkers* geeft hij wat hem voor het oogenblik het wetenswaardigst voorkomt van hetgeen hij uit archiefstukken omtrent de Paffraedt's, Van Breda's, Suzeler's en Van de Borne's noteerde. Geen bibliografische, wel biografische, sociale en familie-aanteekeningen zijn het dus. Ik geef hier een kort overzicht.

Richard Paffraedt kocht in 1480 het burgerrecht; zijn sterfjaar bleek niet.

Albert Paffraedt, denkelijk zijn oudste zoon, zette de drukkerij voort. Hij wordt het eerst genoemd in 1507. Door zijn huwelijk in 1512 werd hij de zwager van den drukker Wessel Suzeler. Na 1548 zijn er geen stukken omtrent hem gevonden. Een paar maal kwam hij in ongewenschte aanraking met de overheid onder verdenking van kerkelijke onrechtzinnigheid. In 1557 was hij overleden, want in dat jaar werd door zijn weduwe verklaard, dat zij door haar zoon Richard Paffraedt afbetaald was voor het overnemen van den drukkerij-inventaris en het gieterij-materiaal. De drukker Albert Paffraedt had dus, zooals destijds meestal het gebruik was, een eigen lettergieterij. Peter Paffraedt, een broeder van dezen laatsten Richard, was, naar het schijnt, stempelsnijder.

Omtrent Alberts zwager Wessel Suzeler, waarvan de Deventer Athenæum-bibliotheek drukken van 1523 bezit, is weinig gevonden. In 1534 leefde hij nog, doch in 1536 wordt zijne vrouw als weduwe opgegeven.

Jacob van Breda kocht in 1483 het burgerrecht en was in 1525 reeds overleden. De vraag of hij door zijn huwelijk met Hermanna de schoonvader geworden is van Dirk van den Borne, weet Dr. Houck niet met zekerheid te beantwoorden. Het schijnt uit de archivalia echter wel te blijken, dat tusschen Van den Borne en Johan van Breda, den zoon van den genoemden Jacob, familie-relaties bestaan hebben. Indien dit zoo is, dan schijnt het vreemd dat in 1558 of daaromtrent de drukkerij van Van den Borne bij openbaren verkoop in handen van Johan

van Breda is overgegaan. De mededeeling, dat de koopsom ter hand gesteld werd aan den gezworen stadsverkooper ter betaling der schuldeischers, duidt op een financieel zwak staande nalatenschap.

Deze Dirk van den Borne wordt het eerst genoemd in 1478. Is hij dezelfde als Dirck Prenter? Groote voorzichtigheid moet betracht worden bij het identificeeren van personen, wanneer beroepsnamen ook als geslachtsnamen voorkomen. Evenals Albert Paffraedt kwam Van den Borne met den rechter in aanraking en wel in 1544, ten gevolge van het drukken van David Joris' *Twōderboeck*, dat hij in 1542 voor Jurr. Ketel ter perse gelegd had (1). Zijn alle werken met het adres « Daventriae, Theodoricus de Borne », en die, welke aan dezen prenter worden toegeschreven, wel van de pers van één en denzelfden persoon afkomstig, vraagt Dr. Houck? De mogelijkheid bestaat z. i. dat Dirk van den Born een zoon had, die eveneens Dirk heette en drukker te Deventer was.

In de vroegste boekdruk-geschiedenis van Deventer zien we dus weer een voorbeeld hoe een industrie eigen was aan bepaalde geslachten. Ik ben niet ongevoelig voor de meening, dat ook hier de invloed van een atavisme valt op te merken wat, gesteund door familietradities, niet anders als gunstig heeft kunnen werken op den vooruitgang van het bedrijf en daardoor tot materieel gewin van den persoon.

Eindelijk noemt Dr. Houck een Godschalck Prenther van Bedber, die in 1492 een huis te Deventer kocht, omtrent wien verder niets is mede te deelen. Ook ontvangt hij gaarne inlichtingen omtrent zekeren Egidius Gourmont, die volgens Dr. Ledeboer te Deventer werkzaam was. Van zijn bestaan te Deventer vond Dr. Houck geen spoor.

Een opheldering dienaangaande ben ik niet bij machte te geven. Ik ben echter niet geneigd de mededeeling van wijlen Dr. Ledeboer voor foutief te verklaren, omdat deze als een nauwkeurig werker bekend was. Dr. Ledeboer moet zijn bericht uit een bron geput hebben, al noemt hij in zijn gepubliceerde geschriften ongelukkig niet welke.

Er is een uitwendig punt, dat wellicht een vingerwijzing kan zijn tot verder onderzoek.

Egidius of Gilles Gourmont, in het bijzonder bekend als de drukker van de *Champ flevry* van Geofroy Tory (1529), was van 1506 tot 1530 drukker te Parijs; te gelijk was als zoodanig aldaar ook werkzaam Judocus Badius (1498-1535). Diens boekdrukkersmerk was een drukpers, naar Faulmann (2) afbeeldt reeds in 1498. Een herhaling van dit merk werd in 1515 gebruikt door Jacob van Breda (3) te Deventer, door Pieter de Keysere te Gent (1516-1547) (4) en in 1518 door Van den Borne op zijn uitgaaf

(1) Volgens den *Catalogus van de Bibl. Doopsg. der Ver. Gemeente te Amsterdam.* Dl. II, blz. 206.

(2) *Illustrirte Geschichte der Buchdruckerkunst.* Wien, 1882. S. 22.

(3) Nijhoff. *L'Art typographique.* Blad Deventer-Jacobus de Breda I.

(4) *La femme dans l'imprimerie.* passim.

van Plautus' *Trinummus*. We hebben hier dus uitwendig een gebruiksovereenkomst tusschen een Parijschen en een Deventerschen drukker en wel gelijktijdig. Nu erken ik onmiddellijk, dat dit niets bewijst, omdat het aannemen van een pers als embleem zoo zeer voor de hand ligt, dat daarin inderdaad geen punt van uitgang genomen kan worden. Waar echter Dr. Ledeboer een Parijschen drukker te Deventer vermeldt in 1510 wiens werkzaamheid aldaar voorhands aan twijfel onderhevig is, daar wijs ik op een drukkerij-overeenkomst tusschen beide plaatsen, die locaal-historici wellicht op het gewenschte spoor kan helpen.

Het Deventer archief is door Dr. Houck nog lang niet geheel doorzocht met het oog op de boekdrukkunst. Nader onderzoek kan dus veel licht geven. Opmerkelijk is, dat tot nu toe niets gevonden is omtrent een verhouding van Richard Paffraedt en van Jacob van Breda tot de Humanisten van hun tijd, evenmin als van een drukkerij in de Fraterhuizen vóór de komst dier drukkers.

Den laatsten zin van Dr. Houck's artikel schrijf ik met nadruk over :

« Verder beveel ik mij ten zeerste aan voor opgaven van personalia, handelsbetrekkingen, enz., enz. der in dit artikel behandelde personen. »

Overveen. J. W. ENSCHEDÉ.

SCHUILNAMEN EN DEVIEZEN UIT VROEGER TIJD

XI

M. L. (Maarten Luther).

¶ *Van dat heylighe Pater noſter Een verſtandelicke eñ oerbaerlicke vclaringhe / hoe eñ in wat manieren dat eē kerſten mēſche dat heilighe ghebet ſinē hemelſchen vader bequamelic offeren ſal / het welc dat hoechſte eñ excelēſte is bouen alle ander gebedē Wāt god ſelue ons geleert heeft dit gebet te biddē Gemaect doer enē geleerdē doctoer.* *M. L.* z. p. n. j. In-16. Sign. A.-H.

Van Doornink (*Vermomde en naamlooze schrijvers*, I, blz. 400) vermeldt dezen druk, die hij, met een vraagteeken wel is waar, op 1518 stelt. Dat zal wel eene dwaling en de vertaling van ietwat later zijn. Immers, Kuczynski (*Verzeichniss einer Sammlung von nahezu 3000 Flugschriften Luthers und seiner Zeitgenossen*, blz. 121), geeft als eerste Duitsche uitgave op : *Auslegūg vnd Deutūg des heyligen vater unsers durch den Erwyrdidigen vnd Hochgelartē Martin Luther.... zu Wittenbergk. Im. M. D. vñ. xvij. Jar gepredigeth, in der fasten...* Leiptzick, V. Schumann, 1518. 4. 24 bl.

Het boekje schijnt een Antwerpsche druk te zijn, volgens sommigen van Hillen van Hoochstraten, van Willem Vorsterman volgens anderen.

Het zou, vermoedt Dr. Sepp *(Verboden lectuur)* de eerste Nederl. uitgave zijn van het geschrift van Luther, die later zou herdrukt zijn onder den naam van M. Bywank, eene poging om zijnen oorsprong verborgen te houden en er de aandacht van af te leiden. Mislukte poging echter, want het werkje werd in 1550 op den index gebracht, met den titel : « *Dat Paternoster vuytgeleit door Matthias Bywank.* »

Op den titel van het exemplaar der vroegste Nederlandsche uitgave, dat in ons bezit is, heeft men oudtijds getracht de letters M. L. weg te schrappen. Er zijn alleen eenige brokstukjes van overgebleven, zooals op het nevensstaand fac-simile zichtbaar is.

XII

N. I. (Nicolaas Jansens, van Rosendaal).

Men treft die letters aan onder eenige liederen in « *Parnassvs dat is den Blijen-bergh* », 2e druk, Antw. 1623. — Die liederen komen ook voor in : « *Een nieu Devoot Geestelick Lietboek, Ghemaeckt door Nicolaes Iansens, van Roosendael* », een werk dat eene approbatie heeft van 1594, en waarvan wij onder de oogen hebben « desen lesten druck », Antw. Gheleyn Janssens, 1616.

Drie van de met N. I. gemerkte liederen in *Parnassvs,* vonden wij niet terug in het *Lietboek ;* het zijn : « *Devote herten, wilt vreughden rapen* » ; « *Weest nu eens bly, van herten vry* », en « *Een vrolijk Tafel-liedeken van het goedt bier.* » — Waar Nicolaas Jansens in onze letterkunde nog bijna een onbekende is, al zal, naar het oordeel van Dr. G. Kalff « de toekomstige geschiedschrijver van ons geestelijk lied rekening moeten houden met zijn « *Nieu Devoot gheestelick Lietboeck* » (1), is het niet zonder belang de aandacht te vestigen op de drie, niet in zijnen bundel voorkomende liederen.

Wij schrijven hier het « Tafel-liedeken van het goedt bier » over, waarin een satyrische toon wordt aangeslagen, die voor den dichter der devote gezangen iets ongewoons is :

---

(1) *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de 16e eeuw*, II, blz. 103 (noot).

EEN VROLIJCK TAFEL LIEDEKEN VAN HET GOEDT BIER,

op de wijse :

O Nachtegael in 't wilde.

Ghy droeckaers principale /
Minnaers van het goet bier /
Een droefelijcke quale
Sal ick u singhen hier.
Maeckt van u potten scherven
Die dick sit op de banck
Het goet bier dat moet sterven
Want het wordt veel te cranck.

De molenaers sonder falen
Doen hem oock groot ghequel ;
Als sy de granen malen
Sy scheppen diep en wel...
Sy soecken goet en erven /
Dus singh ick mijnen sanck /
Het goet bier dat moet sterven,
Want het wordt veel te cranck.

De brouwers seer hoochmoedigh
Sy drincken gheren wijn /
Het water overvloedigh
Putten haer knechten fijn
Daer mede sy bederven
En maecken t'sopken lanck /
Dus moet dat goet bier sterven,
Want het wordt veel te cranck.

De coren-coopers ghierigh
Gaen proncken alsoo breedt ;
Haer jonghe vrouwen cierigh
Gaen gheren fray ghecleedt.
Sy en willen niet derven
Haer schoon cieradigh blanck
Dus moet dat goedt bier sterven
Want het wordt veel te cranck.

De schippers die 't ons brenghen
En zijn oock niet zoo slecht /
Men moet sonder verlenghen
Betalen wel haer recht ;
Sy soecken te verwerven
Schip loon naer haeren danck /
Dus moet het goet bier sterven,
Want het wordt veel te cranck.

De tappers sonder flouwen
Weten practijcken siet
Sy konnen oock wel brouwen
Al zijn sy in't Ambacht niet.
Sy schrijven en sy kerven
Betaelt wordt hunnen ganck /
Dus moet dat goet bier sterven,
Want het wordt veel te cranck.

Prince hoe kanmen prijsen
Die accidenten blouw /
Importen en accijsen
Sy maecken 'tbier zoo flouw.
Ten zy deur goede conserven
Silver van claer gheclanck /
Het goet bier dat moet sterven,
Want het wordt veel te cranck.

XIII

M. ANTHONIUS MAGIRUS. (Peter Scholier, geboren te Antwerpen, herhaaldelijk schepen zijner geboortestad, overleden in 1635).

Koock-boeck ofte familieren Keuken-boeck. Leerende hoe datmen alderhande Vleesch / Voghelen / Wilt-braedt ende Visch koken sal : ende wanneer alderhande Spijse ende Wijn op haar beste is. Oock om alle manieren van Salaet te maken. Ghedruckt naer de Lovensche copije / ende op veel plaetsen verbetert. Ghemaeckt Door M. Anthonius Magirus. [Houtsnede : eene keuken.] t' Antwerpen Bij Godtgaf Verhulst / inde Cammerstraet / inden Witten Hasewint. 1663. In-16. 120 blz.

Antwerpen. — Verzam. Ridder van Havre en V. Dela Montagne.

Dit is — zooals de titel aanduidt — een tweede druk. Paquot (I, blz. 66) citeert de vroegere, met ongeveer den zelfden titel : Loven, J. Ch. Flavius, 12°, z. j.

De Antwerpsche burgervader, die voor gewichtige ambtsbeslommeringen verpoozing zocht in het beoefenen der edele kookkunst en er dan ook, dank aan « 24. Iaren experientie » terdege meê vertrouwd was geworden, zooals het aantal en de verscheidenheid zijner experimenten glansrijk bewijzen, laat zijne keukenrecepten voorafgaan van een gemoedelijken « Seyndt-brief aen alle Edel-Vrouwen ende Iouffrouwen van dese Neder-landen », waarin, na eenig geleerd filosofeeren over de verhouding van ziel en lichaam onderling, niet zonder eenige vermakelijke zelfverheffing, het nut van het ondernomen werk geprezen wordt. Of zijne voorschriften voor het bereiden van « Pottagikens, Sauskens, Sauciskens ende kokettjens » onze moderne koks zouden kunnen gerieven, vermogen wij, bij gebrek aan de vereischte speciale kennis, niet te beoordeelen ; wel wil het ons voorkomen dat er in zijne keuken-terminologie een zeker aantal te loor gegane bruikbare benamingen voorhanden zijn die het bargoensch onzer hedendaagsche spijskaarten voordeelig zouden vervangen.

Houtsnede op het titelblad van het « *Koock-Boeck* »

XIV

G. D. S. (Guilliam de Swaen, priester).

Den singende Swaen : dat is Den Lof-sangh der Heyligen, Die als singende Swaenen, de dood blygeestigh hebben ontfangen. Gemaeckt

door G. D. S. T'Antwerpen, By Arnout van Brakel, op de Wijngaert-Brugghe / in de Wijngaert-poorte. 1664. 8vo.

Antwerpen. — Stadsbibliotheek.

Eerste uitgave : Antwerpen, G. Lesteens, 1655.

Latere druk : « Op nieuw overgezien en van veel fouten gezuyvert en de nooten van een voornaem Meester van de Musiecq gecorrigeert ende verbetert (sic). Te Leyden, bij Frans de Does, Boekverkooper op de Hoygraft, in de vijf vocalen » 1728.

In drie met N. S. (Neefs ?) geteekende lofdichten, wordt op 's dichters naam gezinspeeld, nl. :

« Want daedelijck *Wil-hem de Swaen* tot zinghen voeghen,
En geven eer hy sterft, tot ygelijcx vernoegen,
Zoo veelderleye zangh, zoo aengenaem geluyd,
Dat die wat zangs gesint is, vaert tot zangh me uyt.... »

Het boek bevat 269 liederen, meest allen met de muziekale noteering, en eene belangrijke « Tafel der Liedekens, gaende soo op wereldtsche als geestelijcke voysen, op de welcke de Lof-sanghen van den singende swaen gemaeckt zyn. »

Frontispice van « *Den Singende Swaen* », op 3/4 verkleind.

In de approbatie wordt de auteur genoemd : « de E(erwaarde) H(eer) G. D. S. » Dat hij het priesterambt bekleedde, blijkt ook uit zijne « Opdracht aen des Heeren Jesu Christi Catholijcke Gemeente », waar het heet : « Myne alderliefste kinderen ! die mijne sorgen van den Oppersten Harder zijt bevolen, voor welcker zielen ick by God sal moeten instaen, en rekeningh sal moeten geven », enz. Wat zijn doel was met het schrijven zijner liederen betoogt hij op eene andere plaats : « Ick heb langh met de levende stem gearbeidt, om de vuyle Liedekens te bannen, maer, eylaes ! met seer weynich vrucht. Het schijnt dat Liedekens met Liedekens

verdreven moeten worden. De Jonckheyd schept in Liedekens haer vermaeck. Hierom heb ick de Pen ghenomen in de hand om Liedekens te schrijven ; maer suyvere Liedekens ; Liedekens, die den lof uwer Heylighen inhouden ; Liedekens, die tot stichtinge strecken ; Liedekens die tot de deughd de Jonckheyd leyden ; Liedekens die met alle eer by elck-een gesongen mogen worden... » Loffelijk voornemen, voorwaar, — maar dat kwalijk tot zijn recht kwam. Gebrekkelijker gerijmel dan de liederen uit « Den Singende Swaen » aanbieden, kan men zich bezwaarlijk denken. In de 600 bladz. van dezen bundel hebben wij vruchteloos gezocht naar iets dat naar verheffing zweemt, naar een enkel stuk dat niet door grofgevoelende mystiek, door platte uitdrukkingswijze, door tekortkomingen van allerlei aard ontsierd weze. De liedervorm heeft de schrijver bijna nergens zuiver getroffen ; zijne taal is lam en lijmerig en blijft steeds laag bij den grond, en van zoovele heerlijke plaatsen als in de Legende der Heiligen- voorkomen, heeft hij nergens de naieve teederheid of de tragische kracht vermogen weer te geven.

XV

N. O. (Nicolaas Omazur, een Antwerpsch koopman, geboren 23 Sept. 1603).

N. O. Labyrinthvs Cvpidinis. Dat is den Dool-hof der liefde, Waer in eertijds Daphne (van Appollo vervolght sijnde) verkeerden in eenen Lauw'rier-boom. Verciert met Roose-Tuynen van Rijmen, ghestelt op de nieuwste Dans-wijsen ende stemmen van desen tijt, bestaande in Minne-Liedekens (Herders-sanghen) Veldt-deuntjens / etc.

Hic Labyrinthus *adest ? quod, si delaberis intus ?*
Non Labyrinthus *erit, sed labor intus erit.*

t'Antwerpen, By Jacob Mesens/ op de Lombaerde Veste/ inden gulden Bijbel/ Anno 1663, langw. 12mo. Gegraveerde voortitel, Am. de Jode fecit, met de spreuk : *Omnia in uno.* — Titel in boekdruk. — Voorwerk : I-V : Aen de Eerbare, Geest-rijcke, eñ Sanghminnende Jouffrouwen der stadt Antwerpen ; VI-XII : Lofdichten van A. Peys ; M. V. E. (Tendendo) ; Alex. van Fornenbergh (Levende sterv' ick) ; G. Ogier. Blz. 1-118 : den Doolhof ; blz. 119-127 : lofdichten van A(ntoon) F(rans) W(outhers) (La graine de Laurier) ; Gerardus van Wolsschaten (Leeft in vrede) ; M. E. V.

(Tendendo); Gerardus Edelinck (1); A. Peys; Imprimi poterit A. V. E. C. A. & L. C. met Gratie ende Privilegie voor 8 Iaeren. Onderteekend Loyens; laatste (ongen.) blz.: Errata ofte Druckfouten.

Van Omazur's boekje is ons slechts een exemplaar bekend, dat berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Zijne liederen zijn doorgaans gemakkelijk berijmd, maar deerlijk overladen met mythologische versierselen. Een enkel staaltje, waarin de dichter, zijn Goden- en Godinnenstoet verlatend, vrij natuurlijk den toon onzer oudere volksliederen treft:

CLACH-SANGH

Stemme: *Le mille tormenti, &c.*

Ick hoorden dees daghen
Een maeghdeken claghen/
Wat moet ick// wat moet ick verdraghen
Door 't minnen// dat sinnen
Met vleyen quamp winnen/
Dat pijnt my/ dat pijnt my van binnen.

Voor desen ick lachten/
Nu eynd ick myn nachten
In tranen// in tranen en clachten:
Ghenuchten// en cluchten
Van my nu ontvluchten
Verhandert/ verhandert in suchten. (2)

Van Nicolaas Omazur treft men enkele met zijn naam en spreuk « *Omnia in Deo* » onderteekende lofdichten aan in Corn. de Bie: « *Het Gvlden Cabinet van de edel vry Schilder conste* », (Antw. 1661).

XVI

Myn LEEN Is Godt den HEER. [Spreuk van Johan de Leenheer, pater Augustijn te Brussel, 1642-1691.]

---

(1) Zal wel de beroemde Antwerpsche graveur zijn, die slechts twee jaar later naar Parijs toog, waar hij, met gunsten en eerbetoon overladen, verbleef tot zijn overlijden in 1707. (Z. Delaborde: « *Le Département des Estampes à la Bibliothèque nationale* », *blz. 310.*)

(2) Maar is dit lied wel van onzen Antwerpschen patriciër? Deze tekst, eenigszins gewijzigd en met nog 8 strofen vermeerderd, komt ook voor in *Thirsis Minnewit*, I, (Amst. 1726), en bij een lied in H. Sweerts, *Innerlykke zieltochten* (Amst. 2e dr. 1683) wordt als wijze opgegeven: « Ick hoorde dees dagen, een maagdeken, etc. » Inmiddels is de tekst nog in geene vroegere uitgave dan den « *Labyrinthvs Cvpidinis* » opgespoord. De heer Florimond van Duyse, die den completen tekst overdrukte in zijn merkwaardig werk: « *Het oude Nederlandsche Lied* », gaf mij als zijne meening te kennen dat « Ick hoorden dees daghen », van Nicolaas Omazur, eene navolging moet zijn van een te zijnen tijde reeds populair stukje, dat later in « *Thirsis Minnewit* » werd opgenomen.

Achter de voorreden « Tot het Boecxken ende den jonstigen lezer » van :

Theatrvm stvltorvm Joco-serium, sive mvndvs fatvs Emblematicè expressus per R.P. Ioannem de Leenheer, (1) *Augustinianum Bruxellensem. — Tooneel der Sotten, Af-beeldende door kluchtighe, maer gestichtighe Sinne-spreucken, de Sotheydt van de Weirelt. Door P. Ioannes de Leenheer, Augustyn van Brussel.* Tot Brussel, By Martinus van Bossuyt, ghezworen Stadts-drucker, in den Steen-wegh in S. Peeter, 1669. 12mo.

Dit « *Tooneel der Sotten* » is een geestig boekje, vaardig berijmd, met, af en toe, uitmuntende satyrische zetten. Het bevat enkele tafereeltjes die van belang zijn voor de kennis van tijd en zeden, als daar zijn : « Van de quaede ende kromme Rechts-gheleerde », « Van de wulpsche Iouffrouwen », « Van de Alchimisten », « Van de Voghelaers uyt Canaria », en andere meer.

Het werkje bevat maar een paar plaatjes ; het plan was geweest ieder « tooneel » met een prentje te versieren, maar de drukker laat den lezer weten dat :

« .... den slechten, quaden tydt,
heeft het snyden ons benydt.
Ketel-trommels en Trompetten
Hebben komen dat beletten ;
Selden iemandt Beelden snydt,
Alsmen tusschen Helden strydt,
Als het Landt wordt af-geloopen
Alsmen niet en kan verkoopen ;
Als blyft ligghen ieder Boeck
Dick bestoven in den hoeck.... »

En zoo werden boven ieder tooneel de plaatjes vervangen door de beschrijving van hetgene zij, waren de tijdsomstandigheden gunstiger geweest, zouden verbeeld hebben. Dat is dan wellicht ook maar beter geweest en heeft den teekenaar heel wat hoofdbrekens gespaard, die b. v. hadde moeten voorstellen : « Eenen genius die wilt tellen de sterren van de locht, de zandekens van den oever, ende de bladers van de boomen »,en diergelijke meer.

De Leenheer schreef nog eene verzameling emblemata (Latijn en Nederlandsch) : « *Virgo Maria mystica sub solis imagine emblematice expressa. Opusculum votivum. Vovente et votum reddente P. F. Joanne de Leenheer, Ordinis Eremitarum Sancti Patris Augustini*

(1) Op den gegraveerden voortitel alleen de letters : R.P.I.D.L.

Religioso. Anno M.DC.LXXXI ». Z. p. 4°. — Het boek, dat zelden voorkomt, is opgeluisterd met 23 prachtige kopersneden van Gasp. Bouttats.

XVII

F. D. C. (Frater Dominicus Campos).

Aan-leiding tot de geluck-zaalige Eewigheit door een-en-twintigh alder-gewichtighste Bedenkingen, en verscheide Help-middelen, om tot de selve te geraaken, voor 't grootste deel getrocken uit de H. Schriftuur, ende HH. Vaders. Op-gestelt, ende by-een vergaadert door F. D. C. Priester der Predick-heeren Order... Tot Brussel, by Iacob van de Velde, by de Munte, in S. Augustinus. Met Gratie en Privilegie. Z. j. (1715) 8°.

Dit mystisch werkje is opgedragen « aan de zeer eerweerdige, edele ende godvruchtige vrouwe, Mevrouwe Anna de Beaulaincourt, Priorinne van het voor-treffelijck, wyt-vermaert, ende oudt-vernoemt Klooster van 's Hertoginnen-dal, by Auderghem, van d'ordre van den H. Vaader en Patriarch Dominicus. » Het adellijk wapen der Priorinne had de schrijver gewenscht boven zijne opdracht te plaatsen, maar daarvan is niets gekomen, want, zegt F. D. C., « terwyl ick nu de Opdraght soude gaen in het werck stellen, ende tot diën eynde aensocht de Waapens van U. E. Weerdigen Persoon, om die (volgens gewoonte) voorenaen-te-stellen, soo wirt mij (waarlijck tot mijne stichtingh) van U. E. geantwoort, dat de selve nu over vyf-en-dertig Iaaren waaren begraaven voor de voeten van den Gecruysten Jesvs, met vaste meyningh van die noit tot roem, ofte eige glorie meer aan-te nemen. »

Het boekje heeft als voortitel eene symbolische teekening van Harrewijn, waarvan een verkleinde reproductie hiernevens gaat.

V. A. Dela Montagne.

SANDERUS' «BIBLIOTHECA BELGICA MANUSCRIPTA»

In de huidige *Bibliotheca Belgica* (1e R.) vinden wij (S. 196) dat de bewerkers van deze uitgave voor de beschrijving van Antonius Sanderus' *Bibliotheca Belgica Manuscripta* exemplaren hebben geraadpleegd die berusten in de bibliotheken te Brussel, Leuven, Amsterdam, Luik, Gent en Leiden. Zonder het exemplaar van Gent te rekenen, dat, volgens de schrijvers van de *Bibliotheca Belgica*, aan Sanderus zelf toebehoord heeft en waarin dan ook een aantal handschriftelijke nota's voorkomen die men, zooals van zelf spreekt, in geen ander vindt, zijn al de bovengenoemde exemplaren aan elkaar gelijk, behalve dat van Leiden, dat eenigszins van de andere afwijkt, daar de titel van het tweede deel luidt:

Bibliothecæ Belgicæ Manvscriptæ Pars I & Secvnda. Collegit Et Vsvi Pvblico Donavit Antonivs Sandervs Iprensis Ecclesiæ Canonicus & Scholasticus. Jnsvlis, Apud Tovssanvm le Clercq sub signo S. Jgnatij M.DC.XLIII,

en een titelheruitgave is van de uitgave van 1641-1643, waarvan het tweede deel den volgenden titel draagt:

Bibliothecæ Belgicæ Manvscriptæ Pars Secvnda. Collegit Et Vsvi Pvblico Donavit Antonivs Sandervs Iprensis Ecclesiæ Canonicus & Scolasticus. Insvlis, Apud Tovssanvm le Clercq sub signo S. Jgnatii. M.DC.XLIII.

Zooals men merkt is de drukfout in *Scolasticus* in den titelherdruk verdwenen. Andere verschillen worden door de *Bibliotheca Belgica* niet aangeduid; het onderscheid tusschen de twee teksten zal men zelf door vergelijking opmaken, en ook op de andere begin-*I* letten waarmee het woord *insulis* is gedrukt.

Het exemplaar nu dat ter Antwerpsche Stadsbibliotheek berust (Nr 397) wijkt nog eenigszins af van de bovengenoemde. De titel van Deel II luidt er aldus:

Bibliothecæ Belgicæ Manvscriptæ Pars Secvnda. Collegit et Vsvi Pvblico Donavit Antonivs Sandervs Iprensis Ecclesiæ Canonicus & Scholasticus. Jnsvlis, Apud Tovssanvm le Clercq sub signo S. Jgnatij. M.DC.XLIII.

Men ziet dus dat ook hier de drukfout is verdwenen en dat het jaartal overeenstemt met dat van het Leidsche exemplaar, dat één enkel titelblad, dienende voor de twee deelen, schijnt te bevatten. Het verschil bestaat dus daarin, dat hier alleen een titelherdruk van het *tweede* deel heeft plaats gehad.

Een ander verschil tusschen het Antwerpsch exemplaar en de overige,

altijd volgens de *Bibliotheca Belgica*, is dat de drie bladzijden liminaria, zijnde de opdracht aan D. Joanni Foucard, die zich overal in het tweede deel bevinden, hier in het eerste deel staan, onmiddellijk achter de opdracht aan D. Nicolao du Bois. Dit heeft natuurlijk geen belang voor de typografie van het werk, daar het hoogst waarschijnlijk het gevolg is van het inbinden. Deze beide opdrachten waren afzonderlijk gedrukt ; hun signaturen maken geen deel uit van die welke in het werk gebruikt worden, en de signaturen van de twee opdrachten verschillen onder elkaar.

Overigens heeft de vergelijking van het Antwerpsch exemplaar met de beschrijving door de *Bibliotheca Belgica* gegeven, mij geen andere afwijkingen aangetoond, tenzij op blz. 288 van deel I, waar de catalogus wordt gegeven van de bibliotheek van den heer de *Cardevacke* (met een *k*), terwijl de *Bibliotheca Belgica* den naam met een *q* spelt, *Cardevacque* dus. Of is hier een drukfout in het spel ?

Bij de opgave van de bibliotheek van *Claudius Doresmieulx* geeft de *Bibliotheca Belgica* als datum waarop de inventaris zou gemaakt zijn, het jaar 1640 op, met bijvoeging dat een supplement in 1641 zou vervaardigd zijn. Ik heb in het Antwerpsch exemplaar daarvan echter geen aanduiding gevonden. En de *Bibliotheca Belgica*, die anders zoo nauwkeurig de data opgeeft, vermeldt hierbij niet dat aan het slot staat : « *Finis Tertii & ultimi Voluminis impositus Anno 1638. 23. Martij.* » (Deze catalogus bestaat uit drie deelen). Is dit een gewilde weglating of een afwijking ? De foutieve paginaties door de *Bibliotheca Belgica* aangehaald, vinden wij ook in het exemplaar dat wij raadpleegden, terug.

Dit zijn de enkele verschillen die wij tusschen het Antwerpsch exemplaar en de andere hebben kunnen ontdekken en die wij even onder de aandacht van de bibliografen wilden brengen.

MARTEN RUDELSHEIM.

DOM. BAUDII EPISTOLÆ

Van *Baudii Epistolæ* zijn in het verloop van nog geen halve eeuw 10 uitgaven verschenen, een getal dat, zoover ik weet, door geen andere briefverzameling bereikt wordt (1). Bij het bewerken van deze collectie voor den *Catalogus Epistolographicus Neerlandicus* heb ik al deze uitgaven bijeen gehad, en omdat zij nogal van elkaar verschillen is een korte beschrijving hier misschien niet geheel misplaatst.

De 10 uitgaven laten zich in drie groepen verdeelen :

I. De uitgave van 1615. Dominici Baudii *Epistolarum Centuriæ duæ. Accedunt Epistolæ Clarorum Virorum ad* D. Baudium, *et Prolixa* Dan. Heinsii *inter Baudianas reperta.... Item ejusdem* D. Baudii *Commentariolus De Fœnore.* Lugduni Batavorum Apud Godefridum Basson CIↃ IↃ. C XV. 8°. Bevat ; Epistola dedicatoria aan de Staten van Holland en Westfriesland; Vita Baudii : een gedicht van Janus Gruter : Manibus Baudii; Cygnea Baudii Cantio; de Nomenclator, alles ongepagineerd. Pag. 1-544 komen de brieven *van* Baudius, p. 545-599 die aan hem; maar onder de eerste zijn er ook 2 aan Baudius opgenomen : 1 van Jan van Wouweren p. 105 en 1 van Corn. van Dale p. 138. De Comment. de Fœnore volgt met eigen pagineering.

De brief van D. Heinsius p. 248-309 ontbreekt in alle volgende uitgaven; verder volgt op den brief aan Grotius p. 149 de Consultatiuncula ad Petrum Scriverium die in de tweede groep ontbreekt.

II. De uitgaven van 1620, '36, '39, '42, '47.

1. Dominici Baudii J. C. et Hist. prof. *Epistolarum Centuriæ tres quarum tertia nunc in lucem emissa.* Lugduni Batavorum. Apud Godefridum Basson CIↃ.IↃ.C.XX. 8°.

2. Dominici Baudi V. Cl. *Epistolarum Centuriæ tres ; Lacunis aliquot suppletis. Accedunt ejusdem Orationes....* Lugduni Batavorum. Excudebat Georgius van der Marse. CIↃ. IↃ. C. XXXVI. 8°.

3-5. Dominici Baudi V. Cl. *Epistolarum Centuriæ tres ; Lacunis aliquot suppletis. Accedunt ejusdem Orationes. Editio nova.* Amstelodami, Typis Joannis Janssonii. CIↃ. IↃ. C. XXXIX. (CIↃ. IↃ. C. XLII. en CIↃ. IↃ. C. XLVII.) 12°

Dit zijn inderdaad 3 verschillende drukken, alleen is het gegraveerde titelblad gebleven, nadat men beide malen het jaartal veranderd had. De uitg. van 1620 bevat Ep. dedicat.; Gruters gedicht en Nomenclator, evenals de eerste uitgave ; dan Baudius' portret en Dom. Baudius de se ipso, in latere uitg. wel Testimonia geheeten ; daarna de brieven zelve. De uitg. van 1636 : Dedicatie

(1) Alleen van P. Cunæi *Epistolæ* zou een *editio decima* bestaan. In werkelijkheid is er maar *één* druk, die 2 maal opnieuw, enkel met nieuw titelblad uitgegeven is. De eerste uitgave is bij Petrus van der Aa te Leiden 1725, de nieuwe uitgave is van Johannes van Abkoude te Leiden, 1732, die op den titel *editio nova* liet drukken ; daarna kwamen de niet verkochte exemplaren bij Johannes Delbeek te Leiden, die ze in 1738 voor de derde maal uitgaf, ook weer alleen met nieuw titelblad. Niet bijzonder vertrouwd met het Latijn, hield hij *nova* voor negende, en dus drukte hij op zijn titelblad *editio decima*.

van den uitgever aan D. Heinsius en Scriverius ; de Epist. dedicat., hier elogium genoemd ; Vita ; Gruters gedicht ; een gedicht van Grotius ; een van Scriverius ; portret ; Testimonia en Nomenclator. Dan de brieven en p. 685-699 de Orationes. Aan 't slot van 't boekje « Obscuriores aliquot loci expositi et Lacunæ suppletae ». De uitgaven van 1639, '42, '47 zijn aan die van 1636 gelijk, alleen zijn de lacunes in den tekst ingevuld, waardoor het lijstje aan 't einde kwam te vervallen, en is de Vita in de uitg. van 1642 en '47 nà het portret geplaatst. Wat de brieven zelve van de tweede groep betreft, van 200 zijn ze tot 300 aangegroeid, er zijn tusschen de brieven van Baudius enkele aan hem gericht geplaatst, die ten deele reeds in de eerste uitgave voorkomen, maar de brieven *aan* Baudius, voorkomende op pag. 570-586 (van Wouweren Ep. 2-10), p. 587-9 (G. Ben. Wertelo), 592-9 (Audebert, Berlicum en de Vrient) der editio princeps, ontbreken in de tweede groep.

III. De uitgaven van 1650, '54, '60, '62.

De eerste heeft tot titel Dominici Baudii *Epistolæ semicenturia auctæ; Lacunis aliquot suppletis. Accedunt eiusdem Orationes et Libellus de Fœnore.* Lugduni Batavorum, Typis Francisci Hackii. 1650. Sumptibus Societatis. De 2e en 4e hebben denzelfden titel, alleen zijn ze uitgegeven Amstelodami, Typis Ludovici Elzevirii, Sumptibus Societatis. 1654 (1662). Zie Willems, les Elzeviers p. 296. De derde uitgave, van 1660, met den zelfden titel, is Amstelodami, Typis Joannis Janssonii. Deze 4 uitg. zijn naar de inhoud bijna geheel gelijk, zij bevatten : een epistola dedicatoria aan Cl. Saravius, pr. Id. Nov. 1649 onderteekend door Hackius in de uitg. 1650, door Lud. Elzevirius in de uitgaven van 1656 en 1662, die echter in de uitg. 1660 ontbreekt, dan bevatten alle het elogium dat in deze 3e groep een weinig verschilt van de voorgaande (1) ; verder Vita, Testimonia, Nomenclator, de gedichten van Gruter, Grotius en Scriverius, Portret, de Brieven zelve, Orationes en de Fœnore. Deze 4 uitgaven bevatten alle brieven van en aan Baudius, die in de vorige 2 groepen voorkomen, die *aan* B. zijn tusschen de brieven van hem geplaatst en cursief gedrukt.

De brief van Heinsius, die trouwens niet aan Baudius gericht is, is weggelaten, de consultatiuncula ad Scriverium daarentegen weder opgenomen.

Leiden, Juni 1903. P. C. Molhuysen.

(1) Terwijl het in de vorige in briefvorm gesteld is, en gericht aan de Staten van H. en W. F., is het hier in algemeene termen gesteld. Zoo is het begin « Academiam vestram » veranderd in « Academiam Lugd. Batavam » etc.

DRUKLETTERS EN BIJZIENDHEID

In *De Boekletter in Nederland*, verleden jaar door de drukkerij van Ipenbuur & Van Seldam te Amsterdam verspreid, sprak ik over de duidelijkheid der romeinschriften (blz. 24-26) en vermeldde, dat Prof. Cohn te Breslau, de ijverige onderzoeker van drukletters uit oogheelkundig standpunt, zijn onderzoekingen dienaangaande op nieuw ter hand genomen had.

Thans is bij Vieweg und Sohn te Brunswijk verschenen zijn *Wie sollen Bücher und Zeitungen gedruckt werden?* door hem geschreven met Dr. R. Rübencamp, den directeur der drukinktfabriek van Gleitsmann te Dresden.

Het gaat niet aan van dit boekje (112 blz. en 10 bijlagen met drukproeven en modellen) een uitvoerig referaat te geven, deels omdat hoofdstukken over de bijziendheid in het algemeen, over den strijd tusschen romein en fractuur, over den hygiënisch al dan niet juisten druk van Duitsche tijdschriften en boeken en de regeeringsvoorschriften over den druk van schoolboeken, zich daartoe niet leenen in een Dietsch boekentijdschrift, deels omdat het refereeren gelijk zou zijn aan het overschrijven van ettelijke bladzijden. Ik wil me daarom bepalen tot het neerschrijven der conclusies en daaraan een paar opmerkingen vastknoopen, daarbij op den voorgrond stellende dat wij hier niet te doen hebben met een geschrift, hetwelk artistiek-technische bedoelingen heeft, maar wel met een dat zich bezig houdt met de vraag hoe boeken gedrukt moeten worden om de oogen der lezers zoo weinig mogelijk te vermoeien.

Dat hier een bij uitstek practisch boekenonderwerp ter sprake gebracht wordt, is duidelijk. 'k Wijs op deze publicatie, omdat hier, in Noord-Nederland althans, door uitgevers noch door schoolautoriteiten (zie echter het naschrift) aandacht aan deze drukvraag gegeven wordt en onze drukkerijen, die ten eenemale ontbloot zijn van een echte Nederlandsche drukkersleiding, zich evenmin hierom bekommeren, zoover ik weet.

Ziehier Cohn's conclusies.

De letter n mag niet kleiner zijn 1,5 mill. (hetgeen ongeveer overeenkomt met dessendiaan); de halen van iedere letter mogen niet dunner zijn dan 0,25 mill., terwijl de onderlinge afstand dier halen in elke letter minstens 0,3 mill. moet bedragen. Er moet flinke interlinie gebruikt worden, minstens 2,5 mill., in welke conclusie Cohn technisch niet dui-

delijk is, omdat hij hier den afstand bepaalt niet van de corpora maar wel van de bovenkant van een n tot de onderkant van een er boven gezette niet onderuithangende letter. De onderlinge afstand der letters in niet gespatieerd zetsel mag niet minder bedragen dan 0,5 mill., die der woorden ongeveer 3 mill.; de meest gewenschte regelbreedte is 90 mill., m. a. w. 20 Augustijnen (Cicero's); grooter dan 100 mill. m. a. w. 22 Augustijnen (Cicero's) is te verwerpen. (1)

Vervolgens wordt een hoofdstuk gewijd aan de gedaante der letters. Hier citeer ik de voor mij nieuwe opmerking, dat men nog zeer gemakkelijk een regel romein kan lezen, als men de onderste helft met een strookje papier bedekt, maar dat dit zeer moeielijk, veelal onmogelijk is, wanneer de bovenste helft afgedekt is. Ook vernemen we hier, dat de bekende lettergieterij van H. Berthold te Berlijn zich bezig houdt met het vervaardigen van een drukletter overeenkomstig de aanwijzingen van Prof. Cohn.

Om lettergrootte en zetwijze hygiënisch te beoordeelen, maakt Cohn gebruik van een plaatje, waarin een opening van 1 vierkante cm. gesneden is. Slechts dan wanneer in deze opening verschijnen niet meer dan twee regels, zonder een spoor van een derde, is de typografische uitvoering overeenkomstig zijn wenschen.

Het papier moet ondoorschijnend wit en niet glimmend zijn met zoo weinig mogelijk houtslijp; kunstdrukpapier is beslist te verwerpen; de dikte moet ongeveer 0.075 mill. bedragen.

Diep zwarte inkt is een vereischte.

Over het papier en den inkt geeft D^{r}. Rübencamp ten slotte nog eenige technische aanwijzingen.

Deze opmerkingen worden gedaan uit een gezicht-heelkundig standpunt. Gesteld, dat drukwerk in dien geest wordt ingericht, zal de boekkunst daarmede dan gebaat of geschaad zijn? In mijn *Boekletter* deelde ik een proeve mede van het zoogenoemde Danziger-Schrift, dat door de gieterij van Kafemann te Dantzig ongeveer 12 jaar geleden gesneden werd in aansluiting met dergelijke wetenschappelijke grondslagen en ik moet erkennen, dat dit zich inderdaad nog niet zoo ongunstig voordoet.

Onwillekeurig denken wij hier, ons bepalende tot de laatste jaren, aan een proefneming, 20 jaar geleden gedaan door den drukker Minkman te Arnhem, om het blanke papier en den zwarten inkt te vervangen door groen papier en blauwen inkt. Die proefneming had eveneens haar basis in de hygiëne. Zij slaagde niet. Om twee redenen. De eene was de niet

(1) Deze overbrenging van de metrieke maat in het typografische puntenstelsel is uit den aard der zaak slechts benaderd, omdat beide systemen geen verband met elkander houden.

gelukkige kleur-combinatie, de andere en wel de voornaamste, dat de slappe, levenlooze lettervormen destijds op onze drukkerijen en ook nu

Der von verschiedenen Augenärzten in Bezug auf diese Frage aufgestellte Grundsatz lautet: Schrift, die längere Zeit in Leseentfernung (ca. 1/3 m) ohne Anstrengung gelesen werden soll, muss so eingerichtet sein, dass jeder wesentliche Strich ihrer Buchstaben noch in 1 m Entfernung erkannt wird. — Diesem Grundsatz kann nur Genüge geschehen, wenn kein wesentlicher Strich dieser Buchstaben schmäler als 0,2 mm, kein Zwischenraum zwischen zwei Strichen schmäler als 0,3 mm gemacht wird. Dieser Zwischenraum muss auch mindestens eingehalten werden an den oberen und unteren Enden der Buchstaben, wo deren Striche naturgemäss etwas verstärkt werden.

Proeve van Danziger-Schrift.

nog maar al te veel in gebruik, zich allerminst leenden tot een goed succes. Dat is het, wat door Prof. Cohn in cijfers gebracht is, wat uitheemsche decoratieve kunstenaars er toe gebracht heeft, steunende op schoonheidsoverwegingen, een ganschen ommekeer in het leven te roepen in de boeklettervormen. Wanneer ik onder de nieuwere letters maar alleen de Eckmann-letter noem van de Rudhard'sche gieterij, dan doe ik dat omdat ik in die letter de historische lijn vastgehouden zie, welke de drukletter aan de schrijfletter verbindt. Ik toch ben van meening, dat als onze drukletter-vormen gewijzigd moeten worden — en dat zij zulks

OTTO ECKMANN

19 Nov. 1865—11 Juni 1902

Proeve van de Eckmann-letter.

moeten, staat bij mij vast —, het punt van uitgang genomen moet worden omstreeks 1500. Toen de geschreven letter als het ware gecodificeerd werd in de drukletter, volgde sedertdien ieder haar eigen ontwikkelingsgang. Ontwerpers van nieuwe romeinen, die we thans noemen Elsevier-, Caslon-, Bodoni- en andere letters, hielden geen rekenschap met het schrift. Aan willekeur en bijgevolg aan verwatering stond het letterbeeld dus bloot en de lezende menschheid ondervindt de schadelijke gevolgen daarvan door de myopie. Die willekeur kan paal en perk gesteld worden door het verband met de geschreven letter weer op te zoeken. Aan de Eckmann-letter, zooals zij zich in druk vertoont, is duidelijk te zien, dat

zij in ontwerp niet geteekend, maar gepenseeld is, met forsche, krachtige vegen. Dat is het wat haar mij welgevallig doet zijn, niet sympathiek, omdat haar karakter als Germaansche letter indruischt tegen de Dietsche eigenschappen van onzen landaard.

Die huidige beweging in het Duitsche Buchgewerbe, die zocht naar en gevonden heeft krachtige, forsche letterbeelden, wortelt in het decoratieve; zij wordt geschraagd door Prof. Cohn's onderzoekingen in het nuchter-practische. De weerslag daarvan zal ons boekwezen ondervinden, zoodra ook hier de begeerte naar goed, deugdelijk, vooral logisch drukwerk is doorgedrongen en haar goed recht erkend is.

Na het stellen van het bovenstaande is verschenen een *Rapport over een onderzoek naar de mate, waarin de boeken, welke op de Openbare Lagere Scholen te Amsterdam gebruikt mogen worden, voldoen aan de eischen der hygiëne.* In dat rapport toetst de oogarts Dr G. J. Schoute niet minder dan 1035 boeken aan de eischen door Cohn en anderen gesteld ; de uitkomsten van dat onderzoek zijn in een uitgebreid tabellarisch overzicht opgenomen. Slechts 41 boeken voldoen aan de gestelde eischen.

Ik ontveins mij niet, dat de resultaten van dezen omvangrijken arbeid niet in verhouding staan tot de bestede moeite. Verbetering kan slechts uitgaan van onze uitgevers, die in deze afhankelijk zijn van het materiaal onzer boekdrukkerijen. De typographie heeft een haar eigen vaktaal en het is daarom noodzakelijk, dat de beschouwingen en de eischen geformuleerd worden in die terminologie. Hetzelfde bezwaar dat ik heb tegen de publicatie van Prof. Cohn, heb ik eveneens tegen die van Dr Schoute. Wat door hen b. v. verstaan wordt onder het woord « approche » is niet duidelijk, al kan met waarschijnlijkheid vermoed worden, dat hiermede de opvulling eener regel bedoeld wordt, omdat de afstand der letters in niet gespatieerd zetsel onafhankelijk is van den wil van den letterzetter. Zoo moeten ook de metingen geschieden, niet van het letterbeeld, maar van het lettercorpus uit, niet volgens het metrieke stelsel, wel volgens het typografische puntenstelsel, maar dan ook zoo, dat daaruit blijkt technische kennis van zetwerk. Dan kan bovendien veel duidelijker aangegeven worden hoe het wel, hoe het niet moet zijn.

Die min gelukkige formuleering vermindert echter geenszins de inwendige waarde der gepubliceerde resultaten. Integendeel, het feit alleen reeds, dat een Nederlandsch oogarts studie maakt van dit onderwerp, is een verblijdend verschijnsel. De practijk van den boekdruk zal er bij winnen, maar ook zal het aspect der pagina, als een uiting van decoratieve kunst beschouwd, er door kunnen vooruitgaan.

Overveen. J. W. ENSCHEDÉ.

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Universiteits-bibliotheek te Amsterdam. — In het verslag der gemeente Amsterdam over 1902 wordt omtrent den staat van de Bibliotheek der Universiteit het volgende gemeld :

Het voorstel tot vergrooting van het Bibliotheeksgebouw, in 1901 bij den gemeenteraad ingediend, kwam gedurende het jaar 1902 nog niet in behandeling. Naar aanleiding van een wensch van eenige raadsleden werd een nieuw voorstel, tot oprichting van eene Stedelijke Volkslees-zaal met boekerij, er aan toegevoegd.

In het begin van het jaar werd door het gemeentebestuur een contract gesloten met de nieuw opgerichte vereeniging « Vondelmuseum », waarbij de verzameling Vondeliana, door den heer Hartkamp bijeengebracht en eigendom van de vereeniging geworden, aan de stad in bruikleen werd gegeven, met de bepaling, dat zij in een lokaal geplaatst en tweemaal in de week voor het publiek toegankelijk gesteld zou worden. Hiervoor werd de pas vrij gekomen woonkamer aangewezen, die een toegang van uit de vestibule heeft, en met geringe kosten voor de opstelling van de verzameling in orde kon worden gebracht.

Eene hoogst belangrijke aanwinst verkreeg de Bibliotheek in den loop van het jaar door schenking : de boekerij van wijlen den hoogleeraar J. C. G. Boot, die reeds vóór jaren eene verzameling Grieksche schrijvers aan de Universiteitsbibliotheek had afgestaan, werd nu in haar geheel ten geschenke gegeven, met het verzoek de boeken bijeen te plaatsen.

In de ruimte die overbleef, werd voorloopig de koloniale boekerij van wijlen jhr. J. K. W. Quarles van Ufford te 's-Gravenhage, opgesteld. Deze verzameling is door de familie geschonken aan het Aardrijkskundig Genootschap, en is eveneens bestemd om bijeen te blijven. Een mede geschonken kastje bevat de handschriften van den heer Quarles van Ufford.

Nog verkreeg de bibliotheek o.a. een legaat van den heer J. B. van IJsseldijk, bestaande in een deel van zijne boeken met « de groote en kleine kast, waarin zij bewaard worden ». Daar echter de geldigheid van de uiterste wilsbeschikking door de belanghebbenden betwist wordt, is het zeer onzeker, of hieruit eenige aanwinst voor de bibliotheek zal voorkomen. Toch kunnen we niet anders dan waardeering hebben voor de bedoeling van den overledene, die lange jaren een onzer trouwste bezoekers was.

Van grooteren omvang dan de meeste reeds vermelde aanwinsten is eene verzameling couranten en tijdschriften, door het Leesmuseum afgestaan op grond van de juiste overweging, dat deze oudere, slechts zelden geraadpleegde reeksen het best in eene openbare bibliotheek bewaard worden. Zij konden deels in de courantenkamer, deels in eene van de nieuw betimmerde bovenkamers worden opgesteld.

Daarentegen vond eene andere verzameling buiten de bibliotheek eene doelmatigere plaatsing ; de collectie specimina van dagbladen, oorspronkelijk door den heer Hasselenberg bijeengebracht, en gaandeweg sterk vermeerderd, maar waaraan hier toch nooit de noodige zorg kon worden gewijd, is namelijk in bruikleen afgestaan aan den directeur van *Het Nieuwsblad voor Nederland*, die in het ruime bovenlokaal van het gebouw « Concordia » een Nederlandsch pers-museum heeft georganiseerd.

Met den nooit verminderenden stroom van aanwinsten door bruikleen, schenking en legaat houdt de aanschaffing van boeken geen gelijken tred, hetgeen ten zeerste te betreuren is.

Verscheidene hoogst noodige aankoopen moesten worden uitgesteld, en dit zal zeker in 1903 weder het geval zijn. Het is

dus zeer te hopen, dat op de begrooting voor 1904 ten minste voldoende bedragen voor de toenemende kosten van bindwerk, drukwerk en administratieve uitgaven, zoo mogelijk ook een eenigszins hooger bedrag voor aankoop van boeken, zullen beschikbaar gesteld worden.

Het bezoek van de bibliotheek nam in 1902 buitengewoon sterk toe. Een dergelijk verschijnsel deed zich vroeger reeds tweemaal voor, na de nieuwe organisatie der bibliotheek in 1880, en in de jaren 1891 en 1902. Beide malen hadden deels voorstellen en besluiten betreffende de bibliotheek, deels dagbladartikelen de aandacht van velen op de instelling gevestigd; het is wel niet te betwijfelen, dat ook ditmaal dezelfde feiten voor een goed deel de toeneming hebben veroorzaakt. Zeer vermeerderde ook de uitleening van boeken buiten de stad, vooral ten gevolge van de sterkere uitbreiding der paedagogische bibliotheek van het Nederl. Onderwijzersgenootschap en de grootere bekendheid daaraan door haren ijverigen bibliothecaris gegeven.

In verband met de toenemende belangstelling is in den zomer van 1902 besloten, de uren van openstelling ruimer te regelen. Met afschaffing van de beperking voor de wintermaanden en voor de vacantiën is nu de openstelling voor alle werkdagen gelijkelijk geregeld, van half tien 's morgens tot vijf uur 's namiddags en van zeven tot tien uur 's avonds. De eenige beperking, die gebleven is, is de sluiting des avonds van midden Juli tot einde Augustus. Deze ruimere openstelling heeft zeker het bezoek ook weer sterker doen toenemen, hetgeen speciaal voor de avonden te constateeren is : van September tot December bezochten 's avonds 1441 personen de bibliotheek, tegen 397 in dezelfde maanden van het vorige jaar. Dit wijst niet alleen eene vermeerdering van ruim 1000 bezoekers aan, maar ook toeneming met het gemiddelde aantal bezoekers per avond.

In de inrichting der lokalen, die in menig opzicht voor het toenemende bezoek onvoldoende is, en waarin eerst na den voorgestelden aanbouw belangrijke verbeteringen kunnen gebracht worden, kwamen eenige wijzigingen.

De pamfletten-verzameling, waarvan de catalogiseering geregeld wordt voortgezet en waarin nu ook de belangrijke collecties Dedel en Brugmans zijn ingevoegd, is uit de benedenvoorkamer naar eene der nieuwe bovenkamers overgebracht.

Het drukken der catalogussen ging het grootste deel van het jaar geregeld voort ; twee belangrijke werken kwamen gereed en konden reeds aan tal van binnen- en buitenlandsche bikliotheken gezonden worden. Vooreerst werd de druk voltooid van deel II van den handschriften-catalogus, door den conservator dr. M. B. Mendes da Costa, bewerkt. Met de handschriften der Stedelijke Bibliotheek (ongeveer 200 nummers) en van de verzameling Moll (92 nummers) zijn daarin al de sedert 1876 eigendom van de stad geworden handschrifren — behalve de brieven — beschreven. De catalogus telt 1627 nummers. Sedert het afdrukken zijn er alweer eenige aanwinsten bijgekomen : een dictaat van wijlen prof. Moll, geschenk van den heer L. Acquoy, en nog verscheidene handschriften uit de nalatenschap van mr. P. Brugmans, door den heer mr M. J. Pijnappel toegezonden.

Onmiddellijk na het afdrukken van het tweede is het derde deel van den handschriften-catalogus (schenking Diederichs, Fransche afdeeling), door den conservator J. Hellendoorn bewerkt, ter perse gelegd. Het zou nu reeds voltooid zijn, wanneer niet het gebrek aan werkkrachten de correctie der laatste vellen belangrijk vertraagd had. De beide conservatoren gaan inmiddels voort met de catalogiseering van de andere handschriften-verzamelingen.

Voorts kwam — einde 1902 — gereed een catalogus van de boekerij van wijlen mr. J. C. de Koning met andere aanwinsten op het gebied der Staats- en Rechtswetenschappen en der nieuwe letteren, een boek van 241 bladzijden, waarin een schat van aanwinsten op rechtsgeleerd zoowel als op letterkundig gebied is vervat. Begonnen werd met den druk van de aanwinsten der afdeeling oude letteren, door de schenking Boot bijzonder belangrijk.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat het toenemende bezoek en de uitbreiding van den dienst zonder evenredige vermeedering van hulpmiddelen, ruimte, gelden

en personeel, het evenwicht verstoord hebben, en dat geleidelijke, maar toch krachtige uitbreiding van de organisatie in haar geheelen omvang dringend noodig is, wanneer niet de gestadige vooruitgang van de laatste 25 jaren in blijvenden achteruitgang zal omslaan.

(Nieuwsbl. v. d. Ned. Boekh., 23 Juli 1903.)

ANTWERPEN, *Stadsbibliotheek.* — Belangrijke verbeteringen en nieuwe maatregels, die de aandacht van het publiek wederom op de Stadsbibliotheek zullen vestigen, werden in den jongsten tijd ontworpen. Het vroegere verblijf van den bibliothecaris wordt eerlang omgebouwd en voor bibliotheekgebruik doelmatig ingericht. Met de eischen des tijds zal daarbij rekening gehouden worden, voor zooveel het lokaal zulks zal toelaten. Men berekent dat, dank zij de geschiktmaking der zolderverdieping en het gebruik van dubbele beweegbare boekenrekken, verscheidene duizende boekdeelen plaats zullen vinden in de nieuwe zaaltjes. De Bibliotheekscommissie zal eerstdaags ook andere maatregels onderzoeken en aan het Stadsbestuur voorstellen,als daar zijn : tijdschriften- en voordrachtzaal, enz. ; ook zou de leeszaal in het winterseizoen des Zondags morgens opengesteld worden.

NIEUWE UITGAVEN

Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas, publiée par Ferd. vander Haeghen et R. vanden Berghe, avec la collaboration de Victor vander Haeghen et Alph. Roersch. CLX^e^, CLXI^e^ et CLXII^e^ livraisons (août 1903).

Wederom drie afleveringen van deze prachtige uitgave. *Doe stille voort !* schijnt de leus te zijn in de Gentsche Universiteitsbibliotheek. Worden behandeld : twee uitgaven van Apianus' Cosmographie (beide te Antwerpen, 1545 en 1574) en de uitgebreide bibliographie van Erasmus' *Colloquiorum Formulae.* De eerste redactie, buiten weten van den schrijver uitgegeven, 1518-1520, vooreerst ; daarna de eerste redactie, door den schrijver herzien, maar door hem niet erkend, 1519-1522 ; een omgewerkte redactie, eveneens niet erkend, 1519-1522 ; eindelijk de herwerkte, herziene, vermeerderde, erkende uitgave : 1522-1526. De *Colloquia* worden behandeld van 1526 af ; het laatste n^r^ E 556 is uit 1626.

Het is bijna om te duizelen, als men bedenkt wat een arbeid achter deze bescheidene bandjes losse kaarten zich schuil houdt. Zoowat alle bibliotheken van Europa schijnen bijgedragen te hebben om het werk der geleerde bewerkers zoo volledig mogelijk te maken. Zooals men bij ervaring weet, hebben de opstelers de bibliographie op zijn breedst opgevat, zoodat men zich meer dan eens afvraagt of zij niet te ver gaan, wanneer zij b.v. een schat literarische en historische belangrijke mededeelingen voegen bij de droge boekbeschrijving. Maar wie zou durven niet dankbaar zijn voor zulk degelijk werk, dat meer houdt dan het belooft ? E. D. B.

FRANZ SCHULZE. *Balthasar Springers Indienfahrt.* 1505/06. Strassburg, J. H. Ed. Heitz (Heitz & Mündel) 1902. 8°.

Dit boekje vormt dl. VIII van de reeks *Drucke und Holzschnitte des XV. und XVI. Jahrhunderts in getreuer Nachbildung.* Blz. 20 wordt een Nederlandsche uitgave door Jan van Doesborch te Antwerpen in 1508 vermeld, die volgens den schrijver « nur eine stümperhaft zusammengestoppelte Uebersetzung von Springers Bericht ist », dat men voor een werk van Vespucci wilde doen doorgaan om aftrek te hebben. De Nederlandsche uitgave bevindt zich sedert 1855 in het British Museum.

E. D. B.

Als tweede publicatie van de Gutenberg-Gesellschaft is aan de leden verzonden een verhandeling van Dr. P. Schwenke over *Die Donat- und Kalendertype.* Zeven lichtdrukken naar donaat-fragmenten en

van den Cisianus zijn er aan toegevoegd. Schrijver die reeds in 1900 zijn bevoegdheid in deze materie getoond heeft door zijn *Untersuchungen zur Geschichte des ersten Buchdrucks*, vult daarmede de eerste publicatie van het genootschap door Dr. Zedler over *Die älteste Gutenbergtype* aan, zoodat thans de bekende overblijfselen met de donaat- en kalendertype gedrukt den « letter » kundigen critici toegankelijk zijn. Schwenke's methode is de historisch-philologische, die het eerst door Dziatzko sedert 1889 in practijk gebracht is bij het onderzoek naar de uivinding der boekdrukkunst. Hij geeft de resultaten van het systematisch onderzoek naar de letterbeelden, het gebruik van abbreviaties, de orthographie, de interpunctie, de witverdeeling en dergelijke zonder daaruit bepaalde gevolgtrekkingen af te leiden. Alleen in zake het zoo zonderlinge *Missale speciale* polemiseert hij tegen Otto Hupp, die reeds twee malen over de techniek van dezen druk gepubliceerd heeft.

De volledige tekst van den *Donaat*, met zijn varianten in 19 verschillende drukken is in een bijlage gegeven, om daarmede een bijdrage te leveren, welke het classificeeren naar jaar en plaats dezer ongedateerde drukken vergemakkelijken zal. Dr. Knuttel te 's-Gravenhage belastte zich met de collationeeren van den completen *Donaat* in het Museum Meermanno-Westreenianum aldaar.

Te gelijk ontvingen de leden het tweede jaarverslag uitgebracht in Juni 1903. Daaruit blijkt dat de Gesellschaft 672 leden telt. J. W. ENSCHEDÉ.

M. RUDELSHEIM. *Repertorium van de artikels betrekking hebbende op de Germaansche philologie in de Belgische tijdschriften verschenen tot 31 December 1900.* Liège, Faust-Truyen, 1903. 8°, 13 blz.

In een vlugschriftje, dat bovenstaanden titel draagt, deelt de hr. R. een lijstje mede van al de tijdschriften die door hem onderzocht werden. Het doel van deze aankondiging is de geleerden en bibliothecarissen op te wekken hem de titels te willen opgeven van de tijdschriften welke hij niet heeft kunnen onder de hand krijgen, alsmede de plaats waar die bewaard worden. Met het oog op het welgelukken van dit onbetwistbaar nuttig werk is zorgvuldige beantwoording van deze oproeping zeer gewenscht. E. D. B.

TIJDSCHRIFTEN

Oud Holland. XXI, 1.

Blz. 1-21 : H. N. J. VAN EELDE. (bezorgd door Mr. S. MULLER Fz.) *Jacob van Driebergen, zijn portret en zijne bibliotheek.*

Een aantrekkelijk geschreven stuk betreffende een kannunik der Sint-Janskerk te Utrecht, wiens testament dd. 6 Maart 1509, berustende onder de charters van het kapittel van St-Jan (Rijksarchief, aldaar), en waarin een legaat van boeken voorkomt, wordt medegedeeld. De plaats betreffende dit legaat schrijven wij af, met de identificeerende noten van den schrijver :

« Item so geve ic ende heb se lange tijt gegeven in onser kerken van tsinte Johan dese nabescreven boecken :

« In den eersten *Summam Anthonini* in vier scoenre ende regael formaet volumina (1) ;

» Item *Cronicas Anthonini* in drie volumina (1) ;

» Item librum *Repertorium morale seu Dictionarium* appellatum in drie volumina (2) ;

» Item *Nicolaum de Lyra super totam Bibliam veteris ac novi Testamenti* in quatuor voluminibus (3) ;

» Item *Bonaventura super sentencias* in drie voluminibus (4) ;

» Item *Epistolare Jeronimi* in uno volumine (5) ;

(1) ANTONINUS FLORENTINUS, Summae theologiae partes IV. (Argent., Joh. Grüninger. 1496.) 4 vol. fol.

(1) ANTONINUS FLORENTINUS, Chronicon sive opus historiarum. Partes III (Norimbergae, Ant. Koberger. 1484. Pars I. II.) 2 vol. fol.

(2) Wellicht : BERCHORIUS, Dictionarium morale (s. l. et a.) (vermeld in den oudsten catalogus der Utrechtsche bibliotheek).

(3) NIC. DE LYRA, Postilla c. additt. Pauli episc. Burg. replicisque Mathiae Doringk etc. (Nuremberge, impr. apud Ant. Koberger. 1493.) 4 vol. fol.

(4) S. BONAVENTURA, In libb. IV sententiarum. (Nurnberg, Ant. Koberger. 1491.) 2 vol., 3 tom. fol.

(5) B. HIERONYMUS EPISCOPUS STRIDONENSIS, Epistolae et tractatus. (Venetiis ap. Ant. Bartolomei. 1476.) partes (1 vol.) fol.

» Item *Summam Angelicam* in uno volumine (1) ;

» Item *Panormitanum* in quinque voluminibus Super quinque libris Decretalium (2) ;

» Item *Repertorium Panormitani* in uno volumine (3) ;

» Item partes *Summe theologie beati Thome* in duobus magnis voluminibus (4) ;

» Item *Corpus tocius Juris civilis*, videlicet : *Degestum vetus* in regali forma ; item *Digestum novum* in eadem forma ; item *Digestum inforciatum* simili modo (5) ; item *Codex*, etiam in regali forma (5) ; item parvum volumen cum *Institutionibus* (5) ;

» Item *Bartholum Super premissis libris tocius Juris civilis cum casibus longis* in septem magnis voluminibus (5) ;

» Item *Sermones Thesauri novi* (6) ;

» Item *Breviloquus vocabularius* (7) ;

» Item alle dese voergenoemde boeken heb ik nu tegenwoerdich, ende die geve ic der kerken voerscreven. Ende voert alle alle ander Latijnsche boeken, die ic noch namels by der gracien ende hulpe Goeds maken ende vercrygen mach, die wil ic, dat die kerke al hebbe in die ere Goits ende sijnre liever moeder, tsinte Johannis Baptiste ende Johannis Ewangeliste, patronen onser kerken, ende in gedachtenisse van my ; want ic gheen beter noch costeliker kleynoten en heb noch en weet, die kerke te laten voer die crumen, die ic so lange ghegeten heb. »

Naar aanleiding van dit boekenlegaat zegt schrijver :

« .... het meest zal toch misschien de aandacht trekken de lange lijst van incunabelen (want het zijn zonder twijfel allen werken uit de oudste periode der drukkunst), die hij bij wijze van vergoeding aan de kerk vermaakt (8) ; niet alleen om de zeldzaamheid en het belang der opgenoemde geschriften, maar ook omdat zij ons den bezitter in een heel ander licht vertoont. Dat een kanunnik, die al niet beter was dan zijne medemenschen en van wien men geen enkele reden heeft om aan te nemen dat hij door bijzondere geleerdheid uitmuntte, die niet eens den onder zijn collega's lang niet zeldzamen meestertitel droeg, dat zoo iemand eene uitgebreide boekerij bezat in een tijd, toen zulke werken nog tot de kostbaarheden behoorden, is een verrassend feit, dat een gunstig denkbeeld geeft van de kanunniken in het algemeen en van het standpunt, dat zij innamen in de samenleving hunner dagen... »

« ... Toch is de opgave van het testament niet volledig, en heeft JACOB VAN DRIEBERGEN nog andere boeken in zijne bibliotheek gehad... » Immers in het protocol van den notaris, waarin de uitvoering van het testament beschreven staat, komt de volgende plaats voor :

« Anno 1509 die vero mensis Augusti, hora primarum, domini et magistri Jo. DE AMERONGEN et THEODRICUS LIVERJAN, ut executores testamenti domini JACOBI DE DRIEBERGEN, traddiderunt et assignarunt capitulo capitulariter congregato legata per eundem dominum JACOBUM ecclesie S. Johannis Traiectensis, infrascripta scilicet : *Maiores chronicas* cum ymaginibus impressis (1), *Sermones quadragesimales Thesauri novi* (2), *Sermones domini Roberti de Licio de laudibus sanctorum* (3), *Petrum de Crescenciis* (4), *Malleus malleficarum* (5), *Mamotractus* (6), et alium quemdam librum papireum cum rigmatibus scriptum, et ymaginem ipsius domini Jacobi depictam » enz.

Schrijver waagt de gissing dat er tusschen kapittel en executeurs een transactie moet hebben plaats gehad, maar klaar te brengen is het niet, of het testament ja dan neen trouw uitgevoerd is geworden.

Het portret waarvan in het laatste citaat sprake is, en waarvan een reproductie

---

(1) Summa angelica de conscientiis. (Argentinae. 1491).

(2) (NIC. DE TUDESCHIS' PANORMITANUS, Lecture super lib. I, II et III Decretalium. (Basil., Joa. de Amerbach. 1488.) 2 vol. — Idem opus Super IV et V Decretalium. (Venetiis. Bapt. de Tortis. 1504.) 2 pts. 1 vol.

(3) (ALF. DIAZ DE MONTALVO.) Repertorium super Abbatem Panormitanum. (Norimbergae, Ant. Koberger.s.a.)

(4) THOMAS DE AQUINO, Summæ theologicæ partes III. (Venetiis, Bernard de Tridino ex Monteferrato. 1486.) 4 vol. fol.

(5) Corpus juris. — Institutiones c. glossa. — Digestum vetus c. glossa. — Infortiatum. — Digestum novum. — Codex c. gloss. Bartoli. (Venitiis, Bapt. de Tortis. 1500-1508.) 3 vol. fol. (N.B. Blijkbaar bezat DRIEBERGEN eene oudere editie dan de hier genoemde met afzonderlijke glossen).

(6) Sermones Thesauri novi de tempore (auctore Petro de Palude). (Argentinæ, Joh. Pryss. 1493) fol.

(7) Vocabularius breviloquus (auctore Joh. Reuchlin). (Argentinæ, 1493.) fol.

(8) Het voorbeeld van JACOB VAN DRIEBERGEN staat niet alleen. Talrijk zijn de schenkingen van boeken, door kanunniken aan de kerk of aan particulieren gedaan. Ik noem de volgende, die ik in het voorbijgaan opteekende. De beide neven van JACOB VAN DRIEBERGEN, PETER en JACOB VAN AMERONGEN, vermaakten talrijke boekdeelen aan het kapittel van St. Marie en hunne bloedverwanten. (Testament van 27 Februari 1514). Hetzelfde kapittel verkreeg bij legaat boeken van de kanunniken TYLMAN, Voss en ALBERT SCHUERSACK (Resolutiën van het kapittel, 14 December 1522). Aan het Domkapittel liet de kanunnik ALBERTUS ADRIANI verscheidene godgeleerde en juridische werken na (Resolutiën van het kapittel, 13 Januari 1484, terwijl het van den kanunnik STEPHANUS PETRI DE HAERLEM al de werken van BARTOLUS DE SAXOFERRATO ontving. (Opschrift van het exemplaar in de Utrechtsche Universiteits-bibliotheek, L. folio 80 a). (*Voot van den schrijver*).

(1) HARTM. SCHEDEL, Liber chronicarum (Nurembergae. Anth. Koberger. 1493)fol. Met houtsneden van MICH. WOLGEMUT en WILH. PLEYDENWURFF.

(2) Sermones Thesauri novi quadragesimales. (Argent., 1423). Denkelijk hetzelfde boek, dat reeds in het testament vermeld is.

(3) ROB. CARACCIOLUS DE LICIO, Sermones de laudibus sanctorum. (Venetiis, Gio. Arrivabenus. 1489.) 4°.

(4) PETR. DE CRESCENTIUS, Opus ruralium commodorum. (Lov., Joh. de Westfalia).

(5) HENR. INSTITORIS, Malleus maleficarum. (Coloniae. 1487).

(6) JOH. MARCHESINUS, Mammotrectus super Bibliam. (Argent. s. a.)

bij het besproken opstel gevoegd is, hangt sedert onheuglijken tijd in de vergaderkamer van kerkvoogden in de Janskerk te Utrecht.

❧❧

Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettre , etc. 1904, nº 5.

Blz. 398-401. Jaarverslag van den heer van der Haeghen over de werkzaamheden der commissie voor de uitgave der Biographie nationale, gevolgd door de lijst der medewerkers.

❧❧

Académie royale d'Archéologie de Belgique. Bulletin 1902. VIII.

Blz. 574-608. Paul Bergmans. *L'organiste des archiducs Albert et Isabelle, Peter Philips (Petro Philippi).*

Bio- en bibliografische mededeelingen, waarin buiten de afzonderlijke werken van den musicus, ook voorkomen de uitgaven waaraan hij medewerkte, de moderne heruitgaven en de nog voorhanden hss.

❧❧

Archives de la Société des collectionneurs d'ex-libris et de reliures historiques. V, 7, Juillet 1903.

Blz. 108-110 : *Benj. Linnig.* Ex-libris de Jean-Baptiste van Brouckhoven, de Jacques van Parys et de Jean-Baptiste van Parys (Anvers), met twee reproducties.

❧❧

Petite Revue illustrée de l'Art et de l'Archéologie en Flandre. IV, 4. 28 janvier 1903.

Verslag over de alg. vergadering van den Gentschen Geschied- en Oudheidkundigen Bond van 17 Februari ll., waar Prof. Pirenne den tekst meedeelde van den eenigen bekenden brief van Jacob van Artevelde. Die brief werd onlangs gepubliceerd door den Franschen geschiedschrijver Eug. Deprez (1), die hem gevonden had in het archief van het Record Office te Londen. Het stuk is in 't Fransch geschreven, dat in de 14de eeuw de officieele taal van Engeland was. Jacob van Artevelde richtte hem tot Edward, graaf van Cambridge, zoon van den Koning van Engeland. Hij is gedagteekend 11 Januari. Van welk jaar? De heer Deprez zegt: 1340. De heer Pirenne stelt het jaartal 1344 voor. Ziehier den tekst van het belangrijke dokument :

11 janvier [1344].

Tres nobles princes, les novelles qi sont en Flandres ai je escript à Kateline, ma compaignesse, pour les montrer à madame la Royne : [ ] S'il vous les plaise à oyr. Tres cherz princes, vueillies tant faire que les archers qui sont en Flandres aient de quoi vivre selonc [ce] que je vengne contre les anemis le Roy monseigneur Vostre père, car ils n'ont rien à despendre; et quant que j'ai au monde, ai despendent pour tenir les guerres contre les dis anemis. Nostre Seigneur Dieuz vous vuelle garder en cors et en ame et vous doinst bonne vie et longhe. [Escrit] le XIe jour de janvier.

Vostre humble subject Jaqe d'Artevelde bourgeois de Gand appareillies à tous voz commandements et plaisirs.

(*Public Record Office. Ancient correspondence.* XLI, nº 166).

❧❧

Revue bibliographique belge. XV, 2 28 févr. 1903.

Verschillende kleine berichten, waarvan wij de volgende aanhalen :

Le format des livres. De *Best. Commissie* van het intern. congres der uitgevers te Bern sprak onlangs den wensch uit dat voortaan het formaat der boeken in centimeters zou aangeduid worden, om uit de schromelijke verwarring te geraken die thans in de bibliographie heerscht. *La Reliure*, orgaan van Parijsche boekbinders, spreekt in dien zin.

Les manuscrits de Heinrich Heine. Bij den dood des dichters, in 1855, was een deel zijner literaire nalatenschap — gedenkschriften, briefwisseling en onuitgegeven werken — zoek geraakt. Volgens een bericht in een Duitsch orgaan (welk?) werden die thans weergevonden en tegen 30,000 fr. te koop geboden. De dokumenten zouden bestaan uit 300 brieven aan Heine gezonden door bekende schrijvers, 250 stukken in poëzie en proza, waaronder enkel een 30tal onuitgegeven.

Une nouvelle générosité de Andrew Carnegie. In Juni ll. schonk de Amerikaansche milioenenkoning 100,000 dollar aan de Amerikaansche vereeniging belast met het opmaken van catalogi en andere bibliographische uitgaven. Het congres te Magnolia (Mass. U. S.) waar 900 bibliothecarissen vergaderden, kreeg het eerste bericht van die nieuwe gift.

(1) *Les préliminaires de la Guerre de Cent Ans.* Paris, 1902, blz. 419.

MENGELINGEN

Te St.-Joost-ten-Oode is op 84-jarigen leeftijd overleden baron Wittert, gesproten uit een tak van het bekende adellijke Hollandsche geslacht van dien naam, welke tak zich in het laatst der 18e eeuw in België gevestigd had. Baron Wittert was de schrijver van een aantal anonieme geschriften, vooral over de geschiedenis van de graveerkunst in de zuidelijke Nederlanden, die als tamelijk fantastische scheppingen weinig wetenschappelijke waarde hebben, maar die niettemin getuigen van een verbazende belezenheid. Die belezenheid had hij zich eigen gemaakt door het voortdurend verkeer met zijn zeer uitgebreiden boekenschat. Onder de ongeveer 12,000 banden, waaruit hij die bibliotheek gedurende zijn lang leven heeft weten samen te stellen, is menige rariteit, zijn verder een tweehonderdtal incunabelen en meer dan honderd handschriften met kostbare miniaturen verlucht. Zoowel die bibliotheek als een verzameling oude schilderijen, vooral van Luiksche meesters, een groote collectie prenten en nog andere kunstvoorwerpen, heeft hij nagelaten aan den Belgischen Staat ten behoeve van de Universiteit te Luik. (N. R. Ct.)

HYGIËNE DER BIBLIOTHEKEN. — In de *Revue d'hygiène* verscheen in de laatste jaren meer dan eene mededeeling over dit belangwekkend onderwerp. Ziehier een verslag der sinds 1895 daaraan gewijde artikelen :

XVII, 1895, blz. 286 287 : *Library-books and infections disease (Livres des bibliothèques et maladies infectieuses.) British med. Journ., 8 décembre 1894, p. 1328 et 1390.*

In Edinburgh ontvangen de bestuurders der boekerijen elken dag opgave der besmettelijke ziekten die in de stad heerschen en er wordt nagegaan of de boeken der bibliotheken in een der besmette huizen geweest zijn ; in het voorkomend geval, worden die boeken aangeslagen, ontsmet of verbrand ; het laatste wordt steeds gedaan in geval van pokken. In Bradford gebeurt hetzelfde. Te Londen wordt niets gedaan in die richting. In sommige districten worden de boeken die in handen van zieke personen geweest zijn, ontsmet, maar een doeltreffend ontsmettingsmiddel is nog niet bekend.

XVII, 1895, 356-357 : *Contribution nouvelle à l'étude de la désinfection par les vapeurs d'aldéhyde formique, par le Dr Miquel (Annales de la micrographie, novembre 1894, 588).*

Lehmann (*Münch. med. Woch.*, 1893, nr 82) en Van Ermengem beschouwen de ontsmetting der gedroogde boeken door formaldehyde als heel moeilijk. Miquel raadt het volgende middel aan : in een kast of gesloten kist wordt een ijzeren of houten rooster gelegd ; daarop stelt men de boeken recht op hun voorkant, opengeslagen, met den rug naar boven ; onder den rooster maakt men een reep linnen vast van 15 tot 20 centimeters breedte, gerold op twee houten cylinders, die op spillen kunnen draaien. Het linnen, om een dezer cylinders gewonden, wordt gedompeld in een oplossing van formaldehyde, van 1,075 densiteit, waarin men genoeg gecristalliseerde zoutzure kalk of keukenzout laat smelten om de densiteit tot 1,200 te brengen (één deel zout bij twee deelen formaldehyde.) Men laat een oogenblik afdroppen, men ontrolt het linnen en maakt de beide cylinders aan de zijwanden der kast of der kist vast, op weinig afstand van de boeken ; de kast wordt hermetisch bij middel van opgeplakte papierstroken gesloten. Na een uitwaseming van 24 à 48 uren zijn alle bacteriën gedood en de boeken gesteriliseerd. Een liter formaldehyde kost tegenwoordig 7 a 10 francs ; met een liter kan men, in een kast van een halven tot drie kwart kubieken meter ten minste 20 à 30 ontsmettingen doen. De boeken lijden niet onder de behandeling. In een kast van 1 a 2 kub. meters, zijn 70 a 80 gr. eener oplossing van formaldehyde en kloorzout voldoende voor een bewerking, terwijl het linnen dan een oppervlakte van 50 vierk. decim. per kubieken meter dient te hebben.

XVIII, 1896, 162-164 : *De la contagion par le livre, par MM. du Cazal et Catrin.*

(*Annales de l'Institut Pasteur, décembre 1895, p. 865.*)

Een ontsmetting in de droogstoof en de autoclaaf gaven een volledig resultaat, maar de banden waren beschadigd. Het stelsel met verdampte formaldehyde, zal bij volmaaktere toepassing, toch het best geschikt blijken.

XVIII, 1896, 556-557 : *Public Libraries and infectious diseases* (*Bibliothèques publiques et maladies infectieuses*), *par le Dr Armstrong.* (*Brit. med. Journ., 15 févr. 1896, p. 420.*)

In Newcastle-upon-Thyne wordt het volgende door het stadsbestuur voorgeschreven. Als ergens een besmettelijke ziekte uitbreekt, worden de bewoners van het aangetaste huis door den gezondheidsinspecteur verwittigd dat zij geen boeken meer kunnen ontleenen, tot de ziekte verdwenen en de woning ontsmet is ; de bibliotheek wordt met het geval in kennis gesteld en geeft geen boeken meer uit zonder een certificaat van den gezondheidsraad ; indien er zich boeken in 't besmette huis bevonden ontvangt de boekerij bericht dat de opziener ze aangeslagen heeft om ze te ontsmetten. Jammer dat Dr. Armstrong niet zegt welke middelen ter ontsmetting gebezigd worden. Het is zeer te prijzen dat de ontsmetting door den gezondheidsdienst verricht wordt, en niet door de bibliotheken.

XVIII, 1896, 946-947 : *The spread of infection by library books.* (*La transmission de l'infection par les livres des bibliothèques*) *par le Dr Marsden* (*Brit. med. Journal, 25 juillet, p. 218).*

Sedert eenige jaren werden de boeken bij de minste verdenking dat zij in een besmette omgeving verbleven hadden, eenvoudig verbrand : zoo werden er natuurlijk vele nutteloos vernietigd. Thans geldt de volgende maatregel : de ambtenaar van den gezondheidsdienst bezorgt aan 't bestuur der boekerij elken dag de lijst der besmettelijke ziektegevallen die hem bekend zijn. De boeken worden dan eerst aan den ontsmettings-opziener, daarna aan den geneeskundigen ambtenaar afgegeven die beslist wat er verder mede gebeuren zal. De nog zuivere en bruikbare exemplaren gaan naar de gasthuizen voor besmettelijke ziekten waar zij aan de patiënten gegeven worden, volgens den aard hunner ziekte (sic!) Zijn de boeken gehavend dan worden ze verbrand : in geen geval keeren ze terug in de boekerij. Hetzelfde stelsel wordt in de scholen toegepast.

XIX, 1897, 554-555 : *Beitrag zur Desinfektion von Leihbibliotheksbüchern* (*Contribution à la désinfection de livres de prêt des bibliothèques*) *par von Schab.* (*Centralbl f. Bakteriologie. XXI. p. 141, 1897*).

Formaldehyde gaf geen uitkomst. Niet veel beter slaagden proefnemingen met Pictet-gas.

XXII, 1900, 88-89 : *The disinfection of books and other articles injuried by steam.* (*La désinfection des livres et autres objets détériorés par la vapeur*), *par W. M. Symons.* (*The Brit. med. Journal, 2 sept. 1899, p. 588.*)

Eene poging om de ontsmetting door stoom te combineeren met die door formaldehyde. De uitslag is weder onvoldoende.

XXII, 1900, 347 : *Infection des livres par la bacille de la tubereulose, par le Dr Knopf.* (*Presse médicale, 24 février 1900, p. 70*).

Twintig beambten op het gezondheidskantoor te Lansing, hoofdstad van den Staat Michigan (Ver. St. Amerika), werden achtereenvolgens door longtering aangetast en stierven. Het bacteriologisch onderzoek der dossiers en archieven welke zij het meest hanteerden bracht aan 't licht dat de bladzijden op vele plaatsen door de bacil van Koch besmet waren. Nauwkeurig kon worden vastgesteld dat de oorspronkelijke besmetting dagteekende uit den tijd toen een aan tering lijdende beambte op 't kantoor werkte. Deze beambte had de gewoonte bij het omslaan der bladen de toppen zijner vingers met speeksel te bevochtigen. Het is overigens waarschijnlijk dat hij door hoesten, niezen of zelfs maar door luid voorlezen op de bladzijden de besmette speekselglobulen moet aangebracht hebben waarop Flügge in den laatsten tijd met zooveel nadruk de aandacht gevestigd heeft.

Men herinnert zich dat de heer F. van der Haeghen, de bekende bibliothecaris

der Gentsche Universiteitsbibliotheek, reeds vroeger over dit onderwerp, in scherpe en welgepaste bewoordingen, gesproken heeft in een zitting der Belgische Academie. (1) Ook hebben wij tot ons groot genoegen vastgesteld dat sinds eenigen tijd in de Universiteitsbibliotheek, die aan zijn zorgen toevertrouwd is, het publiek door een aangeplakt berichtje tegen dit misbruik gewaarschuwd wordt.

Dit voorbeeld zou ook elders mogen nagevolgd worden.

XXII, 1900, 1042-1043 : *Sulla disinfezione dei libri* (*Sur la désinfection des livres, par le Dr F. Abba* (*Rivista d'igiene e sanità publica, 1900, p. 564*).

De ontsmetting bij middel van samengepersten waterdamp leverde goede uitslagen op. Lederen en perkamenten banden komen er echter ontredderd uit : die zouden dus bij elke ontsmetting eerst weggenomen en door den binder na de bewerking weer zoo goed mogelijk hersteld dienen te worden.

XXIII, 1901, 1036-1037 : *Ueber die Infectionsfähigkeit und Desinfection von gebrauchten Büchern* (*Sur le pouvoir infectieux et les procédés de désinfection des livres*), *par Arthur Krausz* (*Zeitschrift für Hygiene und Infectionskrankheiten, 1901, XXXVII*).

Proefnemingen genomen door het nationaal genootschap voor hygiëne in Hongarije, op last van het syndicaat der Hongaarsche boekhandelaars, bewezen het gevaar dat de uitleening der leeskabinetten evenals de aankoop van reeds gebruikte schoolboeken opleveren. Als ontsmettingsmiddel wordt de autoclaaf aangeprezen ; maar het gevaar voor de boeken schijnt wat al te licht geschat. 't Zijn altijd de banden die het meest lijden, *alleen niet de linnen banden*. Hierin ligt misschien een vingerwijzing, vooral voor volksbibliotheken, voor dewelke deze hygiëne-quæstie natuurlijk het allerbelangrijkst is.

E. D. B.

PRIJSCATALOGI

A. DE TAVERNIER, Gent. — *Le Bouquiniste gantois.* Catalogue nº 20 (Août 1903).

Jos BAER & Cº, Frankfort a./d. M. — *Frankfürter Bücherfreund.* 3. Jahrg. nr 7/8.

6618. *Renaud de Montauban. Les quatre fils aymon* [In fine :] Cy finist lystoire du preux et vaillãt cheualier regnault de montauban. Imprime a lyon sur le rosne par Glaude Nourry. Lan mil cinq cens & six. le seiziesme iour d'aoust. 140 blz. gr. 4º, met talrijke fraaie houtsneden en initialen. (Mk. 2000.—)

6928. — Cr. de Pas. *Hortus Floridus in quo rarium & minus vulgarium florum Icones delineatae exhibentur.* Labore Crisp. Passaei junioris Aº 1614. Extant Aynhemij Apud Ioannem Ianszonium. langw. kl. fº, 2 dln., met 165 platen. (Mk. 900.—)

Karl W. HIERSEMANN, te Leipzig. — *Deutsche Lande und Städte.* 2. Abth. (Katalog 290).

G. LISSA, Berlijn. — *Auswahl von seltenen und interessanten Büchern* (XVI. bis XX. Jahrhundert).

PICKERING & CHATTO, London. — *A Catalogue* with prices affixed of a very extensive Collection of the First and Early Editions of Ancient and Modern English Literature. — (I : A to Jo ; II : Jo to Z.)

WILFRID M. VOINICH, Londen. — *Short catalogue of Second-hand Books and Manuscripts.* I (Mei 1903).

146. Ortelius. *Theatrum Orbis Terrarum.* Antv. A. Coppenius Diesth. fº (£ 5. 5 s.)

147. Ortelius. *Theatrum Orbis Terrarum.* Antv Ch. Plantin, fº (£ 4. 10 s.)

191. *Enchiridion Psalmorum D. Hieronymo int. uno cum Jo. Campensis paraphrasi...* Antv. J. Steelsius (Typis Ioan Graphei.) 1540. 12º (16 s.)

327. Plutarchus. *De tuenda bona valetudine precepta Erasmo interprete.* Lov. Th. Martinus, 1513, 4º. (£ 1. 1 s.)

328. Plutarchus. *Opuscula nuper traducta*

(1) *Des graves dangers auxquels sont exposés les livres et les manuscrits de nos dépôts publics. (Bulletins de l'Acad. Roy. de Belgique.* 1897, blz. 132-137).

Erasmo Rot. Lov. Th. Martinus. 1515, 4°. (£ 1. 1 s.)

443. Sambucus. *Emblemata, Cum Aliquot numis antiquis.* Antv. Ch. Plantin, 1564, 8°. (8 s.)

444. Veen (J. v d.). *Zinne Beelden, oft Adams Appel.* Amst. E. Cloppenburg, 1642. 4° (£ 1. 1 s.)

468. *Relacion de la tomada del Exemo Condestable de Castilla, a las Pazes entre Hespana y Inglaterra, que se comcluyeron y iuraron en Londres por el mes de Agosto Anno M.D.C.IIII.* Emprenta Plantiniana, 1604. (£ 2. 2. s.)

II. (Juni 1903.)

102. D. Erasmus. *Apophthegmatum, sive Scite Dictorum Libri Sex.* Antv. M. Hillenius, 1531. 8° (£ 1. 5 h.)

103. D. Erasmus *Civilitas Morum, in Succinctas Quæstiones digesta, ac per* Reinhardum Hadamarium *locupletata.* Antv. J. Steelsius (Typis Ioa. Graphei), 1539. 8° (14 s.)

103. D. Erasmus. *De Duplici copia Verborum et rerum.* Antv. Jo. Crivitus, 1566. 8° (16 s.)

110. D. Erasmus. *De Immensa Dei Misericordia Concio, Nunc primum aedita.* Antv. M. Hoochstraten, 1524. 8° (14 s.)

304. Lud. Carris. *Antiquàrium Lectionum Commentarii III.* Antv I. Masius (Impensis Chr. Plantin), 1567. 8°.

604. Nic. Brontius. *Libellus de Utilitate et Harmonia Artium — Libellus Compendiarium rationem perdocens. Antv. S. Cocus,* 1541. 8° (£ 2. 10 s.)

III (Juli-Augustus 1903.)

45. D. Ferrarius de Fenaco. *Epistola qua quædam a Thoma Montis in opusculo de diluvio, anno quarto vigesimo futuro conscripta falsificantur.* Antv. S. Cocus & Ger. Nicolaus, 1522. 4° (£ 1. 1 s.)

47. Th. Montius. Quolibet Magistri Thomæ Montis Medici & Astrologi..... Antv. Adrianus Bergen, 1522. 4° (£ 18 s. 6 d.)

220. Erasmus Rot. *De duplici copia Verborum et Rerum, commentarii duo...* Brugis Hub. Goltzius, 1565. 8° (14 s.)

Leo S. Olschki, Florence. — *Monumenta Typographica.* Catalogus LIII. Primordii artis typographicae complectens editiones quae apud equitem Leonem S. Olschki bibliopolam Florentiae extant, ab eo accurate describuntur pretiisque appositis venumdatur. MDCCCCIII.

Dit is meer dan een gewone boekhandelaars-catalogus; een met de uiterst zorg bewerkte lijst van ruim 1300 Italiaansche, Spaansche, Fransche, Duitsche, Poolsche, Zwitsersche, Engelsche en Nederlandsche incunabelen en zeldzame zestiendeeuwsche drukken, volgens al de eischen der wetenschap uitvoerig beschreven en toegelicht; een statig boekdeel op royaal 8° gedrukt, met 130 reproducties van merkwaardige titel- en bandversieringen en eigenaardige lettersoorten opgeluisterd.

Zooals men denken kan zijn de beschreven curiosa voor het meerendeel op Italiaansche persen gedrukt : 40 drukken stammen uit Bologna, 64 uit Florence, 56 uit Milaan, 125 uit Rome, en niet minder dan 634 uit Venetië.

Aan Spaansche drukken zijn voorhanden : Barcelona (2), Monserrate (1) en Sevilla (1).

Aan Duitsche : Augsburg, Kleef, Eichstett, Esslingen, Frankfort, Hageman, Heidelberg, Keulen, Leipzig, Mentz, Marburg, Neurenberg, Passau, Pforzheim, Reutlingen, Solingen, Speier, Straatsburg, Tübingen, Ulm en Weenen.

Aan Fransche : Avignon, Besançon, Bordeaux, Douai, Lyons, Parijs, Rouen, Sedan.

Nederlandsche incunabelen zijn schaarsch : wij treffen drukken aan uit Deventer (1494), Leuven (Johannes de Westphalia), en Zwolle (Pieter van Os, 1479, eene niet bij Campbell en alleen bij Copinger (3154), beschreven uitgave).

Horatius de arte poetica. [in fine :] Horatij Artis poetice Finis / Impensis Petri Os de Breda. z. j. 4°.

Fed Perella, Napels. — *Catalogue d'estampes et de dessins* : Costumes, Tableaux, Portraits, etc. Dessins originaux de Simont Vouet, de Ribero (Spagnoletto), etc. 10 fac-similes hors texte.

4. — Blz. 241-242. Sanderus' « Bibliotheca Belgica manuscripta » . . . . . M. RUDELSHEIM.

5. — Blz. 243-245. Dom. Baudii Epistolæ . P. C. MOLHUYSEN.

6. — Blz. 245-248. Drukletters en bijziendheid. *Met twee reproducties naar lettersoorten.* . . . . . J. W. ENSCHEDÉ.

7. — Blz. 249-251. Mededeelingen over Bibliotheken :

Amsterdam. — Antwerpen.

8. — Blz. 251-252. Nieuwe uitgaven :

Bibliotheca Belgica, CLX-CLXII. (E. D. B.). — F. Schulze. Balthasar Springers Indienfahrt. (E. D. B.). — Dr. P. Schwenke. Die Donat- und Kalendertype. (J. W. ENSCHEDÉ). — M. Rudelsheim. Repertorium van de artikels betrekking hebbende op de Germaansche philologie (E. D. B.).

9. — Blz. 252-254. Tijdschriften :

Oud-Holland. — Acad. royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres. — Acad. royale d'archéologie de Belgique. — Archives de la société des collectionneurs d'ex-libris et de reliures historiques. — Petite revue illustrée de l'art et de l'archéologie en Flandre. — Revue bibliographique belge.

10. — Blz. 255-257. Mengelingen :

Legaat baron Wittert. — Hygiëne der bibliotheken (E. D. B.).

11. — Blz. 257-258. Prijscatalogi :

A. de Tavernier (Gent). — Jos Baer & C° (Frankfort a/d M.). — Karl W. Hiersemann (Leipzig). — G. Lissa (Berlijn). — Pickering & Chatto (Londen). — W. M. Voinich (Londen). — Leo S. Olschki (Florencië). — Fed. Perella (Napels).

BERICHT. — Wegens overvloed van stof moeten een deel van de kronijk, dat al gezet is, alsmede verscheidene boekbeoordeelingen en overzichten van tijdschriften tot het volgend nummer verschoven worden.

Bericht aan de heeren Bibliothecarissen.

Ten einde de rubriek *Mededeelingen over Bibliotheken* zoo volledig mogelijk te maken, doet de Redactie een dringend beroep op de medewerking van de heeren Bibliothecarissen uit Noord en Zuid.

Abonneert u op:

DE NAVORSCHER

Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen die iets weten, te vragen hebben of kunnen oplossen, onder bestuur van J. F. VAN SOMEREN, Bibliothecaris der Rijks-Universiteit te Utrecht.

53e JAARGANG

BESTEMMING: Mededeeling en bespreking van allerlei onderwerpen op het gebied van N. en Z. Nederl. geschiedenis, oudheidkunde, munt- en penningkunde, geslacht- en wapenkunde, kunst- en kerkgeschiedenis, geschiedenis der Nederl. taal en letteren.

MEDEWERKERS: o. a. Mr. C. Bake, Dr. N. S. Bannier, Joh. H. Been, Jhr. P. H. A. Martini Buys, Fred. Caland, D. C. J. van Doorninck, Mr. R. Fruin, Mr. S. van Gijn, J. E. ter Gouw, Prof. M. J. E. Heeres, R. W. J. F. baron Hoëvell, H. de Jager, Dr. N. Japikse, Dr. P. C. Molhuisen, Mr. P. van Meurs, C. J. Polvliet, Dr. H. J. Reijnders, Jhr. H. H. Roëll, Prof. Dr. H. C. Rogge, Jhr. D. Rutgers v. Rozenburg, Jhr. Mr. A. van Sasse van Ysselt, Aug. Sassen, J. W. des Tombe, Dr. J. S. van Veen, J. Vriesendorp, Mr. F. H. de Vos, Mr. G. de Vries van Doesburg, Dr. L. Wagenaar, J. D. Wagner, H. M. Werner, Johan Winkler.

WIJZE VAN UITGAVE: Maandelijks in afleveringen van 4 vel; nu en dan met platen en facsimilés. Prijs per jaargang met uitvoerig register **f 8.50**.

UITGEVERS: H. J. van de Garde & Co., Zaltbommel.

Zie de verschenen afleveringen

In geen Bibliotheek mag ontbreken:

Pirenne
Geschiedenis van België

Nederlandsche vertaling naar de 2e Fransche uitgave.

Een prospectus met beoordeelingen is verkrijgbaar.

De Nederlandsche uitgave is goedkooper dan de Fransche en de Duitsche.

Vraag prospectus in

De Nederlandsche Boekhandel
te Antwerpen en Gent

Verschenen en op aanvraag verkrijgbaar voor **50 centiemen**:

HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS TE ANTWERPEN EN ZIJNE KUNSTUITGAVEN

Een boekje van 16 bladzijden met portret van Christoffel Plantijn, naar een gravure van Jan Wiericx en een afdruk van het boekmerk van Plantijn.

De Nederlandsche Boekhandel
ANTWERPEN

ONZE KUNST

Het eerste Nederlandsch tijdschrift uitsluitend gewijd aan beeldende kunst

Verschijnt de 1e van iedere maand in afleveringen van ruim 5 vel in-4° met talrijke platen in en buiten den tekst

Frs. 16.— PER JAAR | J.-E. BUSCHMANN ANTWERPEN

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL, Antwerpen en Gent
L. J. VEEN, Amsterdam

JAARGANG I. NUMMER 6. NOVEMBER-DECEMBER 1903.

TIJDSCHRIFT
VOOR
BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE
VAN
EMM. DE BOM, VA. DE LA MONTAGNE & WILLEM DE VREESE

UITGEVER
DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
ANTWERPEN · GENT ·
DRUKKER
J. E. BUSCHMANN ANTWERPEN

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in 8° Jezus formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES Jr.)

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **12.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **6.50**
BUITENLAND.	»	fr. **13.50**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van den Redacteur-Secretaris, EMM. DE BOM, **Verdussenstraat 30,** ANTWERPEN.

Voor alles wat de uitgave, inschrijvingen en advertentiën betreft, zich te wenden tot

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL

TE ANTWERPEN - ST. JACOBSMARKT, 50,
OF TE GENT - POSTHOORNSTRAAT, 18.

JAARGANG 1, NUMMER 6. **NOVEMBER-DECEMBER 1903.**

INHOUD :

1. — Blz. 259-262. Twee Bijbels met miniaturen der Nationale Bibliotheek te Parijs. . . . . G. BUSKEN HUET.

2. — Blz. 263-265. Een Amsterdamsch speelkaartenmaker in het begin der 19de eeuw . . . . . J. W. ENSCHEDÉ.

3. — 266-271. Moderne bibliotheken. II. De Stadsbibliotheek te Mechelen. *Met een plaatje* . . . . . LEO VOORDECKER.

4. — Blz. 272-277. Schuilnamen en deviezen uit vroeger tijd :

XVIII. Vol ghebrecx (Joris de Hose).
XIX. Liefhebber van den selfden Heylighen (Een). (Joannes Goossens). *Met reproductie van het titelblad.*
XX. C. W. (Cornelius Jansz. Woons). *Met reproductie naar het titelblad.*
XXI. Livinus vander Minnen (Joncker).
XXII. Remmerus Valerius (Remigius Wouters . . . . . V. A. DELA MONTAGNE.

5. — Boekwezen en boekdruk . . . . . P. BUSCHMANN.

☛ Zie het vervolg van den inhoud op de 3de bladzijde van den omslag.

TWEE BIJBELS MET MINIATUREN DER NATIONALE BIBLIOTHEEK TE PARIJS

In het *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent,* 11e jaargang, nr 4, blz. 194-195, haalt de heer G. Hulin, op voorgang van de heeren A. de Champeaux en P. Gauchery (*Les Travaux d'art exécutés pour Jean de France, duc de Berry,* Parijs, Champion, 1894, in-fol., p. 138) een rekening aan van Hertog Filips den Stoute van Bourgondië, van 1402-3, waarin wordt gewaagd van een Bijbel met miniaturen, op dat oogenblik voor den hertog bewerkt door Polequin Manuel en Janequin Manuel, *enlumineurs ;* hij brengt, even als de Fransche schrijvers, dien Bijbel in verband met een Bijbel op de Nationale Bibliotheek te Parijs (franç. 167) en voegt er bij : « *sa décoration permettrait, par de multiples rapprochements avec une autre Bible, attribuée à bon droit aux Limbourc (f. fr. 166) d'y voir une œuvre de début de ceux-ci. Personnellement, je n'ai pas vu l'ouvrage, et ne fais que rapporter l'opinion d'autrui.* » Dat de miniaturen der twee Bijbels van dezelfde handen zijn was reeds de meening der heeren de Champeaux en Gauchery. Deze gissing wordt belangrijk voor de kunstgeschiedenis, daar de Limbourcs, als men weet, de verluchters zijn der beroemde *Heures,* thans te Chantilly.

De twee Bijbels (geen eigenlijke Bijbels, maar bijbelsche prentenboeken met bijgevoegden tekst) waren, reeds vóór het werk dier heeren verscheen, uitvoerig beschreven en beschouwd door den heer L. Delisle, in deel XXXI der *Histoire littéraire de la France* (Paris, 1893), in het stuk getiteld : *Livres d'images,* blz. 237 vgg. De heer Delisle reeds had gegist dat de Bijbel nr 167 was de *bible en latin et en françois*, welke Filips de Stoute en Jan zonder Vrees van 1401 tot 1406 deden verluchten door Polequin en Janequin Manuel, ten einde hem te doen aanbieden aan Jan, Hertog van Berry (1) ; maar de heer Delisle drukt zich zeer voorzichtig uit : « *Il y a tout lieu de supposer,* zeide hij (blz. 240), *que c'est*

(1) Vgl. Peignot, *Catalogue d'une partie des livres composant la bibliothèque des ducs de Bourgogne*, 2e édition, Dijon, 1841, p. 31-33, en bepaaldelijk de laatste plaats.

la bible en latin et en français que Philippe le Hardi avait fait commencer vers l'année 1401... Quoiqu'il en soit... » — Wat den Bijbel nr 166 betreft, gist de heer Delisle, ondanks het zwijgen der inventarissen van den Hertog van Berri, dat hij eveneens voor dien Hertog bestemd was, en dat de uitvoering van het handschrift (wij zullen zien dat de eerste verluchters hun werk niet voltooiden), evenals die van de *Heures* van Chantilly, werd onderbroken door het overlijden van dien vorst, in 1416 (blz. 247).

Daar de heer Hulin het vraagstuk opnieuw ter sprake bracht, maar in het voorbijgaan, en zonder, gelijk hij zelf betreurt, in de gelegenheid te zijn geweest de twee Bijbels te zien, heb ik, op verzoek der Redaktie van dit tijdschrift, de twee handschriften vergeleken, zoowel onderling als met de fotogravures der miniaturen der *Heures* van Chantilly, gevoegd bij de verhandeling van den heer Delisle *les Livres d'heures du duc de Berri* (Parijs, 1884, gr. in-8°, ook verschenen in de *Gazette des Beaux-Arts* van dat jaar, deel XXIX).

Nr 167 van het *fonds français* (ik verwijs voor dit handschrift, even als voor nr 166, naar de uitvoerige beschrijving van den heer Delisle, boven aangehaald) is geheel versierd met miniaturen, acht per bladzijde ; deze miniaturen zijn zeer weinig gekleurd, bijna grisailles, zeer fijn uitgewerkt, lief maar stijf, en nog geheel middeleeuwsch. Ware het niet dat een zoo ervaren paleograaf als de heer Delisle het handschrift op het einde der veertiende of het begin der vijftiende eeuw plaatst *(Hist. littér.* XXXI, 237), men zou het, oordeelend naar de miniaturen, een halve eeuw vroeger stellen (deskundigen door mij geraadpleegd, waren geheel van deze meening). In ieder geval kunnen de miniaturen niet van dezelfde hand of van dezelfde school zijn als die van de *Riches Heures* van Chantilly : men vergelijke de tafereelen van de Paradijsgeschiedenis in nr 167 met de overeenkomstige op de vijfde plaat gevoegd bij de bovengenoemde verhandeling van den heer Delisle over de *Heures* van den Hertog van Berry : niet alleen de stijl en de uitvoering, ook de motieven zijn geheel verschillend (1). Zij kunnen ook niet

(1) Een heliografisch facsimile van een bladzijde uit het handschrift 167 vindt de lezer in het *Album paléographique... avec des notices explicatives par la Société de l'École de Chartes* (Parijs, Quantin, 1887, gr. fol.), plaat 37. Hoewel dit facsimile niet genoeg recht laat wedervaren aan de fijnheden van het origineel, is een vergelijking met de platen, gevoegd bij de verhandeling over de *Heures*, voldoende om het verschil in stijl en behandeling te doen uitkomen.

van dezelfde hand zijn als die van den anderen Bijbel tot welken wij thans overgaan.

Nr 166. De inrichting van het handschrift is gelijk aan die van het vorige : op iedere bladzijde staan acht miniaturen. De verluchting is niet overal van dezelfde hand : de 48 eerste bladen onderscheiden zich gunstig van de volgende, die blijkbaar later en voor andere bezitters zijn bijgewerkt (*Hist. Litt.* XXXI, p. 242). De miniaturen van het eerste gedeelte zijn meesterlijk van koloriet, en, vergeleken met die van het vorige handschrift, maken zij den indruk van een veel vrijer opvatting en uitvoering. Ook wat de voorstellingen betreft is er groote afwijking, zooals reeds door den heer Delisle werd opgemerkt : « *La plupart des sujets représentés dans le ms. 166, aussi bien par les peintres des premiers cahiers que par les continuateurs, présentent de notables différences avec les tableaux correspondants du ms. 167. Une grande latitude était laissée aux artistes, qui ne devaient pas travailler d'après les mêmes modèles.* » (*Hist. Litt.* XXXI, 242). — Er bestaat daarentegen groote overeenkomst tusschen deze miniaturen en die van Chantilly, bepaaldelijk wat betreft de voorstellingen uit de Paradijsgeschiedenis. Op de keerzijde van blad 3 van hs. 166 vindt men een voorstelling van Eva die aan Adam den appel reikt, welke geheel overeenkomt met de bovengenoemde miniatuur in de *Riches Heures :* groepeering en houding der figuren zijn geheel dezelfde. Toch is er verschil : de uitvoering, in hs. 166, schijnt minder fijn en bevallig dan in de *Heures ;* men zou kunnen onderstellen dat blad 1-48 van ons hs. afkomstig zijn uit dezelfde werkplaats als de *Heures*, maar niet geheel door dezelfde handen werden uitgewerkt.

Het komt mij voor dat deze uitkomst ons niet belet aan te nemen dat het handschrift 166 werd geschreven voor den Hertog van Berri en de eerste bladen werden verlucht in de werkplaats waaruit de *Riches Heures* van Chantilly afkomstig zijn, zooals, gelijk wij zagen, reeds door den heer Delisle is ondersteld, al blijft het vreemd, dat, zooals de heer Delisle zelf opmerkt (*Hist. Litt.* XXXI, 242) het handschrift niet genoemd wordt in de oude inventarissen van de handschriften van den Hertog en de eerste melding niet hooger opklimt dan de regeering van Koning Frans I.

Anders is het gesteld met den Bijbel nr 167. Wij zagen dat de miniaturen van dien Bijbel niet van dezelfde hand kunnen zijn als die van nr 166 en die van Chantilly ; het gaat niet aan met de heeren de Champeaux en Gauchery het verschil te verklaren door te wijzen op « *les progrès immenses que l'art accomplit au commencement*

du quinzième siècle » ; wij hebben hier te doen, niet met meer of minder volmaakte voortbrengsels eener zelfde school, maar met twee geheel verschillende scholen en richtingen (1). Een van tweeën : of wel, men neemt aan dat de miniaturen van het handschrift nr 167 het werk zijn van Polequin en Janequin Manuel, en dan kunnen deze personen niet vereenzelvigd worden met de Limbourcs, gelijk de heeren de Champeaux, Gauchery en Hulin voorstellen ; of wel, dat handschrift is niet te vereenzelvigen met dat aan hetwelk de Manuels werkten. Ik meen dat de tweede onderstelling de waarschijnlijkste is en wij wel zullen doen aan te nemen dat, welk licht verder onderzoek moge doen opgaan over de Manuels en de Limbourcs, de Bijbel 167 in ieder geval buiten het debat moet worden gehouden. Er is nog een bijzonderheid die, zonder geheel afdoende te zijn, ons in deze meening kan versterken. De Bijbel waar de Manuels aan werkten was bestemd voor Jan van Berri ; maar nu heeft de heer Delisle aangetoond (*Hist. litt.* XXXI, 239) dat de Bijbel nr 167 wordt vermeld in een inventaris van 1420, opgemaakt te Dijon : hij is dus *niet* afkomstig uit den boedel van dien vorst, maar uit dien der Bourgondische hertogen.

Daarentegen hebben de miniaturen der 48 eerste bladen van handschrift 166 groote overeenkomst met althans een gedeelte van de verluchting der *Heures* van Chantilly en verdienen in aanmerking te komen bij een nadere studie van de school waaraan men die *Heures* te danken heeft.

Parijs, 30 Sept. 03. G. Busken Huet.

(1) Dit neemt niet weg dat de verluchters van den Bijbel 166 den Bijbel 167 onder de oogen gehad kunnen hebben of wel een daarmede overeenkomstig exemplaar of, nog waarschijnlijker, dat zij werkten volgens schriftelijke aanwijzingen ontleend aan zulk een exemplaar. Inderdaad weten wij, uit een katalogus opgemaakt te Blois in 1518 (*Hist. litt.* XXXI, 243) dat bij den Bijbel 166 oorspronkelijk gevoegd waren « *deux cayés en papier ou sont contenus la forme de faire les dictz histoires* »; zooals de heer Delisle verklaart : « *instructions pour les peintres chargés du travail d'enluminure* ». Zoo verklaart zich ongedwongen het feit dat, in de twee Bijbels, de onderwerpen der miniaturen steeds dezelfde zijn, bij zulk een groot verschil van opvatting en behandeling.

EEN AMSTERDAMSCHE SPEELKAARTENMAKER IN HET BEGIN DER 19de EEUW

Tot de onderwerpen, wier geschiedenis op meer dan een wijze kan worden behandeld, behooren de speelkaarten. Zij kunnen beschouwd worden als producten van houtsnij- en drukkunst ; zij kunnen bezien worden als gebruiksvoorwerpen, met een uitgebreide moraliseerende literatuur ; zij kunnen behandeld worden als een nijverheidsproduct, dat aan fiscale rechten onderhevig was. Hoewel de kleine bijdrage over een Amsterdamsche speelkaartenfabriek, die ik hier geef, zoo goed als uitsluitend den fiscus raakt, is zij om het onderwerp zelf daarom toch op haar plaats in een boekentijdschrift. Ik ontleen mijn gegevens aan een correspondentie die in 1814 en 1815 gevoerd werd door den Staatsraad, Gouverneur van Noord-Holland met den Minister van Binnenlandsche Zaken en Burgemeesteren van Amsterdam.

Daaruit blijkt, dat Jean Jordan en C. G. Ribbeck, « fabrikeurs » in speelkaarten te Amsterdam, zich bij request tot den. Minister gewend hadden om te verkrijgen verbod van of althans hoogere invoerrechten op den invoer van buitenlandsche speelkaarten en vrijstelling van inkomende rechten op het papier, dat hen uit het buitenland werd toegezonden.

Ik laat hier volgen het rapport, dat de Burgemeesteren van Amsterdam dienaangaande uitbrachten in Januari 1815 :

« In de eerste plaats dient hier in aanmerking te komen of het kaartenpapier hier te lande niet gemaakt wordt of kan worden, zo als de rekestranten zulks in de premissen van hun verzoek bevestigen. Daaromtrend moeten wij berichten, dat, eenige jaren geleden, in eenige papierfabrieken, zo te Zaandijk als op meer andere plaatsen in Noordholland, zeer goed kaartenpapier, onder de benaming van dubbeld lely bekend, vervaardigd en allezins volkomen voldoende bevonden is (1), dat de voorname

(1) In het materiaal onder mijn bereik heb ik niet gevonden, dat dubbeld lelie ook thans nog als een Nederlandsch papierformaat bekend zou zijn. De heer E. Lutkie te 's Hertogenbosch deelde mij dienaangaande mede, dat « *dubbeld lely* », in het Fransch geheeten « *double lys* », is een gewoon formaat van papier dat in enkel formaat is 39.7 × 31.7 cm. Niet geheel in overeenstemming daarmede is Karmarsch, *Handboek der mechanische technologie*, Leyden, 1861, Dl. II, blz. 662, die onder de Fransche soorten opgeeft :

Pot (Pots, Cartier ordinaire) : 398 × 318 mill. — Le Lis : 391 × 319 mill.

Ik merk op, dat van deze beide formaten aan de Pot, dat de opgaaf van den heer Lutkie het meest nabijkomt, ook hier de speciale bestemming van kaartenpapier toegekend wordt. Datzelfde blijkt ook uit het besluit van 1741 van den Franschen *Conseil d'État*, waar, in afdalende reeks, achter elkander worden genoemd :

Cartier grand format, Dauphiné. 16×13.6 pouces.

reden, waarom zulks niet voortgezet en gestaakt is geworden, waarschijnlijk bestaan heeft, dat dit kaartenpapier, 't welk aldaar weleer voor de fabrikeurs van speelkaarten gemaakt wierd, te kostbaar, immers hoger in prijs is uitgekomen, dan zij hetzelve uit Frankrijk hebben kunnen bekomen. Eene zwarigheid, die nogtans, zo niet geheel, ten minsten voor een gedeelte zou kunnen worden weggenomen, indien de kaarten fabrikeurs beproefden om dit kaartenpapier, dat is dat papier waarvan de bladen op elkander geplakt en door de kaartenfabrikeurs tot kaarten of kartonblad gemaakt wordt, in Gelderland te doen vervaardigen. Immers de papierfabrieken aldaar minder kostbaar vallende en de arbeidslonen daar althans veel minder dan in Noordholland zijnde, zo zoude dit papier aldaar tot eene merkelijke mindere prijs kunnen worden gefabriceerd. De rekestranten verzekeren echter, dat de papierfabrikanten in Gelderland hiertoe nog niet te permoveeren zijn geweest: wij twijfelen nogthans of deze weigering bij een zeker vooruitzigt op winst wel stand zou houden.

« Dat veele buitenlandsche kaarten alhier gedebiteerd worden, en vooral van de fabriek van J. F. en J. J. du Bois van Luik, is te veel bekend, dan dat men hieromtrend eenige confirmatie zoude behoeven.

« Een bewijs hoeveel winst zulks aan gemelde fabrikanten oplevert, is dat zij ten tijde, dat de invoer van buitenlandsche kaarten geheel verboden was, zich in 's Hertogenbosch nedergezet hebben en van daar hunne kaarten hebben gedebiteerd, en eerst toen weder vertrokken zijn, toen de invoer weder toegelaten wierd.

« Dewijl het patrocineeren van de inlandsche fabrieken en het beletten dat zij door de buitenlandsche benadeelt worden behoort tot de regelen van een goede staatkunde, zijn wij van oordeel dat men geenzins, gelijk zulks door de rekestranten verzocht wordt, het kaartenpapier dat van buiten wordt ingevoerd, van inkomende regten vrij moet stellen, gemerkt zulks niet anders dan tot groot nadeel van onze eigene papierfabrieken zoude uitlopen, daar onder den naam van kaartenpapier een aantal vreemd papier, zonder betaling van 's lands recht zou kunnen werden ingevoerd. Beter zoude het, onzes oordeels zijn, dat de van buiten ingevoerde speelkaarten gelijk mede de buitenlandsche vervaardigde karton of kaartenbladen, of geheel verboden (zo als zulks bij art. 21 der wet van 11 April 1807 op het regt van het klein zegel op eenige voorwerpen van handel en weelde bepaald is geweest) of wel zo veel met inkomende regten wierden bezwaard, dat de alhier gemaakte speelkaarten, schoon van inlandsch en dus duurder kaartenpapier vervaardigd, meer of min in prijs met de buitenlandsche konden gelijk staan. Een zaak, die misschien ook nog dit voordeel zoude hebben, dat men, gelijk wij hierboven zeiden, beproéven zoude dit kaartenpapier op meer dan eene plaats in ons land en bijzonder in Gelderland te laten fabriceeren, waardoor deze zaak niet alleen van tijd tot tijd met betrekking tot de prijs meer zou kunnen worden geperfectioneerd, maar daar te boven ook nog de algemeene industrie bevorderd zou worden. Dewijl daarenboven de speelkaarten geheel uitmaken een voorwerp van weelde, geenzins van behoefte, waarvan het van belang is voor het algemeen om het goedkoop te kunnen verkrijgen, behoeft men, onzes oordeels, te minder te vreezen, daaromtrend bezwarende bepalingen te maken. »

Cartier grand format. 16 · 12.6 pouces.

Cartier. 15.1×11.6 pouces.

Pot, ou Cartier ordinaire. 14.6×11.6. pouces.

Pigeonne, ou Romaine. 15.2×10.4 pouces.

Espagnol. 14.6×11.6 pouces.

Le Lis. 14.1×11.6 pouces.

Naar aanleiding van dit rapport, trad de Minister in correspondentie met den Gouverneur van Gelderland. Het bleek dat sommige, in de bescheiden niet bij name genoemde Geldersche papierfabrikanten, bereid waren met Jordan en Ribbeck in onderhandeling te treden over het vervaardigen van het bedoelde papier. Aan Burgemeesteren van Amsterdam meldde de Gouverneur van Noordholland den 1n September 1815 :

« Wat de verzoeken zelve aangaat door de requestranten gedaan, oordeel ik UEA te moeten in consideratie geeven of ten gevolge der vereeniging van Belgien en Luik met deezen Staat, en de gelijkstelling, welke daardoor tusschen der requestranten fabriek en de Luiksche en Brusselsche kaartenfabrieken, uit wier meer gunstige positie der requestranten voornaame bezwaaren schijnen te ontstaan zal gebooren worden, het daar voor niet moet gehouden worden, dat aan hunne bezwaaren grootendeels zal zijn voldaan, immers dat hunne verzoeken, zooals die liggende zijn thans niet voegzaam een onderwerp van overweeging meerder kunnen uitmaken, daar toch ten gevolge der gezegde vereeniging de Luiksche en Brusselsche fabrieken tegen geene mindere inkomende rechten dan de requestranten voor hunne fabriek het buitenlandsch papier zullen kunnen bekoomen, en het papier in die plaatzen zelve gefabriceerd, waar van zij zich mogten bedienen, evenzeer ten opzichte der requestranten binnenlandsch worden zal, terwijl voorts ook, wanneer het verbod van den invoer van vreemde kaarten, hetgeen de requestranten verlangen, op de Luiksche en Brusselsche van geene toepassing kan zijn, het welligt ook voor hun van geen bijzondere belang meer kan geacht worden, zoodanig verbod daargesteld te zien, indien het Gouvernement daartoe eens zoude willen overgaan. »

Er werden dus geen termen gevonden bij de regeering het verzoek in te willigen. Het is mij niet bekend of later nog pogingen in dezen geest zijn aangewend.

Evenmin weet ik, wie de Belgische fabrikanten waren, op wie in de missiven gedoeld wordt. Ik ken uit het eerste kwart der vorige eeuw geen andere namen dan de inzenders op de Haarlemsche nijverheidstentoonstelling van 1825, nl. Kessman Servaes te Brussel en Jacob de Porre te Gent.

Overveen. J. W. ENSCHEDÉ.

MODERNE BIBLIOTHEKEN

II

DE STADSBIBLIOTHEEK TE MECHELEN

Ofschoon men te Mechelen betrekkelijk laat, nl. in het jaar 1766, voor de eerste maal een « bibliotheek ten gerieve van het magistraat »

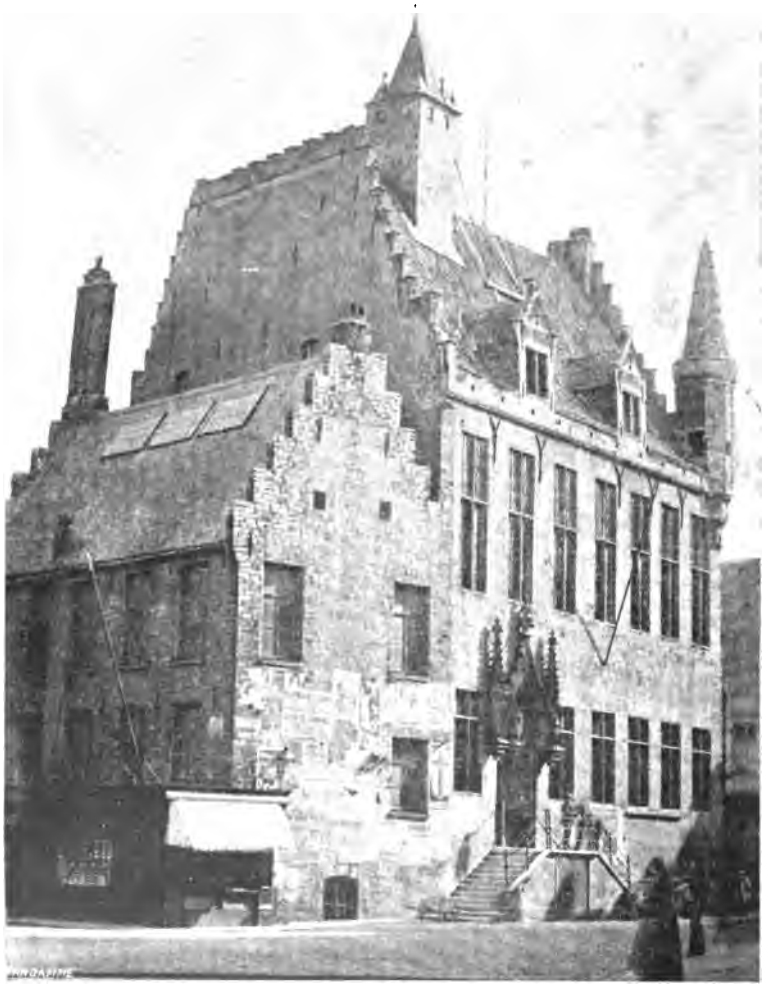

vermeld vindt, is de oorsprong van die boekerij naar allen schijn tot veel vroeger tijd terug te brengen. Bedoelde verzameling, ten stadhuize

bewaard, kan reeds in de achttiende eeuw op een schat van om en bij de 4000 handschriften wijzen ; maar leverde, behalve voor de stadsregeering, weinig of niets belangrijks op, en eerst in 1795 is er spraak van een voor het publiek toegankelijke bibliotheek. Zij was gevestigd in het « Schuttershuis. »

Haar eerste wording had zij te danken aan de velerhande onteigeningen, waartoe het Decreet der Conventie, 9 Vendémaire, jaar IV, bij verdrag te Campo Formio twee jaren later door Oostenrijk erkend, en hetwelk tot inlijving van de Nederlanden bij de Fransche Republiek besloot, inzonderheid tegen kerken, kloosters en geestelijken hier te lande het sein gegeven had. In 1799 sloeg de Municipale Raad van Mechelen de boekerijen van het Groot Seminarie en van de Karmelieten aan en maakte zich tevens meester van de verzamelingen toehoorende aan Kanunnik de Trieu, Louis Faydherbe en Karel Wapenaert, alle drie priesters, die tot deportatie verwezen werden, maar er aan ontsnapten.

Onder de ingezetenen, aan wier vrijgevigheid zij sindsdien, gelijk trouwens het geval is met de meeste boekerijen in ons land, haar verdere uitbreiding heeft te danken, verdient wijlen Armand Perceval bijzondere vermelding. In 1855 schonk hij de Bibliotheek 125 boekdeelen, ongerekend het Antiphonarium van Margaretha van Oostenrijk, dat inderdaad een onschatbaar stuk mag heeten.

Terwijl nog andere begiftigers den reeds bestaanden boekenschat niet zelden met groote mildheid aanvulden, kocht de Stad, op veilingen en dergelijke, boeken en documenten, waarvan er vele van zeer wezenlijke waarde voor de kennis van de geschiedenis van Mechelen en de Mechelaren zijn.

Het « Schepenhuis » in 1374 opgetrokken en onder welks dak het Stadsarchief en de Stadsbibliotheek geborgen zijn, is, door de gebeurtenissen, waaraan het in den loop des tijds getuige was, een gebouw, zooals men er geen beter kiezen kon met den geest der dingen strokende, die er den dag van heden worden bewaard.

In 1474 nam de Groote Raad, ontstaan uit den onophoudelijken strijd tusschen het volk en de oligarchie der burgers, in het Schepenhuis, van dan af tot Raadshof herdoopt, zijn intrek. In 1618 verhuisde de Raad, die weldra in niets anders meer dan rechtszaken recht tot spreken had, naar de gewezen woning van Margaretha van Oostenrijk, heden in Gerechtshof herschapen, zoodat het Schepenhuis geruimen tijd onbenuttigd bleef en in 1667 den Handboogschutters in gebruik werd gegeven, terwijl de rederijkerskamer « De Pioen » het recht verkreeg, om in de zaal gelijkvloers tooneelvoorstellingen te geven.

In 1793 bepaalden de Franschen, die elders, als wel bekend is, niet

zoo gemakkelijk vielen, zich tot het stukslaan van eenige meubelen in het Schepenhuis, hetwelk van dien tijd af diende tot Teeken- en Beeldhouw-Academie, om in 1846 een onderkomen te verleenen aan de verzamelingen van het Museum, die in 1897 naar de Halle werden overgebracht.

* * *

De Mechelsche Bibliotheek omvat de stadsarchieven en de eigenlijke boekenverzameling.

In de grootste zaal gelijkvloers, die eertijds tot gerechtszaal diende, staan de archieven gerangschikt. Er zijn 4665 manuscripten, allen geschreven in het gebouw dat hun heden tot bewaarplaats strekt. Naar de verklaring des heeren Gachard, is deze collectie in België eenig in haar soort. De geschiedenis der stad Mechelen, van 1311 tot 1793 ligt er tot in de minste bijzonderheden in neergeschreven.

Tot voor veertig jaar lagen deze kostbare oorkonden ergens in een kelder van het Stadhuis op- en door elkaar gestapeld, zoodat er aan het zoeken schier geen einde kwam, bijaldien een of andere inlichting werd gewenscht. Ook heeft het den heer Victor Hermans niet weinig tijd en inspanning gekost om den bedroevenden warboel te classificeeren en te ordenen, bij zooverre dat de zoeker niet de geringste moeilijkheid meer ondervindt. Inzonderheid legde hij er zich op toe om het nauwe verband tusschen zijn stof en de geschiedenis der stad bij zijn arbeid niet uit het oog te verliezen en verdeelde de uitgebreide verzameling in reeksen als: Charters, Stadsrekeningen, Ambachten, Eedgerecht, en dergelijke (1).

Bij het vermeerderen der in 1795 ontstane boekerij ging men op al te onoordeelkundige wijs te werk, dan dat er op den duur niet de allergrootste wanorde zou heerschen. Nieuwe aanwinsten werden zonder meer naast het reeds bestaande gezet, tot groot ongerief voor den lezer, en tot groot gevaar voor de verzameling zelf, die langen tijd door volslagen ordeloosheid niet aan de minste eischen der nuttigheid kon voldoen. Een moeizaam en langdurig werk was het dat de heer Hermans ondernam om een einde aan dien toestand te maken en methode te brengen in het catalogiseeren der bibliotheek. Hij liet zich vooral leiden door het lokaal karakter der boekerij en streefde er naar dien geest zooveel mogelijk te belichamen in de wijze, waarop hij de boeken rangschikte. Het eerste deel van zijn arbeid wijdde hij aan de werken van Mechelsche drukkers, die in de Bibliotheek voorhanden zijn; het

(1) Inventaris v/s Mechelsch Stadsarchief (deel VIII).

tweede omvat de classificeering der Mechelsche schrijvers, om het even of hun werken van letterkundigen wetenschappelijken of anderen aard zijn; het derde slaat op biographieën en genealogie; de overige bevatten de onderscheiden bronnen, die dienstig kunnen zijn tot het schrijven van de geschiedenis van plaatselijke vereenigingen, van plechtigheden en gebruiken, van het magistraat, den Grooten Raad en de Geestelijkheid. (1)

Hieruit blijkt dat deze Boekerij in lokaal opzicht een niet gering te schatten verzameling uitmaakt; in breederen zin nochtans heeft zij geen hooge waarde. Zoo bezit zij het eenig overgebleven exemplaar van een boekje van Pieter Sterlincx, gedrukt bij Gillis van Cranenborch, te Mechelen, in 1582, dat meerdere beschrijving verdient.

Naar zijn eigen mededeeling was Pieter Sterlincx een geboren Antwerpenaar en moet zich te midden der troebelen, waaraan ons land onder het bewind van den hertog van Alva, te prooi was naar het buitenland begeven hebben. Althans vinden wij hem in 1574 als Fransche schoolmeester te Delft. Hij liet er zijn twee eerste werken verschijnen :

« Een Corte waerachtighe
Beschrijvinghe, van alle Geschiedenissen, Aenslaghen, Stormen, Schermutselingen, ende
Schieten voor de vrome Stadt Haerlem in Hollandt gheschiet. »

« Een ghedencweerdighe historie van de Stadt
van Samerra in Vranckrijck »,

welke beide boekjes, waarvan heden eveneens slechts één enkel exemplaar bekend is, in 1574 en 1575 werden gedrukt. Het eerste, een beschrijving van het beleg van Haarlem, schijnt P. Sterlincx naar het verhaal van een ooggetuige geschreven te hebben. Het tweede is een vertaling uit het Fransch van Jean de Lery.

Waarschijnlijk verbleef Sterlincx te Haarlem tot in 1852, alswanneer wij hem weer te Mechelen vinden. Na de aankomst van den hertog van Anjou in ons land keerden vele uitgewekenen terug. P. Sterlincx werd door het Magistraat tot schoolmeester benoemd te Mechelen. Hier liet hij in 1582 het boek verschijnen, dat nu in het bezit der Mechelsche Bibliotheek is en werd aangekocht op de veiling De Bruyne.

(1) Mechelsche Bibliotheek. Bijzondere Catalogus.

De titel luidt :

Diversche
Refereynen ende
Liedekens, wt Hollant, ende
Zeelant van verscheyden Beoefenaars der Consten
ghelezen, ende gesonghen inde heerlijckheyt
van Heenvliet, ten versoeke van
Pieter Sterlincx, den derden
September 1580.
Op de vraghe, Int wijse
Wat mensche treurich leve, en vrolic sterven.
Op de vraghe, Int Amoureuse.
Waar wt de Liefde haren oorspronck heeft ?
Opden reghel
Lijdt deen des anders fouten, zoo kent ghij v selven
ende het Liedeken :
Hoet het Nederlant eertijden gefloreert heeft,
ende hoe desolaat tselve nu leyt.
Seer lustich om Lesen ende om Singhen.
Castijt zonder Verwijt.
'T Antwerpen bij Fransoys van Ravelinghen
Op de Lijnwaetmerct, op Onse
Vrouwen kerckhof

MD LXXXII

Klein oktaaf ; titel, opdracht, Totten Leser, Sonnet totten Leser, 4 bladz., vervolgens 40 bl. ; samen 44 bladen of 87 bladzijden. Op het laatste blad :

Gedruct tot Mechelen bij Gielis van
Cranenborch, in 't jaer XVe
ende LXXXII.

Uit de lezing van het boekje blijkt klaar, dat P. Sterlincx gedurende zijn verblijf in Holland een ijverig rederijker was. De vier op het titelblad vermelde vragen werden waarschijnlijk door hem gesteld aan de leden van zijn Kamer en het antwoord gelezen op een feest, te Heenvliet ingericht. Alleen van de drie eerste stukken, *Totten Leser, Tot alle Const'Beminders, Sonnet totten leser*, is hij de dichter.

Eenigen tijd na het verschijnen van het boek werd Sterlincx tot opzichter der eetwaren benoemd, maar moest ten tweede male naar Holland uitwijken om te ontsnappen aan de vervolgingen, waarvan de hervormden het voorwerp waren.

*
* *

Blijft ter bespreking over het Antiphonarium van Margaretha van Oostenrijk.

Het is te vinden op de eerste verdieping, in de gehoorzaal van den Grooten Raad en ligt op een voetstuk vóor een hoogen schoorsteen. — Het stuk meet 70 cm. bij 60 cm.; het eiken omslag is beslagen met gedreven koperwerk en versierd met een slot waarvan de bezitster Margareta, die het boek van haar vader Maximiliaan in 1507 of '08 ten geschenke kreeg, den eenigen sleutel droeg. Van de drie kunstenaars, die eraan wrochtten, een calligraaf, een miniaturist en een componist, is alleen met zekerheid de laatste bekend, namelijk Périchon de la Rue, die in zijn tijd tot de grootste mannen van zijn vak behoorde.

De zes miniaturen, die het boek bevat, bewijzen door de behandeling en uitvoering van het onderwerp, dat de kunstenaar zich goed rekenschap gaf van zijn taak en met vaardige hand wist weer te geven wat een scherpziend oog in de verhouding der karakters had opgemerkt.

De eerste stelt Maximiliaan voor, op een troon, aan zijn voeten de toekomstige Keizer Karel, toen 7 of 8 jaar oud, en daartegenover zijne dochter Margaretha, twee nichtjes onderwijzende; rechts bevinden zich paus, kardinaal en bisschop; links drie leeken, edelman, krijgsman en boer.

De tweede behandelt de Opstanding : de Romeinsche soldaten, die de wacht houden bij Christus' graf, zijn met wonderbare fijnheid van uitdrukking geteekend : verbazing aan den eenen, ontzetting aan den anderen kant.

Verder een portret van Keizer Maximiliaan met de bijspreuk : « Halt mas in allen dingen », een Sint-Anna met het Kindeken Jezus en een Blijde Boodschap : hier valt een merkwaardig reine, maar wilssterke Moedermaagd in 't oog.

Het Antiphonarium van Margaretha van Oostenrijk is het schoonste bezit der Mechelsche boekerij (1).

Mechelen. LEO VOORDECKER.

(1) Aan dit prachtig handschrift zal in het volgend nummer een bijzonder opstel gewijd worden.

SCHUILNAMEN EN DEVIEZEN UIT VROEGER TIJD

XVIII

VOL GHEBRECX. [Spreuk van Joris de Hose, factor van « *'t Heybloemke* » te Turnhout.]

« *Vol ghebrecx* » is het schuilwoord van een lid der Turn-
« houtsche kamer « *Het Heybloemken* ». Dezelfde dichter onderteе-
« kende het *Spel van Sinnen*, door de Heibloem in het Landjuweel
« van 1561 uitgevoerd. Een tweede stuk, te zelfder gelegenheid
« gespeeld, eene « *Factie* », is geteekend : *Vol ghebrecx. De Hose.*
« Dit laatste woord, echter, mag men niet, denken wij, voor den
« naam des dichters aannemen ; het is, nevens de zinspreuk, een
« tweede raadsel. Men vindt meermalen dergelijke naamwoorden
« aan het einde van andere spelen, zooals b. v. *Leerze*, *Poortier*,
« enz. »

Aldus K. Ruelens, in « *Refereynen en andere gedichten uit de XVIe eeuw* », waar ook (II, 9) een refereyn geteekend « *Vol ghebrecx* » afgedrukt is. Sedert is gebleken dat De Hose wel degelijk de naam is van hem die « *Vol ghebrecx* » tot leuze had. Uit een opstel van de Ballaer-de Chaffoy, in « *Kempisch Museum* » (I), over het « *Turnhoutsch Heybloemken op het feest der Violieren te Antwerpen, 1561* », leeren wij dat Joris de Hose *factor* was van de genoemde kamer, dat hij te Turnhout, in de Paterstraat, een boekwinkel hield en den 19^n October 1568, wegens lidmaatschap van het Consistorie der Evangelisters en wegens verkoop van kettersche boeken, verbannen werd door den Raad van beroerten. — Ter koninklijke bibliotheek, te Brussel, is eene factice verzameling voorhanden, bevattende enkele liederen door de verschillende kamers ingebracht, bij het Antwerpsch Landjuweel van 1561, maar die niet gedrukt zijn in de bekende uitgave van Silvius. Daar is een lied van het « *Heybloemken* » nogmaals geteekend : « *Vol ghebrecks* ». En naast die spreuk is met potlood den naam De Hose geschreven.

Ook wat *Leerze* aangaat, is Ruelens' vermoeden ongegrond. Leerze was wel degelijk een geslachtsnaam en werd gevoerd door een Leuvenaar. Van hem staat in de « *Refereynen ende Liede-*

kens... ghelesen en ghesonghen op de Corenbloeme Camere binnen Bruessele » (1562), een lied geteekend met zijne spreuk « *Dwoort gheeft confoort* », en voluit met zijn voornaam en naam : Franchois Leerze. Een lofdichter op « *Zegenpraal dēr onwinbare Kercke... door* Guilliam Baseler » (Loven, 1674), teekent : P. H. Leerse. En in het voorwerk van Jacob Moons' « *Sedelycke lustwaerande* » (Antw. 1679), wordt een sonnet gevonden met het onderschrift : Philip. Rudolph. Leerse. De naam is dus niet zoo ongemeen als R. het wil doen voorkomen.

XIX

LIEF-HEBBER VANDEN SELFDEN HEYLIGHEN (Een). — (Joannes Goossens ; spreuk : *Leeft in rust.*)

Devote aendachtighe Meditatie ende Speculatie op het Heyligh Leven ende ghedueriqh lijden vanden H. Ioseph, Bruydegom van de Alder-Heylichste Maghet Maria. Tot wiens eere ghebouwt is een schoone ende magnificke Capel, in het Clooster der Canonickerssen Regulier, ghenoemt Marien-dael ofte Façons binnen Antwerpen. Ghemaeckt in Rijm-veerssen ende Prosa, door eenen Lief-hebber vanden selfden Heylighen. — t' Antwerpen, By Jacob Mesens, op de Lombaerde Vest, inden gulden Bijbel. Anno 1667. 12°. 220 blz.

Dit vrij zeldzaam boekje, waarin het leven van den H. Jozef beurtelings in rijm en onrijm wordt beschreven, is ongetwijfeld van den rederijker Joannes Goossens. De « Dedicatie » aan Gaspar de Roomer is onderteekend I. G. O., en het « Slvyt-Riim, » zijnde een naamdicht voor Anna de Roomer, met zijn vollen naem en zijne kenspreuk « *Leeft in rust.* » Hij moet alsdan hoogbejaard geweest zijn : immers reeds in de « *Schadt-kiste der Philosophen ende Poeten* » (1621) vindt men zijn devies onder een paar stukjes door de Antwerpsche *Violieren* bij het landjuweel der *Peocne* aangeboden ; en in 1634 verscheen van hem, te Gent ; een *Triumphe van den H. Jozef.* » (1)

In de voorrede van het onderhavig boekje zinspeelt dan ook Goossens op zijn gevorderden leeftijd, naar hij zegt dat hij « ter bede van sekere seer devote ziele.... (zijn) schier veroude, ende verfloude Musa wederom verweckt (heeft). »

(1) *Trivmphe vanden H. Ioseph brvydeghom van Maria, voester-heer van Iesus. Const-ryckelick opgherecht door Ian Goossens In-boren der stede van Ghendt.* Te Ghendt, By Ian vanden Kerchove, woonende op de Hoogh-poort in 't gecroont Zweerdt. 1634.

Goossens besluit zijn werkje met het relaas van eenige « wonderbaere gheschiedenissen die vercreghen sijn door het voorbidden vanden H. Joseph, in sijn capelle staende in de kercke van de

Devote aendachtighe
MEDITATIE
ENDE
Speculatie op het Heylich
Leven ende gheduirigh
lijden vanden
H. IOSEPH,
Bruydegom van de Alder-
Heylichſte Maghet
MARIA.
T'ANTWERPEN, BY IACOB MEVENS. 1667.

Facons », o. a. hoe « eene siecke dochter wesende thien jaren betoovert » en hebbende « ten lesten eene levende spinnecop lanckx haer keele quijdt gheworden, met eenighe cleyne steenkens, die soo hert waren al oft sy uyt de zee ghecomen waren », eindelijk werd verlost. Dat scheen den boekenkeurder Aub. vanden Eede, Can. ende Archidiaken van Antwerpen, dan toch wat gewaagd : wel geeft hij oorlof om te drukken en uit te geven, maar, voegt hij er uitdrukkelijk aan toe : « sonder nochtans daermede te approberen die gheschiedenissen hier inne vermelt voor miraeckelen. »

XX

C. W. [Cornelius Jansz. Woons, drukker te Antwerpen, (1621-1673.)

Het wel-riekende Bloemen-kransken ghelesen, en ghepluckt vyt verscheyde percken tot cieraet van dit Nieuwe-Iaer, door C. W. t' Antwerpen, by Cornelis Woons, anno 1662. 12°.

De opgaven van van Doorninck *(Vermomde en Naamlooze Schrijvers,* I, 114) omtrent dit boekje zijn niet gansch juist : de gedichten, waarmede de beschouwingen van godvruchtigen aard

Het Welrieckende
BLOEMEN-KRANSKEN

worden afgewisseld, zijn onderteekend : I. V. B.; I. C.; I. V. M. (Isaac van der Mye (1); R. V. S.; G. V. W. (Geeraard van Wolschatten); F. L. M.; I. V. V. (Joost van Vondel) (2). — De inleidende beschouwing « *Aen het nieuw-gheboren kindeken Christvs Iesvs op den achtsten dagh besneden tot salicheyt des werelts* », is geteekend: P. F. C. — De naamletters C. W. komen nergens voor dan op den titel. Cornelis Woons was niets meer dan de verzamelaar.

(1) Twee van zijne drie opgenomen gedichten zijn ook gedrukt, met de titels : « *Van Godt mensch voor ons gheboren* » en « *Godtminnende Herders-Svchten,* » in : « *Isaac v. Mye. Orpheus Christianvs. Toe ghe-eyghent aen de Deught-rijcke Ioff. M. V. W.* » t' Antwerpen, By de Weduwe van Jan Cnobbaert. Anno 1646. »

(2) De « *Kruys-klaght.* »

XXI

LIVINUS VANDER MINNEN (Joncker)

— *Den eerelycken Pluck-Voghel ghepluckt in diversche Pluymkens van Ninne-Liedekens* (sic) *ende andere Vrolyckheden. Uyt-ghebroeyt door Joncker Livinus vander Minnen. Op-ghedraghen aen alle Neder-landtsche Vryers ende Vrysters.* Den IV. Druck, vermeerdert ende verbetert door den Autheur. — Tot Brussel, By Jacob vande Velde, achter het Stadt huys in S. Augutinus. 1684. Met Previlegie van den Koningh. Langw. 12°.

Leefde er werkelijk in de XVIIe eeuw te Brussel een jonker Livinus vander Minnen, zooals de schrijvers van het « *Biographisch Woordenboek* » meenen te mogen verzekeren ? De « *Catalogus van de Bibliotheken der maatschappij tot bevordering der toonkunst en der vereeniging voor Noordnederlandsche geschiedenis* » haalt een 2^e druk aan : Antwerpen Fr. van Gaesbeeck (1680), en vermeldt als zijnde de schrijver..... Adriaan Poirters, de eerzame pater jezuiet, wat dan toch, voor wie het werkje en zijn wel eens lossen inhoud kent, op zijn minst genomen vrij onwaarschijnlijk is. Ook de geleerde Arnold, in een zijner magazijncatalogi, blijkt die meening te zijn toegedaan. Wellicht kwam men daartoe wijl in het boekje eene omwerking voorkomt — tusschen haakjes, eene uitstekende omwerking, — van Poirters bekend rijmpje uit het » *Masker van de wereldt,* » dat aldus begint :

« Truyt ons bruynnetje
Wist eens een vetje, » enz... (1)

Maar een bewijs kan daarin niet gezocht worden ; immers zegt de jonker zelf van zijn boek :

« 'k Heb hier en daer wat uytgheruckt
('k beken de waerheyt geiren)
'k heb hier en daer een pluym ghepluckt
uyt anders voghels veiren.... »

De vraag of « Joncker Livinus vander Minnen » al dan niet een schuilnaam is, moet voorloopig onopgelost blijven. In verband

(1) Eene andere, minder gelukkige omwerking, van Poirters lied, in « ***Oude,*** *mede Nieuwe Vreughde-Klanck, By een vergadert door Joannes van Dyck.* » Antwerpen (Amsterdam), Phil. van Eyck, 1664.

met den titel van zijn liedboekje, schijnt de naam evenwel gefingeerd te zijn.

Van den « *Eerlyken Pluck-Voghel* » bezitten wij nog : « Den eersten Druck, naer dat het vermeerdert ende verbetert is van veele, ende groote druck-fouten : door I. H. F. V. B. t' Antwerpen, Bij Joannes van Soest, Boeck-drucker ende Boeck-vercooper, op de Groote-merckt, in den Bonten Mantel. 1700. » Langw. 12°.

XXII

REMMERUS VALERIUS. — Remigius Wouters, pastoor te Muysen bij Mechelen, geboren te Berchem (Noord-Brabant), overl. te Muysen den 30n Augustus 1687, op 80jarigen leeftijd.

— *Chronyke van Mechelen door Remmerus Valerius, pastoor in Muijsen. Vermeerdert met een kort verhael van het Leeen en Schriften van den Aucteur als oock met eene achtervolgende Tafel &c. makende een korte generale Chronyke van den Jaere 355, tot den Jaere 1680.* — Tot Mechelen, Bij J. F. Vander Elst Boeck-drucker, z. j. 8°.

De Chronyke verscheen vroeger in den « *Mechelschen Almanak* », gedrukt te Mechelen by Gysbrecht Lints, van 1675 tot 1687.

« De oorsaeke », heet het in den nieuwen door kanonik Azevedo bezorgden druk, « waerom Remmerus Valerius synen naem verandert ofte gelatinizeert heeft, schynt geweest te zyn de gewoonte van dien ende voorgaenden tyde, want veele geleerde mannen ende wel besonderlyk die geboortich waren uyt de Kempen (welck Landt ons menichte van de Geleerste Mannen voortsgebracht heeft) hunnen eygen naem veranderden, als synde meest personen van kleyne en onbekende afkomste, zigh willende door de deught ende studien eenen particulieren naem achterlaeten, hunnen eygen Toenaem ende sommige oock den Voornaem verkeerende ende Latinizerende op verscheyde manieren, als onder andere den vermaerden Valerius Andreas geboortich van Tesschel een dorp onder de Landtdecanye van Geel... wiens eygen Voornaem was Wouter ofte Wauter ende Toenaem Driessens, » enz.

V. A. Dela Montagne

BOEKWEZEN EN BOEKDRUK

De boekdruk is niets anders dan een werktuiglijk middel om een geschrift te vermenigvuldigen en moet dus in princiep niet anders wezen dan de getrouwe afbeelding van het handschrift. Het *zetsel* dat het handschrift letterlijk weergeeft is volmaakt. Het eenige onderscheid tusschen een boek en een handschrift moet hierin bestaan, dat de drukletterteekens van het eene de schrijfletterteekens van het andere vervangen, en ware het niet dat de eerste duidelijker, regelmatiger en tevens kleiner zijn, dan zou een fotografische afdruk het beste middel zijn om een geschrift te vermenigvuldigen.

Daaruit volgt dat een handschrift, alvorens het den drukker ter hand gesteld wordt, volmaakt moet zijn, dat wil zeggen herzien, verbeterd, leesbaar geschreven en bepaald zooals het blijven moet.

Het voor den druk bestemde handschrift is te vergelijken met het plan van een gebouw dat, volledig en zorgvuldig door den bouwmeester geteekend, aan den uitvoerder of aannemer overhandigd wordt.

Het metselen van een muur en het zetten van eene bladzijde hebben zeer veel overeenkomst. Eene gezette bladzijde wordt even zeer bedorven door het uitschrappen van een woord als een gemetselde muur door het naderhand inkappen van een venstergat ; een en ander is knoeiwerk en veroorzaakt bovendien nuttelooze onkosten.

Elke boekdrukker die eenige jaren ervaring heeft opgedaan zal getuigen dat, op onze dagen, geene twee handschriften op de tien die hem toekomen nog gelijken aan de laatste proef. Dit gaat zoo ver dat men soms twijfelen zou of sommige schrijvers wel bepaald weten wat zij te zeggen hebben en zich wel rekenschap geven van hetgeen zij vooruitzetten of zwijgen moeten.

In dit opzicht heeft de uitvinding van *de goddelyke conste* misschien wel een noodlottigen invloed gehad op de lettervruchten der geleerden en op het juiste denkvermogen onzer schrijvers. Velen vergenoegen zich met eene klad neer te krabbelen, zich betrouwende op de drukproeven om hun werk te schaven en te polijsten. Kan dergelijk voortbrengsel uit één stuk gedacht en in woorden gegoten zijn? Wat zouden die schrijvers doen indien zij in plaats van een boekdrukker nog een benediktijner monnik vóór zich hadden om afschriften van hun werk te leveren ?

Maar vooral op stoffelijk gebied heeft de slordige toestand van

de kopij ook nog slechte gevolgen. Als in eene bladzijde die mooi gezet is, met evenwicht en in harmonie, zorgvuldig gespatieerd, een zin veranderd wordt, schiet er gewoonlijk niets over om die bladzijden in typografisch opzicht weer goed te krijgen, dan ze gansch opnieuw te zetten, hetgeen buitengewone kosten veroorzaakt, waarvan de schrijver zich niets aantrekt, die de drukker niet dragen kan, en dan gedeeltelijk en zooveel mogelijk vermeden worden door de verlangde verbeteringen in den tekst aan te brengen,zoo goed en zoo kwaad als het gaat, door eenige regels te laten *verloopen*, en dat bijna immer ten koste van het goed uitzicht der bladzijde.

Veel erger nog is dit : de drukker wetende dat de schrijver op zijne proeven toch alles het onderste boven zal werpen, zoodat van zijn werk weinig of niets overblijft, acht het overbodig zijn tijd te verspillen in nutteloos toezicht, leest dan ook vluchtig eene eerste proef om de grofste fouten te verwijderen, zonder nauwkeurig na te gaan of zijne werkgezellen volmaakt *zetsel* geleverd hebben. En naar gelang de schrijver zich meer recht aanmatigt veranderingen aan den tekst te brengen, vermindert de verantwoordelijkheid van den drukker ; en daar, aan den anderen kant, de schrijvers, hoe geleerd ook en ervaren in hun vak, niet altoos bijzondere kennis van het boekdrukbedrijf bezitten, is de uitslag van die samenwerking, waarin de eene zich al te veel op den anderen betrouwt, noodzakelijkerwijze gebrekkig.

Om onberispelijk werk te bekomen moet de drukker instaan voor gansch de stoffelijke uitvoering, maar de schrijver moet hem ook volmaakte kopij leveren.

Het is niet voldoende waanwijs die stelling vooruit te zetten, zij dient ook verklaard en toegelicht te worden, en daartoe is het noodig in eenige algemeene technische beschouwingen te treden. Een volledig stel drukletters (letterkas), hoofdletters en geteekende letters inbegrepen, bevat niet minder dan 159 letterstaafjes waarvan de lengte *(letterhoogte)*, de hoogte (*letterkorps*) en de breedte (*letteroog*) nauwkeurig bepaald zijn volgens eene vaste maat: het *drukkerspunt*.

De verhouding dier afmetingen wordt bepaald niet alleen door den aard der letter (breede, smalle, halfvette, vette, enz.,) maar ook door de lettersoorten (als daar zijn : lange letters : l, t, i, breede letters : m, w, ronde letters : o, a, e, s, middelmatig rechte letters : n, v, u, enz. enz.) en daarenboven nog door den afstand van het middenpunt der eene letter tot het middenpunt der andere, welke, bij elke letterkoppeling tot een oogstreelend geheel moet leiden, zoodat de letterteekenaar niet alleen den vorm van elke letter in het bijzonder bestudeeren moet, maar nog de afmetingen van elk der 159 bovengemelde teekens moet vergelijken met die der 158 overigen.

Evenals de afmetingen der letters onderling verbonden zijn, bestaat er ook eene betrekking tusschen de breedte eener bladzijde en de oppervlakte van het papier waarop deze moet gedrukt worden, den aard van de te gebruiken letter en de lengte der *interlinieën* of metalen latjes die tusschen de gezette regels geplaatst worden. Deze latjes, op hunne beurt naar het drukkerspunt afgemeten, zijn daardoor in verhouding met de gebezigde lettersoort en, hoe regelmatiger die verhouding is, hoe beter ook de spatieering der woorden zal uitvallen, zonder de vastgestelde regels tot het uiterste te moeten toepassen.

Die uitlegging, reeds al te uitvoerig wellicht, alhoewel verre van volledig, volstaat om te doen begrijpen dat de volmaaktheid van een boek grootendeels afhangt van de zorg waarmede de kopij bewerkt wordt, en dat de schrijver gedeeltelijk mag verantwoordelijk gesteld worden voor het gebrekkig drukken van zijn werk.

Antwerpen. P. BUSCHMANN.

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

AMSTERDAM. — *Universiteitsbibliotheek.* Voor de Amsterdamsche bibliotheek is den zevenden October eindelijk de beslissing gevallen, waarnaar reeds jaren lang reikhalzend werd uitgezien, waarvan in der daad haar voortbestaan afhing. De Raad der gemeente besloot het boekenmagazijn door een doelmatigen aanbouw te verdubbelen. Het werd ook eindelijk tijd ; bijna volle twee jaren was het voorstel aanhangig geweest — om van de vele jaren van voorbereiding niet te spreken. Wie de bibliotheek vóór een jaar of twaalf kende, toen het magazijn reeds nagenoeg vol was, en sedert waarnam hoe jaar op jaar tal van groote boekerijen van genootschappen en bijzondere personen er nog in opgenomen werden, kan zich dan ook onmogelijk verklaren, waar die boekenmassa geborgen werd. « Men vindt er bijna altijd nog wel iets op », zeide mij eens een ambtgenoot die voor eene dergelijke moeielijkheid stond, en dit is ook hier bewaarheid, in sterkere mate dan misschien ergens anders. Alles heeft intusschen een grens, er was nu wezenlijk niets meer op te vinden, en toch bleef het reddende besluit steeds uit ; ja, wat vreemder is, er scheen zelfs eene strooming tegen uitbreiding te zijn.

Hoe is dit te verklaren ? Men zou kunnen meenen dat de bibliotheek weinig belangstelling vond bij de burgerij, dat er niet veel gebruik van gemaakt werd. Het tegendeel is echter waar, het korte bestaan van de instelling, die nog slechts een kwart eeuw werkt, is een onbetwistbaar succes. Tal van genootschappen en lichamen, en vele bezitters van grootere en kleinere boekerijen beijverden zich, een boekenschat bijeen te brengen, zooals door aankoop alleen nooit zou verkregen zijn, en het onbeteekenende getal van 4000 bezoekers per jaar rees gestadig, en nadert nu met eene buitengewoon sterke toeneming de 50 000. (Zie beneden).

Natuurlijk zijn onder deze omstandigheden gebouw, middelen en personeel altijd eenigszins ten achteren, uitbreiding en versterking komen wel, maar de verbeteringen, door noodzaak afgedwongen, zijn voor het inmiddels weer toegenomen publiek al dadelijk weer onvoldoende, zoodat het budget gestadig rijst. Nu zijn er ongelukkig juist onder de heeren die de gemeentebegrooting vaststellen, velen die wel de cijfers der uitgaven onder de oogen krijgen, maar de bibliotheek volstrekt niet kennen, Zij weten dat de instelling geld kost, maar twijfelen of zij nut doet. Het is hun niet bekend, dat zich daar gemiddeld een honderd menschen per dag verdringen om den catalogus die in eene wel wat nauwe ruimte is opgesteld, en om de lessenaars van ambtenaren die nauwelijks aan al de aanvragen kunnen voldoen, dat de aangevraagde boeken moeten gehaald worden door een personeel dat met allen ijver en goeden wil toch wel eens wat lang op zich laat wachten, omdat zoo veel tegelijk gevraagd wordt en de verbinding tusschen de lokalen zoo omslachtig is. Hoe ver deze onbekendheid gaat, toonen verschillende uitingen juist van die raadsleden die als voorstanders van de organisatie van boekerijen en leeszalen optreden en het woord voeren. Er wordt in ernst gevraagd of tegenover eene verdubbeling van boekenruimte ook verdubbeling staat van het nut dat de instelling doet, terwijl de verslagen een vervijfvoudigd bezoek aantoonen. Er wordt bezwaar gemaakt tegen het verstrekken van meer « boekenplanken » in plaats van het gebruik van de boeken te bevorderen, alsof men boeken ten gebruike kan verstrekken die niet behoorlijk op planken geplaatst zijn, maar opgestapeld liggen of op onbereikbare zolders en vlieringen weggezet, onder stof en kalk geraken. De heeren kennen de openbare boekerijen in Kaapstad, Melbourne en Sidney, maar die te Amsterdam is hun absoluut onbekend. De

meening wordt uitgesproken dat de stadsbibliotheek weer hare oude bestemming moet terugkrijgen, en weer eene inrichting moet worden die « tot verspreiding van kennis en beschaving » aan heel Amsterdam diensten bewijst, in plaats van eene Universiteitsbibliotheek die alleen voor studeerenden dient. De feiten zijn echter met deze beschouwing in strijd, de oude stedelijke bibliotheek werd uitsluitend door zeer enkele studeerenden bezocht, terwijl de latere Universiteitsbibliotheek duizenden uit alle lagen der burgerij diensten bewijst.

Letten we intusschen na het gevallen besluit niet meer op wat te voren gezegd is, maar op het resultaat, dan moeten we met waardeering erkennen dat eene zegenrijke beslissing gevallen is. Amsterdam staat voortdurend voor eene moeielijke keuze, men wil graag veel doen voor wetenschap en beschaving, maar alles moet betaald worden. Amsterdam is de eenige Nederlandsche stad, die hare oude Doorluchtige School onder veranderde omstandigheden niet heeft laten te niet gaan, maar ze tot eene gemeentelijke Universiteit heeft verheven, die wedijvert met onze rijks-Universiteiten. In verband daarmede heeft zij de stedelijke bibliotheek nieuw georganiseerd en tot eene levende en leven brengende instelling weten te maken. Maar de kosten van zulke instellingen klimmen, juist wanneer zij bloeien, en de stedelijke geldmiddelen gaan niet vooruit, maar achteruit. De bevolking neemt sterk toe, de kosten van onderwijs, armenzorg, verkeer, zorg voor openbare gezondheid en tal van andere noodige zaken rijzen onrustbarend ; daarentegen verlaten vele gegoeden de stad, en de burgerij wordt steeds zwaarder belast. Zoo komen er natuurlijk oogenblikken van twijfel, of men wel mag voortgaan met het doen van uitgaven die niet verplicht zijn. Voor eenige jaren is in den Raad kort en goed opheffing der Universiteit voorgesteld, maar gelukkig verworpen. Een even gelukkig besluit is nu, ten slotte trouwens met eenstemmigheid genomen; de stad is behoed voor eene instelling die Abdera waardig zou zijn, eene bibliotheek met personeel, bezoekers, en boeken, maar zonder plaats om de boeken te zetten.

Wij zullen nu nog eenigen tijd van behelpen hebben door te komen, maar dan krijgen we het nieuwe boekenmagazijn, en tegelijk eene directe verbinding van het magazijn en het voorgebouw der bibliotheek Dan worden ook tal van andere verbeteringen mogelijk, als uitbreiding van de dienstlokalen, vluggere en rustigere bediening, meer ruimte voor de bezoekers Als zoo het noodigste is verkregen en het bezoek blijft toenemen, zullen wel weer nieuwe verbeteringen noodig blijken, maar het gevaar van geheel vast te loopen zal toch voor de eerste jaren zijn afgewend.

Tegelijk is een tweede besluit genomen dat mede, volgens den Wethouder voor het onderwijs, de stad moet behoeden voor een sociaal en intellectueel plantenleven. Het is niet bestemd om dadelijk in werking te treden, maar brengt eene principieele beslissing : Burgemeester en Wethouders worden uitgenoodigd een plan te ontwerpen, om naast de Universiteitsbibliotheek een openbare leeszaal met boekerij te stichten. Dit besluit vond geene algemeene instemming. Sommigen waren er tegen om geldelijke, anderen om maatschappelijke redenen. Er is dan ook geen twijfel dat het eene dure instelling zal worden, en verklaarbaar is ook de vrees, bepaaldelijk bij de mannen van meer behoudende richting, dat socialistische lectuur er eene plaats zal innemen Voor velen komt daar nog bij dat het een open vraag is, of er behoefte aan zoo iets bestaat, of werkelijk het bezoek zal beantwoorden aan de zeker niet geringe kosten. Op deze vraag kan natuurlijk eerst de ondervinding antwoord brengen, en dat niet eens zoo heel spoedig. Het komt mij althans waarschijnlijk voor, dat hen die op een dadelijk groot succes rekenen, teleurstelling wacht. Eer eene stedelijke leeszaal werkelijk vele bezoekers trekt en als een element van beteekenis in de stedelijke samenleving zal kunnen beschouwd worden, zullen misschien jaren moeten verloopen van toewijding, tact en geduld, van groote uitgaven zonder dadelijk evenredig nut. Niet ongerijmd schijnt mij zelfs

de meening toe van hen die, hoewel voorstanders ven volksboekerijen, liever dan eene dure stedelijke leeszaal in het midden der stad, kleinere boekerijen in verschillende wijken zouden opgericht zien, liefst door particulieren, zoo noodig met steun uit de openbare kas, en eerst naar mate de toeloop van bezoekers het noodig maakt, geleidelijk uit te breiden.

Hoe dit zij, zeer juist en gelukkig komt het mij voor, dat de verbinding met de Universiteitsbibliotheek die in het oorspronkelijke plan lag, op den achtergrond geschoven is. De eerste voorstellers meenden dat de Universiteitsbibliotheek de kern voor eene volksbibliotheek reeds bevatte, maar dat is stellig niet het geval. Wat lokalen, publiek, personeel, boeken en organisatie betreft zullen de eischen voor zulk eene instelling geheel anders moeten zijn. Wel is samenwerking tusschen de beide boekerijen aangewezen, zoo dat eenerzijds boeken, andererzijds lezers zich zoo noodig van de eene naar de andere verplaatsen.

Voor de Universiteits-Bibliotheek is het intusschen niet zonder invloed gebleven, dat de voor twee jaren aanhangig gemaakte voorstellen de aandacht van ruimere kringen op haar gevestigd hebben. Het bezoek, vóór de organisatie als Universiteits-bibliotheek zeer gering (ongeveer 4000 bezoeken per jaar) naderde reeds in 1892 de 25000. Eenige jaren handhaafde het zich ongeveer op deze hoogte, maar in 1901 klom het boven de 28000. In verband met de toeneming is in 1902 eene uitbreiding in de openstelling ingevoerd die nu juist een vol jaar in werking is, zoodat we het bezoek onder de nieuwe regeling in jaarcijfers kunnen uitdrukken. Het jaar 1902, nog half onder de oude regeling vallende, telde ruim 35000 bezoeken, het jaar loopende van 1 October 1902 tot einde September 1903 reeds 44000. Afzonderlijke vermelding verdient het avondbezoek, dat vroeger — bij openstelling twee avonden in de week, buiten de vacanties — slechts één jaar boven de duizend kwam, en nu, na uitbreiding tot alle werkdagen met slechts zes weken sluiting in den zomer, het cijfer van 4220 bereikte. Druk loopt het des avonds dus ook nu niet, maar toch is het gemiddelde bezoek per avond ongeveer van 10 tot 15 gestegen, avonden van 20 bezoekers zijn heel gewoon, een enkel maal kwamen er reeds 30 op één avond.

C. P. Burger Jr.

Amsterdam, October 1903.

Amsterdam. — Ons Huis. — *De Hollandsche Revue* van Frans Netscher (VIII, 9, 25 Sept. 1903, blz. 621-630) brengt een zaak- en belangrijke schets over de Amsterdamsche instelling *Ons Huis* (Rozenstraat), waarvan de heer J. A. Tours de uitnemende leider is.

Aan dit opstel ontleenen wij gaarne de volgende regelen, die de lezers van dit tijdschrift bijzonder interesseeren :

« De eerste kamer rechts aan de straat bevat eene volksbibliotheek, die één avond der week geopend is en boeken à 1 cent uitleent voor ééne of twee weken. 't Is eene vereeniging van jonge dames, die in gemeentescholen reeds twee dergelijke bibliotheken heeft opgericht en die hier eene derde heeft geopend.

» Eene aangrenzende wachtkamer ontvangt het publiek, dat boeken wil brengen of halen. Een raam dat omhoog geschoven wordt, brengt de boekenvrienden tegenover de dame, die aan de verschillende vragen voldoet. Een katalogus is voor een stuiver te koop.

» De vereeniging *Ons Huis* geeft aan deze dames het vrije gebruik van het lokaal, benevens vuur en licht, en oefent verder geenerlei invloed op haren arbeid.

» Zij beschouwt de vereeniging der volksbibliotheek als eene vriendin, wie zij gaarne gastvrijheid verleent, omdat zij overtuigd is, dat zij in haren geest werkt en niet anders dan zegenrijk kan werken voor de bewoners der Jordaan.

» ... Naast dit vertrek, eveneens aan de straat, ligt de leeszaal, die 12 meters lang en 8 meters breed is en een 5otal bezoekers of bezoeksters gemakkelijk kan opnemen.

» Vrouwen en mannen, mits 18 jaren oud, kunnen hier elken avond van 7-10 1/2, des Zondags ook 's morgens van 10—4 uur, komen lezen, op vertoon eener kaart, die voor 3 maanden geldt en 25 cents kost.

Leden van hetzelfde gezin betalen 20 cents. Elk lid der feestzaal kan éénmaal per maand een gast medebrengen.

» Hoe gezellig staan aan elke der langste wanden die tafeltjes geschaard, waar groepen van 4 à 6 bezoekers kunnen aanzitten, als zij de lange tafel, in het midden der zaal, niet verkiezen Overal schijnt vroolijk licht.

« Dag- en week- en maandbladen zijn voorhanden ; elke staatkundige, godsdienstige en wijsgeerige richting moet vertegenwoordigd zijn. Die groote boekenkast, reeds gevuld met allerlei werken van degelijken inhoud, zooals eene gewone volksbibliotheek ze niet bezit, staat ter beschikking der bezoekers. Zij bevat, behalve de aangekochte, menig geschonken werk en zal zeker nog voor elke rubriek uitgebreid worden.

» Een katalogus, zooals de bibliotheek der Academie heeft, bestaande uit eene kast met laden, waarin elk bock, én alphabetisch, én volgens den inhoud geordend, wordt vertegenwoordigd door een karton, dat niet alleen den titel maar ook een kort overzicht van den inhoud geeft, is er te vinden.

» De leden der kommissie voor de leeszaal, waarvan altijd een of meer aanwezig zijn om inlichtingen te geven, boeken aan te wijzen enz. kunen aan dien katalogus werken, als niemand hen vraagt of wenkt; opdringen doen zij zich niet. Ginds ziet ge een tafeltje, waar de bezoekers een brief kunnen schrijven, eene aanteekening maken uit eene koerant of boek, eene advertentie overschrijven ; waar ook geregeld eene dame zit, om een brief te schrijven voor hem of haar, die de schrijfkunst nog niet machtig is. De concierge kan worden gescheld om een glas bier of een kop thee te brengen.... »

Een lid der redactie van ons tijdschrift was onlangs in de gelegenheid de Amsterdamsche instelling te bezoeken en kon er zich toen rekenschap van geven, hoezeer de waardeering waarvan de *Hollandsche Revue* getuigt, gerechtvaardigd is. Er was o. a. een tentoonstelling van photographieën, met bijschriften van den heer L. Simons, die uiterst practisch opgevat was. Inderdaad een zeer geschikt middel tot volksopleiding. De heer P. W. Janssen, een vermogend Amsterdamsch koopman, die edelmoedig de noodige gelden tot de onderneming verstrekte, verdient ruimschoots hulde en niet minder bovengenoemde heer Tours en zijn ijvervolle medewerkers, die zulk uitstekend werk verrichten. Mochten meer zulke arbeiders opdagen, de bibliotheekbeweging, die in den ruimsten zin een democratische beweging heeten mag, zou er wel bij varen.

E. D. B.

ANTWERPEN. — *Volksbibliotheek.* In 1902 werden 708 werken aangekocht, waarvan 242 nieuwe aanwinsten en 468 ter vervanging van versleten exemplaren. De boekerij bestaat thans uit 21.941 boekdeelen.

Het getal uitleeningen bedroeg 85.494, te weten :

A. Aardrijkskunde, plaatsbeschrijving, reizen	2.827
B. Geschiedenis, oudheidhunde, levensbeschrijving	2 728
C. Kunsten, ambachten, landbouw, nijverheid, enz.	3.008
D. Rechtsgeleerdheid, wetgeving, scheepvaart, enz	673
E Onderwijs, zedeleer, opvoeding, huishoudkunde, gezondheidsleer, turnkunst	613
F. Nederlandsche letterkunde en vertalingen	45 035
G. Fransche	26.362
H. Duitsche	1 833
I. Engelsche	1.009
L Italiaansche	97
M. Spaansche	110
K. Verzamelingen, tijdschriften, mengelingen	1 199
	85.494

Buitendien werd de leeszaal des avonds gedurende de wintermaanden (15 Oct.—15 April) bezocht door 1517 personen, raadplegende ter plaatse 2111 werken in 2408 deelen. (*Officieel verslag*).

GENT. — Het bestuur der Universiteitsbibliotheek heeft een uitmuntend werk verricht door de uitgave van een beknopte tijdschriftenlijst, waarin ook de dagbladen en andere periodieke uitgaven opgenomen

zijn. Enkel die uitgaven welke nóg verschijnen worden vermeld.

De ordening is tweeledig : vooraan komen de periodieken, alphabetisch gerangschikt; daarna methodisch, naar het in Duitschland gebruikelijke Realsystem, volgens *Stichwörter*. Deze opvatting komt ons zeer praktisch voor en volkomen voor het gebruik geschikt.

Uit deze lijst, die een octavoboekje van 55 blz beslaat, blijkt dat de Gentsche Universiteitsbibliotheek over 692 nummers beschikt, een mooi cijfer, dat echter door dat der Koninklijke Bibliotheek te Brussel nog aanzienlijk overtroffen wordt. Immers volgens den *Catalogue des ouvrages périodiques*, 1902, bezat deze laatste instelling toenmaals reeds niet minder dan 1684 nummers; maar men bedenke dat de Boekerij der Belgische hoofdstad voor het aankoopen van tijdschriften alleen een crediet van 30.000 fr. mag besteden!

Het voorbeeld der Brusselsche en Gentsche bibliotheken verdient allen lof en navolging.

Aanmerkingen betreffende den aard der tijdschriften zelve wenschen wij hier niet niet te maken. Alleen zouden o. d. in « Vlaandrens hoofdstad, Gent » periodieken als *De XXe eeuw, De Nieuwe Gids, Vlaanderen* en *Onze Kunst*, e. a. niet mogen ontbreken. Dat het vroeger te Gent verschijnende *Nederlandsch Museum* (sinds jaren overleden) nog vermeld wordt onder de levenden, is zeker een kleine vergissing. Dat door het bestuur der Gentsche Bibliotheek, in deze en andere mededeelingen aan het publiek, steeds uitsluitend de Fransche taal gebezigd wordt, kunnen wij enkel betreuren.

***

'S-GRAVENHAGE. — Men weet dat in het begin van dit jaar de Amerikaansche Maecenas Andrew Carnegie een som van anderhalf millioen dollars ter beschikking van de Nederlandsche regeering heeft gesteld voor bouw, inrichting en onderhoud van een gebouw (met bureelen, zittingzalen, bibliotheek, enz.) voor het Hof van Arbitrage. Thans is door den minister van Buitenlandsche Zaken een commissie ingesteld ten einde van advies te dienen en voorbereidende maatregelen te treffen in zaken den bouw en de inrichting van een gebouw voor het Permanente Hof van Arbitrage met een bibliotheek te 's-Gravenhage.

***

LEUVEN. — Uit het officieele stadsverslag (in het Fransch alleen!) over 1902-1903 :

De bibliotheek der Hallen strekt tevens tot gemeente- en tot academische bibliotheek. Zij bestaat uit drie fondsen : 1° het fonds toehoorende aan de stad (Keizerlijk decreet van 21 Frimaire jaar XIV — 21 Dec. 1805); 2° het fonds van boeken door den Staat aangekocht van 1817 tot 1835; 3° het fonds der stad en der katholieke Universiteit (aanwinsten door de hoogeschool gedaan sinds 1835 tot heden en geschenken van den Staat aan de Stadsregeering en aan de Universiteit).

Dit jaar werden van wege de regeering wederom verschillende werken toegezonden.

De volksbibliotheek werd insgelijks door haar begiftigd. Van 1 Oct. 1902 tot 15 Aug. 1903. werden door de laatste 21.453 deelen in lezing gegeven.

De Volksboekerij van het Willems-Fonds gaf 10.067 deelen, de bibliotheek in de Barbarastraat gaf 11.834 deelen in lezing.

***

LONDEN. — *British Museum.* — Het beroemde British Museum kan in 1903 zijn 150-jarig bestaan vieren, want in 1753 werd de grondslag voor het museum gelegd, doordat de regeering van Sir Hans Sloane eene verzameling kunstschatten, boeken, manuscripten en voorwerpen, betrekking hebbende op de nationale historie, kocht voor 20.000 p. st., tweevijfde van de waarde.

't Is weinig bekend, dat die som door een loterij opgebracht werd. Evenals tegenwoordig, was ook vroeger de toestemming van het Parlement voor eene loterij noodig. Bij Parlementsbesluit van het jaar 1753 werd de loterij toegelaten en nadat de drie eerste burgers des lands: de aartsbisschop van Canterbury, de Lord Chancellor en de Speaker van het Lagerhuis, zich aan het hoofd van die onderneming geplaatst hadden, was haar succes

verzekerd. De prijs van elk lot was 3 p. st., maar werd door den handel in de hoogte gedreven en het bleek, dat een zekere Peter Leheup ongeveer 6000 loten had gekocht, die hem niet minder dan 40.000 p. st., hebben opgebracht. Voor deze onwettige handeling werd Leheup aangeklaagd, maar hij kwam er af met een straf van 1000 p. st., zoodat hij zijn winst grootendeels behield. De regeering stelde nu het geld ter beschikking voor den aankoop der Sloane-verzameling. Zij verwierf tegelijkertijd ook de Harleian en de Cottonian-bibliotheken en bracht al die schatten in het « Montaguehuis » over, dat zij voor dit doel gekocht had. Onder den naam « British Museum » werd de verzameling in 1759 voor het publiek geopend. Sedert dien tijd is zij door geschenken en aankoopen steeds gegroeid en tegenwoordig is zij (na de Parijsche *Bibliothèque nationale)* de rijkste en kostbaarste verzameling der wereld. Al spoedig bleek het « Montague-huis » te klein en dat er verscheidene keeren was bijgebouwd, stond het Parlement in 1854 de eerste bijdrage toe voor een geheel nieuw gebouw — het tegenwoordige museum — dat opgericht werd voor een som van 150.000 p. st. Daarbij kwam later nog het bedrag van 400.000 p. st., de kosten voor het nat. hist. museum, dat in 1880-1890 afgescheiden en in een afzonderlijk gebouw in Kensington overgebracht werd. Niettegenstaande dat is het gebouw voor het « British Museum » nu alweer te klein geworden en de directie heeft kort geleden besloten een deel der courantenverzameling over te brengen naar Hendon, een voorstad in het N. W. van Londen, een plan, dat niet zonder heftige tegenwerpingen tot uitvoering gekomen is.

(Eigen Haard).

PARIJS. - In de Bibliothèque Nationale is een mededeeling aangeplakt, waarbij voorgeschreven wordt dat ieder die een boek komt inzien, voortaan op een formulier moet invullen naam, adres, beroep en plaatsnummer in de zaal en dan aan het bureau zijn identiteit moet bewijzen. De *Eclair* vraagt, wat men wel zou eischen, als deze boekerij niet « publiek » was. Maar in 1902 zijn aan 155.539 bezoekers 540.416 boeken uitgereikt Vermoedelijk zal men dus wel niet zoo nauwlettend zijn in het onderzoek naar de lezers; anders zou nog al wat personeel noodig zijn. Met het oog op de talrijke ontvreemdingen, waaraan sommige gewetenlooze personen zich schuldig maken, schijnt de maatregel echter wel gerechtvaardigd.

ROME — De dagbladen van 2 November jl. melden dat een brand uitgebersten is in de Bibliotheek van het Vatikaan in het kabinet van den conservator. Belangrijke handschriften en boeken, die aan het gevaar blootgesteld waren, werden echter, naar het schijnt, in veiligheid gebracht Enkel het archief werd eenigszins beschadigd.

— Het *Nieuwsbl. v. d. Boekh.* meldt : Pater Ehrle, bibliothecaris van het Vatikaan, heeft medegedeeld, dat geen enkel boek of handschrift uit de bibliotheek door het vuur aangetast of door het water beschadigd werd De brand is beperkt gebleven binnen een aangrenzend vertrek van den reperateur Marre, en wat vernield is geworden, was diens persoonlijken eigendom, nl. een afschrift van den codex Marcellianus en een oude uit Herculanum opgegraven papyrus, door de Italiaansche Regeering aan Marre geschonken, wegens den zeer defecten en hierom voor de wetenschap onbruikbaren staat, waarin deze rol verkeerde.

ROTTERDAM — Uit het officieel verslag :

Voor de Bibliotheek der gemeente was 1902 een gedenkwaardig jaar.

Den 28 Januari wendde de bibliotheekscommissie zich tot het College van Burgemeester en Schepenen met verzoek om in zake hare voorstellen betrekkelijk de bibliotheek een beslissing te nemen, daar deze Commissie zich niet verantwoord achtte den toestand der Bibliotheek langer te laten zooals die was, in welken brief zij in het bijzonder nog eens de aandacht vestigt op de gebrekkige openstelling dezer inrichting.

Gevolg hiervan was dat het College

den 11 Februari aan den Raad deed toekomen een tweeledig voorstel : 1° tot openstelling der Bibliotheek op alle werkdagen en op dezelfde uren als het Museum Boymans geopend is, en 2° tot het toestaan van een crediet van ten hoogste *f* 1000, — voor de aanschaffing van de dubbelen van boeken, die naar het archievengebouw waren overgebracht en in de Bibliotheek onmisbaar werden geacht.

Dit voorstel werd op 27 Februari door den Raad aangenomen, met deze wijziging evenwel, dat de Bibliotheek zou worden opengesteld op alle dagen en uren, waarop het Museum Boymans is geopend, dus ook op de Zondagen en christelijke feestdagen.

Ofschoon, met het oog op het meerdere werk, dat hierdoor van de ambtenaren zou worden gevergd, door de Commissie versterking van personeel wenschelijk werd geacht, besliste het College dat voorshands daartoe miet zou worden overgegaan en den Zondagdienst zou worden waargenomen door de ambtenaren aan het archief en de bibliotheek verbonden, zoo noodig bij toerbeurt, tegen een vergoeding die daartoe ter beschikking van den Archivaris werd gesteld.

Den 20 Mei kwam de nieuwe verordening in werking ; sedert dien dag is de Bibliotheek onafgebroken kosteloos open geweest op alle dagen der week, behalve des Maandags, van 10 tot 3 uren gedurende de maanden November tot Februari, van 10 tot 4 uren gedurende de maanden Maart en October en van 10 tot 5 uren gedurende de maanden April tot September.

Dit besluit is van grooten invloed geweest op het gebruik. dat sedertdien van de Bibliotheek gemaakt ts. Terwijl in 1901 in het geheel slechts 842 bezoekers konden geboekt worden, bedroeg dit aantal van 20 Mei tot 3 Januari 1903 11.089, waarvan 2579 op de Zondagen

In den loop van het jaar 1902 werden in de leeszaal geraadpleegd 10709 werken; in bruikleen gegeven 9037

Een gevolg van dit drukker bezoek was allereerst de noodzakelijkheid om het ameublement te vermeerderen Bij besluit van den Raad werd op collegiaal voorstel *f* 130, — beschikbaar gesteld tot het aanschaffen van een 12 tal eenvoudige stoelen en drie tafels.

Ook een vermeerdering van de aanwezige boeken bleek wenschelijk. Om daartoe over te gaan was het evenwel noodig te weten, welk publiek zich geregeld zou blijven aanmelden, ten einde te kunnen beoordeelen de eischen die gesteld moeten worden aan de boeken, aan deze personen uit te reiken.

Door belangstellenden werden in den loop van het jaar tal van boeken ten geschenke aangeboden. Hierdoor was het mogelijk in de allereerste behoefte te voorzien. Ook werden, voor zoover daartoe de middelen aanwezig waren, een aantal werken aangekocht. In verband met de wenschelijkheid om de Bibliotheek geleilijk te versterken met gezonde, eenvoudige, ontwikkelende lectuur, werd door den Raad op de begrooting van 1903 een bedrag van *f.* 400 voor aankoop in die richting aangewezen.

Door dit besluit werd, zoo meent de Commissie, een eersten stap gedaan in de goede richting. Zoodra het bibliotheekvraagstuk tot een definitieve oplossing zal zijn gebracht, zal dit weldra zonder twijfel niet onbelangrijk verhoogd moeten worden.

Ten opzichte dezer definitieve regeling heeft het afgeloopen jaar het volgende gebracht.

Naar de meening van het College, uitgesproken in een missive van 29 November, waren aan een fusie met het Leeskabinet voor de gemeente te groote bedenkingen verbonden en werd het wenschelijk geacht naar eene andere localiteit uit te zien. In dienzelfden brief werden aan de Bibliotheekscommissie twee gebouwen voorgesteld, die zouden kunnen ingericht worden tot gemeentebibliotheek. Het eene bleek echter te klein om er den aanwezigen voorraad te bergen. Het andere gebouw leek daarentegen geschikter, doch tegen het voorgestelde ontwerp had de Commissie verschillende bezwaren die de voorstelling van belangrijke wijzigingen noodzakelijk maakten. Met belangstelling wordt nu het gewijzigde ontwerp te gemoet gezien, omdat daardoor gelegenheid zal geopend worden de gemeente-bibliotheek door

ruimere openstelling, ook des avonds, meer nut te doen verspreiden.

Volgt een uitvoerige lijst van geschenken (45 bladz.).

NIEUWE UITGAVEN

Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Wilmanns zum 25. März 1903 gewidmet. (Leipzig, Otto Harrassowitz 1903, 4° (551 S. 28 M.)

In het feit dat Dr. Wilmanns, de directeur-generaal van de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn in het verleden voorjaar zijn 70en verjaardag herdacht, hebben een aantal Duitsche bibliotheek-ambtenaren aanleiding genomen om een bundel van 36 wetenschappelijke opstellen saam te brengen.

Het ligt niet op den weg van dit tijdschrift te vermelden wat daarin voorkomt op het gebied der philologie, der geschiedenis en der wijsbegeerte, kortom datgeen wat niet behoort tot den engeren kring van het boek- en bibliotheekwezen. Ook dan blijft er nog genoeg over, dat, al betreft het in de voornaamste plaats de boekenwetenschap van onze oostelijke buren en in het bijzonder van de Koninklijke Bibliotheek zelf en eenige harer collecties, wel eenige nadere beschouwing waard is. Ik bepaal mij tot enkele aanhalingen uit dat, wat bij het doorlezen mijn aandacht trok.

De eerste bijdrage, die daartoe aanleiding geeft is die van M. Perlbach over *Die Berliner Doubletten von 1697 in der Universitäts-Bibliothek zu Halle* (S. 15). Daar nl. berusten twee werken : Matthei Ornei *Seelarzneybuch*, Frankf. 1553 [sic] en Strada *De bello belgico*, Rom. 1647, afkomstig van Johan Maurits, den Braziliaan, den stichter van het Mauritshuis te 's-Gravenhage. De inscriptie op het titelblad van de *Strada* luidt : Maurice P. de Nassau Muden den 6. Jan. 1673. Dit bevestigt het ook van elders bekende feit, dat hij, die in de hachelijke jaren 1672 en 1673 legercommandant was, destijds bij Muiden post gevat had.

Een leerzaam opstel is dit hetwelk Paul Hirsch schreef over « *Die Kriegssammlung* » *der Königlichen Bibliothek zu Berlin.* (S. 97).

Keizer Wilhelm nam zelf het initiatief om de literatuur over den Fransch-Duitschen oorlog van 1870/71 bijeen te brengen Hij droeg dit op aan Louis Schneider, zijn voorlezer, die vroeger als acteur, zanger en regisseur aan de Opera te Berlijn werkzaam was geweest. Hoewel ook letterkundig niet geheel zonder verdiensten, bewijze zijn tekstomwerkingen van een paar van Mozart's zangspelen en zijn *Geschichte der Oper und des Königlichen Opernhauses zu Berlin*, heeft de uitkomst bewezen, dat hij toch voor boekencollectionneur niet de noodige faculteiten bezat. Schneider gaf aan de Behr'sche Verlagsbuchhandlung last de desbetreffende nieuw verschenen werken ter inzage te zenden. Zoo werd aangekocht hetgeen overal elders ook te verkrijgen en later gemakkelijk te vinden zou zijn. Maar hetgeen juist de waarde verleent aan een speciale collectie, strooibiljetten, straatliedjes, private drukken, overdrukjes, al die ééndagsvliegen en onwetenschappelijke drukwerkjes, ieder op zichzelf van heel weinig beteekenis, maar die, in hun verband en samenhang beschouwd, toch zulk een treffelijk materiaal leveren voor de reconstructie van het gebeurde, dat alles bleef buiten de verzameling. Schneider had ofwel geen oog voor de waarde daarvan, ofwel hem ontbraken de kanalen, om ze op het spoor te komen.

In weerwil daarvan nam de omvang der « Kriegssammlung » steeds toe; zij groeide den beheerder boven het hoofd en daarin zal wel de oorzaak gezocht moeten worden, dat de keizer haar in 1873 aan de Koninklijke Bibliotheek ten geschenke aanbood, die zelf reeds vrij wat literatuur over dit onderwerp had en zoodoende in het ongewenscht bezit van heel wat doubletten kwam.

Ik noemde dit opstel leerzaam, omdat hier voor de zooveelste maal aangetoond wordt dat het bijeenbrengen van een

boekverzameling lang niet zoo gemakkelijk is, als het lijkt aan het buiten het vak staande publiek. Het is niet voldoende zulks over te laten aan den boekhandel alleen; men moet met fijnen speurzin begaafd zijn en zelf aan den arbeid gaan. En ook hierom is dit opstel leerzaam, omdat gewezen wordt op de noodwendigheid te verzamelen de ephemere literatuur over een onderwerp, die een week na haar verschijnen al reeds moeilijk en jaren later in het geheel niet meer te vinden is. Ik wijs daarop met des te meer nadruk, omdat daaraan door de beheerders van onze boekerijen over het algemeen te weinig aandacht geschonken wordt tot schade van den toekomstigen historicus, wanneer het heden eenmaal verleden zal zijn geworden.

Zur Musiktypographie in der Inkunabelzeit geeft Hermann Springer aanteekeningen (S. 173). Het oudste boek met muziek in boekdruk is een *Missale romanum*, in 1476 door Ulrich Han uit Ingolstadt gedrukt. Als oudere vijftiende eeuwsche muziekboekdrukkers worden genoemd: Georg Reyser uit Würzburg, Michael Wenszler te Bazel en Peter Schöffer te Mainz.

Die kleine Studie verdient als ein wertvoller Beitrag zum ältesten Notendruck allgemeine Beachtung. Dat oordeel van Dr Wolf in het *Zeitschrift der internationalen Musikgesellschaft* wekte bij mij verwachtingen, die niet beantwoord werden. Ik zeg hier niet, dat de beschouwingen van Springer onjuist zijn, hetgeen ik niet mag, omdat ik de origineelen niet gezien heb en Springer zich over de techniek niet uitlaat; ik stel hier slechts de mogelijkheid, dat de muzieknoten met behulp van schablonen op de reeds gedrukte balken, laat ik het noemen, ingeteekend werden. In dat geval hebben wij dus niet te doen met typendruk en de prioriteit daarvan voor Duitschland te vindiceeren zal, schijnt het wel, schrijvers bedoeling te zijn, omdat hij zijn muziekdrukkers ten tooneele voert als voorgangers van Ottaviano dei Petrucci. Ik kan mij daaromtrent, zoo ik zeide, bij ontstentenis der bronnen geen oordeel vormen. Is echter mijne veronderstelling juist, dan zouden er moeielijkheden verklaard kunnen worden, waar ik nu een vraagteeken zet, b. v. dat de virgae in Reyser's *Missale* van 1482 een eenigszins flinker karakter vertoont dan in diens *Missale* van een jaar te voren. — Ten onrechte hecht Springer weinig gewicht aan de vraag, wat of eerst gedrukt zij, de balk in rooden of de noten in zwarten inkt; *es ist technisch von geringem Belang.* (S. 176). Zulks is onjuist; er kunnen, aangenomen dat beide inderdaad typografisch zijn afgedrukt, niet geheel onbelangrijke gevolgtrekkingen uit afgeleid worden. Springer's oordeel spruit voort uit een gebrekkige kennis van het wezen der typographie, waarvan hij ook elders (S. 179) blijk geeft. Het *Missale iuxta ordinem et veram rubricam Halberstatensem* moet gedrukt zijn door Peter Schoeffer, omdat daarin gebruikt wordt diens missaal- en het psaltertype. Alsof uit het gebruik van dezelfde lettertypen in twee verschillende boeken besloten zou mogen worden tot een zelfden drukker! Eerst dan mogen wij dit, wanneer bekend is, dat een drukker nooit ofte nimmer zijn letter geleend heeft aan een confrater; eerst dan mogen we dit, wanneer we weten, dat die drukker tevens lettergieter was en wel alleen en uitsluitend voor eigen behoef. Hoe lang zal het nog wel duren, eer dit valsche denkbeeld bij bibliografen afgedaan heeft?

Over hetgeen Johannes Luther vertelt aangaande *Die Anfänge des Klischee* (S. 181), kan ik met meer instemming spreken. Schrijver noemt het cliché een Duitsche uitvinding uit het laatste kwartaal der zestiende eeuw, niet onmogelijk te Frankfort a. d. M. geschied. Voor onze Nederlandsche bibliographie is het onderwerp uitermate belangrijk. Die uitwendige herkenningsteekens onzer zeventiende-eeuwsche boeken, met Blaeu- en Elzevier-drukken bovenaan, behooren tot dat onderwerp. De initialen, koplijsten en sluitstukken, door hen gebruikt, zullen wel vervaardigd zijn door een procédé, dat onder het begrip « cliché » valt. Wat dat procédé was, zegt Luther niet Mag ik hem wijzen op hetgeen Firmin Didot daaromtrent schrijft in zijn *Essai historique et bibliographique sur l'histoire de la gravure sur bois*, Paris 1863, col. 119/120? Daaruit blijkt tevens, dat niet aan Duitschland, maar aan Frankrijk de eer dezer uitvinding toekomt en wel een tijd vroeger dan hij meent. Wat hier te lande

bekend was als opgeslagen kapitalen, in Duitschland als « vff holtz gegoszene Buchstaben, » in Frankrijk, als ik het wel heb, als « grosses lettres, » is door deze techniek gemaakt.

Met belangstelling zie ik de aangekondigde studie van Luther over dit onderwerp te gemoet, waarvan dit artikel maar een prolegomenum is.

In de bovenstaande regels deelde ik een en ander mede uit den rijken voorraad, in de *Beiträge* geboden. Toch hadden wij nog meer gewenscht. Over het eigenlijk gezegde bibliotheekwezen werd geen enkel artikel opgenomen. Niets over bibliotheeks-administratie, catalogiseering en systematyseering, inrichting van kasten en nummering, over bibliographisch werkapparaat, over het onderhoud van boeken, over de benoembaarheid tot wetenschappelijk ambtenaar, over dagen en uren van boekengebruik, over de vraag of en zoo ja in hoe verre ambtenaren het publiek in hun onderzoekingen behulpzaam mogen zijn, en wat dies meer bij. Ook daarover zou, dunkt me, nog wel wat mede te deelen geweest zijn, juist omdat Duitschland zulks oneindig veel beter geregeld heeft dan Nederland.

In dit van hoogerhand regelen liggen echter gevaren. Wat Schwenke mededeelt *Zur älteren Geschichte der Berliner Königlichen Bibliothek (1687-1698)* (S. 2) is de aandacht waard. De Groote Keurvorst had beslist (Jan. 1688) zijne boeken uniform te laten binden in rood leer met vergulden rug. In aanmerking genomen, dat de keurvorstelijke bibliotheek gedeeltelijk uit veel oudere collecties bestond, is het te begrijpen, dat de toenmalige bibliothecaris Christoph Hendreich zeer ernstige bezwaren had tegen het mutileeren van o. a. zooveel origineele zwijnsleeren banden uit de zestiende eeuw. Zijn protest baatte niet. Met luttele wijzigingen werd de herbinding uitgevoerd. *Noch mehr als die Verunzierung der besseren Einbände müssen wir die Vernichtung oder Verwischung der Merkmale beklagen, die geeignet gewesen wären, uns über die Herkunft der Bücher und damit über die Vorgeschichte der Bibliothek und der in sie gelangten Sammlungen aufzuklären,* klaagt Schwenke.

Ik wil met deze aanhaling dit overzicht besluiten. De feestbundel, samengesteld ter huldiging van het hoofd der Koninklijke Bibliotheek, geeft uit den aard der zaak slechts weinig van belang voor de Nederlanden, veel dat van beteekenis is voor de boekenkennis in Duitschland.

Overveen. J. W. Enschedé.

***

Nachbildung der im Jahre 1902 noch erhaltenen eigenhändigen Briefe des Benedictus Despinoza, herausgegeben von W. Meijer, Haag, 1903.

De heer W. Meijer, bekend door zijn studiën over en vertalingen van verscheidene werken van Despinoza, geeft thans al zijn nog aanwezige brieven en minuten van brieven in facsimile uit. Het is niet enkel een photographische reproductie, maar de uitgever heeft getracht in alle opzichten het origineel zoo getrouw mogelijk weer te geven; het papier is in vorm, kleur en dikte juist hetzelfde als dat der brieven, elk scheurtje, elk vouwtje, de zegels, de poststempels, alles is zoo getrouw mogelijk nagebootst, zoodat men meenen zoude het origineel zelve voor zich te hebben. Technisch is de reproductie schitterend geslaagd.

De heer Meijer voegde een transscriptie, een Nederlandsche, een Duitsche en een Engelsche vertaling en Duitsche opheldernde noten hierbij. Het geheel, in smaakvollen leeren band, maakt een flinken indruk. De prijs, *fl.* 25 is niet hoog.

P. C. M.

***

Zooals wij reeds aangekondigd hebben, zal in November bij A. W. Sijthoff, te Leiden, verschijnen: het Breviarum Grimani, uit de Bibliotheek *Di San Marco* te Venetië, uitgegeven door Dr. S. G. de Vries, bibliothecaris der universiteitsbibliotheek te Leiden.

Dit werk zal worden een volledige reproductie van het origineel en evenals dit bevatten: 300 bladen in kleuren, 1268 bladen in één kleur.

De eerste zullen de reproductiën zijn van de prachtige miniaturen, en de laatste die van den tekst, welke met ornamenten is versierd.

De bladen worden door sterke beschut-

tende passepartouts omsloten, zoodat ze in portefeuille bewaard kunnen blijven, zooals ze worden geleverd.

Het werk zal verschijnen in 12 afleveringen, bevattende elk ongeveer 25 gekleurde, en 110 éénkleurige (getinte) platen; het zal binnen 6 à 8 jaar compleet zijn.

De prijs per aflevering bedraagt *f* 120.—.

Vte DE SPOELBERCH DE LOVENJOUL. — *Bibliographie et Littérature (Trouvailles d'un bibliophile)*. Paris, H. Daragon 1903.

Zeker geen bibliophiel van beroep,maar een — en dit is bijna zonder ironie gezegd — bij de genade Gods, is burggraaf de Spoelberch de Lovenjoul. Zijne werken over Balzac, Musset, Georges Sand zijn aan de fijnproevers der bibliophilie en de « nieuwsgierigen », die ook de geringste bijzonderheid der letterkundige historie, niet zonder belangstelling laat, wel bekend. Man van smaak, is hij ook een man van fijnen speurzin en breed begrip. Zijne vondsten zijn niet meer te tellen en hij weet die voor te stellen, te groepeeren en met vernuftige commentaria aan te vullen, zoo dat er steeds een of ander hoofd- of onderdeel van den arbeid zijner beroemde clienten door uitgelegd en opgehelderd wordt. Het onderhavige boekje brengt o. a opstellen en opstelletjes over *les Poësies de Théophile Gautier, mises en musique*, ten bewijze dat ook de Fransche musici niet zeer nauwgezet zijn bij het gebruik (of misbruik) maken van poëzieteksten, die zij, zonder eenig gewetensbezwaar verhanselen en verknoeien, waar dat in hun bedrijf te pas komt; eene chronologische lijst der werken van Prosper Mérimée, met inbegrip van wat in dezes *Œuvres complètes* niet werd opgenomen; verloren geraakte of onbekend geworden verzen van Marceline Desbordes-Valmore, tot vaststelling harer verhouding tot Henri De la Touche; proza van Ch. Nodier en Ch. Baudelaire. Van den laatste een pittig stukje, teruggevonden in een lang verscheiden blaadje, *Echo des Théâtres*, van 1846, waarin in op geestige wijze en met jeugdigen overmoed den beroemden Honoré de Balzac, zijne grootspraak, zijn nooit gedelgden schuldenlast en zijne neiging om anderen aan zijne letterkundige faam en... zijne stoffelijke belangen dienstbaar te maken doorgehaald worden.

D. L. M.

ERNST VOULLIÈME. — *Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*. Bonn, H. Behrendt. 1903.

In opdracht der « *Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde,* » bewerkte E. Voullième, bibliothecaris aan de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn, deze bibliographie der Keulsche incunabelen, waaraan hij, naar hij in de inleiding getuigt, « fast 10 Jahre lang den grössten theil (seiner) dienstfreien zeit gewidmet (hat). » De vrucht van dien onverpoosden arbeid is het statige boekdeel, sober maar smaakvol van uitvoering, dat thans voor ons ligt.

In de rij der drukplaatsen van incunabelen bekleedt Keulen misschien den vierden maar zeker den vijfden rang. Vóór haar komen Mentz, Bamberg, Straatsburg en zeer waarschijnlijk — al staat dat nog niet vast — het klooster Subiaco, nabij Rome, waar twee Duitschers, Konrad Sweynheym en Arnold Pannartz, einde 1464, hun eerste boek, een Donaat, in het licht zonden.

De eerste van wien met zekerheid bekend is dat hij te Keulen gedrukt heeft is Ulrich Zell, uit Hanau, en het vroegste produkt zijner persen een CICERO : *De officiis libri tres*, ca. 1465. Op hem volgen : Arn. Therhoernen (eerste bekende druk : 1470) ; de drukker van den Dictys (1470); de drukker van den Dares (1470); de drukker der Albanus-legende (1473); Joh. Koelhoff I (1472); de drukker van den Augustinus de Fide (1473); de drukker van den Flores Augustini (1473); Nic. Goetz (1474); de drukker van den Albertus Magnus (1474); Goswin Gops (1475); Barth. v. Unckel (1475); Konr. Winters (1475); Petrus de Olpe (1476); Joh. Guldenschaiff (1477); Ger. Ten Raem de Bercka (1477); de drukker van den Dialogus Sal. et Marc. (1278); Heinr. Quentell (1479); Joh. de Bel (1481); de drukker van den Augustinus de virginate (1482); Ludwig von Reuchen (1483); Theodoricus (1485) ; Konr. Welker (1486) ;

Pet. Terhoernen (1486); Joh. Koelhoff II (1493); Herm. Bungart (1494); Joh. v. Landen (1496); Retro Minores (1497); Cornelius v. Zyrickzee (1498).

Omtrent al deze typografen, hunne herkomst, hunne levensgeschiedenis, hunne techniek, de door hen gebruikte typen, brengt de schrijver een rijk materiaal. Hunne drukken, ten getale van niet minder dan 1271, beschrijft hij uitvoerig, met inachtneming van de door Milchsack in Petzholdtz *Anzeiger*, 1882, voor het catologiseeren van incunabelen aanbevolen regelen. Ook over het karakter der vroegste Keulsche literatuur strekte zich zijn onderzoek uit: zij is een getrouw spiegelbeeld der Universiteit « neben der sie emporgewachsen is ». Als deze is haar karakter overwegend theologisch ; en de te Keulen gedrukte incunabelen moeten voor niet minder dan de helft bij de theologie worden ingedeeld. Onder de andere helft vindt men werken op ieder wetenschappelijk gebied, t. w. philosophie en paedagogiek 12, 6 % ; staats- en rechtswetenschap, 7 % ; mathematiek, astronomie, 0, 8 % , natuurwetenschap, geneeskunde, 1, 3 % ; geschiedenis, aardrijkskunde, 2, 6 % ; rhetoriek, stilistiek, 2, 3 % ; Latijn, grammatika, 10 %. — De volksliteratuur ontbreekt geheel. Wat de taal der Keulsche drukken aangaat, zijn met inbegrip van enkele werken met grammaticale inhoud, waarin Duitsche of zoogezegde Duitsche zinnen voorkomen, bijna 96 % in het Latijn, en slechts 4 % in het Duitsch.

Niet het minst belangrijke in het belangrijke werk is het hoofdstuk over *die Anfänge der Kölner Büchercensur*. Reeds in 1478 zijn de Keulsche burgervaderen in de weer om « rait ze halden up die ghene, die den *dyalogum* concipiert ind haint doin drucken, » en in den loop des tijds zien wij de wereldlijke en de kerkelijke overheid een streng toezicht oefenen op de produkten der Keulsche typographen. Maar veel baatte het niet, ook al beval omstreeks 1479 de Universiteit de drukkers voortaan hare goedkeuring voor hunne uitgaven aan te vragen. Van de 14 boekdrukkers die van 1479 tot 1486 te Keulen werkzaam waren, blijken er slechts 6 den eisch der Universiteit te zijn nagekomen

De monographie van Ernst Voullième over de Keulsche incunabelen is een werk van taaie volharding en van schranderen onderzoekingsgeest, dat wij met ingenomenheid begroeten.

D. L. M

Vlaamsche Mie. — Binnenkort zal in München de eerste Duitsche vertaling verschijnen van een werk van den bekenden schrijver van Robinson Crusoe, De Foe, n. l. van « Moll Flanders » waarvan de eerste Engelsche uitgave in 1722 gedrukt werd. Het is misschien niet ten onpas er hier de aandacht op te vestigen dat er ook een Nederlandsche vertaling van bestaat, die reeds in 1752 is uitgekomen. Zoover ik weet kennen de Nederlandsche bibliografen het echter niet als een vertaling van een werk van De Foe. De titel is : « De levensgevallen en bedrijven van Vlaamsche Mie, welke zich door haar gedrag en wisselvalligheden in Engeland zeer berucht gemaakt heeft. Gepaart met de Levensgevallen en bedrijven van Yrsche Beth. Niet min zonderling om hunne verscheidenheid. Beide ware gebeurtenissen. In Londen veel malen herdrukt, en om hunne zeldzaamheid uit 't Engelsch vertaalt te Amsterdam, bij Steven van Esveld, 1752. »

P. C. M.

Leopold Delisle. — Den 3en November van het vorige jaar vierde, zooals men weet, Delisle zijn 50jarig ambtsfeest aan de Bibliothèque Nationale te Parijs. Dien dag zoude hem, namens zijn tallooze vrienden en vereerders, een bibliographie zijner werken aangeboden worden ; doch door allerlei omstandigheden moest het uitgesteld worden en eerst den 8en Maart 1903 kon de plechtigheid plaats vinden. Een verslag hiervan is thans verschenen : Congrès International des Bibliothécaires. Jubilé de M. Léopold Delisle. Réunion du 8 Mars 1903. Discours et Adresses. Paris 1903. Het bevat een inleiding van de hand van Henry Martin, de redevoe-

ringen van E. Picot, van Henry Martin, het antwoord van den jubilaris en de verschillende gelukwenschen van corporaties en personen, die Delisle bij zijn jubilé ontving en die evenveel getuigen zijn van de achting en eerbied die hij overal geniet.

P. C. M.

♣♣

De Levensberichten van afgestorvenen medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1902-03 bevatten : p. 141-9 een levensbericht van Dr G. van Vloten, den aductor interpretis legate Warneriani aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek, van de hand van prof. de Goeje.

♣♣

Van de firma Martinus Nijhoff ontvingen wij de drie door haar tot heden uitgevoerde facsimile-uitgaven naar oude Nederlandsche volksboeken.

Ulenspiegel. *Van Ulenspieghels leven en schimpelijcke wercken en wonderlijcke avonturen.* Antw., M. Hillen van Hoochstraten, c. 1512, met houtsneden. 4°. (*f* 4.—).

Het eenig bekende exemplaar van dezen eersten Nederlandschen druk van den Tijl Uilenspiegel, welke voor zoover men weet, aan alle andere uitgaven in andere talen verschenen, voorafgaat; het origineel berust in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen.

De aan dat exemplaar ontbrekende bladen (C 2-C 3) werden voorloopig vervangen door den correspondeerenden tekst genomen uit de uitgave welke in 1575 te Antwerpen bij Jan van Ghelen verscheen. Het eenig bekende exemplaar van dezen laatsten druk berust in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn.

Dat Leven van Kunera Dit boecxken vercoopt men in die stadt van Renen. Z. pl. en j. (c. 1515). (*f* 2.75).

Het tot heden eenig bekende exemplaar behoort aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Een seer ghenoechlike ende amoroeze historie vanden eedelē Lantsloet ēn die scone Sandrijn, Gouda, Govert van Ghemen, (c. 1486). Naar het unicum uit de Stadsbibliotheek te Lubeck, dat reeds door Hoffmann von Fallersleben (Horæ Belgicæ, V, 1-44) werd uitgegeven. (*f* 2.50).

Deze drie facsimile's houden de faam hoog van den bekenden Haagschen uitgever, wiens belangstelling voor onze nationale bibliographie niet genoeg geroemd kan worden.

♣♣

Het bedrijf der Enschedé's. Voordracht gehouden door M. Joh. Enschedé op 19 Juni 1903 ter gelegenheid van de aanstaande viering van het 200-jarig bestaan van het bedrijf. (Haarlem). Joh. Enschedé en Zonen, 1903. 48 blz. 8°. En

Catalogus van voorwerpen betrekking hebbende op de geschiedenis van het bedrijf der firma Joh. Enschedé en zonen en van de voortbrengselen van de verschillende takken harer werkzaamheid, tentoongesteld ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van h t bedrijf der firma op 21 Juni 1903 Joh. Enschedé en Zonen. Haarlem, 1903. 78 blz. 8°.

Beide werkjes zijn een gepaste herinnering aan het heuglijke feest waaraan wij in een vorig nummer eenige woorden hebben gewijd. De catalogus vooral is typografisch fraai uitgevoerd en doet de bekende firma alle eer aan.

♣♣

Renée Pingrenon. *Les livres ornés et illustrés en couleur depuis le 15e siècle en France et en Angleterre.* Paris, H. Daragon, 8°.

♣♣

Dom Ursmer Berlière. *Aux Archives Vaticanes.* Bruges, 1903. 8°.

♣♣

G. Zech-Du Biez. *Les Almanachs belges.* 6e fasc. Van blz. 319 tot 384. Bevat de voortzetting der Brusselsche Almanakken, tot hiertoe reeds 429.

♣♣

Dr. Ad. Keysser. *Mitteilungen über die Stadtbibliothek in Coeln.* 1602-1902. Führer für ihre Besucher. Zweite erweiterte Aufl. Coeln. 1903.

♣♣

Ontvangen ter bespreking :

H. E. Greve. *De bronnen van Carel van Mander voor « het Leven der doorluchtighe Nederlandtsche en Hoogduytsche Schilders. »* Den Haag, 1903.

J. J. Van Toorenenbergen. *Marnixiana anonyma. Nieuwe verscheidenheden uit en over zijne nalatenschap.* Den Haag, 1903.

J. Duff Brown. *Manual of Library Economy.* London, Scott, Greenwood & Co. 1903.

William Morris. *Kunst en Maatschappij.* Amsterdam, A. B. Soep, 1903. (Ontvangen: prospectus, bij van Ipenbuur en Seldam gedrukt met de Grasset-letter en Morris' omlijstingen).

TIJDSCHRIFTEN

Bulletijn van den Geschied- en Oudheidkundigen kring, te Kortrijk, I, 1 —. 1903 —.

In de eerste aflevering van het bulletijn van dezen pas gestichten kring, plaatst A. de Poorter eene bijdrage naar aanleiding van een paar door hem, in de verzameling Goethals-Vercruysse teruggevonden bladzijden, nota's van Judocus Andries, die, tijdens zijn langdurig verblijf te Brugge, gelegenheid had een en ander te vernemen omtrent Broer Cornelis en de hem zoolang — ten onrechte, heeft reeds wijlen Arnold betoogd — toegeschreven *Sermoenen*, welke eigenlijk het werk zijn zouden van Jan de Casteele, pastoor van St-Jacobskerk te Brugge, die tot het Calvinisme overging, en van den beroemden Hubert Goltzius. De zegslui van J. Andries waren Mr. J. B. van Belle, raadsheer, griffier en eersten pensionaris der stad Brugge, Bernard van der Straeten, meermaals schepene en tresaurier aldaar, en Joannes van der Straeten, van het klooster der Minderbroeders te Iperen.

Vooral de getuigenis van B. van der Straeten is belangrijk. Zijne moeder, verklaart hij « quæ centies et centies Broer Cornelis audivit concionatorem, dixit omnia esse falsa quæ de illo sparsa et impressa sunt. Idem asseveravit quædam persona fide digna quæ illum audivit triginta et amplius annis ad populum verba habentum. »

Een ongenoemde heeft aan J. Andries verklaard dat hij Broeder Cornelis op zijn doodsbed hooren zweren heeft « in fide sacerdotis » dat volkomen valsch was « quæ de se sparsa et impressa fuerunt scandalosa, impudica, irreligiosa, facinorosa, aut statum suum infamantia. » En Broeder Joannes van der Straeten voegt daarbij : « Broer Cornelis fuit optimi atque integerrimi apud suos patres fratresque conventuales nominis atque famæ, qui omnia illa scripta et dicta contra Broer Cornelis habent pro falsissimis ».

Bulletin uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. 4e jg., nr 6.

Blz. 201-204 *Notulen van de Algemeene Ledenvergadereng van den Bond,* te Zutphen gehouden den 4 Juli 1903.

Blz. 208-215. *Berichten over Nederl. Musea.*

Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. 1903, afl. 2.

H. U. Meyboom, Nieuw licht over de Anatolische kerk. — H. C. Rogge, De vervolging der Waldenzen in 1655 en 1656. S. Muller Fz., De invoering van het burgerlijk huwelijk te Utrecht. — W. Meyer, De verwording van het Christelijk letterteeken (met dezen bijna onbegrijpelijken titel wordt bedoeld : de vervormingen van den siglus XPC). — Twee brieven van Johannes Wtenbogaert, medegedeeld door H. C. Rogge. — Bibliographie.

Nederlandsch Archievenblad, Orgaan van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland. Redacteur : Mr. R. Fruin, rijksarchivaris te Middelburg XI, 1902-03. — XII, 1903-04, 1.

Gaarne wordt door ons dit uitmuntend tijdschrift allen belangstellenden, vooral in Zuid-Nederland, ter kennismaking aanbevolen. Zeker behoort het archiefwezen op een ander gebied dan het boek- en bibliotheekwezen en beide moeten dan ook gescheiden blijven. Evenwel is er verwantschap en menig gemeenschappelijk belang.

Het *Nederlandsch Archievenblad* is — wat men wellicht van zulk vakblad niet in de eerste plaats zou verwachten — niet alleen een hoogst belangrijk, maar ook een oprecht levendig geredigeerd tijdschrift, dank zij vooral den persoonlijken, nooit dorren, steeds opgewekten schrijftrant van den welbekenden Utrechtschen archivaris Mr. S. Muller Fz., die degelijk en geleerd weet te zijn zonder droogheid noch schoolvosserij. Flink vooruitstrevend is de geest die al zijn werk ademt. Zelf blakend van werklust weet hij ook anderen door zijn voorbeeld te bezielen.

Wij hopen dat dit tijdschrift ook in Zuid-Nederland spoedig meer bekend worde

en medewerkers vinde, wat, spijtig genoeg, tot heden niet het geval is. Moge het worden *het* orgaan voor archiefwezen in de thans gescheiden Nederlandsche gewesten, die niet alleen op taalgebied, maar ook historisch, en vooral door wederzijdsche sympathie, zóóveel gemeens hebben.

Uit den inhoud van den afgeloopen jaargang teekenen wij de volgende bijdragen aan :

De elfde jaarvergadering, gehouden te Groningen op 5 Juli 1902. — Toespraak van den Voorzitter, Mr. S Muller Fz. — Over het Zapon, door Mr. M. Schoengen. — De gemeentearchieven in 1901, door Mr. J. G. Ch. Joosting. — Bibliographie der werken van Nederlandsche archivarissen over 1901, door Dr. H. Brugmans. — De oude doop-, trouw-, en begraafboeken, door Mr. R. Fruin. — De derde Archivtag te Dusseldorp, door Mr. S. Muller Fz. — Het Krijgsgeschiedkundig archief. — De archieven der Nederlandsche Hervormde Kerk in 1902, I-III. — Literatuur-kroniek, door Dr. E. Wiersum. — Verslag van Dr. Sello's lezing over Zapon op den dritten Deutschen Archivtag te Dusseldorp, door Dr. M. Schoengen. — De krijgsgeschiedkundige nasporingen te Gouda, door Dr. L. A. Kesper. — Repliek aan den heer Mr. R. Fruin, Rijksarchivaris in Zeeland, door J. C. H. Matile. Met antwoord van Mr. R. Fruin. — Zorg voor de bewaring der kerkelijke archieven in de classis Walcheren omstreeks 1789, door F. Caland. — Boekbesprekingen (o. a. over ons tijdschrift, door Mr. R. Fruin) enz.

De 1e aflevering van den 12n jaargang bevat de volgende bijdragen :

Ledenlijst van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland — In memoriam H. de Jager. — De twaalfde jaarvergadering, gehouden te Delft op 10 Juli 1903. — Toespraak van den Voorzitter Mr. S. Muller Fz. — S. Clason, Archiefgebouwen en archiefinrichting, vertaald door Mr. A. Melting. — De krijgsgeschiedkundige nasporingen te Gouda, door J. Ter Steeg. — Id. door F. de Bas. — Antwoord aan den heer F. de Bas, door L. A. Kesper. — Kleinere bijdragen. — De archieven der Nederlandsche Hervormde Kerk in 1903. I. — Bibliographie der werken van Nederlandsche archivarissen over 1902, door Dr. H. Brugmans. — Dr. E. Wiersum, Boekbespreking. — Literatuur-kroniek.

***

Oud Holland. 1903. XXI, 2.

Blz. 85-110. Dr. Marten Rudelsheim. *Lucas d'Heere.* Aan dit lezenswaardig opstel, waarin de schr. nader licht wil verspreiden aangaande d'Heere's overgang tot het protestantisme, worden als bijlagen drie Nederlandsche gedichten van den bekenden dichter-schilder medegedeeld, welke in het ter Gentsche univ. bibl. berustende handschrift van Rotarius voorkomen. Twee daarvan waren tot nu toe onuitgegeven. Alle drie zijn uiterst interessant en belangrijk voor de kennis van den schrijver en de geschiedenis der Nederl. letteren in de 16e eeuw.

***

In de *Mededeelingen* der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Nr 2, Oct. 1903, blz. 27) bespreekt de algemeene secretaris dier maatschappij Bruinwold Riedel aan de hand van Dr E. Schultze het nut van volksbibliotheken met leeszalen.

Conclusie : In Duitschland heeft de behoefte aan goede uitleen-bibliotheken zich veel sterker doen gevoelen dan die naar leeszalen.

Die ervaringen komen, naar de heer Bruinwold Riedel meent, vrijwel overeen met die welke tot heden in ons land met leeszalen opgedaan werden. Volksbibliotheken in hunnen ouderwetschen vorm, uitleenend zonder meer, zijn voor de ontwikkeling van het volk door lectuur practisch meer doeltreffend dan de moderne leeszaal. Hierover zou echter nog wel wat te zeggen zijn, dunkt ons.

***

In de Novemberaflevering van het *Tijdschrift der maatschappij van nijverheid* publiceert de heer J. J. Verwijnen een tabellarisch overzicht van 147 Nederlandlandsche, Fransche, Duitsche en Engelsche periodieken, in hoofdzaak zich bewegende op het gebied der bouwkunde, hygiene, werktuigkunde en electrotechniek, met vermelding in welke der 12 geraadpleegde Noordnederlandsche bibliotheken zij aanwezig zijn. Een nuttig bibliographisch werk is daarmede verricht.

***

Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique. I, 2-5.

A. Wotquenne, *Etude sur l'Hortus Musarum de Pierre Phalèse.* Nauwkeurige beschrijving van dit belangrijke werk, waarvan slechts twee exemplaren bekend zijn.

H. Nélis, *Les Archives des prieurés de Val-St-Martin, à Louvain et de Trône-Notre-Dame, près de Grobbendonck.* Overzicht eener verzameling archiefstukken van de beide genoemde kloosters, welke de heer E van Even, de welbekende Leuvensche archivaris, in 1854 te Leuven kocht (tijdig genoeg om ze voor algeheele vernietiging te vrijwaren) en thans aan het Algemeen Rijksarchief te Brussel heeft overgedaan.

Daaronder zijn uit een palaeographisch

standpunt vooral belangrijk 211 professiebrieven in de 15de en 16de eeuw in het scriptorium van Sint-Martensdaal geschreven door de nieuw geprofesten zelven, maar niet door hen gedagteekend : toch is de datum der professie door een gelijktijdige hand op den rug geschreven.

R. VAN BASTELAER, *La gravure primitive et les peintres de l'école tournaisienne.*

J. VANNÉRUS, *Ce que l'on trouve dans les reliures des anciens registres.* Bericht aangaande fragmenten van oorkonden, handschriften en drukwerken, die in den band van oude registers gevonden werden, en raad aan de archivarissen, dergelijke nasporingen niet te verwaarloozen. Een dezer vondsten bestond uit een Nederlandschen almanak voor het jaar 1571, in-plano gedrukt, berekend door Meester Joachim Hubrechtsen van Bieselingen, geneesheer te Middelburg in Zeeland.

A. DELSTANCHE, *Pierre Caron, relieur gantois du XVIe siècle.* Een zeer belangwekkend artikel, de vrucht van uitgebreid en nauwkeurig onderzoek, waaruit blijkt dat Pierchon Caron, de maker van een fraaien band die gereproduceerd is, en Pierre Caron, een binder van wien reeds een paar banden bekend waren, een en dezelfde man is.

A. TIBERGHIEN, *Quelques mots sur les commencements de la typographie russe ; la seconde impression moscovite : 1564-65* Naar aanleiding van een zeldzaam Russisch getijdenboek (het tweede werk dat te Moskow gedrukt werd), waarvan een exemplaar berust op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

J. VANNÉRUS, *Le dépôt des archives de l'état à Anvers.* Algemeen overzicht der verzamelingen waaruit het jongste der Belgische Rijksarchieven bestaat.

F. ALVIN, *Le Cabinet des médailles de l'Etat à la Bibliothèque royale. Suite.* Overzicht der Italiaansche stukken welke het Brusselsch muntenkabinet bezit.

P. BERGMANS, *La Bibliothèque du Comte de Nédonchel.* Verslag van de veiling dezer bibliotheek.

S. GROSJEAN, *La Bibliothèque de Henri Delmotte.* Idem.

L. PARIS, *Les Bibliothèques allemandes depuis trente ans. Leur situation financière.* Referaat van het bekende geschrift van Adalbert Roquette, *Die Finanzlage der deutschen Bibliotheken* (Leipzig, 1902).

CH. SURY, *La Bibliothèque de l'Institut de Sociologie Solvay.*

H. BOSMANS, S. J., *Sur un pamphlet concernant les travaux à effectuer au port d'Ostende, publié en 1660 à Bruxelles.* (Fonds van Hulthem, nr 26610, bevat geschreven randaanmerkingen van den wiskundige Michel-Florent van Langren).

L. PARIS, *La Bibliothèque Wittert* (thans in de Univ. bibl. te Luik). Een zeer goede ontleding.

VICTOR TOURNEUR, *Le Catholicon breton.*

Verder boekaankondigingen, overzicht der tijdschriften, kroniek, alsook verschillende opstellen die meer archiefwetenschap betreffen.

***

Bulletin de l'Institut international de Bibliographie. Année 1903, fasc 1-3

Blz. 5-8. H LA FONTAINE, *Bibliographia Bibliographica. Répertoire annuel des travaux de bibliographie, année 1901.*

Blz. 125-147. P OTLET, *Les Sciences bibliographiques et la documentation*

***

Le Bibliographe moderne. 1903, nos 38 et 39.

H. F. DELABORDE, *Le plus ancien inventaire des registres du trésor des chartes et les registres de chancellerie.* Deze tot nog toe onbekende inventaris, die in de Archives Nationales berust, werd ca. 1350 op een rol geschreven. De uitgave is zeer zorgvuldig gecommenteerd.

F. GERBAUD, *La papeterie de Buges en 1794.* Deze papierfabriek was eene der vier, waar het assignatenpapier gemaakt werd.

L. LECESTRE, *Table de la « Chronologie militaire » de Pinard.*

CH. ENSCHEDÉ, *Le premier ouvrage imprimé de Gutenberg d'après* OTTO HUPP. Vertaling van het stuk dat verscheen in het *Nieuwsblad van den Boekhandel,* 1902, nos 61, 62, 63.

P. ANAULDET. *Inventaire de la bibliothèque du château de Blois en 1518* (suite).

ALFR. LEROUX, *Comment on déménage un dépôt d'archives.*

***

Bibliothèque de l'École des Chartes. 1903. LXIV, 1-2.

Blz. 217-220. *Comité de défense scientifique.* Onder deze benaming is een comité tot stand gekomen, dat op 15 Mei ll. zijn statuten publiceerde. In den begeleidenden brief wordt gezegd dat het Comité met verontrusting heeft vastgesteld dat de benoemingen in archieven, bibliotheken en musæa gedaan, niet steeds oordeelkundig gebeuren, d. w. z. dat de ambten niet steeds toevertrouwd worden aan bevoegde personen. Langs wetgevenden weg willen de onderteekenaars, waaronder verscheidene leden van het Institut, te keer gaan dat op die wijze die belangrijke instellingen slecht beheerd of verwaarloosd zouden worden.

***

Centralblatt für Bibliothekswesen. XX. 4-11. M. MANITIUS, *Ungedruckte Bibliothekskataloge* (vervolg). — K. SCHULZ, *Zur Geheimhaltung des Börsenblaites für den deutschen Buchhandel.* — P SCHWENKE, *P. Dziatzko* (een warm geschreven In memoriam).

M. MANITIUS, *Ungedruckte Bibliothekskataloge* (slot). — A. REUTER, *Berichte und Urkunden aus dem italienischen Feldzuge Karls VIII in einem Wiegendruck.* — OTTO HUPP, *Das Gutenbergische Missale* (naar aanleiding van Zedler's aankondiging van HUPP's *Gutenbergs erste Drucke ;* Hupp blijft op zijn standpunt. en tracht de bezwaren van Zedler te ontzenuwen ; deze antwoordt in het onmiddellijk volgend stuk). — G. ZEDLER, *Das Rosenthalsche Missale speciale.*

A. AVETTA, *Secondo contributo di notizie bibliografiche per una bibliografia dei codici mss. della Bibliotheca Nazionale di Torino.* — F. EICHLER, *Quellensammlung zur Geschichte des deutschen Bibliothekswesens* (voorstel tot het op touw zetten en bewerken van een *Corpus bibliothecarum germanicarum*, waarin zouden opgenomen worden : 1° katalogen van bibliotheken die vroeger bestonden of nog bestaan ; 2° mededeelingen over boeken, die privaat eigendom waren, over schenkingen en aankoop van boeken; 3° oorkonden betreffende het bestaan of het inrichten en het benuttigen van bibliotheken, reglementen en derg. Alles alleen met het oog op Duitschland). — O. HARTWIG, *Marie-Léontine-Catherine Pellechet* (hoogst belangwekkende necrologie).

P. E. RICHTER, *Die Regelung der Oberaufsicht über kirchlichen Bibliotheken im Königreich Sachsen.* — R. SCHMERTOSCH VON RIESENTHAL, *Die Pirnaer Kirchenbibliothek mit ihren Handschriften und Inkunabeln.* — EB. NESTLE, *Die erste Lutherbibel mit Verzählung.* — EB. NESTLE, *Zum Verzeichniss der griechischen Handschriften der K. Universitätsbibliothek in Tübingen.* — L. COHN, P. E. RICHTER u A. HOFMEISTER, *Tycho Brahes Astronomiae instauratae Mechanica von 1598.* — G. KOHLFELDT, *Der Lübecker Vikar Conrad Stenhop, ein mittelalterlicher Illuminator und Büchersammler.* — KURT TAUTZ, *Das dem Reichsamt des Innern unterstellte Deutsche Bureau der internationalen Bibliographie in Berlin.* — AD. HOFMEISTER, *Ein Vorschlag zur Güte.* — X. Y., *Die Subalternbeamten in Bibliotheksdienst* (lezenswaardig). — G. A. CRÛWELL, *Die niederösterreichische Reformatious-Druckerei.* — O. HARTWIG, *Marie Pellechet* (belangrijke mededeelingen aangaande hare afkomst, naar aanleiding en ter aanvulling van A. M. P. INGOLD, *Notice sur la vie et les ouvrages de Marie Pellechet*). — OTTO KLEE, *Noch einmal die Kleriker* (naar aanleiding van de vraag, of Peter Schöffer al dan niet tot den geestelijken stand behoorde) — F. FALK, *Nachträge und Korrekturen zu Pellechet, Hain und Anderen.*

J. HALLER, *Paleographisches* (Aankondiging van den Deenschen *Palaeografisk Atlas,* van de *Monumenta Palaeographica* van Chroust, en van de *Lateinische Paläographie* van Franz Steffens. Dit laatste werk wordt niet zeer gunstig beoordeeld). — P. E. RICHTER, *Cruselius-Cuselius-Kuselius-Küsel-Küselen-Kuselins-Kusel-Kusel-Küssel.* — B. ALBERS, *Zwei unveröffentliche Bücherverzeichnisse aus dem XI. und XIII. Jahrhundert.* — EB. NESTLE, *Irreleitende Titel.* — G. KOHFELD, *Einige Fälle von Inkunabel-Doppeldrucken.* — G. ZEDLER, *Peter Schöffers und seiner Söhne Konflikt mit dem Könige von Frankreich.*

O. GRUNDTVIG, *Gedanken über Bibliographie* (over de nooden van de bibliographie). — J HILGERS, *Indices verbotener Bücher aus dem 16. Jahrhundert.* — O. HARTWIG, *Nachtrag zum Nachtrag* (brief van Ingold over M. Pellechet). — WOLTER, *Russische Bücherraritäten.* — W. SCHMIDT, *Zum Verzeichnis der Tübinger griechischen Handschriften.*

G. ZEDLER, *Ueber die Donat- und Kalendertype.* — FALK, *Der « Pilger » im Wappen des Gänsefleisch zu Mainz in rechter Deutung.* — PAUL HIRSCH, *Verein deutscher Bibliothekare* (verslag over de 4e jaarvergadering te Halle op 5 en 6 October jl.).

De redacteur O. Hartwig, die met zooveel gezag nu 20 jaren lang het bekende Duitsche vakorgaan bestuurt, meldt in eenige bescheiden slotregelen, dat hij te beginnen met den 21n jaargang een welverdiende rust verlangt te nemen en den redacteurspost overlaat aan den heer Dr. Paul Schwenke, den afdeelingsdirecteur der Berlijnsche Koninklijke Bibliotheek Bij onze welgemeende hulde aan den aftredenden redacteur, aan wiens onvermoeide zorg en toewijding het tijdschrift alles te danken heeft, voegen wij volgaarne een woord van verwelkoming tot den nieuwen bestuurder, wiens behulpzaamheid en erkende kunde onze redactie reeds meer dan eens heeft kunnen waardeeren.

MENGELINGEN

EEN DUITSCHE COURANT VAN 1609-1610 ONTDEKT. — In de *Kölnische Zeitung* schreef « Postrath » GRIMM en paar belangwekkende opstellen over *Neu aufgefundene Zeitungen des 17. Jahrhunderts.* Bijzonder wetenswaard is wat hij mededeelt omtrent een weekschrift waarvan twee compleete jaargangen, 1609 en 1610, in de Konink-

lijke Bibliotheek te Hannover werden ontdekt. De titel is als volgt :

Avisa — Was sich begeben und zugetragen hat in Deutsch- und Welschland, Spanien, Niederlandt, Engellandt, Franckreich, Ungarn, Oesterreich, Schweden, Polen unnd in allen Provintzen, in Ost- und West-Indien etc. — So allhie den 15. Januarij angelangt. — Gedruckt im Jahr 1609.

Wij vertalen de bijzonderheden welke de schrijver over dit tot nog toe onbekend gebleven persprodukt heeft bijeengebracht en waarvan hij een alleszins vernuftig gebruik maakt om den oorsprong van het blad na te gaan :

« De beide jaargangen zijn volledig, 1609 met 50, 1610 met 52 nummers. Ieder nummer draagt een titel als boven. Van het ontbreken van 2 nummers in jaargang 1609 (50 nummers in stede van 52) is oorzaak dat in de eerste helft van Januari het blad niet verschenen is, en dat in de vierde Februari-week — vermoedelijk door onderbreking in de postverbindingen — van den 20n af het blad onderbleef. Drukker, drukplaats en uitgever worden nergens vermeld. Elk nummer bestaat uit 4 quartobladen, waarvan, — met geringe uitzonderingen — 6 blz. den tekst bevatten. De datums verwijzen — waarschijnlijk om een dubbele dateering te vermijden, — naar den nieuwen kalender, die, zooals bekend is, kort vóór het einde der 16e eeuw ingevoerd werd in de katholieke landen, waaruit dan ook de tijdingen voor het meerendeel afkomstig zijn. Aan een vasten weekdag achtte de uitgever zich niet gebonden : in 1609 is achtmaal een Donderdag, twee en dertig maal een Zondag, driemaal een Vrijdag, vijfmaal een Zaterdag, éénmaal een Dinsdag en een Woensdag opgegeven als de dagen waarop de laatste tijdingen ontvangen waren. In 1610 valt de dag van ontvangst der laatste correspondentie geregeld op een der drie laatste weekdagen (in 33 gevallen op een Donderdag). Daar de tijdingen spoedig na ontvangst in de drukplaats gezet werden, zooals uit de verscheidenheid der lettertypen (groote en kleine) blijkt, mag men aannemen dat het blad op zijn laatst verzonden werd den dag na dien der ontvangst van de tijdingen, voor het eerst in 1609 dus den 16n Januari.

» De jaargang 1609 bevat 362 correspondenties, van 22 plaatsen afkomstig. De meeste tijdingen, 107, werden door den berichtgever uit Praag geleverd; dan volgen de tijdingen uit Weenen (59), uit Keulen (48), uit Antwerpen (46), uit Rome en uit Venetië (40).

» In 1610 wordt de dienst merkelijk uitgebreid : er komen berichten uit 33 plaatsen (108 uit Praag, 54 uit Keulen, 53 uit Weenen, 38 uit Antwerpen, 35 uit Venetië, 30 uit Rome, 20 uit Straatsburg, 16 uit Lyons). Tijdingen uit Frankrijk, Spanje en Portugal zenden de berichtgevers uit Venetië, Keulen, Rome en Antwerpen; in 1610 ook die uit Lyons. De brieven uit Keulen bevatten hoofdzakelijk nieuws uit de Rijnstreken, ook uit de Nederlanden, uit Westfalen, Denemarken en noordelijk Nedersaksen. De Roomsche correspondent maakt berichten over uit Zuid-Italië en de kleine Italiaansche staten, de Antwerpsche uit Holland Over Praag komen tijdingen uit Rusland, Polen, Siberië, Saksen, en ook uit het hof van den te Praag verblijvenden keizer Rudolf II. De medewerkers uit Weenen en Venetië zenden nieuws uit het Oosten; de berichten uit Zwitserland komen over Straatsburg. In jaargang 1609 staan 32 maal de berichten uit Antwerpen en Keulen vooraan in het blad; in 1609 komen de tijdingen uit Venetië 32 maal achteraan, in 1610, 14 maal die uit Venetië en 18 maal die uit Praag. De tijdingen uit Praag en Keulen zijn met bijzondere vaardigheid bewerkt.

» De drukplaats van het blad moet in Zuid-Duitschland worden gezocht, want in hetzelve verschijnen voornamelijk berichten uit Bohemen en de andere gedeelten van Oostenrijk, uit Italië, uit de Zuid-Duitsche staten en uit den Orient. Houdt men rekening met den tijd dien de correspondenties noodig hadden om de verzamelplaats te bereiken, dan moet het blad uitgegeven zijn in eene stad gelegen aan den grooten postweg Antwerpen-Brussel-(Keulen)-Speyer-Rheinhausen-Augsburg-Weenen, van welken weg, van Augsburg uit, de post naar Italië zich afscheidde. Aan dien postweg of in de nabijheid ervan, en wel ongeveer het midden houdend tusschen Keulen en Weenen. De tijd waarin de correspondenties de verzamel-

plaats bereiken, is 10 tot 11 dagen. Dus komen in aanmerking Neurenberg en Augsburg. Voor Neurenberg zou pleiten dat die stad van het midden der 16e eeuw af, de verzamelplaats was van berichten uit allerlei landen, die bijna alle residentiën en steden van eenig belang van met de hand geschreven tijdingen voorzag. Maar daar staat tegenover een in nummer 24 van jaargang 1609 gedrukt bericht « aus Nürnberg vom 17. Juni », dat, blijkens de datumopgave op den titel — 28 Juni — bijna 10 dagen lang ongedrukt gebleven was, terwijl het zeer goed in nummer 23 van 21 Juni hadde kunnen verschijnen.... »

De schrijver haalt hier nog andere gegevens aan, die Neurenberg schijnen uit te sluiten, en komt dan volgenderwijze tot de conclusie dat de *Avisa* te Augsburg zou gedrukt zijn :

« Men bemerke dat nummer 23 van jaargang 1610, die de op 3 Juni ontvangen berichten inhoudt, een artikel uit Augsburg met dien laatsten datum bevat, waarin de volgende tijding, niet voorkomende in de regelmatige correspondentie uit Weenen van 20 Mei, in hetzelfde nummer opgenomen : « Gleich kommt jetzt alhie das Geschrey auss, das der König Matthias zu Wien jählig Todh verfahren, den Grund gibt Zeit. » — Ook nummer 43 van 21 October 1610 bevat een correspondentie van dien dag over feiten te Dillingen voorgevallen. Augsburg was overigens in de 16e eeuw het middenpunt van een bedrijvig tijdingenverkeer. Wij hoeven slechts te wijzen op de handschriftelijke tijdingen van het huis Fugger te Augsburg, die gansch op de wijze der *Avisa* zijn samengesteld, en in 28 banden (1568-1604) ter Keizerlijke Bibliotheek te Weenen zijn ondergebracht. Zelfs is het niet onmogelijk dat de *Avisa* eene voortzetting geweest zij van de zoogenoemde « Fuggerzeitung » ; want dat de *Avisa* vóór 1609 bestaan heeft, blijkt reeds hieruit, dat die jaargang zonder eenige voorrede, aan het adres van den eerzamen, goedwilligen, gunstigen lezer, zooals er destijds in geen drukschrift mochten ontbreken, in het licht gegeven is. Voor Augsburg pleit daarbij nog de omstandigheid dat de verzending naar de verzamelplaats van berichten uit Regensburg drie, uit Insbrück en Hall in Tyrolen, eveneens drie dagen vereischte, terwijl Neurenberg van Regensburg uit in anderhalvendag tot twee dagen en van Innsbrück en Hall uit in niet minder dan vier tot vijf dagen te bereiken was.

» De *Avisa* schijnt bestaan te hebben tot in 1625... »

Bestaat er eenig verband tusschen deze *Avisa* en Johann Carolus' *Ordinarii Avisa*, te Straatsburg in 1609 en waarschijnlijk ook vroeger gedrukt, en waarvan de jaargang 1609, zooals men weet, in de Universiteitsbibliotheek te Heidelberg berust? — Zoo niet, krijgt onze Abraham Verhoeven alweer een nieuwen voorganger. RED.

***

De geleerde bibliograaf en incunabelkenner, ROBERT PROCTOR, zou, naar in verschillende bladen gemeld wordt, in de Alpen, op een tocht, dien hij er, naar gewoonte, alléén ondernam, verongelukt zijn.

De heer Proctor, bibliothecaris aan het British Museum, heeft zich, door zijn zeer degelijke kennis der geschiedenis van het boek, in ettelijke geschriften onderscheiden. Van zijn hoofdwerk den « Index to the early printed books in the British Museum » is thans, na zijn dood, het eerste stuk van het tweede deel verschenen, dat de in Duitschland tusschen de jaren 1501 en 1520 saamgestelde drukwerken omvat, voor zoover deze in het bezit zijn van het B. M. Het tweede stuk behandelt de Italiaansche drukken uit datzelfde tijdvak. Moeilijk zal het zijn, in de plaats van Proctor iemand te vinden, die zijn arbeid vervolgen kan, zoo voortreffelijk als hij dezen heeft ingezet.

***

EEN DRUK VAN GUTENBERG ONTDEKT? — De *Typographische Jahrbücher*, 1903. VII, S. XVI, meldt dat in de hospitaalbibliotheek te Cues aan de Moezel een druk van Gutenberg ontdekt is. Nadere bijzonderheden ontbreken vooralsnog.

***

EEN HISTORISCH DOCUMENT DAT VERDWIJNT. — De Amerikaansche Academie van Wetenschappen heeft op verzoek der Regeering een comité ingesteld dat gelast is het middel te vinden om voor geheele

vernieling te vrijwaren de vermaarde « Declaration of Independence » van den Bond der Vereenigde Staten. Lang geleden reeds, toen de inkt van het document erg begon te verbleeken, was zulk een comité gesticht geworden : een wassching met oplossing van potassium ferrocyanure werd toen aanbevolen, doch deze zou een precipité van Pruisisch blauw veroorzaakt hebben. Niets werd gedaan en een spoedige beslissing is thans zeer gewenscht.

♣♣

ONTVREEMDING VAN EEN HANDSCHRIFT — Aan de bibliotheek te Blois (Loire et Cher) is een handschrift van hooge waarde ontvreemd geworden. Het is het Latijnsche getijdenboek met kalender uit de 15e eeuw dat in den *Catalogue des manuscrits des Bibliothèques publiques de France,* XXIV, blz. 382-383, beschreven staat. Het signalement, dat door de politie aan alle bibliotheken rondgestuurd wordt, vermeldt 27 miniaturen, met meestal Nieuw-Testamentarische onderwerpen.

Op de keerzijde van het schutblad B komt het wapen voor van Jean des Moulins en van zijn vrouw Jeanne Hurault. Na den dood van Jeanne Hurault, ging het handschrift vermoedelijk over in handen van haar broeder, Jacques Hurault, abbé te St-Laumer ; in 1627 hoorden de Horae toe aan Jean Noël, waarvan in een aanteekening op het schutbl. B sprake : « Ces présentes heures appartienne à Jean Noël, qui a esté receu procureur le VIIe janvier mil six cent vingt sept. Noël ». Wat lager leest men : « Ex Libris monasterii Sancti Launomari Blesensis, 1719 ».

Het handschrift is op perkament, bevat 175 bladen en 2 liminaria A en A, groot 128 bij 85 mill. Omlijsting en gouden letteren op gekleurden grond, en omgekeerd. Band in zwart marokijn, met filets, op snee verguld.

De stempel der Bibl. te Blois staat op het handschrift.

Aangaande den ontvreemder is het volgende bekend : hij moet zijn oneerlijk bedrijf op 2 of 3 Augustus ll. gepleegd hebben ; het zou een man zijn 30 tot 35 jaar oud, blond of ros-blond, middelmatig van gestalte, ten tijde der ontvreemding geheel in 't grijs gekleed. Een ministerieele omzendbrief heeft hem onlangs gesignaleerd. Hij stelt zich voor als een liefhebber of navorscher, die opzoekingen komt doen ; vraagt boeken of handschriften, verzamelingen waar soms lang moet naar gezocht worden, dit in de hoop alleen gelaten te worden ; ofwel, hij schijnt verscheidene dagen lang in de bibliotheek aan een ernstig werk bezig te zijn, en Zaterdag 's avonds vraagt hij om Zondags 's morgens toegelaten te worden in het lokaal, wanneer de bewaking minder streng moet zijn.

Gaarne deelen wij het bovenstaande mede, en drukken den wensch uit dat het tot opsporing van den ontstolen schat moge bijdragen. De aandacht van bibliotheek-bestuurders en beambten kan niet te dikwijls en met niet genoeg nadruk op zulke feiten gevestigd worden.

♣♣

OUDE BOEKEN IN ENGELAND. — Sedert mannen als Joseph Ames in zijn « Typographical antiquities » ruim 150 jaar geleden en Warton in zijn « History of English poetry » den eersten stoot tot het verzamelen van zeldzame boeken hebben gegeven, is het aantal verzamelaars in Engeland tot een belangrijk getal aangegroeid en Engeland met recht het goudland der bibliofilen geworden. Nog steeds groeit dit getal liefhebbers aan en al is het, met het oog op de hooge prijzen, tegenwoordig niet meer mogelijk, zulke uitgebreide collecties te vormen, als b. v. de hertog van Koxburghe, George Stevens, Richard Heber, William Beckford e. a. bijeenbrachten, de liefde voor het verzamelen blijft dezelfde. Men streeft er meer en meer naar, alles bijeen te brengen, wat op een bepaald gebied verschenen is en aan dit streven danken we een reeks catalogi, die voor de boekbeschrijving en ook voor de geschiedenis der beschaving van groote waarde zijn. De firma Voynich, te Londen, b. v., beperkt zich bijna uitsluitend tot werken, die voor de geschiedenis der boekdrukkunst belang hebben en het is merkwaardig te zien, hoeveel interessante bizonderheden daarbij aan het licht komen. Dit is natuurlijk alleen mogelijk, door voortdurend alle bekende

bronnen te raadplegen. Als sprekend voorbeeld daarvan kan de volgende aanteekening dienen, die we bij nr. 3548 in de 9th list of books vinden : Unknown to bibliographers, but a copy is preserved in the Bibliothèque Nationale. No work of this author in Haeser, Frank, Hirsch, Jourdan, Graesse, Toppi, Nicodemo, Tafuri, Tiraboschi, Zedler, Brunet, Deschamps, Lipenius, Br. Mus. or Surg. Libr. etc. Geen wonder dan ook, dat in deze lijsten opgaven uit de catalogi van het British Museum, de Bibliothèque Nationale, enz. verbeterd worden. Aan de beschrijving van een zeldzaam Hollandsch boekje : « Van den proprieteyten der dinghen, Haarlem 1485, » wordt een geheele pagina gewijd, terwijl op een afzonderlijk blad een der merkwaardige houtsneden uit dit boekje wordt gereproduceerd. Dat zoodoende deze catalogi ook een groote waarde voor de letterkunde krijgen, behoeft wel geen betoog. Andere firma's maken weer bizonder werk van oude handschriften, geïllustreerde werken uit de XVe en XVIe eeuw en allerlei curiosa. Zoo zijn de catalogi der firma's Ellis en Elvey, Leighton, Pickering en Chatto, die regelmatig iedere maand verschijnen, goede bekenden in den kring der verzamelaars. De reproducties van miniaturen uit oude handschriften, die hier dikwijls bijgevoegd worden, maken ze bizonder aantrekkelijk. Voor de cultuurgeschiedenis zijn oude werken over spelen, kookkunst, verschillende bedrijven, enz., altijd zeer belangrijk, vooral indien ze platen met voorstellingen uit het leven bevatten. In de nieuwere werken op dit gebied zijn dan ook altijd reproducties uit oudere werken te vinden, wel een bewijs hoeveel waarde de geleerden daaraan hechten. Ook oudere werken over geneeskunde en anatomie beginnen meer en meer gezocht te worden, wat wel te begrijpen is, indien men bedenkt, hoeveel invloed b. v. de anatomische werken van Vesalius op de schilderkunst gehad hebben. Voor Engeland zelf blijven verder de eerste uitgaven van bekende schrijvers steeds een begeerenswaard bezit. De prijzen in den laatsten catalogus van Pickering en Chatto : « English literature » bewijzen dit het beste. We noemen slechts enkele namen, die in het eerste gedeelte voorkomen : Addison, tooneelschrijver, 1672-1719 nr 7-9. prijzen van 5 sh. tot £ 7-6-0', Baco de Verulam, 1561-1626 (nr 48-64, prijzen van 5 sh. tot £ 12-12-0'; Butler, den bekenden schrijver van Hudribas, 1612-1680, (nrs. 273-277), Byron, wiens Child Harold, eerste uitgave van 1841 reeds £ 12-12-0 doet (nr. 278), Defoe, Dryden enz. Ook mooie banden worden zeer op prijs gesteld. Vooral de oude band met blinddrukstempels, waarvan ook ons land en Duitschland vroeger prachtige specimina hebben geleverd, komt meer in eere Engelsche banden komen nog slechts weinig voor, daar de meeste verzamelaars uit de XVIIe en XVIIIe eeuw hun verzamelingen aan openbare bibliotheken vermaakten, waar zij natuurlijk een vaste plaats hebben gevonden. Het is daarom wel waarschijnlijk, dat Quaritch in zijn reeds enkele jaren geleden verschenen catalogus, waarin uitsluitend werken met kostbare banden opgenomen waren, het grootste aantal der in den handel voorkomende Engelsche banden heeft gehad.

Een merkwaardig, hoewel niet nieuw verschijnsel, is, dat er zich ook hoe langer hoe meer vereenigingen vormen, die zich toeleggen op nasporing der letterkunde in een bepaalde richting, zooals op het gebied der geschiedenis, genealogie, typographie, enz. In de Bibliofile's Manual voor 1903 worden ruim 800 dezer « learned societies and institutions » vermeld. Oorspronkelijke uitgaven van oude en nieuwere klassieken worden op kosten dezer vereenigingen gereproduceerd, omvangrijke werken over natuurwetenschappen, aardrijkskunde, enz., op de meest onbekrompen wijze uitgevoerd.

(*Nieuwe Rott. Cour.*)

♣♣

VROEGSTE DRUKPERSEN. — Zooals Wilfrid Voynich in *The Library* uitrekent, zijn thans uit de jaren 1454-1500 bekend 900 drukpersen in 200 steden, die meer dan 2000 verschillende lettertypen aanwendden en ruim 25.000 boeken drukten.

♣♣

« APPROCHE ». — In mijn bijdrage in het vorige nummer over *Drukletters en bijziend-*

heid vermoedde ik, dat met het woord « approche » door Prof. Cohn bedoeld wordt de opvulling van eenen regel. Dat vermoeden bleek juist. In een particulier schrijven meldde mij Dr Schoute, dat hieronder den afstand tusschen elke twee woorden verstaan wordt.

Desniettemin is de verklaring als Fransche vakterm foutief. Fournier omschrijft het duidelijk in 1764 : « *L'approchement des lettres, dit* approche, *consiste à donner à la tige qui les porte l'épaisseur juste qui leur convient, pour que les lettres soient entr'elles dans une égale distance.* »

Een gelijksoortige verklaring geeft Théotiste Lefèvre (uitg. van 1883). Hij echter kent het woord ook in de beteekenis van « *la séparation inopportune de deux lettres causées par la présence d'un corps étranger.* »

In elk geval is dus « approche » de horizontale afstand tusschen de letters *in* een woord, nimmer de afstand tusschen twee woorden.

J. W. E.

VEILINGEN

Catalogus der gewezen Boekerij van den heer Frans Gittens, letterkundige, oud-Raadslid en Cargadoor, thans Bibliothecaris der stad Antwerpen. Drukkerij L. Dela Montagne. Antwerpen. 1903.

Uit de inleiding :

« Dit is de bibliotheek van een Antwerpsch burger uit de tweede helft der 19de eeuw Een burger zonder groot vermogen, ook zonder pretentie, die handel dreef, voor de openbare zaak ijverde en zich als literator ook eene bescheidene plaats wist te veroveren.

« Zeldzame uitgaven, waarmede de bibliophilen zoo zeer ingenomen zijn, komen er minder in voor, maar men mag zeggen, dat bijna alle gedachtestroomingen die, van de jaren 1860 tot 1900, de Scheldestad beroerden, in dezen catalogus kunnen nagegaan worden Men vindt er een ruim aantal vlugschriften, waarvan meerdere nu ten dage minder belangrijk zullen schijnen, maar waarvan sommige zeldzaam mogen heeten. »

De veiling heeft plaats op Maandag 30 November en de daaropvolgende dagen, in de Zaal Verlat, Twaalf-maandenstraat, te Antwerpen

S. Gouda Quint. Arnhem. — Catalogus van Boeken, Plaatwerken, enz. (Baron van Brakel van Schoonenburg en den Brackell, Baron Van Nagel van Ampsen, Oldenhuis Gratama, J. Thooft, S. J. Vermaes, e a). — 1-10 October 1903.

J. Fievez, Brussel. — Catalogue d'une belle collection de Livres anciens et modernes, manuscrits, gravures, etc, provenant de plusieurs bibliophiles. — 12-15 October 1903.

L De Meuleneere, Brussel. — Catalogue de la bibliothèqe de feu M. Ch.-G.-A. De Deken. 17 October 1903.

Em. Fonteyn, Leuven. — Catalogue d'une belle collection de livres, provenant du chateau de C. — 27-30 October 1903.

G. B. v. d. Linden et Co., Groningen. — Catalogus eener belangrijke verzameling boeken, platen, enz. (Mr. N. K. F. Land, Dr. J. Kors, e. a.). — 29 31 October 1903.

Burgersdijk en Niermans, Leiden — Catalogue d'une précieuse collection de livres et périodiques. (Dr. W. Pleyte, Dr. H. G. Hagen, Eug Baumgartner.) 2-9 November 1903.

E Deman, Brussel. — Catalogue des Livres et Estampes provenant des collections de feu M. de Baar et de M.***, membre de la Société des Bibliophiles contemporains. — 9-12 November 1902.

Ch. Peeters, Leuven. — Livres anciens et modernes provenant des Bibliothèqnes Rasmont, Husquin, Janssens, Ballings, etc. — 10-12 November 1903.

H. G. Bom, Amsterdam. — Catalogus van de Bibliotheken A. Bokker, J. C. Eger, P. C. C. Hansen, Wilh. Keller, Ds P N. Kruyswijk, J Miedema, Dr. E J. van der Mijle, C. van Mourik. — 10-25 November 1903

C. Vyt, Gent. — Catalogue de la Bibliothèque de feu le chevalier X. de Theux de Montjardin. — 24-27 November 1903.

W. P van Stockum en zoon, 's Gravenhage — Catalogue d'Estampes anciennes et de portraits (P. du Rieu, A. A des Tombe, Jhr. G. Alberda van Menkema en Dijksterhuis.) — 19-24 November 1903.

PRIJSCATALOGI

BELGIË

P. DE SADELEER, Brussel (Deschampeleerstraat, 35). — Bulletin mensuel de livres anciens, rares et curieux. (nº 11)

E. DEMAN, Brussel — Bulletin périodique de livres rares et curieux (nº 14, 5e série).

Jos KOCKX, Antwerpen (Everdijstraat, 41). — Le Bibliophile Anversois, nº 21 : Livres rares, illustrés de gravures, etc.

J. B. SCHOEPEN, Antwerpen. — Catalogue nº 139 de Livres à bon marché.

861. *Het Prieel der gheestelicker melodie*, inhoudende veel schoone Leysenen, ende geestelijke liedekens van diversche devote materien. Antw. 1617. (fr 6.—)

862 *Den boeck der gheestelycke Sanghen* bedeeld in den blyden requiem ende ghelickige uyt-vaert, door eenen Religieus van d'oorden van S. François ghenaemt Capucynen Antw. 1631. (fr 4 —)

863. Joan. van Sambeeck. *Het gheestelyck jubilee van het jaer O. H. MDCL*, ofte vreugde van 't berouw verbeelt door 't ghesucht der Tortelduyven naer haer gayke. Antw 1664 (fr. 3 —)

892. *Metamorphoses dat is, die herscheppinghe,* beschreven van den vermaerden Poeet Ovidius, nu eerst overgesedt in onse duytsche, seer ghenuechlyck ende profytelyck voor alle edele gheesten. Antw. *Hans De Laet.* 1552. v. (fr. 3.-).

893. *De eerste twaalf boecken Odysseæ*, dat is de dolinghe van Ulysse. beschreven int Griecx door den Poeet Homerum, nu eerstmael in rym verduytscht door Dierick Coornhert. Haarl. *Jan Van Zuren.* 1561. (fr. 3.—).

DEMOLIN-CLAEYS, Brugge. — Bulletin trimestriel (nº 4) des ouvrages d'ocasion.

NEDERLAND

W. P. VAN STOCKUM & ZOON. 's Gravenhage. — Catalogue de livres anciens et modernes, beaux-arts, ouvrages illustrés, impressions remarquables, belles reliures (nº 17).

FREDERIK MULLER & Cie, Amsterdam (Doelenstraat, 10). — Afrique. Histoire, géographie, voyages, livres et cartes.

J. W. VAN LEEUWEN, Leiden (Hoogewoerd, 19). — Catalogus bevattende de bibliotheek nagelaten door den Z E. Heer L. Peters, pastoor te Broekhuizen (nº 135).

R. W. P. DE VRIES, Amsterdam (Singel, 146) — Bulletin de livres anciens (nº V).

1015. D. Bellemans. *Den lieffelijcken Paradijs-vogel, tot Godt om-hoogh vliegende.* Den VIII druck T'Antwerpen bij Petrus Josephus Rymers, Boeck-verkooper op de groote merckt in de Pauw. 16mo. (gld. 30.—).

1017. *Sommighe leerachtighe Geestelijcke Liedekens*, gemaeckt uyt de Oude en de Nieuwen Testamente, met ooc eenige Psalmen Davids, uyt verscheyden Boecken bij een vergadert. Tot Hoorn. Bij Zacharias Cornelissz. 1623. 16mo (gld 125 —)

1018 *Een nieu Gheestelijck Liedt-Boecxken:* Uyt den Ouden en de Nieuwen Testamente gemaekt van een Jonghe Dochter, ghenaemt Vrou Gerrits, van Medenblick geboren, ende is inden Heer ontslapen op Tessel. Amsteldam. By Jacob Aertsz Calom (sic) Boeck-vercooper, opt water in de vyerighe calom 1627.

Een Gheestelijck Liedt-boecxken. Inhoudende veele stichtelijcke Liedekens, getogen uyt den Ouden ende Nieuwen Testamente door een blinde dochter ghenaemt Soetjen Gerrits van Rotterdam. Hier zijn achter 't Register noch bij ghevoegt sommighe stichtelijcke Liedekens, soo van Menno Sijmons, Dirck Philips, ende andere... Tot Hoorn voor Zacharias Cornelisz. Boeckverkooper, woonende op de Nieuwstraet inden Liesveltschen Bybel. Anno 1632.

Sommighe Stichtelijcke Liedekens. By diverse Personen gemaeckt. Van nieuws oversien en met eenige Liedekens vermeerdert. Hoorn. Zacharias Corneliz. 1632. (gld. 125.—)

1019. *Een Nieu gheestelyck Liedt-Boecxken*, inhoudende veel nieuwe liedekens, die welcke noyt in druck en zyn gheweest. z. p. n. j 8º (gld. 60.—)

1020. *Het Ryper Liedt-Boecxken.* Inhoudende veel schriftuer.ycke Liedekens by verscheyden Autheuren ghemaeckt ende nu tot stichtinge van een yegelyck t'samen gestelt. Tot Saerdam By Willem Willemsz. 1682. *'t Geestelyck Kruydt-Hofken*, inhoudende veel schriftuerlycke Liedekens.. Den 9den Druck. Tot Saerdam By Willem Willemsz, 1683. *'t Vermeerderde Achter-Hofken.* Beplandt met verscheyden gheestelycke Liedekens. Ibd. 1683. — (gld. 40.—)

1166. *O. de Wree.* Menghel-dichten : Fyghe-snoeper ; Bacchys-Cortryk. Brvgge, Nicolaus Breyghel, inde Noortsant-

strate. 1625. — Venus-Ban. Brugge, N. Breyghel 1625. — De vermaerde oorloghstucken vanden wonderdadighen velt-heer Carel de Longveval, ridder van 't Gvlde vlies, grave van Bvsqvoy, baron de Veaux etc. Brugghe. 1625. (gld. 20. -)

Martinus Nijhoff, 's Gravenhage. — Monthly List of recent acquisitions. October 1903.

2423. Butkens F. C. *Annales généalogiques de la maison de Lynden* divisées en XV liures, vérifiées par chartes, titres, etc.... Embellies des figures de diuers pourtraicts, chasteaux, sepultures et anciens seaux. Anvers, J. Cnobbaert, 1626. (gld. 250.)

2492. *Ordinancien en Statuten dye de Keys Maiesteyt 7 Oct. 1531 heeft doen lesen en verclaren den Staten van sinen landen van herwaerts ouer ende welcke aldaer wt gheroepen en gepubliceert zijn geweest 16 Nouemb. so om te extirperen en te verdriuen de Lutheraensche en andere gherepprobeerde secten...* Tantw., Willem Vorsterman en Michiel van Hoochstraten, 1531. 4to. (gld. 12.—)

FRANKRIJK

Librairie J Chevrel, Parijs (rue de Seine, 29). Catalogue de livres anciens et modernes, rares ou curieux, estampes (n° 32).

Emile Leleu, Rijsel (rue Esquermoise, 75bis). — Catalogue de livres anciens, rares et curieux (n° 47).

DUITSCHLAND

Von Zahn & Jaensch, Dresden (Waisenhausstrasse, 10). — Ludwig Richter. Illustrirte Bücher des XIX. Jahrhunderts. (Katalog n° 147)

J. Baer & C°, Frankfort a. M. (Hochstrasse, 60). — Frankfurter Bücherfreund (3. Jahrg. n^r 5-7).

Id. — Lagercatalog 487 — Auswahl numismatischer Werke, z. T. aus der Bibliothek Jas. Nentwich.

J Mussotter Munderkingen a. Donau — Die neueren Sprachen. (Katalog n° 70.)

Gottl. Geiger, Stuttgart (Lindenstrasse, 39). — Antiquarischer Anzeiger n^r 9

J Rosenthal, Munchen (Karlstrasse, 10). — Geheime Wissenschaften. Folklore I-V. (Katalog n^r 13-35).

Fr. Meyer. Leipzig (Teubnerstasse, 16). — Antiquariats Katalog n° 44. Schrift- und Bibliothekwesen.

Otto Harrassowitz. Leipzig (Querstrasse, 14). Bücher-Catalog n° 275. Deutsche Literatur von der Reformationszeit bis heute.

K. W. Hiersemann, Leipzig (Königstrasse, 3). — Luther und seine Zeit. Originalausgaben von Schriften der Reformaren und Humanisten. (Katalog 292.)

ENGELAND

B. Quaritch, Londen (Piccadilly, 15). — A Catalogue of works on oriental history, languages and literature, with a supplement of new books and miscellaneous works in all departements of literature (n^r 224).

Wilfrid M. Voinich, Londen (1. Soho square, Oxfordstreet). Short catalogue (n° 4) of second-hand books and manuscripts.

ITALIË.

Francesco Perrella, Napels (Museo, 18). — Catalogue mensuel n. 1 (October 1903).

Leo S. Olski, Florentië (Lung' Arno Acciaioli, 4). — Choix de livres anciens, rares et curieux. (Cat. LIV.)

DRUKKERIJ J.-E. BUSCHMANN
ANTWERPEN.

6. — Blz. 281-288. Mededeelingen over Bibliotheken :

Amsterdam. Universiteitsbibliotheek. (C. P. Burger Jr.). — Id. Ons Huis. (E. d. B.). — Antwerpen. Volksbibliotheek. — Gent. Universiteitsbibliotheek. Lijst der tijdschriften. — 's-Gravenhage. — Leuven. — Londen. British Museum. — Parijs. Bibliothèque Nationale. — Rome. Brand in het Vatikaan. — Rotterdam. Gemeentebibliotheek.

7. — Blz. 288-294. Nieuwe uitgaven :

Beiträge zur Bücherkunde und Philologie Aug. Willmanns zum 25. Mars 1903 gewidmet. (J. W. Enschedé). — W. Meijer. Briefe des B. Despinoza. (P. C. M.). — Breviarum Grimani. — Ve de Spoelberch de Lovenjoul. Bibliographie et littérature. (Trouvailles d'un bibliophile). (D. L. M.). — Ernst Voullième. Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des 15. Jahrh. (D. L. M.). — Vlaamsche Mie. (P. C. M.). — Leopold Delisle. (P. C. M.) — Levensberichten van afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. — Drie facsimile-uitgaven naar oude Nederlandsche volksboeken : Ulenspiegel, Dat Leven van Kunera, Een seer ghenoechlike ende amoroeze historie vanden eedele Lantsloot en die scone Sandrijn. — Het bedrijf der Enschedé's. — Renée Pingrenon. — Dom Ursmer Berlière. — G. Zech-Dubiez. — Dr. Ad. Keysser. — H. E. Greve. — J. J. Van Toorenenbergen. — J. Duff Brown. — William Merris.

8. — Blz. 294-297. Tijdschriften :

Bulletijn van den Geschied- en Oudheidk. kring te Kortrijk. — Nederlandsch Archief voor kerkgeschiedenis. — Nederlandsch Archievenblad. — Oud Holland. — Mededeelingen der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen. — Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid. — Revue des bibliothèques et archives de Belgique. — Bulletin de l'Institut international de bibliographie. — Le Bibliographe moderne. — Bibliothèque de l'Ecole des Chartes. — Centralblatt für Bibliothekswesen.

9. — Blz. 297-302. Mengelingen :

Een Duitsche courant van 1609-1610 ontdekt. — Robert Proctor †. — Een druk van Gutenberg ontdekt ? — Een historisch document dat verdwijnt. — Ontvreemding van een handschrift. — Oude boeken in Engeland. — Vroegste drukpersen. — « Approche » J. W. E.).

10. — Blz. 302. Veilingen.

F. Gittens (Antwerpen). — S. Gouda Quint (Arnhem). — J. Fiévez (Brussel). — L. de Meuleneere (Brussel). — Em. Fonteyn (Leuven). — G. B. v. d. Linden & Ce (Groningen). — Burgersdijk en Niermans (Leiden). — E. de Man (Brussel). — Ch. Peeters (Leuven). — H. G. Bom (Amsterdam). — C. Vyt (Gent). — W. P. van Stockum en zoon ('s Gravenhage).

11. — Blz. 303-304. Prijscatalogi :

BELGIË : P. de Sadeleer (Brussel) — E. de Man (Brussel). — Jos. Kockx (Antwerpen). — J. B. Schoepen (Antwerpen). — Demolin-Claeys (Brugge).

NEDERLAND : W. P. van Stockum en zoon ('s-Gravenhage). — Frederik Muller & Ce (Amsterdam). — J. W. van Leeuwen (Leiden). — R. W. P. de Vries (Amsterdam). — M. Nijhoff ('s Gravenhage).

FRANKRIJK : J. Chevrel (Parijs). — E. Leleu (Rijsel).

DUITSCHLAND : von Zahn u. Jaensch (Dresden). — J. Baer & Ce (Frankfort a. d. M.). — J. Mussotter (Munderkingen a. d. Donau).— G. Geiger (Stuttgart).— J. Rosenthal (Munchen).— F. Meyer (Leipzig). — O. Harassowitz (Leipzig). — K. W. Hiersemann (Leipzig).

ENGELAND : B. Quaritch (Londen). — W. M. Voinich (Londen).

ITALIË : F. Perrella (Napels). — L. S. Olschki (Florencië).

BERICHT. — Titel en tafels zullen bij de eerste aflevering van den tweeden jaargang gevoegd worden.

Bericht aan de heeren Bibliothecarissen.

Ten einde de rubriek *Mededeelingen over Bibliotheken* zoo volledig mogelijk te maken, doet de Redactie een dringend beroep op de medewerking van de heeren Bibliothecarissen uit Noord en Zuid.

Abonneert u op:

DE NAVORSCHER

Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen die iets weten, te vragen hebben of kunnen oplossen, onder bestuur van J. F. VAN SOMEREN, Bibliothecaris der Rijks-Universiteit te Utrecht.

53e JAARGANG

BESTEMMING: Mededeeling en bespreking van allerlei onderwerpen op het gebied van N. en Z. Nederl. geschiedenis, oudheidkunde, munt- en penningkunde, geslacht- en wapenkunde, kunst- en kerkgeschiedenis, geschiedenis der Nederl. taal en letteren.

MEDEWERKERS: o. a. Mr. C. Bake, Dr. N. S. Bannier, Joh. H. Been, Jhr. P. H. A. Martini Buys, Fred. Caland, D. C. J. van Doorninck, Mr. R. Fruin, Mr. S. van Gijn, J. E. ter Gouw, Prof. M. J. E. Heeres, R. W. J. F. baron Hoëvell, H. de Jager, Dr. N. Japikse, Dr. P. C. Molhuysen, Mr. P. van Meurs, C. J. Polvliet, Dr. H. J. Reijnders, Jhr. H. H. Roëll, Prof. Dr. H. C. Rogge, Jhr. D. Rutgers v. Rozenburg, Jhr. Mr. A. van Sasse van Ysselt, Aug. Sassen, J. W. des Tombe, Dr. J. S. van Veen, J. Vriesendorp, Mr. F. H. de Vos, Mr. G. de Vries van Doesburg, Dr. L. Wagenaar, J. D. Wagner, H. M. Werner, Johan Winkler.

WIJZE VAN UITGAVE: Maandelijks in afleveringen van 4 vel; nu en dan met platen en facsimilés. Prijs per jaargang met uitvoerig register **f 8.50**.

UITGEVERS: H. J. van de Garde & Co., Zaltbommel.

Zie de verschenen afleveringen

In geen Bibliotheek mag ontbreken:

Pirenne
Geschiedenis van België

Nederlandsche vertaling naar de 2e Fransche uitgave.

Een prospectus met beoordeelingen is verkrijgbaar.

De Nederlandsche uitgave is goedkooper dan de Fransche en de Duitsche.

Vraag prospectus in

De Nederlandsche Boekhandel
te Antwerpen en Gent

Verschenen en op aanvraag verkrijgbaar **voor 50 centiemen:**

HET MUSEUM PLANTIN-MORETUS TE ANTWERPEN EN ZIJNE KUNSTUITGAVEN

Een boekje van 16 bladzijden met portret van Christoffel Plantijn, naar een gravure van Jan Wiericx en een afdruk van het boekmerk van Plantijn.

De Nederlandsche Boekhandel
ANTWERPEN

Erven-B. Van der Kamp Groningen
geven uit:

Nederlandsch Archievenblad

12e jaargang

Orgaan van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland

Prijs voor Nederland *f* 3,60
België Frs 8.— per jaargang

Jaargangen 1-10 verkrijgbaar zoolang de voorraad strekt, *f* 35. — België frs 80. — Een enkele jaargang *f* 4 — voor België frs 9.— en bovendien de kosten van invordering per post.

Vroeger verscheen:
Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven, ontworpen in opdracht van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland door Mrs. S. Muller Fz., J. A. Feith en R. Fruin. Prijs *f* 3.—.
Ter perse:
Handboek der Nederlandsche palæographie, door Mr. R. Fruin, Dr. H. Brugmans, Dr. M. Schoengen en W. O. Swaving.

DE NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
Antwerpen en Gent
L. J. VEEN, Amsterdam